

АНАЛИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА

Покренут 1961.

ANNALS OF THE FACULTY OF PHILOLOGY

Established in 1961

Главни и одговорни уредник

др Биљана Чубровић, редовни професор (Филолошки факултет у Београду)

Чланови Уређивачког одбора

проф. др Рајна Драгићевић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
проф. др Ала Генадијева Шешкен (Московски државни универзитет)
проф. др Јагода Гранић (Свеучилиште у Сплиту)
проф. др Алозија Зупан Сосич (Универзитет у Љубљани)
др Јекатерина Ивановна Јакушкина (Московски државни универзитет)
проф. др Александра Корда-Петровић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
проф. др Борко Ковачевић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
проф. др Игор Лакић (Универзитет Црне Горе)
проф. др Мирјана Маринковић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
проф. др Ценка Николова Иванова (Универзитет „Св. Ђирило и Методије“ у Великом Трнову)
др Јелена Прокић (Универзитет у Лајдену)
проф. др Веран Станојевић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
проф. др Јасна Стојановић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
др Дејан Стошић (Универзитет Жан Жорес у Тулузу)
проф. др Бошко Сувајдић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
проф. др Ала Татаренко (Филолошки факултет Нац. универзитета „Иван Франко“ у Лавову)
проф. др Ђунићи Тојота (Градски универзитет Осаке)

Секретар редакције

др Мирјана Вучковић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)

Технички секретар

мр Александра Вукелић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)

Редакција закључена 26. маја 2022.

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду
Студентски трг 3, 11000 Београд, 011/2638622
За издавача: проф. др Ива Драшкић Вићановић, декан
anali.filoloski@gmail.com
www.anali.fil.bg.ac.rs

Графички дизајн

Срђан Ђурђевић

Прелом

Предраг Жижовић

Штампа

МАБ, Београд

Тираж: 100

Издавање часописа финансијски помаже Министарство просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије

ISSN 0522-8468
e-ISSN 2787-1037

Радови су лиценцирани под условима и одредбама лиценце
Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

**АНАЛИ
ФИЛОЛОШКОГ
ФАКУЛТЕТА**

Књига XXXIV, Свеска I
2022

БЕОГРАД
2022

Editor-in-Chief

Prof. Biljana Čubrović (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Editorial Board

Prof. Rajna Dragičević (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Prof. Alla Gennadyevna Sheshken (Lomonosov Moscow State University)

Prof. Jagoda Granić (University of Split)

Dr Ekaterina Ivanovna Yakushkina (Lomonosov Moscow State University)

Prof. Aleksandra Korda-Petrović (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Prof. Borko Kovačević (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Prof. Igor Lakić (University of Montenegro)

Prof. Mirjana Marinković, Faculty of Philology, University of Belgrade

Prof. Tsenka Nikolova Ivanova ("St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo)

Dr Jelena Prokić (Leiden University)

Prof. Veran Stanojević (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Prof. Jasna Stojanović (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Dr Dejan Stošić (University of Toulouse Jean Jaurès)

Prof. Boško Suvajdžić (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Prof. Ala Tatarenko (Ivan Franko National University of Lviv)

Prof. Junichi Toyota (Osaka City University)

Prof. Alojzija Zupan Sosić (University of Ljubljana)

Editorial Secretary

Dr Mirjana Vučković (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Technical Secretary

Aleksandra Vukelić, MA (Faculty of Philology, University of Belgrade)

This journal issue completed on May 26 2022.

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade

3 Studentski trg, 11000 Belgrade, Serbia, +381 11 2638 622

For the Publisher: Prof. Iva Draškić Vićanović, Dean of the Faculty of Philology

anali.filoloski@gmail.com

www.anali.fil.bg.ac.rs

Graphic design

Srđan Đurđević

Typesetting

Predrag Žižović

Printing

MAB, Belgrade

Print run: 100

The publication of this journal is supported by the Ministry of Education,
Science and Technological Development of the Republic of Serbia

ISSN 0522-8468
e-ISSN 2787-1037

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

**ANNALS
OF THE FACULTY
OF PHILOLOGY**

Volume XXXIV, Number I
2022

BELGRADE
2022

Рецензенти

др Михаило Антовић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Јелена Арсенијевић Митрић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Жељка Бабић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; др Целила Бабовић, виши научни сарадник, Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; др Андреј Бјелаковић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Радмила Бодрич, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Љубица Влаховић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Мирјана Даничић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Елма Диздар, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; др Тамара Ђермановић, ванредни професор, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона; др Ана Ђорђевић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Данијела Ђоровић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду; др Љубица Ђурић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Бранко Златковић, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност у Београду; др Александра Јовановић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Иван Јовановић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Бојан Јовић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност; др Милена Каличанин, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Владимир Карановић, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Панајота Каравиа, доцент, Катедра за филологију Универзитета на Пелопонезу; др Катерина Караташ, ванредни професор, Катедра за образовање Универзитета Фредерик, Кипар; др Далибор Кесић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; др Душка Кликовац, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Александра Корда-Петровић, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Тамара Костић Пахноглу, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Марија Кривокапић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе; др Весна Лопичић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Бранка Миленковић, доцент, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Александра Никчевић Батрићевић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе; др Анико Новак, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Олга Панић Кавгић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Тијана Парезановић, ванредни професор, Факултет за стране језике Алфа БК универзитета; др Зоран Пауновић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Драгана Поповић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Диана Продановић Станкић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Гордана Ристић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Марија Рунић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; др Милица Стремић Кончар, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Смиља Срдић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Душан Стаменковић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Војкан Стојичић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Бошко Сувајџић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Ева Толди, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Дијана Тица, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; др Маја Ђук, редовни професор, Факултет за стране језике Алфа БК универзитета; др Ениса Успенски, редовни професор, Факултет драмских уметности Универзитета у Београду; др Соња Филиповић Ковачевић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Биљана Чубровић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Марина Шимац Спевакова, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

Reviewers

Prof. Mihailo Antović, Faculty of Philosophy, University of Niš; Prof. Jelena Arsenijević Mitrić, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Prof. Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Dr Dželila Babović, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo; Dr Andrej Bjelaković, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Radmila Bodrić, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Biljana Čubrović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Maja Ćuk, Faculty of Foreign Languages, Alfa BK University; Dr Mirjana Daničić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Elma Dizdar, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo; Prof. Tamara Đermanović, Faculty of Humanities, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona; Dr Ana Đorđević, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Danijela Đorović, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr Ljubica Đurić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Sonja Filipović Kovačević, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Aleksandra Jovanović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Ivan Jovanović, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr Bojan Jović, Institute for Literature and Art, Belgrade; Prof. Milena Kaličanin, Faculty of Philosophy, University of Niš; Prof. Vladimir Karanović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Panajota Karavia, Department of Philology, Faculty of Humanities and Cultural Studies, University of the Peloponnese; Prof. Katerina Karatasu, Department of Education, School of Education and Social Sciences, Frederick University, Cyprus; Prof. Dalibor Kesić, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Prof. Duška Klikovac, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Aleksandra Korda-Petrović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Tamara Kostić Pahnoglu, Faculty of Philosophy, University of Niš; Prof. Marija Krivokapić, Faculty of Philology, University of Montenegro; Prof. Vesna Lopičić, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr Branka Milenković, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Prof. Aleksandra Nikčević Batrićević, Faculty of Philology, University of Montenegro; Dr Aniko Novak, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Olga Panić Kavgić, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Tijana Parezanović, Faculty of Foreign Languages, Alfa BK University; Prof. Zoran Paunović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Dragana Popović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Diana Prodanović Stankić, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu; Dr Gordana Ristić, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu; Dr Marija Runić, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Prof. Milica Spremić Končar, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Smilja Srdić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Dušan Stamenković, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr Vojkan Stojičić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Boško Suvajdžić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Marina Šimak Spevakova, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Eva Toldi, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Dijana Tica, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Prof. Enisa Uspenski, Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu; Prof. Ljubica Vlahović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr Branko Zlatković, Institute for Literature and Art, Belgrade.

Садржај

Table of Contents

Радослава М. Трнавац / Radoslava M. Trnavac

Хипокризија и медијски приказ транзиције у области енергетике у контексту климатских промена — 13

Hypocrisy and media presentation of the transition in the field of energy in the context of climate change

---

Веран Ј. Станојевић / Veran J. Stanojević

Допринос Наде Петровић проучавању темпоралности у француском и српском језику — 31

The contribution of Nada Petrović to the study of temporality in French and Serbian fr

---

Branislav D. Ivanović

Prilog i priloška fraza u srednjevisokonemačkom jeziku iz perspektive dependencijalne gramatike — 45

Adverb and adverbial phrase in Middle High German revisited: a dependency grammar perspective

---

Elena L. Freydina, Margarita Yu. Seiranyan, Galina S. Abramova

English pronunciation models in the dialogue of cultures: attitudes and concerns in teacher education in Russia — 59

Različiti modeli izgovora engleskog jezika u dijalogu kultura: stavovi i problemi tokom obrazovanja nastavnika u Rusiji

---

Sanja M. Krimer-Gaborović

Harry Potter character names from English into Serbian: lost in translation — 73

Prevođenje sa engleskog jezika na srpski jezik imena likova u romanima o Hariju Poteru: izgubljeni u prevodu

---

Tijana D. Gajić

Critical pedagogy and language education: hearing the voices of Serbian students studying foreign languages — 91

Kritička pedagogija i nastava stranih jezika: glas srpskih studenata stranih jezika

---

Маја Г. Баћић Ћосић, Антонина В. Костић, Марта П. Ламбропулу
Maja G. Bačić Ćosić, Antonina V. Kostić, Martha P. Lampropoulou

О супротним везницима у напоредном и зависном односу: случај изворних говорника српског који усвајају модерни грчки као страни језик — 107

About subordinating conjunctions: the case of native Serbian speakers who learn Modern Greek as a foreign language

---

Биљана Ј. Стикић / Biljana J. Stikić

Настава француског као страног језика у војном образовању у Србији између два светска рата — 125

Teaching French as a foreign language in military education in Serbia between the two world wars fr

---

Мејсун А. Гхараибех Симонић

Учење савременог арапског као страног језика – модели и приступи — 143

Learning contemporary Arabic as a foreign language – models and approaches

---

Невена Н. Ковачевић / Nevena N. Kovačević

Приступи и методе у истраживању утицаја матерњег језика на наставу страног језика — 161

A study of the influence of a mother tongue on foreign language teaching – approaches and methods de

---

Ивана Н. Кочевски / Ivana N. Kočevski

У књижевним координатама Данијеле Ходрове — 181

In Daniela Hodrová's literary coordinates

Исидора Д. Ђоловић / Isidora D. Đolović

Гавре Ђаковић као пост-аривиста: *Беспуће* или шта након губитка илузија? — 207

Gavre Đaković as a post-arriviste: *The Road to Nowhere* or the aftermath of losing one's illusions

---

Росанда В. Бајовић / Rosanda V. Bajović

Новак ковач и Раде неимар – историјске личности и књижевни артефакти — 227

Novak the Blacksmith and Rade the Builder – historical characters and literary artefacts

---

Andrea Sánchez i Bernet

Circe y la *vila* Ravijojla como oponentes y aliadas del héroe: dos episodios análogos en la épica griega y Serbia — 255

Circe and the *vila* Ravijojla as opponents and allies of the hero: two analogous episodes in Greek and Serbian epics

---

Nataša V. Ninčetiović

Džordž Eliot između realizma i romantizma — 277

George Eliot between Realism and Romanticism

Биљана Р. Влашковић Илић / Biljana R. Vlašković Ilić

Хронотоп града у Џојсовом роману *Портрет уметника у младости* — 291

The chronotope of the city in Joyce's *A Portrait of the Artist as a Young Man*

Ana D. Begović

Critical perspectives on mythological motifs in Toni Morrison's *Beloved* — 307

Kritički osvrt na mitološke motive u romanu *Voljena* Toni Morison

---

Monika M. Bala

Ženske emancipatorske težnje u glasilu *Ne eš taršadalom (A Nő és a Társadalom 1907–1913)* — 323

Women's emancipation aspirations in the journal *A Nő és a Társadalom* (1907–1913)

Прикази / Reviews

Miloš D. Đurić

Borko Kovačević, *Pogled u reč: osnovi morfologije* — 339

Немања Ј. Радуловић / Nemanja J. Radulović

Simona Cigliana, *Due secoli di fantasmi. Case infestate, tavoli giranti, apparizioni, spiritisti, magnetizzatori e medium* — 347

Boris Đ. Petrović

Jelena Pilipović, *Vrt od slova: Platonova misao i Vergilijeva idilična poezija* — 350

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.1>

811.161.1'373

811.111'373

316.774:81'42"2019/2020"

81'23

Хипокризија и медијски приказ транзиције у области енергетике у контексту климатских промена

Радослава М. Трнавац*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за славистику

Кључне речи:

хипокризија
енергетски систем
Њујорк тајмс
(*The New York Times*)
Независне новине
(*Независимая газета*)
кључне речи
конкорданце

Апстракт

Рад илуструје механизам деловања хипокризије у склопу новинског извештавања о транзицији у области енергетике у контексту климатских промена. Студија анализира у којој се мери садржај текстова ослања на сличне и различите теме (Baker/Vessey, 2018) у Њујорк тајмсу (*The New York Times*) и Независним новинама (*Независимая газета*) у периоду од септембра 2020. године до априла 2021. године како би се креирале вести из поменути тематике. Потом се рад фокусира на текстуалне репрезентације вредности (енг. *news values*, Bednarek et al., 2021), формиране на основу колокација успостављених са изразом *климатске промене*. У закључку студије истиче се да и једне и друге новине издвајају климатске промене као главни покретач транзиције у домену енергетике. Климатске промене представљене су у оба корпуса кроз вредност *негативности*, док Њујорк тајмс наглашава *позитивност* обновљивих технологија. Механизам хипокризије у презентацији вести делује у складу са њиховим пласирањем у оквиру скале вредности *позитивност/негативност* у комбинацији са истицањем у први план или маргинализовањем информација релевантних за читаоца. (*примљено: 14. септембра 2021; прихваћено: 28. децембра 2021*)

1. Увод

Циљ овог рада представља утврђивање постојања везе између феномена хипокризије и креирања вести у оквиру новинског извештавања о актуелној транзицији у енергетском сектору у контексту климатских промена. Поимање појма хипокризије у раду заснива се на значењу овог термина описаног у студији Гранта (Grant, 2019). Поменути студија бави се темом лагања и лицемерја у области политике. Грант наглашава да је хипокризија неопходна у политици, посебно у демократијама, јер може интензивирати демократску сарадњу. Према Гранту, хипокризија је нужна јер се политички односи базирају на међусобној зависности људи чији се интереси не подударaju. Да би се обезбедила подршка присталица и коалиционих партнера, потребна је одређена количина претварања. Стога аутор тврди да би у демократијама требало очекивати доста лицемерја, те свој став илуструје једноставним примером:

Imagine a meeting of a local school board where redistricting plans are under consideration. The room is full of parents advocating one plan over another. In fact, all of the parents are there because they do not want their own child moved. But not one of them says that. If everyone made claims on the basis of their own personal interest, the meeting would get nowhere. Instead, they argue that one plan will make more efficient use of the school buses or another plan will help meet diversity goals, and so on. These claims are not lies, and they are all acceptable public justifications. But the parents articulating these positions adopt a pretense of concern for the public good. They are hypocrites. This is a kind of hypocrisy that is necessary for democratic cooperation and, indeed, for any kind of political cooperation.¹ (Grant, 2019: 105)

У овом раду биће приказан механизам деловања хипокризије у склопу извештавања о транзицији у енергетском сектору у контексту климатских промена. На почетку студије биће утврђено у којој се мери садржај у текстовима *Њујорк тајмса* (*The New York Times*) и *Независних новина* (*Независимая газета*) ослања на сличне и различите теме како би се креирале вести из домена енергетике (Baker/Vessey, 2018). Затим ће тежиште бити на текстуалним репрезентацијама вредности у вестима (енг. *news values*, Vednarek et al., 2021), формираним на основу колокација насталих са изразом *климатске промене* у чланцима на енглеском и руском језику.

1 „Замислите састанак локалног школског одбора на којем се разматрају планови о пресељењу школе. Просторија је пуна родитеља који заговарају повољности једног плана у односу на други. У ствари, сви родитељи су дошли на састанак јер не желе да им се дете пресели. Али нико се од родитеља о томе јавно не изјашњава. Да сви они отворено исказују захтеве на основу свог личног интереса, на састанку се не би постигло ништа. Уместо тога, родитељи тврде да је један план бољи у односу на други јер претпоставља ефикасније коришћење школских аутобуса или подстиче атмосферу неговања различитости, итд. Представљене тврдње нису лажи и нуде прихватљива решења за заједницу. Али родитељи који артикулишу своје ставове претварају се да брину о општем добру заједнице. Ти родитељи су лицемери. То је хипокризија која је потребна да би дошло до демократске сарадње, као и до било ког облика политичке сарадње“.

Феномен хипокризије је скоро необрађен у лингвистичкој литератури². У овој студији упоређују се корпуси енглеског и руског информативног дискурса о енергетској транзицији заснованог на текстовима из америчких и руских дневних листова *Њујорк тајмс* и *Независне новине*. Сматра се да су оба листа либералне оријентације. Корпус садржи новинске текстове (уводнике, вести) прикупљене од краја септембра 2020. године до почетка априла 2021. Енглески корпус располаже са 166 текстова и 192.350 речи, док руски има 269 текстова и 201.025 речи. Текстови су прикупљани на основу претраживања појмова на енглеском и руском језику, као што су *нафта*, *гас*, *угаљ*, *енергија* и *обновљива (енергија)* у поменутиим листовима.

Према наведеним медијима, климатске промене представљене су у корпусу као централни фактор који покреће транзицију у енергетском сектору. У раду ће бити анализирано које се вести користе да би се остварила *демократска сарадња* и да би наратив био прихваћен од стране јавности. Иако постоји обимна литература о климатским променама која има полазиште у лингвистици (видети Russo, 2018), према сазнањима ауторке овог рада, само неколико студија директно је усмерено на тему транзиције у енергетском сектору. Већина радова концентрисана је на питање како се последице климатских промена одражавају на корпоративну комуникацију у индустрији за добијање и прераду фосилних горива (Jaworska, 2018; Kapranov, 2018; Dahl/Fløttum, 2019). Такође су спроведене студије на тему транзиције у области енергетике у оквиру парламентарних дискусија у Немачкој (Leipprand et al., 2017) и Холандији (Bosman et al., 2014). Недавна лингвистичка анализа фокусира се на евалуацијске премисе у дебати о животној средини у вези са спорном праксом фрекинга у Британији (Pounds, 2021).

У циљу издвајања заједничких тема у оба корпуса, примењена је методологија из рада Бејкера и Веси (Baker/Vessey, 2018) која је корисна за ручно креирање категорија за маркирање истакнутих тема у дискурсу. Да би тематске категорије биле формиране, састављене су појединачне листе са *кључним речима* (енг. *keywords*) издвојеним из оба корпуса уз коришћење квантитативних и квалитативних метода анализе. Ради креирања појединачних листа са кључним речима на енглеском и руском језику, коришћени су енглески и руски референтни корпуси, јер кључне речи по дефиницији имају значајно већу учесталост у анализираном корпусу у односу на референтни корпус. За енглески сегмент анализе одабрана је фреквенцијска листа речи из корпуса АМЕ06. Корпус АМЕ06 садржи милион речи, а креиран је на основу америчког варијетета писаног енглеског језика. Састоји се од 500 датотека са 2000 узорака речи узетих из 15 различитих текстуалних жанрова. Већина текстова објављена је 2006. године. Руски списак речи формиран је на основу офлајн верзије Руског националног корпуса која садржи око милион лексема. За издвајање кључних речи из оба корпуса коришћен је софтвер антконк, верзија 3.5.9. Затим је исти алат

2 Изузетак представља недавно организована радионица у оквиру Међународне прагматичке конференције (IPrA 2021, Winterthur), где су, између осталих, представљени лингвистички радови о механизмима деловања хипокризије (видети Sorlin, 2021; Gill, 2021; Danziger, 2021; Halmari, 2021).

употребљен за груписање листе кључних речи на руском и на енглеском језику. Анализа колокација, конкорданци и кластера коришћена је за идентификацију тема креираних на основу две листе на енглеском и руском језику које садрже по 500 кључних речи. Анализиране су само пунозначне речи, док су функционалне речи искључене. Термин *колокација* (енг. *collocation*) односи се на истовремену фреквентну појаву две речи. Када постоји одређена централна реч (или израз) која је предмет анализе, могуће је идентификовати друге речи које се појављују у распону од неколико јединица лево или десно од те централне речи. Те друге речи називају се *колокатима* (енг. *collocates*) дате централне речи. Конкорданца приказује сваку инстанцу анализиране речи у њеном окружењу – на пример, софтвером може бити одређен распон окружења од 80 знакова. Анализа конкорданци посебно је корисна за квалитативну анализу језичке употребе лексема.

За потребе ове студије, фокус је био само на тематским категоријама с највише кључних речи које приписују датим категоријама доминантну тематску улогу. Доминација се успоставља израчунавањем збира релативних фреквенци кључних речи у оквиру енглеског и руског корпуса. Тамо где су релативне фреквенце тематских категорија биле високе и сличне и на енглеском и на руском језику, дате категорије су анализиране као централне теме за оба корпуса. Тамо где су релативне фреквенце биле драстично веће у оквиру категорија једног језика, ове категорије класификоване су као централне и карактеристичне само за тај језик.

Други теоријски модел који је коришћен у овом раду јесте модел којим се вредности у анализираним вестима класификују као значајне и истакнуте (Bednarek/Carple 2012, 2017; Bednarek et al., 2021). Овај модел је употребљен приликом анализе конкорданци у којима се појављује кључна реч *климатске промене* у оба корпуса. Термин *вредности* у вестима у суштини дефинише због чега одређена вест уопште завређује да се нађе у медијима. Дати теоријски модел анализе има конструктивистички карактер, што значи да догађаји у медијима постају вест путем конструкције одређених вредности које су истакнуте или маргинализоване када се о тим догађајима пише у новинским текстовима. Поменути модел садржи вредности презентоване у Табели 1:

Вредности у вестима	Дефиниција
Consonance/Типичност	Догађај је конструисан као типичан или стереотипан (ограничен је на учеснике, социјалне групе, организације или државе/нације)
Elitism/Елитизам	Догађај је конструисан као високо рангиран (људи, државе или институције)
Impact/Значај	Догађај је конструисан као релевантан (не само за читаоце, већ и за ширу јавност)

Negativity/Негативност	Догађај је конструисан као негативан (на пример, као катастрофа, конфликт, контроверза, криминални чин)
Personalization/Персонализација	Догађај је конструисан да носи „лични печат“ (вест укључује мишљење очевидаца, обичних људи)
Positivity/Позитивност	Догађај је конструисан као позитиван (на пример, као научно постигнуће или акт херојства)
Proximity/Близина	Догађај је конструисан као географски или културолошки близак (у односу на локацију где се потенцијални читаоци налазе)
Superlativity/Суперлативност	Догађај је конструисан да има висок интензитет или велики обим
Timeliness/Правовременост	Догађај је конструисан као правовремен у односу на дан када је о њему у вестима објављено (као нов, актуелан, као онај који тек треба да се деси или је релевантан за непосредну ситуацију/време)
Unexpectedness/Неочекиваност	Догађај је конструисан као неочекиван и необичан

Табела 1. Списак вредности у вестима (преузето из Bednarek et al., 2021: 705)

Уз други модел анализе, примењене су технике кодирања након реализације следећих анализа: (i) анализе листе фреквенности, (ii) анализе колокација, (iii) анализе конкорданци. Пошто су корпуси анализирани самостално, целокупна анализа изведена је два пута како би било утврђено да су подаци тачно кодирани. Чак и тако, донекле, могу постојати различита тумачења примера. За наведене анализе употребљен је софтверски програм ланксбокс/графкол (Brezina et al., 2015), као и већ поменути антконк 3.5.9.

У следећем поглављу, тежиште ће бити на директној анализи корпуса уз примену методолошког приступа за класификацију тематских категорија, у трећем на анализи колокација са изразом *климатске промене* у оба корпуса, док ће у закључку бити наведени главни механизми који рефлектују феномен хипокризије у пласирању вести о транзицији у енергетском сектору.

2. Анализа корпуса кроз издвајање тематских категорија

С обзиром на то да постоји рад у припреми који ће опширније говорити о специфичним резултатима везаним за издвајање тематских категорија у наведеном корпусу, у овој студији ће само укратко бити саопштени резултати који се односе на класификацију датих категорија. На основу анализе корпуса, могу бити изведени следећи закључци:

- Оба корпуса обухватају теме које су усредсређене на категорију *политике и управљања, енергетику*, на категорију *држава/региона/нација*, на

катеорију *врсте ресурса, екологију, евалуацију, инфраструктуру, законодавство, економију и бизнис, време и квантитет*;

- Релативна фреквентност кључних речи на оба језика слична је у категорији *политике и управљања*, као и категорији *енергетике*;
- Категорије *држава/региона/нација, типова ресурса, екологије, евалуације, инфраструктуре и законодавства* израженије су у енглеском корпусу;
- Категорије *економије и бизниса, времена и квантитета* истакнутије су у руском корпусу;

У наставку рада, тежиште ће бити на три најпродуктивније тематске категорије, од којих је једна истакнута у оба корпуса, друга у енглеском, а трећа у руском. Циљ овакве презентације материјала у раду је да се обрати пажња на званични наратив медија у оквиру одређене тематске категорије, те на поруке које он шаље читаоцима анализираних текстова. Прва тематска категорија са релативно високом фреквентношћу и на енглеском и на руском језику односи се на област политике и управљања. Појава ове категорије је за нијансу видљивија у енглеским текстовима (3.159 инстанци употребе кључних речи у енглеском корпусу према 2.354 у руском).

На основу кодирања искључиво кључних речи унутар ове категорије без анализе конкорданци за сваку засебну кључну реч, може се закључити да категорија *политике* садржи вредности које се односе на *елиитизам* (личности из области политике) и, у знатно мањој мери, на *негативност* (појмови попут *санкција, ризика, сукоба*, итд.) у оба језика. Вредност *негативност* која је исказана негативном лексиком израженија је у руском корпусу унутар ове категорије. Централни и најфреквентнији облици у оба корпуса за дату категорију указују на председнике: у енглеском корпусу доминантно је спомињање актуелног председника Џозефа Бајдена (504 инстанце), али и претходних председника – (господина – енг. *Mr*) Доналда Трампа (342) и (господина) Барака Обаме (155), док се у руском корпусу често појављују председник Владимир Путин (129 инстанци) и председник Џозеф Бајден (95), а нешто мање учестало председник Доналд Трамп (32). Заједнички кластери који садрже Бајденово име, а налазе се у енглеском корпусу, јесу следећи: *Viden is expected to/од Бајдена се очекује да, Viden administration will/Бајденова администрација ће* и *Viden has vowed/Бајден се зарекао*. Дати кластери често су повезани са дискусијом о економији која би се заснивала на нултој употреби угљеника, што сигнализира да се актуелна администрација налази под снажним утицајем да се спровођење наведеног циља интензивира. Према писању *Њујорк тајмса*, тренутна позиција нове администрације у односу на питање климатских промена, које се сматра окосницом америчке националне безбедности, подразумева спровођење планова везаних за енергетску безбедност, модернизацију електроенергетског система, проширење употребе обновљивих енергија, отварање радних места у области експлоатације обновљивих извора енергије, смањење емисије штодљивих материја (емисије метана, гаса и нафте), уклањање америчких електрана до 2035. године, политику привременог обустављања будућег

фрекинга и ограничавање права бушења на јавним површинама, строжа правила о емисији гасова из аутомобила и пројекте проширења аутопутева и међуградских железничких мрежа, као и промене у области пољопривреде које би биле прилагођене новонасталим климатским условима. Кластери с Трамповим именом (219 случајева) често су представљени у контексту противљења садашњим Бајденовим стратегијама у вези са три највећа извора емисија супстанци које загревају планету: возилима, електранама и цурењем метана приликом вађења нафте и гаса из бушотина.

Бајден и Трамп као кључне речи готово се једнако јављају у руском корпусу, као и руски председник (господин) Путин (Трамп и Бајден заједно се појављују 127 пута, док се Путиново име помиње 129 пута). Ово чини тему америчке политике и америчко-руских односа једном од централних тема у руском сегменту нашег корпуса. Руске новине се такође баве супротностима између номиналних политика Бајдена и Трампа. Илустрацију наведене тврдње представља случај пројекта Северни ток 2. Експерти које цитирају *Независне новине* сматрају да би Бајден могао бити „опрезнији“ са наметањем санкција европским компанијама које учествују у пројекту Северни ток 2. Према мишљењу поменутих стручњака, будући да Бајден не фаворизује извоз америчког гаса из шкриљаца у Европу као Трамп, таква ситуација повећава шансе за постизање компромиса између америчке и руске стране у оквиру пројекта Северни ток 2.

Једна од кључних речи у руском корпусу у оквиру првих двадесет је лексема *кризис/криза* (43 инстанце), која је класификована у оквиру тематске категорије *економија и пословање* и која се релативно често појављује у изразима као што су *энергетический, бензиновый, климатический*, те се односи на кризу на тржишту нафте и гаса. На пример, руске новине истичу мишљење стручњака према којима Сједињене Државе систематски истискују руске сировине са европског и азијског тржишта. Овакво мишљење односи се и на пројекат Северни ток 2, који ствара конкуренцију за све веће испоруке америчког гаса у ЕУ, као и на прву фазу трговинског споразума са Кином, који предвиђа значајно повећање снабдевања Кине течним гасом из Сједињених Држава (уз смањење снабдевања руским гасом који иде преко нафтовода Снага Сибира). Према писању листа *Независне новине*, Сједињене Државе ће спасити своју економију истискујући друге државе, првенствено Кину и Русију у ситуацији када је свет ушао у глобалну кризу, највећу у последњих стотину година.

Текстови на енглеском језику садрже много већи број кључних речи које се односе на следеће тематске категорије: *државе/регионе/нације, врсте ресурса, екологију и оцене*. Категорија *држава/региона/нација* обухвата *близину* (енг. *proximity*) као вредност у вестима која саопштава о локацијама или заједницама блиским или релевантним за тему енергетике у Сједињеним Државама. Позивање на локације држава и региона двоструко је учесталије (у односу на величину корпуса) у енглеском корпусу (9.380 инстанци у енглеском корпусу према 4.929 у руском). Ипак, треба напоменути да је ова категорија на руском језику друга највећа од свих тематских категорија у том корпусу. Дата информација указује на то да су обе групе текстова о енергетици фокусиране на вести

из иностранства. *Тексас* у оквиру тематске категорије *државе/региони/нације* једна је од најфреквентнијих кључних речи у енглеском корпусу, која се често спомиње у вези са *грин њу дилом* (енг. *Green New Deal*), планом намењеним за строгу регулацију и осавремењивање енергетског система, на основу кога би Сједињене Државе добијале 100% сопствене електричне енергије из обновљивих извора у следећој деценији.

Тема Тексаса посебно је занимљива у склопу теме о климатским променама, с обзиром на честе рестрикције струје током зиме 2021. године. Оне су се јавиле у тој америчкој држави као последица непостојања одговарајуће опреме која би осигурала регуларно снабдевање становништва електричном енергијом током ванредних временских прилика. Реч *blackouts/нестанак струје* је фреквентна у корпусу на енглеском језику јер се налази у оквиру првих стотину кључних речи. Тексас велики део електричне енергије добија захваљујући фосилним горивима – гасу и угљу, а мањи део од обновљивих извора енергије. Лоше изолована инфраструктура за снабдевање електричном енергијом прошле зиме замрзла се приликом екстремних временских прилика, које су условиле велику потражњу електричне енергије у тим условима, што је довело до пада система. Осим временских прилика, повремено су постојали знаци да систем може запасти у проблем при испоруци довољне енергије због квара на опреми или због покушаја да се подигну цене електричне енергије у тој савезној држави. С друге стране, један од кластера везаних за кључну реч *Тексас* (*in Texas conservatives have blamed/у Тексасу конзервативци су окривили*) демонстрира конфликт између републиканаца и демократа у погледу даљег развоја енергетског сектора у америчким државама, јер су републиканци као разлог за нестанак струје у Тексасу наводили непоузданост обновљивих извора енергије. *Тексас* се у корпусу на енглеском језику 16 пута појављује у оквиру исте колокације са речју *Калифорнија*. Ова колокација указује на изазове са којима ће се суочити Бајденова администрација приликом модернизације електроенергетског система базираног на ветрогенераторима, соларним панелима, батеријама и другим технологијама са нултом емисијом штетних гасова. Према писању *Њујорк тајмса*, две највеће државе у земљи заузеле су веома различите ставове у односу на управљање својим енергетским потребама: Тексас је извршио дерегулацију агресивно, допуштајући слободном тржишту да цвета, док је Калифорнија прихватила еколошке прописе. Ипак, две државе суочавају се са истом реалношћу: нису у довољној мери спремне за све већу учесталост и озбиљност природних катастрофа које су узроковане климатским променама.

Иако се тема коришћења обновљивих извора енергије налази у првом плану у текстовима *Њујорк тајмса* за анализирани период, лист посебну пажњу усмерава на Аустралију, највећег светског извозника угља, податак који је четири пута поменут у енглеском корпусу, док се ова држава 74 пута појављује у анализираним текстовима. Према писању листа, производња угља у Аустралији се више него удвостручила у последње три деценије, при чему је удео који се извози скочио на 75 процената у фискалној 2017. години, са 55 процената у 1990. Након што савезна влада није усвојила политику обновљивих извора енергије почетком

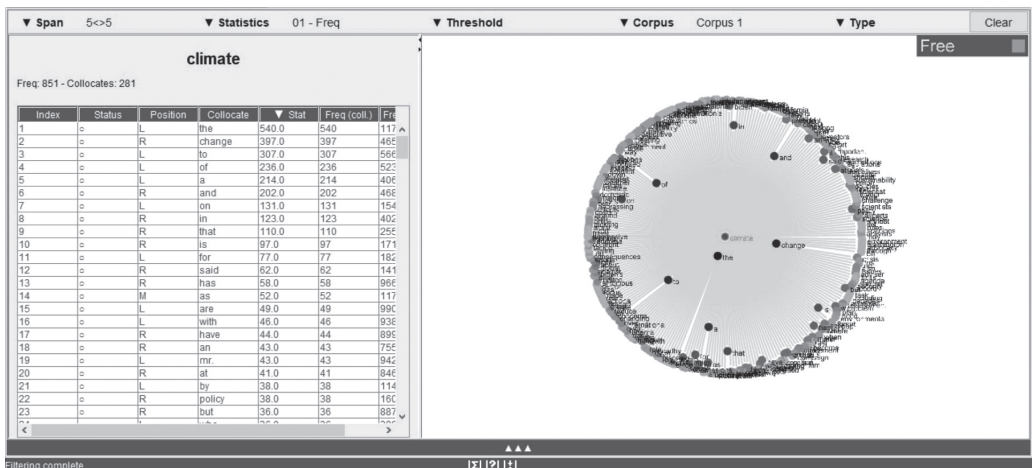
2000-их, аустралијске државе почеле су самостално да подстичу власнике кућа да купују соларне панеле и, у новије време, батерије за складиштење енергије.

Кина је још једна држава коју *Њујорк тајмс* карактерише као зависну од угља, који је највећи снабдевач електричне енергије у земљи, упркос експанзији соларне енергије и енергије ветра. Скоро половина од 236 кластера у енглеском корпусу профилише Кину у смислу емисије штетних материја. Званичници у одређеним покрајинама тврде да је Кини и даље потребан угаљ ради обезбеђивања снажне базе за производњу електричне енергије која ће употпунити изворе сунчеве енергије, ветра и хидроенергије. У најмање три провинције издата је недавно наредба којом се ограничава употреба струје, уз упозорење на потенцијалну несташицу угља и нестанак електричне енергије.

У следећем поглављу биће размотрени главни контексти колокације климатске промене у енглеском и руском корпусу.

1. Вредности у вестима издвојене на основу колокације климатске промене

Релативна фреквентност категорије екологије је пет пута већа у енглеском него у руском корпусу (17,34 према 3,9). Приликом прегледа листе фреквентности од 500 најчешћих речи у корпусу на енглеском језику, трећа по учесталости је реч *climate/клима* (после *Mr./господин* и *said/рекао/рекла је*). Ова реч класификована је у оквиру теме екологије која је истакнута у енглеском корпусу, док је на листи од 500 кључних речи заузела прво место, сугеришући да, према новинама, главни фактор за транзицију у области енергетике представља клима. Колокацијска анализа речи *climate/клима* показује да постоји снажна повезаност између те речи и речи *change/промена* са 397 инстанци у 116 докумената и релативном фреквентношћу од 20,11 на 10.000 речи у *Њујорк тајмсу*. У визуелизацији приказаној на Слици 1, краће линије указују на јачу повезаност између речи у колокацији, при чему је анализирана лексема *climate/клима*.

Слика 1. Илустрација колокација са речју *climate/клима*

За анализу је одабрано првих стотину колокација са изразом *climate change/ климатске промене*. Сви колокати који се односе на климатске промене садрже вредност *негативност* (енг. *negativity*) и указују на експлицитну негативну прозодију, што је илустровано у примерима (1)–(5):

1. The Climate desk covers all disasters related to climate change, like droughts, wildfires, intense hurricanes and extreme rainfall. The science establishing the direct link between these disasters and the rapid warming of the planet is increasingly clear, but the effects we all saw this year were shocking.

„Метеоролошка служба покрива све катастрофе у вези са климатским променама, попут суша, пожара, јаких урагана и екстремних кишних падавина. Наука која успоставља директну везу између ових катастрофа и брзог загревања планете све је јаснија, али ефекти загревања које смо сви видели ове године били су шокантни.“

2. Addressing climate change, ecosystem loss and diminishing diversity requires more than simply finding ways to halt the worst damage before it arrives.

„Решавање проблема климатских промена, губитка екосистема и смањења биодиверзитета захтева више од пуког проналажења начина да се заустави највећа штета пре него што она започне.“

3. But experts also point to a fundamental problem with throwing money at climate change: It is not a particularly effective way to lower emissions of planet-warming pollution... Wind and solar power remain more expensive than fossil fuels in most parts of the country. While it gave a jolt to electric vehicle manufacturing, including a successful loan guarantee to Tesla, those cars still have higher price tags than the ones with old-fashioned internal combustion engines.

„Али стручњаци такође указују на фундаментални проблем када је у питању улагање у климатске промене. То није нарочито ефикасан начин да се смањи загађење које загрева планету ... Коришћење енергије ветра и сунца је и даље скупље од коришћења фосилних горива у већем делу земље. Иако је то иницирало производњу електричних возила, укључујући успешну гаранцију зајма Тесли, ти аутомобили и даље коштају више од оних са старомодним моторима са унутрашњим сагоревањем.“

4. We discuss whether the Texas crisis is going to be the new normal worldwide, the harrowing implications of how Texas Republicans have responded, why liberals should be cheering on Elon Musk, the difficulties liberal states are having on climate policy, the obstacles to decarbonization, the horrifying truth of what “adapting” to climate change will actually entail, why air pollution alone is a public health crisis worth solving, whether nuclear energy is the answer, and much more.

„Дискутујемо о томе да ли ће криза у Тексасу постати нова норма у целом свету, о узнемирујућим импликацијама изазваним реакцијама републиканаца у Тексасу, о томе зашто би либерали требало да навијају за Илона Маска, о потешкоћама које либералне државе имају у погледу климатске политике, о препрекама за спровођење процеса декарбонизације, о застрашујућој истини о томе шта ће „прилагођавање“ климатским променама заправо значити, о томе зашто само по себи загађење ваздуха представља кризу јавног здравља коју треба решавати, представља ли нуклеарна енергија решење, као и још о много чему.“

5. All over the country, utilities and grid operators are confronting similar questions, as climate change threatens to intensify heat waves, floods, water shortages and other calamities, all of which could create novel risks for the nation's electricity systems. Adapting to those risks could carry a hefty price tag: One recent study found that the Southeast alone may need 35 percent more electric capacity by 2050 simply to deal with the known hazards of climate change.

„Широм земље, велика електропредузећа и електродистрибутери суочавају се са сличним питањима, јер климатске промене прете да појачају топлотне таласе, поплаве, несташицу воде и друге непогоде, а све то може створити нове ризике за националне системе електричне енергије. Прилагођавање тим ризицима могло би имати огромну цену: недавна студија показала је да ће само на југоистоку највероватније бити потребно 35 одсто више електричних капацитета до 2050. године да би се носили са познатим опасностима од климатских промена.“

На основу корпусне анализе у овој студији и класификације вредности заснованој на раду Беднарекове и др. (Bednarek et al., 2021: 705) изводимо следеће закључке: израз *climate change*/климатске промене блиско је повезан са креирањем *негативности* кроз контекст у коме се појављује, при чему многи примери са том колокацијом указују на лоше временске услове, као што су екстремни топлотни таласи, суше, пожари, обилне кише, поплаве и периоди изузетно хладног времена. Додатна *негативност* наглашава се помињањем негативних појава попут финансијских ризика и високих трошкова везаних за климатске промене, губитак екосистема и смањење биодиверзитета, загађење ваздуха и кризу јавног здравља, брзо загревање планете, губитак радних места, расељавање људи због екстремних временских услова, ризике по националне системе електричне енергије, као и штетне ефекте по угрожене заједнице. Навођење датих фактора изводи се са циљем постизања одобравања предложених реформи у енергетском сектору код читалаца. Осим *негативности* конструисане како на основу самог значења колокације *climate change*/климатске промене која има негативну прозодију, тако и на основу ширег контекста, дискурс везан за њу укључује додатне вредности, попут *суперлативности* (енг. *superlativity*), *значаја/утицаја* (енг. *impact*) и *позитивности* (енг. *positivity*):

Суперлативност

6. The Southeast alone may need 35 percent³ more electric capacity by 2050. „Само на југоистоку можда ће бити потребно 35% више капацитета електричне енергије до 2050. године.“

7. Hundreds of scientists across the federal government and academia join forces to compile the best insights available on climate change.

„Стотине научника у оквиру савезне владе и академске заједнице удружују снаге како би стекле најбољи увид о климатским променама.“

Значај/утицај

8. But as climate change accelerates, many electric grids will face extreme weather events that go far beyond the historical conditions those systems were designed for, putting them at risk of catastrophic failure.

„Али како се климатске промене убрзавају, многе електричне мреже ће се суочити са екстремним временским условима који надилазе некадашње услове за које су ти системи пројектовани, доводећи их у опасност да дође до њиховог пуцања.“

9. Climate change is an everything issue.

„Климатске промене су питање живота и смрти.“

Позитивност

10. Solar industry organizations like Rewiring America, a group of engineers, entrepreneurs and volunteers working to address climate change, estimate that the typical American household could save as much as \$2,000 a year in energy costs by going solar.

„Организације за развој соларне индустрије попут Ревајеринг Америка, групе инжењера, предузетника и волонтера који раде на проблему решавања климатских промена, процењују да би типично америчко домаћинство могло уштедети чак 2.000 долара годишње у оквиру трошкова за електричну енергију уколико се буде користила соларна енергија.“

11. Mr. Biden has made the case that tackling climate change by focusing on building clean energy infrastructure will bring economic recovery and create “millions” of new jobs – a goal economists said faces serious challenges.

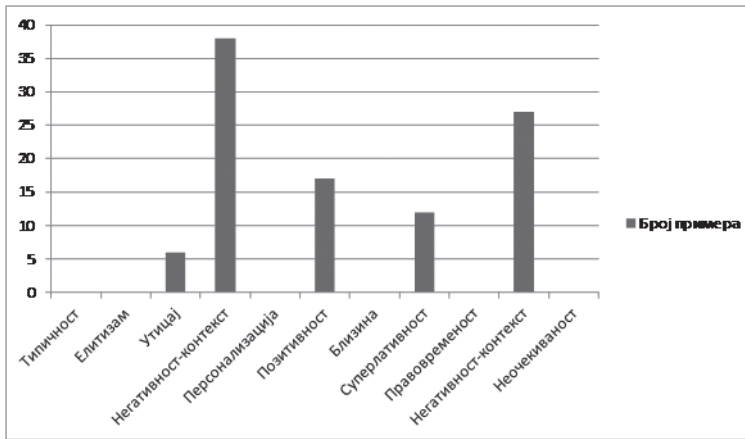
„Г. Бајден је нагласио да ће решавање проблема климатских промена усредсређивањем на изградњу чисте енергетске инфраструктуре донети економски опоравак и створити „милионе“ нових радних места – циљ за који економисти кажу да се суочава са озбиљним изазовима.“

---

3 Подвучени делови у цитираним реченицама указују на лингвистичка средства којима се исказује одређена вредност у вестима.

Слика 2 приказује резиме анализе 100 примера са колокацијом *климатске промене* у смислу вредности у вестима. *Негативност* је створена непосредним контекстом у 38 примера, *позитивност* у 17 примера, *суперлативност* у 12 примера, *значај/утицај* у 6 примера, док је у 27 примера креирана вредност *негативности* на основу саме колокације која самостално има негативну прозодију без додатног уплива контекста.

Слика 2. Дистрибуција вредности у оквиру 100 колокација са изразом *climate change/климатске промене*

Дакле, феномен климатских промена представљен је *негативношћу*, која се појачава вредностима *суперлативност* и *утицај*, док се *позитивност* појављује кроз наратив о новој технологији у енергетском сектору уз помоћ које ће се постојећи проблеми у датој области решити. Друге вредности везане за колокацију *climate changes/климатске промене* су у позадини.

У руским текстовима реч *климат/клима* појављује се 67 пута, а колокација *изменение климата/климатске промене* 28 пута. Од тога, 26 примера са овом колокацијом у контексту има вредност *негативности*, а 3 од њих имају вредност *негативности* и *утицаја* заједно. У наставку овог текста наводимо неколико колокација са речју *климат/клима*:

12. В этот поворотный для человечества год пришло время решительных действий в сфере борьбы с изменением климата.

„У овој кључној години за човечанство, дошло је време за одлучне акције у борби против климатских промена.“

13. Парниковые газы сами по себе не вредят здоровью, но накапливаются в атмосфере и тем самым провоцируют глобальное изменение климата на Земле одну из важнейших стратегических угроз для всего человечества, признанных на уровне ООН.

„Гасови са ефектом стаклене баште сами по себи не штете здрављу, већ се акумулирају у атмосфери и тиме изазивају глобалне климатске промене на Земљи – једну од најважнијих стратешких претњи по цело човечанство, што је препознато и на нивоу УН-а.“

14. Энергоменеджмент позволяет улучшать экологическую ситуацию, а также защищать глобальный климат. Например, сокращение потерь энергии в системе теплоснабжения города снижает потребность в выработке тепловой энергии в городских котельных.

„Управљање енергијом помаже да се побољша еколошка ситуација, као и да се заштити глобална клима. На пример, смањење губитака енергије у градском систему грејања смањује потребу за производњом топлотне енергије у градским котларницама.“

Контекст колокације *изменение климата/климатске промене* у руским текстовима углавном говори о новим прописима у Европи и САД који се уводе због климатских промена. У фокусу руских новина за означени период јесте руска економија у време трансформације на тржишту нафте и гаса. Кључне речи у најпродуктивнијој тематској категорији за руски корпус бизнис и економија прате линију вредности *негативност/позитивност*, а најучесталије међу њима су *добыча/производња* (382 инстанце), *развитие/развој* (311), *стратегия/стратегија* (49), *ограничения/ограничења* (62), *ризки/ризици* (45), *цена/цена* (75), *потребление/потрошња* (95), *снижение/смањење* (91) и *падение/пад* (46). Након проучавања конкорданци и кластера са овим кључним речима, позиција *Независних новина* према енергетској трансформацији и статусу Русије у новом контексту може се представити на следећи начин.

Суштина наметнуте зелене револуције је прекинути „нафтни кисеоник“ извозницима енергије, државама које углавном живе од њене продаје. У оквиру плана који је осмислила Међународна агенција за енергију до 2050. године предвиђа се потпуна забрана индустријских емисија у атмосферу у свим државама. За постизање оваквог циља биће задужене и Уједињене нације, којима ће то бити један од главних задатака у даљем раду. Са друге стране, упитно је ко ће извршавати практичну реализацију поменутог плана, шта ће бити са онима који се усуде да не послушају препоруке из међународних организација и да ли је могуће остати изван процеса преласка на „зелена“ правила игре. Постоји ОПЕК, где се поштују квоте и норме за производњу нафте. Међутим, постоје и државе изван ОПЕК-а, попут Русије, Мексика, Норвешке и Азербејџана, којима не управљају наднационалне структуре, већ њихови високи званичници.

Уврежено је мишљење у Русији је да ће главни потрошачи – Кина, Индија и читав Запад – и даље морати да купују нафту и угаљ, док ће такозвана „географска деца“, попут Скандинавије, Исланда, Сингапура, Швајцарске или Новог Зеланда, и даље бити ангажована у организовању „забаве са зеленом енергијом“. Неједнакост ће се огледати у следећем: западне државе ће створити

своју нову економију, интензивну у погледу коришћења ресурса и веома скупу. А онда ће наметнути своје иновације остатку света и државама које не могу да производе енергију у оквиру ових стандарда. Нада у поуздану будућност са нафтом, угљем и гасом постепено постаје део прошлости.

4. Закључак

У закључку овог рада може се истаћи да обе новине, америчке и руске, издвајају климатске промене као главни покретач транзиције у области енергетике. Климатске промене су представљене у оба корпуса кроз вредност *негативности*, док *Њујорк тајмс* наглашава *позитивност* обновљивих технологија. Брзина којом треба увести зелену економију рефлектује се у енглеском корпусу и кроз пласирање вредности *суперлативност* и *утицај*. Тема потенцијалне везе између енергетске транзиције, опште доступности фосилних ресурса и продуктивности нових технологија у енергетском сектору је маргинализована. На пример, конкорданце са речју *crisis/криза* у *Њујорк тајмсу* односе се само на климатску, пандемијску, здравствену и финансијску кризу, али не и на могућу кризу везану за доступност енергената, иако постоји импликација да ће до кризе у енергетском сектору доћи, што се посебно сигнализује у насловима *Њујорк тајмса*, као што је: "The Texas Crisis Could Become Everyone's Crisis"⁴. На основу више наведених примера може се закључити да механизам хипокризије у презентацији вести делује у складу са њиховим пласирањем у оквиру скале вредности *позитивност/негативност* у комбинацији са истицањем у први план или маргинализовањем информација релевантних за читаоца, што је слично механизму присутном унутар феномена манипулације (McComack, 1992). Вести, поготову у *Њујорк тајмсу*, представљене су поруком да се транзиција у области енергетике врши у складу са остваривањем добробити за обичног грађанина, како би он био спасен од последица климатских промена, без ширег разматрања питања које се тиче потенцијалних рестрикција коришћења енергетских извора за одређени део светске популације због могућег недостатка енергената који би својим капацитетима покрили потребну производњу и потрошњу те исте популације.

Напомена: Овај рад је под истим насловом презентован у оквиру Међународне прагматичке конференције (IPrA 2021, Winterthur).

Литература

- Baker, P., Vessey, R. (2018). A corpus-driven comparison of English and French Islamist extremist texts. *International Journal of Corpus Linguistics*, 23(3), 255–278.
- Bednarek, M., Cople, H. (2012). 'Value added': Language, image and news values. *Discourse, Context and Media*, 1(2–3), 103–113.

4 „Криза у Тексасу могла би постати свеопшта криза.“

- Bednarek, M., Caple, H. (2017). *The Discourse of News Values: How news organizations create newsworthiness*. New York: Oxford University Press.
- Bednarek, M., Caple, H., Huan, C. (2021). A Computer-Based Analysis of News Values: A Case Study on National Day Reporting. *Journalism Studies*, 22(6), 702–722.
- Bosman, R., Loorbach, D., Frantzeskakis, N., Pistorius, T. (2014). Discursive regime dynamics in the Dutch energy transition. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 13, 45–59.
- Brezina, V., McEnery, T., Wattam, S. (2015). Collocations in context: a new perspective on collocation networks. *International Journal of Corpus Linguistics*, 20(2), 139–173.
- Dahl, T., Fløttum, K. (2019). Climate change as a corporate strategy issue: A discourse analysis of three climate reports from the energy sector. *Corporate Communications: An International Journal*, 24, 499–514.
- Danziger, R. (2021, June–July). Exploring the ‘dark side’ of sociability: what can the pragmatics of flattery teach us about hypocrisy? [Paper presentation]. 17th International Pragmatics Conference, Winterthur, Switzerland.
- Gill, M. (2021, June–July). Shocking exposures: Hypocrisy, authenticity, and the rhetorical dynamics of populism [Paper presentation]. 17th International Pragmatics Conference, Winterthur, Switzerland.
- Grant, R. (2019). Lying and Hypocrisy in Morality and Politics. *Ethics, Politics and Society*, May 2019, 101–109.
- Halmari, H. (2021, June–July). Apology as hypocrisy: Examples from Bill Clinton and Donald Trump [Paper presentation]. 17th International Pragmatics Conference, Winterthur, Switzerland.
- Jaworska, S. (2018). Climate change but no change: discourses of climate change in corporate social responsibility reporting in the oil industry. *International Journal of Business Communication*, 55, 194–219.
- Kapranov, O. (2018). The framing of climate change discourse by Statoil. *Topics in Linguistics*, 19, 54–68.
- Leipprand, A., Flachsland, C., Pahle, M. (2017). Energy transition on the rise: discourses on energy future in the German parliament. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 30, 283–305.
- McCornack S. (1992). Information Manipulation Theory. *Communication Monographs*, 59(1), 1–16.
- Pounds, G. (2021). Presupposed evaluation in environmental argumentative discourse. *Functions of Language*, 28, 27–54.
- Russo, K. (2018). *The evaluation of risk in institutional and newspaper discourse: the case of climate change and migration*. Napoli: dell’Università degli Studi di Napoli L’Orientale.
- Sorlin, S. (2021, June–July). A plea for hypocrisy: Pragma-philosophical considerations [Paper presentation]. 17th International Pragmatics Conference, Winterthur, Switzerland.

Извори (мануелни корпус)

Њујорк Тајмс (*The New York Times*), чланци који се односе на енергетику у периоду 27.09.2020. – 25.04.2021.

Независне новине (*Независимая газета*), чланци који се односе на енергетику у периоду 30.09.2020. – 28.04.2021.

Radoslava M. Trnavac

Summary

HYPOCRISY AND MEDIA PRESENTATION OF THE TRANSITION IN THE FIELD OF ENERGY IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE

The objective of this paper is to demonstrate the interplay between hypocrisy and construction of news values as related to the newspaper coverage of the current transition in the energy sector in *The New York Times* and *Nezavisimaya Gazeta*. In the introduction to this study, we determine the extent to which the content in these cross-linguistic texts draws upon similar and distinct themes to construct certain news values. Then the focus shifts to the textual representations of news values created by the collocation *climate change* in the English and Russian texts as the central factor that drives the transition in the energy sector, according to the above media. What is also discussed is which news values are used to facilitate democratic cooperation and acceptance of these narratives by the public. To fulfill the first objective of singling out the salient themes in the two corpora, we turn to the methodology borrowed from Baker and Vessey (2018), which is useful to manually create categories that describe the salient themes in the discourse. The second methodology is represented with the framework for a linguistic analysis of news discourse by Bednarek and Caple (2012, 2017) and Bednarek et al. (2021) that will provide the means to find out what values are emphasized, rare or absent (backgrounded) in the context of analyzed keywords. Both newspapers foreground *climate change* as the main trigger of energy transition, which is represented through *negativity* news value, while *The New York Times* emphasizes the *positivity* of the renewable technologies. The urgency of introducing green technology is emphasized as well with the help of the news values of *superlativeness* and *impact* in *The New York Times*. The mechanism of hypocrisy in the media may be operating similarly to that of manipulation along the lines of *positivity/negativity* news values in combination with the foregrounding/backgrounding of necessary information.

Key words:

hypocrisy, energy system, The New York Times, Nezavisimaya Gazeta, key words, concordances

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.2>

811.163.41'366.58

811.133.1'366.58

811.133.1:929 Петровић Н

Допринос Наде Петровић проучавању темпоралности у француском и српском језику

Веран Ј. Станојевић*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за романистику

Кључне речи:

време

аспект

временски везници

француски језик

српски језик

Апстракт

У раду анализирамо научни допринос Наде Петровић проучавању темпоралности како појединачно у француском, тако и контрастивно у француском и српском језику. Ауторка српски плусквамперфекат схвата као време свршености, а француски као време свршености или антериорности зависно од контекста. Француска претеритална времена разграничавају се с обзиром на статус референцијалне тачке коју свако од њих подразумева, али је не фиксира на исти начин. Најзад, оригинални приступ француским временским везницима за симултаност, који подразумева да и везници, попут глаголских облика, не кодирају само темпорална него и аспектска значења, омогућава да се боље разумеју различити значењски ефекти који настају комбиновањем временских везника са глаголским временима. (примљено: 17. јануара 2022; прихваћено: 21. фебруара 2022)

1. Увод

Мало је романиста који су својим педагошким и научним радом на некој од катедара за француски језик у земљама бивше Југославије оставили такав траг у настави и у науци, какав је на Филолошком факултету Универзитета у Београду оставила проф. др Нада Петровић (1941–2003).¹ Ученица једног од највећих француских лингвиста друге половине XX века, Жерара Моањеа, код којег је докторирала на Сорбони 1978. године, Нада Петровић је српску франкороманистику подигла на највиши научни ниво. Њен долазак на Филолошки факултет у Београду убрзао је раскид с вишедеценијским прескриптивистичким приступима језику, како у настави, тако и у науци. Иако се настава страног језика не може замислити без норме, тј. без усвајања правила која нам говоре шта се може рећи на једном језику а шта не, шта се сматра граматички исправним, а шта не, дубљег разумевања језичких законитости нема ако се ограничи само на оно што језички ауторитети прописују као граматички исправно, а не покушамо да схватимо механизме који су у основи језичке компетенције изворних говорника.

За увођење научног, лингвистичког приступа у универзитетску наставу француског језика код нас најзаслужнија је управо Нада Петровић. Циљ овога рада је да укаже на оне аспекте њеног научног доприноса проучавању темпоралности у француском и српскоме језику које сматрамо најоригиналнијим и најрелевантнијим у светлу савремених лингвистичких проучавања ове проблематике.

2. Француска лингвистика на Филолошком факултету у Београду до доласка Наде Петровић на Катедру за романистику

Први професори на Катедри за француски језик и књижевност Велике школе, која ће 1905. године прерасти у Београдски универзитет, били су стручњаци за француску књижевност, Богдан Поповић, Јован Скерлић, Урош Петровић, Миодраг Ибровац и Никола Банашевић.² То је сасвим разумљиво, с обзиром на чињеницу да је Француски семинар, као претеча Катедре за француски језик и књижевност (а касније Катедре за романистику Филолошког факултета у Београду), настао у оквиру Семинара за општу књижевност 1894. године, да би новим уредбама о устројству Велике школе, које су донесене 1896. год., а почеле да се примењују 1897. године, постао засебна наставно-научна јединица у оквиру Велике школе (в. Павловић, 2008: 10).

1 Нада Петровић је рођена 23. априла 1941. године у Ваљеву, где је завршила основну и средњу школу. Француски језик и књижевност студирала је на Филолошком факултету у Београду, где је дипломирала 1963. а магистрала 1965. године одбранивши рад под насловом *Односне реченице у старофранцуским делима XII и XIII века*. Одмах по завршетку магистарских студија, Нада Петровић одлази у Нанси (Француска) где ће наредне три године радити у Центру за проучавање француског лексичког блага (Centre de Recherche pour un Trésor de la Langue française). Године 1968. указује јој се прилика да наставно-научну каријеру започне на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на којем ће радити наредне три и по деценије. Током свог боравка у Нансију, али и касније, учила је од највећих француских лингвиста, као што је Робер Мартен, из Центра за проучавање француског лексичког блага, као и већ поменути сорбонски професор Жерар Моање, под чијим је руководством одбранила докторску дисертацију под насловом *Везници који изражавају симултаност у савременом француском језику*.

2 Сви су они били сорбонски ђаци, осим Јована Скерлића који је докторирао у Лозани.

Пуних пет деценија од њеног оснивања, на Катедри није било стручњака за романску филологију или лингвистику, тако да су у том периоду језичке предмете држали професори француске књижевности.³ Ситуација се мења тек после Другог светског рата, тачније 1948. године, када на Катедру долази први стручњак за историју француског језика у нас, Владимир Работин, који на њој предаје две године у звању доцента за старофранцуски језик и књижевност. Годину дана пре Работина, односно 1947. године, на Катедру је у звању асистента примљен Владо Драшковић, будући универзитетски професор и филолог који ће обележити српску романистику друге половине XX века, подстицати даљи развој лингвистичких дисциплина и допринети формирању научног подмлатка, укључујући и Наду Петровић која му је, по доласку на Катедру, била асистент. Поред синтаксе, Владо Драшковић је предавао и историју француског језика, као и упоредну граматику романских језика - области којима је дао значајан научни допринос.

Филолошка перспектива у настави, али и у науци о језику, која тежиште ставља на тумачење текстова из различитих епоха, била је доминантна наставна и научна оријентација код нас све до седамдесетих година XX века. Синхронијска лингвистика углавном се сводила на прескриптивизам (тј. на нормативну граматику), уз развијање језичких вештина неопходних будућим професорима француског и књижевним преводиоцима. Лингвистичка настава била је, могло би се рећи, и даље у сенци наставе књижевности. Раних седамдесетих година XX века, Катедра добија новог наставника за језик, Марка Папића⁴, који поред класичних, филолошких, у наставу уводи и савремене структуралистичке приступе и дескриптивнолингвистички поглед на језик. У време Папићевог доласка на Катедру, структурализам је увелико актуелан на француским, као и на већини европских универзитета. Терен је већ био спреман за постепено потискивање искључиво нормативних приступа у настави и науци, тј. приступа који више прописују како треба говорити него што описују како се заиста говори и који као неправилне - или, како то нормативисти кажу, супстандардне - проглашавају и оне језичке иновације које нису противне духу језика, али које норма још не прихвата. Дескриптивна лингвистика као полазиште теоријски утемељеног проучавања језика на синхронијској равни постаје основа на којој настају две водеће, али супротстављене теоријске парадигме које је изнедрио структуралистички поглед на језик: формална и функционална лингвистика.

Иако и даље на Катедри централно место заузима језик лепе књижевности, све више је у настави, али и у науци, фокус на свакодневном, говорном језику и описивању његове структуре. Проучавање француског језика подиже се на

3 Важно је истаћи и то да се први професор на Катедри за француски језик и књижевност и њен оснивач, Богдан Поповић, поред француске књижевности занимао и за стилистику, па чак и за лингвистику, о чему сведочи наслов његове приступне беседе у Академији: О положају придева у групи са именицом. Други великан српске културе, Јован Скерлић, који је студије француског језика и теорије књижевности завршио на Великој школи као ученик Богдана Поповића, а докторирао у Лозани, предавао је почетком XX века, поред књижевности, и фонетику француског језика.

4 Марко Папић је докторирао 1969. у Клермон-Ферану.

виши теоријски ниво, а његово изучавање на универзитету не схвата се искључиво као средство за боље разумевање књижевних текстова различитих епоха, него и као довољно флексибилан систем који би студентима требало да омогући лакше овладавање другим нивоима језичког израза, односно различитим функционалним стиловима.

Почетком осамдесетих година XX века терен је већ био спреман за долазак нове генерације професора француске лингвистике, међу којима и Наде Петровић, професорке и научнице која ће наставу и науку о језику - барем у домену франкороманистике - подићи на још виши теоријски ниво на Филолошком факултету у Београду. По одбрањеном докторату (1978. године) и избору у звање доцента (1980. године), Нада Петровић преузима део теоријске наставе француског језика коју ће осавременити увођењем гијомистичког приступа⁵ у оквиру тада увелико доминантне дескриптивне лингвистике. Важно је истаћи да је знатни део наставних и научних прегнућа Наде Петровић био усмерен не само ка бољем разумевању језичких феномена у француском, него и ка контрастирању, тј. поређењу француског и српског језика, и то превасходно у области темпоралистике, тј. у домену лингвистичког проучавања глаголских времена и глаголског вида, односно начина на које француски и српски језик кодирају временска и аспектска значења.

3. Допринос Наде Петровић контрастивној и француској лингвистици

У својим истраживањима - било да је реч о романистичким или контрастивним - Нада Петровић приступа различитим феноменима темпоралности како појединачно, тј. у француском, тако и контрастивно у француском и у српском језику. Ученица Жерара Моањеа, наследника Гистава Гијома⁶, једног од највећих француских лингвиста XX века, Нада Петровић је у својој студији о француском и српском плусквамперфекту, под насловом Компаративна анализа француског и српскохрватског плусквамперфекта (Petrović, 1989), применила управо Гијомову теорију (Guillaume, 1965), по којој се генеза глаголског система у природним језицима објашњава механизмом хроногенезе, тј. мисаоном операцијом по којој француски индикатив (тј. глаголски облици индикатива) представља последњу фазу процеса формирања комплетне слике времена, настале диференцирањем три епохе: садашњости, прошлости и будућности.⁷ Примењујући ову теорију у настојању да проникне у механизме функционисања српског плусквамперфекта, чија употреба подразумева антериорност у односу на неку другу експлицитно дату или имплицирану прошлу радњу која је у

5 Гијомизам је аутохтоно француски лингвистички правац заснован на теорији чувеног француског лингвисте Гистава Гијома (Gustave Guillaume).

6 Гијом је творац *Психомеханике*, аутентично француске лингвистичке теорије XX века. (в. Guillaume, 1964).

7 „Ова трипартитна слика добијена је захваљујући презенту који се, створен у последњем стадијуму хроногенезе, после хронотезе номиналног модуса, који ствара недељиву слику времена, и хронотезе субјунктива, који ствара бипартитну слику времена, умеће између прошлости и будућности као аутономна епоха“ (Petrović, 1989: 19).

стању и да дезактуелизује резултат радње означене плусквамперфектом⁸ (уп. Танасић, 2005: 413), Нада Петровић заступа лингвистички занимљиву и оригиналну тезу по којој српски плусквамперфекат не означава антериорност собом означене радње, него свршеност (односно резултативност). Наиме, у комбинацији са перфектом антериорности⁹, плусквамперфекат означава „актуелност резултативног стања означеног плусквамперфектом у тренутку интервенције догађаја у перфекту“ (Petrović, 1989: 33), што се јасно види из примера типа Кад се ноћ била сасвим спустила, кренули су на пут, где се плусквамперфектом означава стање као резултат извршене радње (‘ноћ се спустити’), актуелно у моменту који уводи перфекат кренули су. Идеја је да плусквамперфекат означава исту временску епоху као перфекат антериорности¹⁰, а да је то тако Нада Петровић показује могућношћу да се уместо плусквамперфекта у претходно наведеном примеру употреби перфекат без разлике у значењу: Кад се ноћ сасвим спустила, кренули су на пут. Одсуство слагања времена у српском представља, по Нади Петровић, додатни аргумент у прилог хипотези по којој српски, за разлику од француског плусквамперфекта, не означава антериорност. Исто тако, немогућност да се српски плусквамперфекат директно повеже са одређеним адвербијалним изразима за антериорност (као у примеру Пре десет дана био је отишао на летовање који ауторка сматра неприхватљивим), последица је претпостављене свршености овога облика у српском. А то што се плусквамперфекат не може непосредно поставити према презенту као антериорно време, него му је потребан перфекат за који ће се претходно везати, последица је, по Нади Петровић, „његове морфолошке структуре, односно чињенице што функционише као свршено време перфекта антериорности“ (Petrović, 1989: 38).

Занимљива је паралела коју Нада Петровић повлачи између српског плусквамперфекта и француског вишесложеног перфекта (*passé surcomposé*). Наиме, и поред разлика у употребама, ауторка истиче аспекатску блискост поменутих облика, будући да ни вишесложени перфекат у француском не означава антериорност него искључиво свршеност (тј. резултативност). Самим тим, француски плусквамперфекат, који може бити и антериоран, фундаментално се разликује од свог српског парњака. Ту разлику Нада Петровић објашњава у гијомистичком духу, полазећи од морфолошких разлика међу њима. Наиме, француски плусквамперфекат гради се од имперфекта помоћног глагола и партиципа глагола који се мења, што с обзиром на семантичку структуру

8 На пример, *Марко се био разболео* може значити да Марко више није болестан, тј. да је у међувремену оздравио.

9 У питању је нерезултативна интерпретација перфекта која се може оквалификовати и као догађајна (в. Vet, 2010: 21), у којој је комуникативни акценат на радњи, а не на њеним последицама актуелним у моменту говора.

10 Наиме, перфекат антериорности треба разграничити од перфекта свршености (тј. резултативности) будући да овај последњи означава стање као резултат њиме уведене радње, које је актуелно у моменту говора. Тако, перфекат у примеру *Разболео се* може значити, у зависности од контекста, не само прошлу радњу (та се тада говори о перфекту антериорности), него и стање које радња производи и које је актуелно у моменту говора. То стање се може парафразирати стативним предикатом као у примеру: *Он је болестан*. О једном новијем погледу на резултативност погледати рад Станојевић/Ђурић (2019).

француског имперфекта у Гијомовом систему (тј. присуство тзв. хронотипа за прошлост локализованог у прошлост) омогућава да партиципом описана радња буде временски лоцирана антериорно у односу на корелативну прошлу радњу (тј. радњу уведену неким другим прошлим временом, која функционише као референцијална тачка за плусквамперфекат). Поменута могућност да се француским плусквамперфектом означи антериорност објашњава и чињеницу да француски, за разлику од српског језика, има правило слагања времена, а то је такав тип синтаксичких и дискурских конфигурација у којима се за антериорност прошле радње у француском не може употребити перфекат или аорист, него искључиво плусквамперфекат¹¹. Нада Петровић детаљно анализира све релевантне употребе као и значењске ефекте како плусквамперфекта свршености тако и плусквамперфекта антериорности у француском језику, објашњавајући зашто је ово време много учесталије у француском него у српском језику и зашто се релативно ретко српски и француски плусквамперфекат могу сматрати преводним еквивалентима. Ова студија не сведочи само о изразитој језичкој интуицији Наде Петровић, него и о настојању ауторке да дескриптивну адекватност већ поменутог Гијомовог приступа проверава и контрастивно, на материјалу српског језика. Сем тога, поредећи француски и српски плусквамперфекат, ауторка је показала како треба да изгледа једна озбиљна, лингвистички утемељена контрастивна анализа језичких феномена у различитим језицима, при чему се хипотезе тестирају на примерима из корпуса, а до закључака долази анализом језичких чињеница у задатом теоријском оквиру.

У студији Основни француски везници, посвећеној француским временским везницима за симултаност (*quand, lorsque, pendant que, tandis que, alors que, tant que* и *comme*) Нада Петровић полази од идеје да се значење временских везника, чија је основна функција да успоставе временске релације између две глаголске радње¹², не може прецизно дефинисати ако се у обзир не узму и аспектска својства глаголских облика. Међутим, највећи допринос ове студије јесте увид ауторке да и везници, а не само временски глаголски облици, имају и одређена аспектска својства, односно аспектску садржину, која је „најрелевантнија за разумевање њихових употребних могућности“ (Petrović, 1991: 5). Наиме, с обзиром на афинитет неких везника према одређеним аспектским значењима временских глаголских облика, овде се видска опозиција перфективно/имперфективно везује не само за временске глаголске облике, него и за временске везнике. Тако се, на основу афинитета везника *quand* и *lorsque* према перфективним временима - као што су аорист или перфекат - али и са перфективним глаголима, закључује да су ови везници и сами перфективни, што значи да и они доприносе концеповању глаголске радње као једнократне, глобалне и завршене целине. Ауторкине анализе показују, наиме, да постоји извесна равнотежа између троструко кодиране видске информације: оне која произилази из

11 А за симултаност у прошлости не може се употребити презент, него имперфекат.

12 Тј. између радње зависне и радње главне реченице.

лексичког значења глагола¹³, оне која произилази из употребљеног глаголског времена и оне коју кодира временски везник. Нарушавање такве равнотеже објашњава неке наизглед неочекиване значењске ефекте, као што је инкоативност - до које долази онда када се имперфективни глагол у перфекту или аористу комбинује са перфективним везником *quand* или *lorsque* (Petrović, 1991: 10) - а која се не би могла објаснити ако се не би претпоставило да француски временски везници кодирају не само темпорална (тј. релациона), него и аспектска значења. Слично се објашњава и инкоативни ефекат који настаје комбиновањем ових везника са футуром имперфективних, али не и са футуром перфективних глагола (Petrović, 1991: 14). Још једна предикција хипотезе о перфективној природи ових везника јесте немогућност да њима уведена реченица означи једнократну радњу онда када се комбинују са сложеним временима свршености, тј. са временима којима се, у адекватном контексту, означава резултат глаголске радње.¹⁴ Наиме, резултативност је стање, а стања подразумевају трајање које је инкомпатибилно са перфективно-пунктуелном природом ових везника. Једина могућност да такве комбинације буду интерпретабилне, а самим тим и прихватљиве, јесте изражавање итеративности. Но, да би итеративност тада била могућа, неопходно је да у главној реченици фигурира одговарајуће просто време (презент, ако је у зависној реченици перфекат, односно имперфекат, ако је у зависној плусквамперфекат, уп. Petrović, 1991: 19-21). Равнотежа троструко кодиране аспектске информације може се нарушити и употребом имперфективних времена - као што су презент или имперфекат - која у комбинацији са перфективним везницима *quand* или *lorsque* такође производе итеративну интерпретацију.¹⁵ Тако се наизглед очигледном, али до Наде Петровић у француској лингвистици непрепознатом аспектском одликом везника *quand* и *lorsque* објашњава низ значењских ефеката које поменути везници производе ако се нађу у комбинацији с неким другим релевантним, али неконгруентним аспектским маркером¹⁶ у зависној реченици коју уводе.

Имперфективни парњак перфективног везника *quand* у систему временских везника за симултаност по Нади Петровић јесте везник *pendant que* (док). Није тешко уочити да аспектска конгруенција која важи за везник *quand* (или *lorsque*) и перфективне глаголске облике (тј. перфективна времена и перфективне глаголе) важи и за везник *pendant que* и имперфективне глаголске облике (имперфекат пре свега, али и имперфективне глаголе), с тим што је она у овом

13 Уобичајено је да се лексички кодиран аспект означава терминима *телично* и *ателично* (Garey, 1957).

Теличне су инхерентно ограничене радње (нпр. *atteindre le sommet, trouver une solution* и сл.), а ателичне су инхерентно неограничене радње (нпр. *marcher, attendre* и сл.).

14 На пример, француски перфекат (*le passé composé*) и плусквамперфекат (*le plus-que-parfait*) могу означити не само догађајност, него и резултативност (односно свршеност, како *резултативност* назива Нада Петровић) у зависности од контекста. Наиме, у исказу *Il est sorti (Изашао је)* као одговору на питање *Où est-il? (Где је он?)* перфекат *est sorti* не означава радњу 'изаћи', него стање произишло из ове радње, а то је 'être absent' ('бити одсутан').

15 Итеративна интерпретација у моделу који предлаже Нада Петровић може се тумачити као нека врста изнуђене интерпретације, тј. јавља се онда када је блокирано означавање једнократних радњи.

16 А то је или имперфективни аспект или имперфективни (тј. ателични) глагол.

случају још јача, будући да поменути везник искључује употребу перфективних времена, тј. не може се комбиновати ни са аористом ни са перфектом.¹⁷ Ауторка увиђа још једно својство облика *pendant que* које додатно поткрепљује њену хипотезу о имперфективном статусу овога везника. То је немогућност његовог комбиновања са перфективним глаголима у имперфекту (нпр. не може се рећи **Pendant qu'il partait le telephone se fit entendre*¹⁸, уп. Petrović, 1991: 29). Значајан допринос ове студије јесте и у томе што је ауторка решила и један парадокс који је формулисала на следећи начин:

Како је могућно да перфективно-пунктуелни везници *quand* и *lorsque* који се комбинују са перфективним временима и перфективним глаголима, те самим тим интерцептирају процес као глобалну целину, могу уводити одређени тип реченица са предикатом у имперфекту, док *pendant que*, који се комбинује са имперфективним временима конструисаним са имперфективним глаголима то не може? (Petrović, 1991: 33)

Наиме, поставља се питање зашто је немогуће комбиновати везник *pendant que* са имперфектом глагола који означавају перманентна, стабилна стања типа *être jeune/beau/vieux*, а која се, при употреби имперфекта, могу уводити предикатом временске клаузе с везником *quand* (или *lorsque*).¹⁹ Овај је проблем и дидактички, будући да србофони студенти француског језика често греше у избору везника уз поменуте типове предиката. Ауторка је поменути проблем решила претпоставивши да постоји још једна битна разлика између везника *quand* и *pendant que*, а то је чињеница да само овај последњи захтева да радња означена глаголом (односно предикатом) буде процесуална, односно динамична, те се може представити у току свог одвијања. Ми бисмо овде додали само једну ствар. Наиме, пошто су везници *quand* и *lorsque* перфективни, а перфективност подразумева концеповање глаголске радње као глобалне целине (за разлику од везника *pendant que* који глобалност искључује самим тим што се у њиме означен временски простор може продрети²⁰), јасно је да, ако се стања типа бити млад, бити леп, бити стар локализују у прошлост, она карактеришу један глобалан (тј. целовит) период људског живота (нпр. од младости до зрелог доба, од старости до смрти итд.). Глобалност коју таква стања подразумевају компатибилна је, стога, искључиво с перфективним везницима као што су *quand* и *lorsque*.

Доследно примењујући аспектски приступ по коме је за употребе временских везника најрелевантнија њима инхерентна аспектска садржина

17 При томе се перфективна времена без икаквих проблема могу употребити у главној реченици у којој она, по Нади Петровић, функционишу као тзв. интерни обртни праг, односно као моменат током којег је на снази ситуација означена неком имперфективном формом из зависне реченице.

18 У преводу на српски: *Док је одлазио, зачу се телефон.*

19 Наиме, реченице типа *Док сам био млад...* не могу се преводити на француски употребом везника *pendant que*, него искључиво помоћу везника *quand* (или *lorsque*): *Quand j'étais jeune...*

20 Нпр. *Pendant qu'elle dormait le téléphone se fit entendre.*

која се комбинује са одговарајућом аспекатском садржином глаголских времена, али и самих глагола (лексички аспект, тј. опозиција телично/ателично), Нада Петровић и осталим временским везницима за симултаност приписује одговарајуће аспекатско значење, при чему она, у својим анализама, указује на разлике између различитих везника истог аспекатског типа (на пример, на разлике између имперфективних везника *pendant que, tandis que, alors que* и *comme*), а некима од њих приписује и комплекснија аспекатска својства (нпр. везник *tant que* третира као трајно-перфективни) потврђујући тиме исправност своје хипотезе да аспекатска значења не треба везивати искључиво за глаголе и глаголска времена, него и за неке друге граматичке форме - у овом случају везнике - које ступају у интеракцију са аспекатском садржином глаголских облика.

Хронолошки последња у низу, студија Француска глаголска времена II (Petrović, 2002) посвећена је простим претериталним временима у француском језику чије разграничење представља не само велики теоријски изазов за сваког темпоралисту, него и велики проблем у настави француског језика на свим нивоима учења. Свесна недостатака претходних истраживања значења имперфекта, аориста и перфекта, Нада Петровић се у овој студији хвата у коштац са једним од највећих проблема француске темпоралистике, дарујући српској франкороманистици, али и француској лингвистици уопште, драгоцену студију, а уједно и незаобилазан приручник стручњацима за француски језик. С обзиром на оригиналност презентованих анализа, посебно место у овој књизи заузима поглавље о француском имперфекту, што никако није случајно. Наиме, иако је у франкороманистици о имперфекту највише писано, још увек не постоји консензус у погледу његове семантичке инваријанте, тј. о томе шта је његово значењско језгро из којег би се могле изводити све његове употребе, а не само оне централне, прототипичне. И дан-данас лингвисти дискутују о томе да ли је то његова имперфективна (тј. аспекатска) природа или њему инхерентна анафоричност (тј. дискурсна неаутономност). Сем тога, испоставља се да ниједан теоријски оквир није дескриптивно адекватан у смислу да би различите, концептуално углавном неспојиве употребе, укључујући и оне које се сматрају периферним²¹, могао изводити из јединственог значењског језгра на основу претходно дефинисаних контекстуалних параметара. Стога је пажња истраживача углавном усмеравана на темпоралне, као централне употребе овога облика, док су оне мање-више периферне (тзв. псеудо-модалне и модалне) употребе третиране одвојено тако што су више описивани услови њиховог испољавања, него што су оне извођене из неког јединственог семантизма. За Наду Петровић, имперфекат је неаутономно време, односно време које глаголску радњу везује за неки претходно уведен временски моменат, који је или експлицитно присутан у контексту, или се подразумева. Но, за разлику од претходних анафори-

21 На пример, тзв. трговачки имперфекат, имперфекат поделе улога у дечјој игри, хипокористички имперфекат, имперфекат осујећене иминентности итд. О различитим употребама француског имперфекта, укључујући поменуте, писали су, поред осталих, Станојевић и Ашић (Stanojević/Ašić, 2008).

чких приступа, ауторка претпоставља да су за временску локализацију глаголске радње уведене имперфектом неопходне две референцијалне тачке, од којих једна може бити имплицитна. Овакав приступ лингвистички је занимљив утолико пре што истовремено објашњава: а) слабију прихватљивост неких реченица са имперфектом у контекстима у којима су исте те реченице са перфектом потпуно природне (нпр. *??Je travaillais bien./J'ai bien travaillé.*) и б) употребе имперфекта у тексту које, по Нади Петровић, подразумевају две референцијалне тачке, од којих једна може бити имплицитна, али не и друга, при чему је функција те друге тачке да одсече радњу од момента говора, односно, како то ауторка сликовито каже, да „блоkira процес у имперфекту у прошлости“ (Petrović, 2002: 24). Нада Петровић износи и занимљиву хипотезу о дискурсној улози имперфекта у наративном тексту, која се према њој састоји у томе да се имперфектом уводи процес који функционише као спона између две информације првог плана нарације (в. Petrović, 2002: 28), чиме се обезбеђује временски оквир или позадина за догађаје првог плана (тј. за главне догађаје, типично уведене аористом). Хипотеза о двома референцијалним тачкама при употреби имперфекта, уз хипотезу о временској недетерминисаности имперфекта, омогућава Нади Петровић да објасни различите, како темпоралне, тако и модалне употребе овог глаголског времена које се у граматикама само пописују и набрајају, а у лингвистичким радовима одвојено третирају. Све то чини анализу француског имперфекта у овој студији и иновативном и инспиративном, не само на теоријском плану, него и на плану евентуалне дидактизације овог изразито сложеног и важног сегмента француске граматике.

Поглављима посвећеним аористу (*passé simple*) и перфекту (*passé composé*), као и разграничењу ова два глаголска времена, Нада Петровић заокружује целину посвећену претериталним временима у француском језику. За разлику од имперфекта као временски недетерминисаног облика, који референцијалну тачку тражи у претходном контексту, аорист уводи референцијалну тачку, односно, да парафразирамо ауторку - фиксира је самостално (Petrović, 2002: 74) - што представља фундаментално својство овог временског глаголског облика, из којег ауторка надаље изводи његова друга својства, укључујући линеарност, тј. маркирање хронолошког редоследа њиме уведених догађаја. То што је линеарност, односно маркирање временске прогресије најфреквентнија употребна вредност аориста, не значи, по Нади Петровић, да је то и основна вредност овога времена, из које би се све његове употребе могле изводити или њоме објашњавати. Довољно је, наиме, имати у виду чињеницу да два аориста у низу могу означити и симултаност, па чак и обрнут временски редослед њима уведених догађаја, да би се схватило да у основи могућности да се овим временом изразе практично све временске релације међу догађајима не може стајати напросто једна од њих, макар она била и прототипична услед своје фреквентности. Такав увид, који се сам по себи логички намеће, навео је ауторку да специфичност аориста у односу на остала претеритална времена види управо у његовом односу према референцијалној тачки, коју он самостално фиксира, при чему се тај

однос разликује како од оног који према том моменту има имперфекат, тако и од оног који према њему има перфекат. Перфекат, за разлику од аориста, локализује собом уведено радњу директно у односу на моменат говора, што објашњава утисак да перфекат, уводећи у дискурс прошлу радњу, успоставља одређени однос између радње и момента говора. Неретко се перфектом означавају и стања ствари која не припадају прошлости, него садашњости, па се за тако употребљен перфекат каже да означава резултативност, односно, према терминологији Наде Петровић - свршеност (нпр. *Il est sorti*, у значењу 'Il n'est pas là').²² Један од аргумената ауторке у прилог хипотези о везаности перфекта за моменат говора јесте могућност његовог комбиновања са тзв. временски неоријентисаним адвербима (нпр. *J'ai travaillé de huit heures à midi*).²³), као и могућност означавања општости која је последица тзв. неограничених импликација (Petrović, 2002: 88), о чему су писали и други аутори који, за разлику од Наде Петровић, нису уочили да су такве употребе директна последица чињенице да је референцијална тачка перфекта у моменту говора. За разлику од перфекта, аорист означава прекид са моментом говора, а то је по ауторки од суштинског значаја за разумевање функционисања ова два временска глаголска облика у наративном дискурсу-тексту. Наиме, перфекат у наративном дискурсу подразумева „постојање говорног лица, реалног или фиктивног приповедача од чије се актуелности одмеравање врши” (Petrović, 2002: 115). А временско одмеравање, тј. локализовање радње при употреби аориста не врши се у односу на актуелност говорног лица, тј. приповедача, него у односу на догађаје (фиктивног света приповести) које сваки аорист уводи, фиксирајући сопствену референцијалну тачку. По Нади Петровић, хипотеза о одсуству било каквог односа према моменту говора при употреби аориста објашњава зашто се ово време, за разлику од перфекта, употребљава практично увек као време наратије у савременом француском језику.

4. Закључак

Нада Петровић је својим истраживањима у области темпоралистике, укључујући и синтаксу временских везника у француском језику, дала немерљив допринос не само франкороманистици, него и контрастивној лингвистици, као и србистици, коју је обогатила својим оригиналним анализама српског плусквам-перфекта. Као представница друге генерације гијомиста, ученица чувеног Жерара Моањеа, Нада Петровић је уткала принципе Гијомове теорије у своје анализе како француских временских везника, тако и глаголских времена у француском и у српском језику. Не чуди, стога, место које у њеним истраживањима поред времена заузима и аспект, као једна од фундаменталних граматичких

22 Аналогне употребе перфекта свршености, односно резултативности налазимо и у српскоме језику. На пример, ако на питање *Где је Јован?* наш саговорник одговори: *Изашао је*, ми овај перфекат не тумачимо као време које уводи прошлу радњу, него стање ствари које је на снази у моменту говора, а то исто стање ствари могло би се изразити одговарајућим исказом у презенту: *Није овде*.

23 У преводу: Радио сам од 8 сати до подне.

категорија. Гијомистички гледано, аспект претходи времену у процесу хроногенезе као мисаоне операције која објашњава формирање комплетне слике времена. Познато је да је аспект, као изворно глаголска категорија, од кључног значаја за разумевање функционисања глаголских времена у француском језику, као и то да се видска информација у овоме језику кодира не само граматички, тј. путем временских наставака, него и лексички - путем лексичког значења глагола, односно глаголског предиката. Сем тога, Нада Петровић показује да и временски везници имају одређену аспекатску садржину која мора бити у сагласности са аспекатском информацијом кодираном глаголским облицима. Нарушаваће поменуте равнотеже у кодирању аспекатских значења објашњава не само специфичне значењске ефекте као што су инкоативност или итеративност у француском, него и одређене рестрикције у употреби временских везника. Иако фундаментална, категорија аспекта није, међутим, довољна да би се објасниле разлике у функционисању претериталних времена у француском језику. Имајући то у виду, Нада Петровић указује на улогу референцијалне тачке у разумевању функционисања временских глаголских облика у француском језику, па разлике између имперфекта, аориста и перфекта види у различитом статусу референцијалне тачке при њиховој употреби. Најзад, али не мање важно, разлике у функционисању француског и српског плусквамперфекта Нада Петровић објашњава различитим потенцијалом ове две глаголске форме да у време локализују или само радњу (тј. да означе антериорност) или само резултат прошле радње (тј. да означе свршеност). Наиме, док је француски плусквамперфекат, с обзиром на своју морфолошку структуру, компатибилан и са једним и са другим значењем, његовом српском парњаку доступна је искључиво свршеност (тј. резултативност), чиме се објашњавају различите рестрикције при његовој употреби, али и његова слабија учесталост у односу на француски плусквамперфекат.

Литература

- Павловић, М. (2008). *Катедра за француски језик и књижевност у Београду*. Београд: Филолошки факултет.
- [Pavlović M. (2008). *Katedra za francuski jezik i književnost u Beogradu*. Beograd: Filološki fakultet]
- Станојевић, В., Ђурић, Љ. (2019). Аспект као фазна категорија и резултативност у француском и српском језику. *Српски језик*, 24(1), 221–233.
- [Stanojević, V., Đurić, Lj. (2019). Aspekt kao fazna kategorija i rezultativnost u francuskom i srpskom jeziku. *Srpski jezik*, 24(1), 221–233]
- Танасић, С. (2005). Синтакса глагола. У П. Пипер и др. (ур.), *Синтакса савременога српског језика: Проста реченица* (стр. 345–476). Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- [Tanasić, S. (2005). Sintaksa glagola. U P. Piper i dr. (ur.), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (str. 345–476). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska]

- Garey, H. B. (1957). Verbal aspect in French. *Language*, 33, 91-110.
- Guillaume, G. (1964). *Langage et science du langage*. Paris: Librairie Nizet, Québec: Presses de l'Université Laval.
- Guillaume, G. (1965). *Temps et verbe*. Paris: Champion.
- Petrović, N. (1989). *Komparativna analiza francuskog i srpskohrvatskog pluskvamperfekta*. Beograd: Naučna knjiga.
- Petrović, N. (1991). *Osnovni francuski vremenski veznici*. Beograd: Naučna knjiga.
- Petrović N. (2002). *Francuska glagolska vremena II*. Beograd: Filološki fakultet, Narodna knjiga.
- Stanojević, V., Ašić, T. (2008). *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Vet, C. (2010). L'interprétation des formes composées. In N. Flaux et al. (Eds.), *Interpréter les temps verbaux* (pp. 11-31). Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.

Veran J. Stanojević

Summary

THE CONTRIBUTION OF NADA PETROVIC TO THE STUDY OF TEMPORALITY IN FRENCH AND SERBIAN

This paper analyzes the scientific contribution of Nada Petrović to the study of temporality in French, as well as in French and Serbian contrastively. The author treats the Serbian pluperfect as having a resultative interpretation only, while the French pluperfect can, according to Nada Petrović, be interpreted either as resultative or as anterior, depending on the context. This seems to explain not only certain differences in their distribution, but also the fact that they are rarely equivalent in the translations from one language into the other. French past tenses differ in the status of their reference points: although each of them implies one, they are not determined in the same way. Finally, Petrović's approach to French temporal conjunctions expressing simultaneity is based on the assumption that conjunctions, similar to verbs, encode both temporal and aspectual meanings of a sentence, thus giving us a better understanding of various semantic effects arising from the combinations of temporal conjunctions and different tenses.

Key words:

tense, aspect, temporal conjunctions, French, Serbian

Veran J. Stanojević

Résumé

LA CONTRIBUTION DE NADA PETROVIĆ À L'ÉTUDE DE LA TEMPORALITÉ EN FRANÇAIS ET EN SERBE

Cet article analyse la contribution scientifique de Nada Petrović à l'étude de la temporalité en français et, contrastivement, en français et en serbe. L'auteure considère le plus-que-parfait serbe comme un temps de l'accompli alors que le plus-que-parfait français serait, en fonction du contexte, soit un temps de l'accompli (ou résultatif) soit un temps de l'antériorité. Ce fait expliquerait non seulement des différences distributionnelles entre le plus-que-parfait français et le plus-que-parfait serbe, mais aussi le fait qu'ils sont rarement équivalents lors de la traduction d'une langue à l'autre. En français, les temps du passé diffèrent selon le statut du point de référence que chacun d'eux implique, mais ne le fixe pas de la même manière. Enfin, son approche des conjonctions temporelles de simultanéité en français, impliquant que les conjonctions, tout comme les formes verbales finies, encodent aussi bien le sens temporel qu'aspectuel de la phrase, permet de mieux comprendre les différents effets de sens dus à des combinaisons de conjonctions temporelles avec les temps verbaux.

Mots clés:

temps, aspect, conjonctions temporelles, le français, le serbe

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.3>
811.112.2'367.624

Prilog i priloška fraza u srednjevisokonemačkom jeziku iz perspektive dependencijalne gramatike

Branislav D. Ivanović*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za germanistiku

Ključne reči:

dependencijalna gramatika
prilog
priloška fraza
nukleus
sateliti
dopuna
dodatak
rečenični segment
atribut
srednjevisokonemački

Apstrakt

Glavno težište u dosadašnjim proučavanjima u istorijskoj morfologiji nemačkog jezika vezano je za vrste reči sa razvijenom fleksijom, što, između ostalog, za posledicu ima tradicionalno zapostavljanje onih bez fleksije, ali i priloga kao samostalne vrste reči sa parcijalno razvijenom fleksijom. Prilozima se u dosadašnjim paleogermanističkim istraživanjima pristupalo prvenstveno iz generičke i morfološke perspektive. Nasledeni mladogramatičarski okvir nije pokazao dovoljnu eksplanatornu snagu za jednoznačno postuliranje čitavog spektra distinktivnih obeležja priloga na osnovu kojih bi se ova vrsta reči jasno razlikovala od ostalih u srednjevisokonemačkom jeziku, a pre svega od prideva, predloga i junktora. Pored generičko-morfoloških, u literaturi se operiše i ne uvek jasnim semantičkim i izrazito difuznim tradicionalnim sintaksičkim postulatima linearnog tipa koji dodatno otežavaju sagledavanje diferencijalnih obeležja priloga u odnosu na druge vrste reči. U radu se polazi od činjenice da su dosadašnji generičko-morfološki kriterijumi nedovoljni za izdvajanje diferencijalnih obeležja priloga kao samostalne vrste reči, a istovremeno i od metodološke pretpostavke da je ovu vrstu reči u srednjevisokonemačkoj epohi neophodno sagledavati ne iz tradicionalne sintaksičke perspektive, već iz savremeno koncipiranog dependencijalnog sintaksičkog modela. Zahvaljujući ovakvom pristupu, mogu se utvrditi jasni hijerarhijski odnosi na fraznom nivou, moguća pozicija u rečenici, ali i širok spektar sintaksičkih funkcija priloga na osnovu kojih će se uspostaviti dodatne sintaksičke distinkcije kao preduslov za pravilno izdvajanje priloga od ostalih vrsta reči u navedenoj jezičkoj epohi. (primљeno: 15. фебруара 2022; прихваћено: 12. марта 2022)

1. Uvod

Pitanje jasnog utvrđivanja inherentnih obeležja posebnih vrsta reči u morfologiji srednjevisokonemačkog jezika (u daljem tekstu srvn.), a time i priloga kao jedne od njih, u tradicionalnim istraživanjima je predominantno zasnovano na generičkim i morfološkim kriterijumima kojima se sporadično i metodološki nekoherentno pridružuju semantički i sintaksički.

Zahvaljujući prvim može se identifikovati primordijalna slika o poreklu pojedinih vrsta reči od praindoevropskog perioda, međusobna bliskost između dve ili više vrsta reči, njihova starost, ali i procesi kasnijih divergencija koji su do srvn. epohe postepeno vodili ka sve jasnijim razlikama među njima. Morfološki kriterijum, u osnovi zasnovan u tradicionalnom gramatičkom opisu latinskog jezika, polazi od primarne dihotomije 'prisustvo/odsustvo fleksije', iz čega proističu dva velika podskupa: promenljive i nepromenljive vrste reči. Prve su tradicionalno bile u fokusu gramatičkih opisa navedene epohe jer su se jednoznačnije mogle klasifikovati na osnovu inherentnih kategorijalnih obeležja preko kojih je opisivana podvrsta fleksije specifična za njih (konjugacija, deklinacija, komparacija), što je predstavljalo preduslov za njihovu dalju supklasifikaciju.

Potpuno drugačija situacija vezana je za srvn. junktore i predloge kao nepromenljive vrste reči, ali i za prilog sa parcijalno razvijenom fleksijom. Morfološki kriterijum je kod junktora i predloga neprimenljiv za dalju supklasifikaciju, kod priloga samo delimično, a generički je nedovoljan za taksonomiju većeg broja relevantnih obeležja kao neophodnog polazišta za uspostavljanje jasnih distinkcija između navedenih vrsta reči u sinhronijskom preseku srvn. epohe. Dodatni pokušaji primene tradicionalnih semantičkih i sintaksičkih kriterijuma bez konzistentnog teorijskog okvira, ali i bez analize obimnijeg tekstualnog korpusa koji bi imao funkciju korektiva u pogledu iznetih zaključaka, nisu rezultovali većom eksplanatornom vrednošću, što je i razumljivo s obzirom na to da su savremeno koncipirane semantičke i sintaksičke studije novijeg datuma u odnosu na predominantan mladogramatičarski pristup u paleogermanistici koji se odlikovao izuzetno selektivnom permeabilnošću u pogledu metodoloških inovacija.

Navedeno za posledicu u pogledu nepromenljivih vrsta reči u srvn. jeziku ima izostanak jasnog, sveobuhvatnog, a istovremeno i dovoljno distinktivnog skupa ustanovljenih obeležja za svaku od njih. Predočeno stanje neminovno nameće redefinisanje, a neretko i korekciju dosadašnjih saznanja, ali i nov integrativni pristup iz morfosintaksičke perspektive, sa ciljem utemeljenja egzaktnog gramatičkog fundamenta koji bi u budućim istraživanjima predstavljao čvrsto polazište za sintetičko sagledavanje morfoloških i sintaksičkih obeležja.

Ovo je od posebnog značaja za prilog kao autonomnu vrstu reči u srvn. epohi s obzirom na opseg njegovih sintaksičkih funkcija, varijabilnu konkomitantnost sa različitim vrstama reči, ali i moguću homonimiju sa junktorima, predlozima i privedima. Dodatnu difuziju u srvn. periodu predstavlja i moguća homonimija između priloga i određenog broja glagolskih tvorbenih formanata, jedinica ispod nivoa lekseme, što u velikoj meri otežava jednoznačnu identifikaciju ove vrste reči u visokonemačkim tekstovima od sredine XI do sredine XIV veka.

2. Dosadašnja određenja priloga u srvn. periodu

Prilog se zajedno sa junktorkama i predlozima često svrstava u tzv. „male“ vrste reči i tradicionalno nije bio često u fokusu sistemskih istraživanja vezanih za minule epohe nemačkog jezika. Ova vrsta reči odlikuje se izraženom diskrepancijom između niže kvantitativne zastupljenosti u leksikonu srvn. jezika i izraženom heterogenošću mogućih sintaksičkih funkcija (Graën, 2004: 1, 5). Pri određenju priloga, tradicionalna dijahronijska lingvistika dosledno polazi od dva dominantna postulata: *generičkog* i *morfološkog*. *Semantički* kriterijumi u dosadašnjim opisima srvn. priloga se mogu smatrati pomoćnim i tercijarnim, a *sintaksički* pristup se čini najdifuznijim.

2.1. Generički pristup

Primarni i *istorijski najstariji* prilozima nastaju u prefektivnoj fazi protoindoevropskog jezika i ostaju očuvani u svim germanskim jezicima. Nastanak *sekundarnih* i *istorijski mlađih* priloga vezan je za flektivnu fazu prajezika (Hirt, 1934: 134; Hirt, 1927: 294–295). Prajezički tvorbeni mehanizmi za nastanak priloga nasleđeni su u germanskim jezicima, dobro su očuvani i u periodu srvn. epohe i poslužili su kao polazište za dalju generičku supklasifikaciju ove vrste reči, na osnovu koje se izdvajaju oni *adjektivskog* i oni *nominalnog porekla* (Paul, 2007: 206–208; Paul et al., 1969: 162–165; Mettke, 2000: 160–161). S obzirom na način nastanka, sekundarni prilozima predstavljaju recentne forme u odnosu na prideve i imenice.

Prilozima adjektivskog porekla predstavljaju najbrojniju supklasu u srvn. jeziku. Od prideva nastaju sufiksacijom, petrifikacijom zavisnog padeža prideva ili univerbiranjem.

Dve su mogućnosti sufiksacije: dodavanje srvn. sufiksa *-e* (< germ. *ō*) na pridevski koren. Stvn.¹ oblik ovog formanta (*-o*) uslovljava izostanak metafonije kod srvn. priloga nastalih od prajezičkih dvosložnih pridevskih *-ja*-osnova, čime se u velikom broju slučajeva olakšava formalna distinkcija u odnosu na prideve u srvn. jeziku. Formant *-lîche/-liche* najčešći je kod priloga nastalih od deriviranih prideva na srvn. *-isch/-esch* i *-ec*, ali je derivacija pomoću njega moguća i od osnovnih prideva (von Kienle, 1969: 226; Paul, 2007: 206):

stvn. *scôn-i* > srvn. *schoene* (pridev) : stvn. *scôn-o* > srvn. *schône* (prilog)

stvn. *ang-i* > srvn. *enge* (pridev) : stvn. *ang-o* > srvn. *ange* (prilog)

srvn. *höv-esch, ganz* (pridev) > srvn. *hövesch-lîche, ganz-lîche* (prilog)

Petrifikacija pozitivna prideva u zavisnom padežu je ređa. Najčešće su u pitanju genitiv singulara srednjeg roda, *slehtes, nalles*, ili akuzativ singulara muškog roda, *nâhen, wîten* (Mettke, 2000: 160). Nasuprot prethodno opisanoj sufiksaciji priloga, objedinjenoj pod terminom *pravilna tvorba* (nem. *regelmäßige Bildung*), termin *nepravilna tvorba* (nem. *unregelmäßige Bildung*) vezuje se upravo za proces petrifikacije (Braune/Reiffenstein, 2004: 231, 233; Braune/Mitzka, 1961: 224). Terminološka

1 Skraćenicom stvn. označava se starovisokonemački kao najstariji period u istoriji nemačkog jezika (750–1050).

distinkcija nije posebno motivisana s obzirom na to da je kod nepravilne tvorbe reč o *prostoј konverziji gramatičke forme*, tvorbenom modelu poznatom još u prajeziku (Kostić-Tomović, 2013: 144–145, 147), a čest fenomen fluktuacije između različitih vrsta reči u starijim jezičkim slojevima dodatno potkrepljuje iznetu tvrdnju.

U priloge adjektivskog porekla gramatičari srvn. epohe (Paul, 2007: 207; Paul et al., 1969: 165) neopravdano svrstavaju i one nastale univerbiranjem predložne fraze sa pridevom kao satelitom, *bî langen > belangen*, jer je rezultat *generički mešoviti tip* priloga, s obzirom na ravnopravno učešće dve vrste reči u tvorbenom procesu.

Prilozi nominalnog porekla u srvn. jeziku nastaju petrifikacijom imenica u zavisnom padežu (Mettke, 2000: 161; Paul, 2007: 207–208). I ovde je reč o prostoј konverziji gramatičke forme: *dankes, gerihes* (genitiv), *maßen, nähren, wîlen* (dativ) ili *heim, niht* (akuzativ). I kod ove grupe srvn. priloga moguć je mešoviti tip, nastao univerbiranjem predložne fraze sa imenicom kao satelitom: *bezîte, zehant* (Paul, 2007: 208).

U srvn. priloge nominalnog porekla i tradicionalna i novija istraživanja ubrajaju i dvočlane strukture, npr. *welchen endes, ein teil, alle wîle, alle stunt, den wêc* (Mettke, 2000: 161; Paul et al., 1969: 164; Graën, 2004: 13), što iz tvorbenе, a posebno iz sintaksičke perspektive nije najadekvatnije rešenje, s obzirom na to da je formalno reč o *minimalnim nominalnim frazama* u zavisnim padežima sa mogućom funkcijom *adverbijala*, a ne o *adverbu* kao posebnoj vrsti reči.

2.2. Semantički kriterijumi u dosadašnjim određenjima srvn. priloga

Ovi kriterijumi se u tradicionalnom opserviranju srvn. priloga nedosledno primenjuju, a postulirani su iz dva razloga. Prvi je supklasifikacija srvn. priloga nominalnog porekla zasnovana na aktualizovanom značenju ukupnog semantičkog spektra određenog petrifikovanog padeža čiji su rezultat supklase direktivnih, spacijalnih, relacionih, lokalnih, temporalnih i instrumentalnih priloga (Paul, 2007: 207–208). Dodatno, semantički kriterijum predstavlja i premisu za izdvajanje srvn. *intenzifikatora* (nem. *Steigerungsadverb, n*), priloga koji pridevu (!) daju ekscesivno značenje: *vil, harte, sêre, mitalle, rehte, so, vërre, wol* (Paul, 2007: 208; Paul et al., 1969: 165).

Ovaj kriterijum pokazuje nekoherentnost u tom smislu što se semantički supklasifikuju samo prilozi nominalnog, ali ne i oni adjektivskog porekla. Potpuno je opravdano postaviti i krucijalno pitanje u kojoj meri je značenje srvn. priloga nominalnog porekla motivisano padežnom semantikom, a u kojoj je rezultat etabliranog leksičkog značenja motivne imenice od koje prilog i nastaje. Vezivanje intenzifikatora *isključivo za prideve* sintaksički nije utemeljeno s obzirom na to da su u srvn. periodu ne samo mogući, već i veoma česti spojevi sa *prilogom*:

„Nu versprich e3 niht ze sêre,“ [...] (Nib. 8, 1)

„[...] des bedenket iuch vil ebene,“ [...] (Nib. 31, 4)

2.3. Sintaksički kriterijumi u tradicionalnom pristupu srvn. priložima

U poređenju sa proučavanjem sintaksičkih aspekata priloga u indoeuropeistici, ma koliko bila tradicionalna (Hirt, 1934: 137–138; Brugmann, 1922: 635, 637–638, 641), sagledavanje ove vrste reči iz sintaksičke vizure u gramatičkim opisima srvn. jezika obeležava svojevrsna recesija. Verovatne uzroke za to treba tražiti u potpunoj usmerenosti na iznete generičko-morfološke aspekte, u tradicionalnoj zapostavljenosti sintakse srvn. epohe, ali i u neophodnosti ispitivanja šireg korpusa u cilju donošenja merodavnih sintaksičkih zaključaka, što u klasičnim studijama srvn. jezika nije bila praksa.

Pokušaji da se ova vrsta reči odredi na osnovu sintaksičkog kriterijuma ne samo da su retki, već su i preuski, a često i u koliziji sa današnjim sintaksičkim postulatima, što slikovito proističe i iz Vajnholdove premise da srvn. prilozi predstavljaju svojevrsne determinatore atributa (Weinhold, 1967: 316). Nešto utemeljeniji tradicionalan sintaksički pristup priložima sa anticipiranim elementima interdependentnih sintaksičkih odnosa predočio je Behagel ne ograničavajući se isključivo na specifičnosti srvn. perioda (Behagel, 1924: 7–21).

Osnovni nedostatak sintaksičkog pristupa je taj što se zasnivao na tradicionalnoj deskriptivnoj sintaksi linearnog tipa, metodološki saobraženoj proučavanju latinskog jezika. Iako dosada nisu mogli da ponude jednoznačna rešenja pri analizi, navedeni postulati i danas su prisutni u proučavanjima starijih perioda nemačkog jezika, što rezultuje akumuliranjem nerešenih pitanja, ali nameće i potrebu da se u paleogermanističke studije uključe noviji sintaksički pristupi.

3. Neophodnost pomeranja metodološkog pristupa

Da bi se priroda i suština priloga kao posebne vrste reči u nemačkom jeziku u periodu 1050–1350. sagledala sveobuhvatno i dosledno, neophodno je uz generičko-morfološke kriterijume mnogo intenzivnije uključiti i one sintaksičke, ali zasnovane na novijim lingvističkim konceptima. Ovo podrazumeva specifičan, ali u naučnom smislu legitiman iskorak i svojevrsno ukrštanje, jer su noviji gramatički modeli razvijani i uobličeni za morfosintaksičke studije savremenog jezika, ne i za izumrle jezičke stadijume, pri čemu se njihova etabliranost u proučavanju živog jezika, ali i validnost donetih zaključaka, mogu prihvatiti kao dobra metodološka premisa za primenu i u morfosintaksičkim studijama minulih epoha.

Jedan od danas najčešće primenjivanih modela na polju morfosintaksičkih studija savremenog nemačkog jezika je i dependencijalni gramatički model manhajmske škole. Reč je o samostalnom strukturalnom pristupu zasnovanom prvenstveno na Tenjerovim (Tesnière) teorijskim postulatima gramatike zavisnosti (nem. *Dependenzgrammatik*, *f*), koji je od sredine 70-ih godina XX veka sukcesivno inoviran i u terminološkom i u metodološkom pogledu.

Ovaj gramatički model ne polazi od linearnih, već od hijerarhijskih relacija unutar fraza i rečenica. Osnovna pretpostavka za ovakvo sagledavanje sintaksičkih relacija je postojanje jednog centralnog elementa, *regensa* ili *nukleusa* (nem. *Regens*, *m*, *Nukleus*, *m*, *Kopf*, *m*), od čije *valentnosti* (nem. *Valenz*, *f*) zavise broj, vrsta i forma

zavisnih, dakle hijerarhijski podređenih elemenata, nazvanih *dependensi* ili *sateliti* (nem. *Dependens*, *n*, *Satellit*, *m*). Valentnost je kompleksan semantičko-sintaksički fenomen koji se definiše kao sposobnost jedne reči da na osnovu svog značenja oko sebe otvara određeni broj *praznih mesta* (nem. *Leerstelle*, *f*), koja moraju/mogu biti popunjena valentno uslovljenim satelitima (Đurović, 2021: 24–27; Engel, 1988: 24; Engel et al., 2012: 63–64). Valentno uslovljeni sateliti nazivaju se *dopune* (nem. *Ergänzung*, *f*), valentno aspecifični *dodaci* (nem. *Angabe*, *f*). Sateliti glagola nazivaju se *rečenični segmenti* (nem. *Satzglied*, *n*), dok je termin *atribut* (nem. *Attribut*, *n*) u ovom gramatičkom modelu rezervisan za satelite neverbalnih nukleusa (Đurović, 2021: 61–64; Engel, 2009: 79).

Zahvaljujući predočenom dependencijalnom modelu jasnije i konsekventnije se mogu identifikovati dodatna sintaksička obeležja srvn. priloga, unutrašnja struktura priloške fraze i spektar njenih sintaksičkih funkcija, ali i njegoa pozicija u srvn. fraznim strukturama, čime se, kroz prizmu sintetičkog generičko-morfološko-dependencijalnog pristupa, ova vrsta reči u srvn. jednoznačnije može distingvirati od ostalih.

4. Korpus

Korpus za istraživanje zasnovan je na primerima ekscerpiranim iz prvih 280 stihova srvn. epa *Das Nibelungenlied*² (u daljem tekstu *Nib.*) iz Gajdelovog (Geidel) kritičkog izdanja *Mittelhochdeutsche Dichtung*³. U veoma malom broju slučajeva, a u cilju što jasnijih distinkcija, primeri su navedeni iz rečnika pod nazivom *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*⁴ Georga Benekea (Georg Benecke), Vilhelma Milera (Wilhelm Müller) i Fridriha Carnkea (Friedrich Zarncke) (u daljem tekstu *BMZ*). Kraj svakog primera u tekstu naveden je izvor. Ekscerpirani primeri se ne analiziraju kvantitativno, već strukturalno-sinhronijski.

5. Sintetički fonetsko-morfološko-dependencijalni pristup srvn. prilogu i priloškoj frazi

Srvn. prilog je samostalna vrsta reči koja se odlikuje izraženom morfosintaksičkom i semantičkom heterogenošću, ali i fluktuacijom svog kanonskog oblika. Usled izražene heterogenosti priloga, u metodološkom pogledu je nemoguće suponirati jedinstvenu definiciju.

5.1. Fluktuacija kanonskog oblika

Prilog se u srvn. epohi odlikuje izuzetno čestom *fluktuacijom kanonskog oblika*. Ova pojava izazvana je izraženom nestabilnošću fonetskog sistema srvn. jezika, kojom su zahvaćeni vokali u finalnim i medijalnim slogovima, ali i čitavi slogovi u atoničnoj poziciji. Pored navedenog, jedan od uzroka fluktuacije kanonskog oblika priloga svakako treba videti i u velikoj dijalekatskoj raslojenosti srvn. jezika, ali i

2 *Pesma o Nibelunzima*

3 *Srednjevisokonemačko pesništvo*

4 *Rečnik srednjevisokonemačkog jezika*

činjenici da nije reč o normiranom jeziku. Ovome treba dodati ukupnu tekstualnu heterogenost srvn. korpusa, ali i specifičnosti rime i strukture srednjovekovnog stiha/strofe, ukoliko je reč o književnom tekstu, usled čega se u rečnicima srvn. jezika leksikalizuju varijantni oblici priloga.

Fluktuacija kanonskog oblika uslovljena je apokopom (*reht(e)*, *niden(e)*, *wîten(e)*), sinkopom (*d(a)rumb(e)*), alternacijom kvantiteta vokala (*nu/nû*), elizijom finalne likvide *r* kod jednosložnih priloga (*hie(r)*), epentezom (*si(n)t*), otpadanjem čitavog finalnog sloga (*hô(he)*) i fakultativnošću sekundarne metafonije (*jâmerlîche(n)/jæmerlîche(n)*).

Apokopa finalnog *e* i alternacija kvantiteta vokala se u određenom broju slučajeva mogu kvalifikovati kao sekundarno funkcionalizovane fonetske zakonitosti u formalnom disambigvanju između prideva i priloga kao posebnih vrsta reči u srvn. epohi (*lobelich* (pridev) - *lobelîche* (prilog)). Procesi gubljenja nenaglašenih finalnih slogova, prototipični za srvn. epohu, ali i sve veća mogućnost izvođenja prideva sufiksom *-lich*, od germanskog perioda primarno vezanog za derivaciju priloga (Krahe/Meid, 1969: 226–227), u mlađim su epohama postepeno dovodili do *dijahronijske fuzije* između ove dve vrste reči i postepenog prelaska priloga adjektivskog porekla u prideve u mlađim jezičkim epohama.

5.2. Morfološka obeležja srvn. priloga

Kategorijalno obeležje *stepena* kod priloga je *selektivno*, uslovljeno je semantičkim faktorima i vezano prvenstveno za one adjektivskog porekla i vrlo mali broj primarnih. Za razliku od prideva, markiranje komparativa nikada nije bilo praćeno alomorfijom gramatičke morfeme. Dosledno se koristi srvn. *-(e)r* (< stvn. *-ôro*) kojim se ne izaziva metafonija. Alomorfija za markiranje superlativa iz prethodne jezičke epohe (stvn. *-isto/-osto*) u srvn. periodu je neutralisana kao posledica slabljenja vokala: *hôhe-hôher-hôhest*. Sistem komparacije srvn. priloga može biti praćen *supletivizmom*, *wol – baz – beste*, ali i uočljivim smanjenjem opsega ovog inače retkog fenomena u odnosu na prethodnu epohu, što se morfološki može definisati kao *retrogradna funkcionalizacija sekundarnog oblika kao primarnog*:

stvn. *ubilo* – *wirs* – *wirsist* > srvn. *wirs* – *wirser* – *wirste*

stvn. *luzzilo* – *min* – *minnist* > srvn. *min* – *minner* – *minnest*

5.3. Uspostavljanje distinkcija između priloga, predloga i junktora u srvn. epohi

Etabliровано je stanovište da su prilozima bili izvor za nastanak predloga i junktora u prajezičkoj prošlosti, zbog čega se smatraju recentnim vrstama reči u odnosu na prilog (Pudić, 1972: 177, 181). Ovakvo poreklo u kasnijim epohama uslovljava postojanje određenog broja homonimnih formativa iz različitih morfoloških skupova između kojih nije uvek jednostavno uspostaviti distinkciju na konkretnom jezičkom materijalu iz srvn. epohe. Uprkos navedenom, i to ne samo u slučajevima homonimije, postoje određeni kriterijumi na osnovu kojih se mogu uspostaviti razlike.

Prilog u srvn. jeziku može imati funkciju *rečeničnog segmenta* i kao takav pripada elementima koji se samostalno mogu javiti u *prednjem rečeničnom polju*

(nem. *vorfeldfähiges Element*) (Zifonun et al., 1997: 54; Graën, 2004: 13). Predlog i junktor nikada nisu u funkciji rečeničnog segmenta, čime ne ispunjavaju mogućnost aktualizacije u ovom rečeničnom polju:

Sît sach ich den valken schône vliegen. (BMZ, II, 2: s. v. sît)

Prilogom se uvode *direktne faktualne upitne rečenice*. Predlogom ili junktorom se ovaj tip upitnih rečenica ne može uvesti:

Wenn wilt du wider her zuo mir? (BMZ, III: s. v. wenn(e))

Wâ bistu, mîn trût? (BMZ, III: s. v. wâ)

I prilog i predlog su konkomitantni sa imenicom, što omogućava uspostavljanje daljih distinkcija. Predlog bez obzira na svoju starost ili poreklo u apsolutnom smislu pokazuje obeležje *padežne valentnosti*. Iz ovoga proističe da je predlog u spoju sa imenicom bez izuzetka *nukleus predložne fraze*, a imenica, obligatorno u nekom od zavisnih padeža određenih valentnošću predloga, njegov *satelit*. Imenica se kao satelit predloga u srvn. jeziku po pravilu nalazi u desnoj adjacenciji u odnosu na svoj nukleus. Nasuprot tome, u slobodnom i nefrazeologizovanom spoju imenice i priloga, imenica je *nukleus nominalne fraze*, a prilog njen *postponirani satelit* (nekongruentni atribut):

[...] *ûf einen schilt niuwen, michel unde breit.* (Nib. 42, 2) (imenica je satelit predloga)

[...] *einer rîchen bürge [...] nidene bî dem Rîne [...]* (Nib. 10, 3, 4) (prilog je atribut imenice)

Srvn. prilozi se od predloga i junktora razlikuju i funkcionalno-semantički. Glavna funkcija predloga i junktora je uspostavljanje varijantnih logičko-semantičkih relacija između reči ili širih sintaksičkih struktura, pri čemu se, pak, junktori od predloga razlikuju po tome što nemaju valentnost (Zifonun et al., 1997: 60). Na osnovu rečenog proističe da se predlozi i junktori od srvn. priloga dodatno razlikuju i po *semantičkom pomeranju*: prilog ima tendenciju da zadržava *leksičko značenje*, dok predlog i junktor pokazuju tendenciju ka razvijanju *kategorijalnog značenja*.

Osim navedenih krucijalnih parametara, za uspostavljanje distinkcije između navedenih vrsta reči mogu sekundarno poslužiti i *leksički* i *frazeološki* kriterijumi. Za razliku od priloga i predloga na jednoj strani, srvn. junktori veoma rano pokazuju opštu tendenciju ka *leksičkoj ekspanziji*, a time i sve češćoj dvo- i višečlanosti:

nu(n) (prilog) > *nu(n) da3* (junktor)

danne (prilog) > *danne da3* (junktor)

umbe (predlog) > *umbe da3 (da3)* (junktor)

âne (predlog) > *âne da3* (junktor)

U određenim slučajevima i frazeološki kriterijum može da doprinese uspostavljanju distinkcije. Ukoliko se kao komponenta *homonomno metromernih frazeologizama* javi neki od homonimnih oblika, bez izuzetka je reč o *prilogu*, ne o *predlogu*:

ûf unt abe (BMZ, III: s. v. ûf)

einer abe der ander ouf (BMZ, III: s. v. ûf)

5.4. Distinkcije u odnosu na pridev u srvn. epohi

Suštinska formalna razlika između priloga i prideva uspostavlja se na osnovu morfoloških i topoloških specifičnosti ukoliko se posmatraju u *istoj sintaksičkoj funkciji*. Ako se javi kao *atribut* u okviru nominalne fraze, pridev u srvn. periodu uz *deklinaciju* pokazuje *varijabilnu poziciju*, tj. može da se javi i u levom i u desnom polju nominalne fraze i u obe pozicije može biti praćen determinativom. Za razliku od prideva, za prilog u funkciji atributa imenice rezervisano je *desno polje* nominalne fraze *bez mogućnosti adjacencije sa determinativom* u istom:

[...] *der snell-e degen* [...] (pridev u levom polju nominalne fraze) (Nib. 11, 1)

[...] *einen valken wild-en* [...] (pridev u desnom polju nominalne fraze) (Nib. 5, 2)

[...] *Giselher der jung-e* [...] (pridev u adjacenciji sa determinativom u desnom polju) (Nib. 3, 3)

[...] *einer* [...] *bürge nidene bî dem Rîne* (prilog u desnom polju nominalne fraze) (Nib. 10, 4)

5.5. Distinkcije u odnosu na tvorbeni formant

Pojedini primarni prilozima su u dijahronijskom razvoju germanskih jezika mogli da gube status lekseme i da prerastu u posebne tvorbenne formante: *glagolske partikule* ili *naglašene prefikse*. Tvorbeni status ovih glagola ni danas nije jednoznačno definisan jer se smeštaju između prefiksacije i slaganja (Bilandžija, 2017: 88–91; Kostić-Tomović, 2013: 132–134) i u zavisnosti od oblika i sintaksičkih odnosa mogu se odlikovati fenomenom leksičke dekomponovanosti, poznatom pod danas retkim nazivom *tmeza* (nem. *Tmesis*, *f*), uz istovremenu tendenciju ka *pozicionoj distantnosti* u određenom tipu rečenica, čime učestvuju u formiranju desnog dela rečeničnog okvira (nem. *Satzklammer*, *f*).

Distinkcije između srvn. samostalnog predloga i homonimnog tvorbenog formanta u srvn. jeziku se *jako teško uspostavljaju*, tim pre što se i leksikografski izvori za navedenu epohu često drže tradicionalnog i ne posebno praktičnog uzusa da se kod ovakvih glagola praktikuje odvojeno pisanje osnovnog glagola i prefiksa/partikule, što odgovara i najčešćoj praksi pisanja u srvn. tekstovima (Albers, 2019: 20–21). Distinkcije se donekle i po ovom pitanju mogu rešiti zahvaljujući leksikografskom izvoru, značenju i poziciji.

Ukoliko se na osnovu rečnika može ustanoviti *niz sa istim elementom u levoj adjacenciji* u odnosu na kanonski oblik osnovnih glagola, najverovatnije je reč o partikuli/prefiksu, a ne o prilogu kao samostalnoj vrsti reči. U prilog glagolskoj partikuli/prefiksu, a ne više samostalnom srvn. prilogu govori i uočljiva *semantička modifikacija kategorijalnog tipa* osnovnog glagola (npr. u pravcu rezultativnosti, inhoativnosti ili tranzitivnosti). Od sintaksičkih momenata mogu biti relevantna sledeća dva. Ukoliko element ima tendenciju da se javi u finalnoj poziciji u iskaznoj rečenici, čineći tako desni deo još uvek vrlo nestabilnog rečeničnog okvira u srvn. epohi, a da istovremeno u istoj rečenici nije aktualizovan prilog *dâ(r)*, takođe je verovatno reč o partikuli/prefiksu. Dodatno, leva adjacencija u odnosu na finitum

ili atributivno upotrebljen particip preterita takođe ide u prilog tome da je reč o tvorbenom elementu, a ne o samostalnom prilogu:

Gunthêr mit sînen gester gie von den schiffen abe. (BMZ, I: s. v. abe)

Prûnhilt diu schoene, wie balde si ûf spranc. (Nib. 46, 1)

[...] ein ûz erwelter degen (Nib. 3, 3)

6. Struktura priloške fraze u srvn. jeziku

Priloška fraza se definiše kao fraza čiji je nukleus prilog. Ova vrsta reči uz sebe istovremeno može da vezuje manji broj atributa usled čega je unutrašnja struktura priloških fraza u srvn. jeziku relativno jednostavna. Svi atributi u okviru nje smatraju se *dopunama*.

Prilog kao nukleus fraze uz sebe može imati sledeće dopune:

- a. situativnu dopunu: *nidene bî dem Rîne (Nib. 10, 4)*
- b. direktivnu dopunu: *hin ze Prûnhilde, nider an den se (Nib. 14, 2; 14, 1)*
- c. normativnu dopunu: *ze sêre, vil dicke (Nib. 8, 1; 9, 2)*
- d. graduativnu dopunu uz pozitiv: *sus schône (Nib. 7, 3)*
- e. graduativnu dopunu uz komparativ: *leider nimmer (Nib. 5, 4)*
- f. poredbenu dopunu uz komparativ: *wirs danne wê (BMZ, III: s. v. wirs)*
- g. prepozitivnu dopunu: *ange nâch/ze etw. (BMZ, I: s. v. ange)*

Specifičnosti poslednje dve dopune se ogledaju u tome što predstavljaju granične slučajeve između slobodnih sintagmatskih nizova i frazeologizama. Kod poredbene dopune uz komparativ uočava se zatamnjena poliptoza (Ивановић, 2021: 20), dok se prilog *ange* na osnovu leksikografskog izvora sa navedenom valentnošću javlja kao komponenta frazeologizma *iem. ange nâch/ze etw. sîn*.

7. Sintaksičke funkcije priloga i priloške fraze u srvn. jeziku

Nasuprot veoma jednostavnoj unutrašnjoj strukturi, prilog/priloška fraza pokazuju širok spektar mogućih sintaksičkih funkcija u navedenom periodu. Mogu imati i funkciju rečeničnog segmenta i funkciju atributa.

Kao *rečenični segment* prilog/priloška fraza mogu biti uslovljeni glagolskom valentnošću (dopuna), a mogu se javiti i kao valentno neuslovljeni (rečenični dodaci).

Kao *valentno uslovljen* rečenični segment prilog/priloška fraza se mogu javiti u funkciji:

a. predikativa:

sus schône ich wil belîben unz an mînen tôt, (Nib. 7, 3)

[...] lât iu niht sîn ze gâch. (Nib. 31, 2)

b. direktivne dopune:

*[...] „ich wil nider an den sê, [...] (Nib. 14, 1) (presuponiran je infinitiv *varn*)*

„[...] und kumt die schoene Prûnhilt her in ditze lant, [...] (Nib. 17, 2)

c. situativne dopune:

aller, die dâ wâren, [...] (Nib. 36, 4)

Kao *valentno neuslovljen* rečenični segment, prilog/priloška fraza u srvn. periodu funkciraju kao rečenični dodaci:

„[...] *da3 ich von mannes minne sol gewinnen nimmer nôt.“ (Nib. 7, 4)*

sine kundes niht bescheiden baz der guoten: (Nib. 6, 2)

da3 swîn vil zorneclîche lief [...] (Nib. 69, 4)

Dô gie der degen küene, [...] (Nib. 54, 1)

Den stein warf si verre, [...] (Nib. 13, 1)

Kao atribut, prilog/priloška fraza se u srvn. periodu mogu javiti uz drugi prilog, pridev, imenicu i determinativ, a mogu se javiti i u funkciji *direktivne apozicije* uz imenicu:

vil dicke, ze sêre (atribut uz prilog) (Nib. 9, 2; 8,1)

eines rehte guoten ritters lîp, wol bekant (atribut uz pridev) (Nib. 8, 4; 10, 3)

[...] einer rîchen bürge [...] nidene bî dem Rîne [...] (atribut uz imenicu) (Nib. 10, 3, 4)

vil manic küener man (atribut uz determinativ) (Nib. 51, 3)

[...] „ich wil nider an den sê, hin ze Prûnhilde, [...]“ (direktivna apozicija) (Nib. 14, 1, 2)

7. Zaključak

Srvn. prilog kao samostalna vrsta reči se u dosadašnjim paleogermanističkim istraživanjima definisao prvenstveno na osnovu generičko-morfoloških kriterijuma i uz selektivnu i nedoslednu primenu tradicionalnih sintaksičkih postulata linear-nog tipa. Ovo je rezultovalo time da u literaturi nisu uspostavljene jasne granice između priloga i ostalih, često homonimnih vrsta reči u srvn. epohi, što dodatno opterećuje ne samo teorijski pristup, već i jednoznačnu identifikaciju ove vrste reči u srvn. tekstovima. U radu se polazi od pretpostavke da je srvn. priloge neophodno sagledati i iz perspektive dependencijalnog gramatičkog modela u cilju uočavanja dodatnih sintaksičkih diferencijalnih obeležja na osnovu kojih će se ova vrsta reči konsekvantno razlikovati od ostalih.

Na osnovu integrativnog pristupa može se zaključiti da je prilog u srvn. periodu samostalna vrsta reči koja se odlikuje čestom fluktuacijom svog kanonskog oblika i selektivnom mogućnošću komparacije. Javlja se kao nukleus priloške fraze relativno jednostavne strukture, a svi zavisni elementi unutar nje su dopune priloga.

Prilog se samostalno može javiti u funkciji rečeničnog segmenta, čime ispunjava kriterijum aktualizacije u prednjem rečeničnom polju, a po čemu se razlikuje od predloga i junktora. U konkomitanciji sa imenicom se od predloga dodatno razlikuje i po tome što ne pokazuje obeležje padežne valentnosti, usled čega nije nukleus imenice, već njen satelit. Od prideva se u funkciji atributa razlikuje po nemogućnosti dekliniranja i po pozicionoj fiksiranosti za desno polje nominalne fraze bez moguće adjacencije sa određenim članom u ovom polju.

Literatura

- Albers, M. (2019). Verben mit komplexer Partikel-/Präfixstruktur – Synchronie, Diachronie, Desiderata. *Zeitschrift für Wortbildung. Journal of Word Formation*, 3(1), 6–43.
- Behaghel, O. (1924). *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. Bd. II: B. Adverbium. C. Verbum*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

- Benecke, G., Müller, W., Zarncke, F. (1990). *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. I:A-L*. Stuttgart: S. Hirzel Verlag.
- Benecke, G., Müller, W., Zarncke, F. (1990). *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. II 1:M-R*. Stuttgart: S. Hirzel Verlag.
- Benecke, G., Müller, W., Zarncke, F. (1990). *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. II 2: S*. Stuttgart: S. Hirzel Verlag.
- Benecke, G., Müller, W., Zarncke, F. (1990). *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. III: T-Z*. Stuttgart: S. Hirzel Verlag.
- Bilandžija, S. (2017). *Slaganje u skandinavskim jezicima – prototip i periferija*. Beograd: FOKUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.
- Braune, W., Mitzka, W. (1961). *Althochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Braune, W., Reiffenstein, I. (2004). *Althochdeutsche Grammatik I. Laut- und Formenlehre*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Brugmann, K. (1922). *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Berlin-Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & CO.
- Đurović, A. (2021). *Grundfragen der deutschen Syntax*. Belgrad: Philologische Fakultät.
- Engel, U. (1988). *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Engel, U. (2009). *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Engel, U., Srdić, S., Alanović, M. (2012). *Deutsch-serbische kontrastive Grammatik. Teil I. Der Satz*. München-Berlin-Washington, D.C.: Verlag Otto Sagner.
- Geidel, H. (1956). *Mittelhochdeutsche Dichtung*. Bamberg: C. C. Buchners Verlag.
- Graën, St. (2004). *Die Raumaadverbien des Mittelhochdeutschen (1050–1350)*. Göttingen: Georg-August-Universität.
- Hirt, H. (1934). *Indogermanische Grammatik. Teil VI: Syntax I. Syntaktische Verwendung der Kasus und der Verbalformen*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Hirt, H. (1927). *Indogermanische Grammatik. Teil III: Das Nomen*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Kostić-Tomović, J. (2013). *Tvorba reči u savremenom nemačkom jeziku*. Beograd: FOKUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.
- Krahe, H., Meid, W. (1969). *Germanische Sprachwissenschaft III. Wortbildungslehre*. Berlin-New York: W. De Gruyter.
- Mettke, H. (2000). *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Paul, H. (2007). *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Paul, H., Moser, H., Schröbler, I. (1969). *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Pudić, I. (1972). *Gotski jezik I. Istorijaska gramatika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije.
- von Kienle, R. (1969). *Historische Laut- und Formenlehre des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Weinhold, K. (1967). *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Zifonun, G., Hoffmann, L., Strecker, B. (1997). *Grammatik der deutschen Sprache. Band I*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.

Ивановић, Б. Д. (2021). Компаративни фразеологизми са полиптозом у средње-високонемачком периоду. *Анали Филолошког факултета*, 33(2), 13–27.
[Ivanović, B. D. (2021). Komparativni frazeologizmi sa poliptozom u srednje-visokonemačkom periodu. *Anali Filološkog fakulteta*, 33(2), 13–27]

Branislav D. Ivanović

Summary

ADVERB AND ADVERBIAL PHRASE IN MIDDLE HIGH GERMAN REVISITED: A DEPENDENCY GRAMMAR PERSPECTIVE

In Paleo-Germanic research, the adverb has so far been defined primarily based on derivational and morphological criteria, using inconsistent postulates stemming from traditional semantics and linear syntax. As a result of this, no clear delineation between adverbs and other parts of speech, which are often homonymous with adverbs in Middle High German, has been established. This paper claims that Middle High German adverbs need to be revisited from the perspective of Dependency Grammar, with the aim of establishing additional differential features that can consistently differentiate this part of speech from others.

Based on the integrative approach, it can be concluded that the adverb is an independent part of speech in Middle High German, characterized by the frequent fluctuation of the base form and selective possibility of comparison. In independent use, the adverb can function as an obligatory or facultative complement and can thus be placed before the finite verb form. Due to this placement, adverbs can be distinguished from prepositions and conjunctions. In combination with a noun, it can be differentiated from prepositions by the fact that it doesn't show case valency, which in turn makes it a noun's dependent, not its nucleus. It can be distinguished from an adjective by the lack of declension and by the fact that it has a fixed position in the noun phrase: it appears as a postnominal non-congruent attribute.

Key words:

Dependency Grammar, adverb, adverbial phrase, nucleus, dependents, facultative and obligatory complements, attribute, Middle High German

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.4>

811.111'243

811.111'355

English Pronunciation Models in the Dialogue of Cultures: Attitudes and Concerns in Teacher Education in Russia

Elena L. Freydina*

Moscow Pedagogical State University, Moscow Pedagogical State University, Department of English Phonetics and Lexicology, Institute of Philology and Foreign Languages

Margarita Yu. Seiranyan

Moscow Pedagogical State University, Moscow Pedagogical State University, Department of English Phonetics and Lexicology, Institute of Philology and Foreign Languages

Galina S. Abramova

Moscow City University, Department of Methodology of teaching English and Business Communication, Institute of Foreign Languages

Key words:

pronunciation
English as a Foreign Language (EFL)
English as a Lingua Franca (ELF)
learners' attitudes
teacher education

Abstract

The global spread of English has resulted in a change in priorities with regards to pronunciation. The “English as a Lingua Franca” model has taken the dominant position worldwide. However, there is little consensus among researchers and practitioners on which pronunciation model, English as a Foreign Language (EFL) or English as a Lingua Franca (ELF), should be applied in teacher education. This study investigates the attitudes to EFL and ELF pronunciation models amongst participants in teacher education in Russia (students and lecturers of the Institute of Foreign Languages, Moscow State Pedagogical University). The study was mixed-method, quantitative and qualitative: the quantitative data were processed by means of descriptive statistics, and for the analysis of qualitative data, content analysis was applied. It involved one hundred and twenty-two students answering the questionnaire and twenty university lecturers responding to semi-structured interview questions. The results show that both students and lecturers would prefer the EFL model to be used in pronunciation instruction in the course of professional teacher education. From the pedagogical perspective, the key findings demonstrate that a balanced combination of the traditional EFL approach and ELF awareness may enhance the quality of pronunciation teaching in teacher education programmes in Russia. (*примљено: 28. априла 2022; прихваћено: 11. маја 2022*)

1. Introduction

In recent years, there has been an ongoing discussion about the pronunciation models used in L2 teaching programmes and in teacher education in particular. Unprecedented variation of English pronunciation, the status of English as a global language, and the corresponding development of New Englishes have all led to the revision of the priorities in pronunciation teaching (Rose et al., 2020). One of the key issues is which of the two models, English as a Foreign Language (EFL) or English as a Lingua Franca (ELF), is more effective in terms of multicultural communication and in pedagogical terms.

From a pedagogical perspective, any decisions concerning the design and content of an English phonetics course tend to be guided by attitudes to opposing sociocultural and ideological considerations, such as ‘multiculturalism’ versus ‘native-speakerism’; ‘tolerance to accents’ versus ‘accent discrimination’ (‘accentism’); etc. Consequently, the study of the attitudes to pronunciation models, which is our primary concern in this study, is highly relevant in the Russian educational context.

Previous research clearly indicates that the introduction and expansion of the ELF model, which seems to be replacing the traditional EFL model, was a reaction to the dramatic changes caused by globalisation. The fact that the majority of English speakers were non-native led to a revision of the generally accepted approaches to teaching pronunciation, which until that point had been based on two national pronunciation standards: British (RP), or American (GA). It was argued that orientation towards the imitation of ‘native speaker like’ pronunciation reduced the potential for self-expression of non-native speakers (Holliday, 2006).

The introduction of the ELF model in pronunciation teaching was, in summary, supported by the following reasoning: in the new multicultural community of speakers of English there is no need to rely on the rules followed by native speakers (NSs) and apply them to communication among non-native speakers (NNSs). Interestingly, this approach was later modified to include not only non-native speakers, but native speakers of English as well. Stating the value of Jenkins’ contribution to the description of English as a “truly global language, developing in a way to suit the communicative purposes of everyone who is using it”, Setter points out that in recent years the ELF paradigm “has come to include any form of English used as a lingua franca, which might also include L1 speakers, but the focus is not on the speakers of Older Varieties providing any kind of ‘norm’”(Setter, 2019: 202).

The supporters of the ELF model claim that multicultural awareness is of crucial importance for young teachers and teacher trainees:

If teacher trainees are not exposed to multicultural ideas and examples, they go out into the world as a certain zealous sort of religious missionary who seeks to show ‘they lost’ the error of their ways – without knowing anything about their ways. (Kachru/Nelson, 1996)

One can hardly argue with these principles, which are highly relevant in the context of international communication in English; however, they do not offer any guidelines regarding 'the norm', 'standard' or 'target' to be used in the phonetic training of pre-service teachers of English. If, as Setter (2019), cited above, suggests, we can no longer rely on the standards used by native speakers, which model should be used as a 'common ground' in the Russian classroom?

Over the last two decades, since the publication of Jenkins' (2000) *Lingua Franca Core*, the attitude towards the ELF model in the professional community has been highly positive and supportive. The pronunciation priorities outlined within this approach have been viewed as a significant step forward in the area of pronunciation teaching (Walker, 2010).

Both Couper (2017) and Nguyen (2019) argue that focus on intelligibility, instead of accent reduction, is in keeping with communicative pronunciation teaching (Couper, 2017; Nguyen, 2019). However, studies that support the intelligibility-based approach generally focus on learners whose academic field is not English or education. Clearly, the study of the learners' preferences involved in teacher education can hardly be restricted to the parameter of intelligibility and should include consideration for their professional needs.

Thus, Thir (2016) gives a detailed comparative analysis of EFL and ELF models and outlines the advantages of the ELF approach in teacher education in Austria (Thir, 2016). Typically, the title of the paper contains the word 'rethinking': taking a critical look at the EFL model, the author demonstrates the advantages of 'ELF-informed approach' to English pronunciation teaching in teacher education. It needs to be stressed here, that even though Thir (2016) claims that she shares the generally accepted critical view of the EFL model and challenges the so-called 'native-speakerism' from a psychological and pedagogical perspective, what she suggests in practical terms is, in fact, the coexistence of the two approaches.

This balanced approach is a relatively new trend, which can be traced in recent publications. For example, O'Regan (2014) highlights some of the negative tendencies of the rejection of EFL pronunciation standards in favour of ELF. These negative tendencies are particularly marked in situations that require a higher standard of oral and phonetic skills, such as academic discourse in which English is used as a medium of instruction. The principle of 'mutual intelligibility', which replaced the principle of 'accuracy', seems to be insufficient for the development of oral skills and professional eloquence, which are highly relevant for language teachers (Freydina, 2020).

In the last few years there followed a new 'revision' of the approaches to pronunciation teaching. Interestingly, in contrast to previous research, the term 'traditional' was now being used referring to the model English as a *Lingua Franca* (Dewey, 2014). An important contribution to this discussion was made by Swan (2017), who reconsiders the popular ideas concerning accent discrimination and language ownership and argues that "target likeness may be a more appropriate focus when concerning pedagogy" (Swan, 2017). Swan's argument, in essence, is

that the degree of accuracy required by non-native speakers depends chiefly on the situation and the aim of communication. While in such contexts as travel, a lower degree of accuracy is acceptable, in academic and educational contexts highly accurate English is expected and, in fact, required. Viewing ELF as a non-native type of English, in which 'norms' cannot be identified, he claims that "in order for language to be taught, there must be some standardisation to it (some set of codified norms)" (Swan, 2017). These observations are applicable in teacher education, where extensive use of ELF has already led to the blurring of the idea of standard, which in turn has resulted in vagueness of pedagogical principles and approaches.

Notably, the aforementioned authors tend to avoid dogmatic support for either ELF or EFL, preferring to sit on the fence. Thus, though Thir (2016) claims to be a supporter of the ELF model, what she relies upon in the design of her own phonetics courses is the so-called 'ELF-informed approach' to English pronunciation teaching in teacher education. This approach combines the use of RP and GA as models (but not norms) and the essentials of an ELF approach to pronunciation teaching. Similarly, having outlined the negative aspects of ELF, Swan (2017) still points out that 'ELF-aware teaching' is important.

It appears that in the ongoing discussion both the supporters and opponents of ELF tend to prioritise learners' needs and preferences. Such needs are viewed as an important empirical matter and a relevant concern for educators (Cunningham, 2009; Tokumoto/Shibata, 2011; Bai/Yuan, 2019; Nguyen, 2019). Although the research in this field is quite extensive, most of it is cross-sectional and culture-specific. As regards the Russian educational environment, we are unaware of any previously published research that examines learners' and teachers' preferences in terms of pronunciation teaching.

Following Scheuer (2008) and Subtirelu (2013), we view the limitations of the previous research as a reflection of the complex and ambivalent character of 'attitudes', as well as imperfect research instruments. The approach used in the present study is based on the assumption that when analysing the attitudes of learners whose academic field is English education, it is necessary to consider pragmatic, socio-cultural and institutional factors.

We believe that support for the ELF model and unwillingness to concede its limitations, especially for people being trained as teachers of English, is due to a tendency to want to appear inclusive. This, whilst acceptable for general learners of English, is not acceptable for future teachers, who must be examples to students, and thus held to higher standards.

The present study is an attempt to examine the attitudes to pronunciation models in Russia's educational environment. We focus on the practices used in teacher education programmes at the Moscow State Pedagogical University. Our basic assumption was that preferences regarding the pronunciation model are influenced, among other factors, by the traditions of a particular educational institution and national educational environment (educational philosophy),

learners' previous and current learning experience, as well as their professional needs and aspirations. The study is also aimed at identifying the potential influence of these factors on the choices made in the design and content of the course of English phonetics in teacher education programmes.

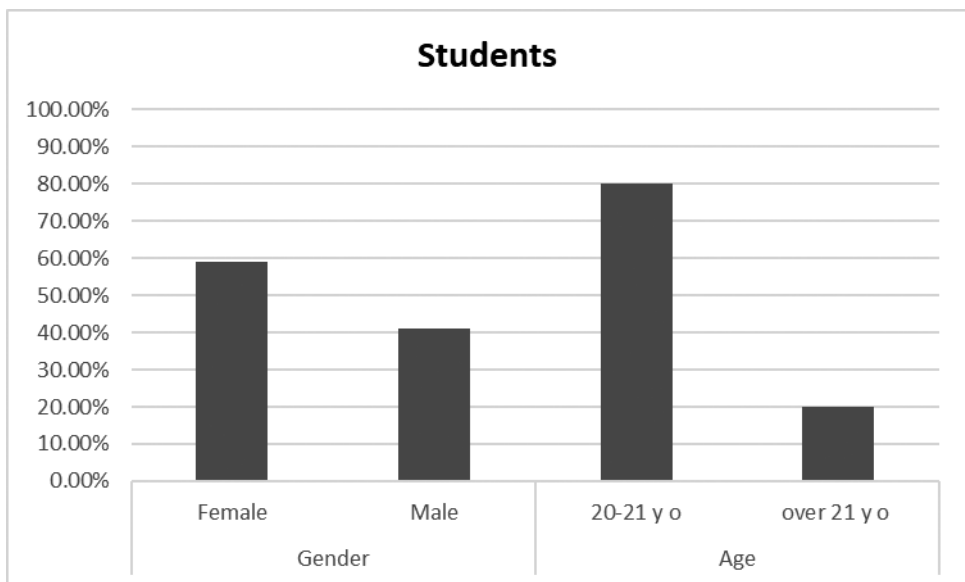
The study examines the following research questions:

1. How do the participants in teacher education in a Russian University (students and lecturers) perceive EFL and ELF pronunciation models?
2. What are the factors that influence their preference for a particular model?

2. Methods

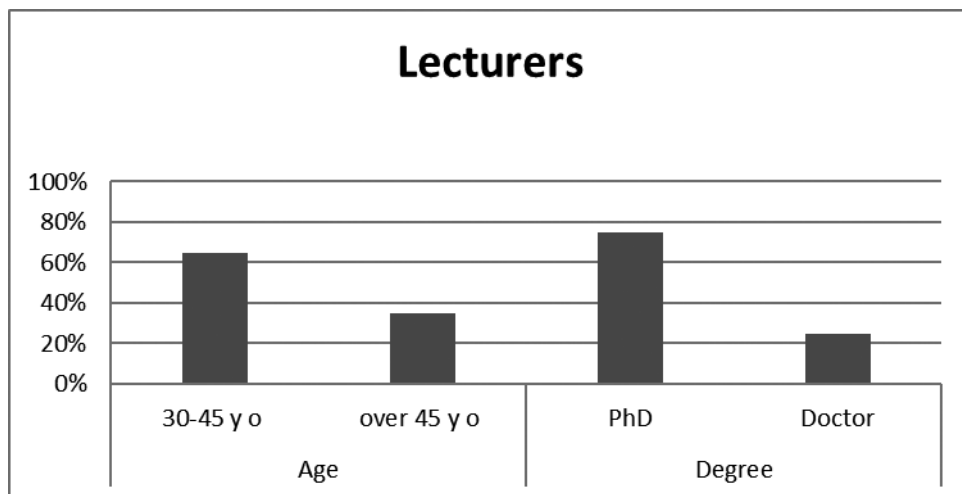
The research was carried out at the Moscow State Pedagogical University, Institute of Foreign Languages, where a course of English phonetics is an important part of the curriculum and assessment process.

Our participants were: 100 Bachelor students and 20 Master's programme students. Both groups included males and females, aged from 20 to 25. Figure 1 shows the groups of students according to their gender and age.

Figure 1. Student participants according to their gender and age

We also sent an invitation letter to lecturers from the Institute of Foreign Languages. Twenty university lecturers, including the Chair of English Phonetics and Lexicology volunteered to participate in Focus Group (FG) interviews. All lecturers had a PhD or Doctorate in Philology (N.B. in Russia PhD and Doctorate are separate qualifications) and had extensive experience in teaching practical and theoretical phonetics (Figure 2).

Figure 2. Lecturers according to their age and academic degree

The study employs a mixed method approach (quantitative and qualitative) to evaluate attitudes to pronunciation models in teacher training education. The main methodologies for the study were classroom observations, educational programme analysis, questionnaires and semi-structured interviews with focus groups. To aggregate variability in systematic and random factors, a one-way ANOVA method was used.

Classroom observations, as well as educational programme analysis, allowed us to make predictions about the views of students and teachers on the status of ELF in English Language teaching and in intercultural communication.

The questionnaire was designed with 15 questions, separated into two parts, A and B: the participants' general information and the students' views on the accents in English Language Teaching (ELT). In part A (4 questions), students were required to give their demographic information, including their age, their experience in learning English, their educational background, and their professional skills. In part B, students were asked to fill out a questionnaire, in which a multiple-choice method was used. Part B (9 specific questions) was aimed at identifying the students' views on accents in ELT and the status of EFL and ELF models in teaching and everyday communication practice. The responses included four options to choose from. For example, students were asked which accent should be taught as a norm (any accent, it's not important; RP; General American; other).

First, the questionnaire was delivered to students online in Google forms. After all the students completed the forms, all the answers were used to draw graphs and pie charts, to find out the percentage of each of the 4 options (where 1=RP, 2=GA, 3=ELF, 4=other) in total figures.

Focus group interviews with the lecturers comprised two parts. In the first part, each of the lecturers answered questions that elicited their views on different teaching techniques, and the number of hours allocated to practical phonetics in

the curriculum. In the second part of the interviews, each teacher was asked to discuss their approach to teaching pronunciation in a multicultural framework, as well as their main concerns about the current trends in phonetic training.

The data were collected from the end of April through the beginning of June in the academic year 2020–2021, and at the end of November through the beginning of December in the academic year 2020–2021.

3. Results

The first stage of the research (questionnaire) examined how the students perceive EFL and ELF pronunciation models. We also analysed the factors that influence their preference of a particular model. The primary factors affecting the choice of a particular model are the students' personal educational experience and the aim of communication – learning, teaching, informal interacting with friends and peers (Table 1).

Source Variation	of d.f.	SS	MS	F	p-value	F crit	Omega Sqr.
Between groups	2	2,645.33333	1,322.66667	23.06977	0.01508	9.55209	0.88033
Within groups	3	172.00000	57.33333				
TOTAL	5	2,817.33333					

Table 1. The results of one-way statistical analysis of the respondents' answers by the aim of communication

As shown in Table 1, the difference between groups was significant ($F = 23.06977$). Given the degrees of freedom (2) and the probability level of 0.05, the critical F-value was 9.55209. The null hypothesis can thus be accepted, since $F < F$ critical, i.e. the aim of communication is crucially important.

Another question the participants were asked was related to the pronunciation skills they would like to master. The majority chose Standard British or General American and mentioned their value and impact (Table 2).

Standard British/General American	Answers
reliable	100 out of 120 students
status marker	all students
weighty	102 out of 120
more effective	118 out of 120

Table 2. The students' perception of standard pronunciation (Standard British/General American)

Regardless of their level of language, the learners emphasised the significance of 'nativeness' in such speech situations as public speaking and conferences. The

prevalence of such attitudes demonstrates that ‘mutual intelligibility’ does not prove to be a sufficient target in pronunciation training for Russian learners of English. Another observation is the students’ awareness of the pedagogical implications of achieving a high level of accuracy in their pronunciation.

A significant difference was found between the attitudes expressed by the two groups of students (Bachelor’s programme students and Master’s programme students). The students in the first group seem to depend more on the choices made by their university instructors. In other words, their support of the EFL model can be accounted for, at least partly, by the fact that they were exposed to this model in their university course of phonetics. The students in the second group appear to be more independent in their choices, because their previous educational experiences varied considerably. Interestingly, students who did not have any specialised phonetic training as part of their bachelor’s programmes considered it to be a serious drawback and expressed very positive attitudes to native-like pronunciation and the EFL model.

We asked the participants to choose an accent they were taught and the one they considered the most appropriate for teaching. Again, the difference was significant ($F = 11.45277$ vs. F crit 5.19217), which means the hypothesis that the choice is affected by the tradition in learners’ education and their own preference can be accepted (Tables 3 and 4).

Source of Variation	d.f.	SS	MS	F	p-value	F crit	Omega Sqr.
Between groups	4	2,231.00000	557.75000	11.45277	0.00988	5.19217	0.80699
Within groups	5	243.50000	48.70000				

Table 3. The results of one-way statistical analysis of the respondents’ answers about their learning experience

SOURCE OF VARIATION	d.f.	SS	MS	F	p-value	F crit	Omega Sqr.
Between groups	3	1,668.37500	556.12500	9.95302	0.02511	6.59138	0.77050
Within groups	4	223.50000	55.87500				
TOTAL	7	1,891.87500					

Table 4. Results of one-way statistical analysis of the respondents’ answers to ‘Which accent should be a teaching norm?’

Turning now to the results we obtained during the interviews with the lecturers, we should point out that the majority of lecturers (15 out of 20) expressed their concerns about recent changes in the curriculum. They considered it inappropriate and counterproductive to cut the hours allocated for phonetic training. One of the interviewees said:

Foreign language teaching requires a high level of accuracy in pronunciation, which makes phonetic training one of the core subjects of the teacher education programme.

Commenting on the current debate about accuracy and fluency, one respondent said:

There is nothing wrong with fluency and mutual intelligibility, but why can't they be combined with accuracy?

While discussing the paradigm shift in the way English is taught, all informants (lecturers) shared their doubts about the ELF model as the only choice in present TEFL. They admitted that the ELF model is simpler to apply, and it may be better when it comes to intercultural communication. As one of the interviewees noted:

Having emerged as a game changer, ELF is now positioned as the only choice in TEFL. The main reason is that the students will have a better chance of successful communication worldwide. Otherwise, they will not fulfil their potential as competitive and experienced professionals.

However, half of this focus group (10 out of 20) considered the recent changes rather distressing and troublesome. One stated:

The problem is that what once began as a notion, 'new reality', new way to make the learning process easier, has become a theory of the mind which has been used to justify changes in the curricula. New courseware, instructions, research data are rigorously imposed upon teachers and students.

Finally, the participants were asked about teaching norms. They unanimously (20 out of 20) claimed that *"codified norms in pronunciation teaching are essential, not only in terms of the students' pronunciation skills, but also as the foundation of their own professional skills: their ability to explain, to demonstrate, to speak in public, to work out their own approach to teaching English phonetics"*.

The main argument here is their own experience in teaching English pronunciation:

My extensive experience in the field shows that learners of English do not perform any differently if they are taught some particular native-like model and given detailed information about other accents, including ELF.

4. Discussion

One of the aims of this study was to identify the attitudes of students to EFL and ELF models. The obtained data suggest that there are strong links between the target of language learning, professional aspirations and the preference of a particular model. Another important finding is the students' awareness of the pedagogical implications of achieving a high level of accuracy in their pronunciation.

Acquiring a native-like accent as well as general phonetic competence is perceived as an indispensable component of their professional training and is viewed as both desirable and achievable. This finding confirms previous research (Farish et al., 2020).

Perhaps one of the most interesting findings is that the students' beliefs are influenced by the ideologies and teaching practices used in their educational institution. A possible explanation is that since teacher education in Russia is generally rather conservative and teacher-centred, the students tend to accept the approaches used at their university. Traditionally, the system of EFL teaching in Russia has been based on Received Pronunciation (RP) as the 'teaching norm' (Sokolova et al., 2010). The participants of the study were exposed to this model in their course of practical phonetics, which may account for its positive perception. These results echo prior findings on the impact of teachers' initial training on the way they teach pronunciation (Murphy, 2014; Derwing, 2018).

This observation can be further supported by another finding. The study demonstrated certain differences in the attitudes expressed by the two groups, the students of the Bachelor's and Master's programmes. The students belonging to the first group seem to depend more on the choices made by their university instructors. Those who study for their Master's degree appear to be more independent in expressing their preferences, because their previous educational experiences varied considerably. Interestingly, the students, who did not have any specialised phonetic training as part of their bachelor's programmes, considered this to be a serious drawback and expressed very positive attitudes to native-like pronunciation and the EFL model.

The results of the study also indicate that support for the EFL model, based on a pragmatic approach to language learning with regards to professional goals, does not imply any disregard for multicultural ideas or ELF awareness.

Regarding the attitudes and concerns of the university lecturers and instructors, the study has found that they are well aware of the paradigm shift towards ELF in teaching pronunciation. However, they have serious reservations about the application of this model in teacher education.

It is acknowledged by all participants that teacher education requires a high level of accuracy in pronunciation, which makes the EFL model more appropriate. The interviewees claim that codified norms in pronunciation teaching are essential, not only in terms of the students' pronunciation skills, but also as the foundation of their own professional competence: their ability to explain, to demonstrate, to speak in public, to work out their own approach to teaching English phonetics.

Another relevant opinion concerns the necessity of special training in English intonation and speaking styles, which can only be achievable within the framework of the EFL model. Besides the technical phonetic skills, it is important to acquire expertise in choosing the appropriate phonetic means and prosodic means, particularly in discourse.

The belief shared by the participants is that phonetic training in teacher education contributes to the development of speech culture and professional eloquence, which is hardly possible within the framework of the ELF approach.

These results echo the ideas expressed by Crystal (2019), who claims that knowledge of the phonetic system “ought to be routine in the training of teachers”, because it is essential for the teaching of reading, for promoting oral fluency (oracy) and developing eloquence (Crystal, 2019).

Expressing their support for the ELF model, the participants agreed that students should be exposed to different variants of English and should be able to communicate in multicultural environments.

One of the key findings is that both the teacher and student participants share a belief in the importance of pronunciation training within the framework of EFL approach. It seems possible that the educational philosophy and teaching practices in a particular educational institution have a strong impact on the views of the participants. The validity of this observation requires further study.

The findings have important implications for developing teacher education programmes and approaches to teaching pronunciation. Taken together, both students and teachers perceive pronunciation training as an important component of teacher education. Unfortunately, pronunciation is frequently neglected by educationalists, especially within the framework of communicative language teaching (Levis, 2018), which has resulted in minimising or even eliminating courses in phonetics. Following Crystal (2019), and based on the findings of the present study, it is necessary to address the needs of teacher education participants and include a phonetics course in teacher education programmes.

5. Conclusion

This study contributes to our understanding of the link between the attitudes and beliefs of the professional community and pronunciation teaching practices in the national educational environment. The results of the study show that participants in teacher education in Russia (both students and lecturers) perceive the traditional EFL approach to pronunciation teaching as more appropriate and more effective. The following considerations were given in support of the positive attitudes to the EFL model: the need for accuracy in the language teachers’ professional activity; the need for codified norms in pedagogical practice; traditional pedagogical approaches to teaching pronunciation, reflected in textbooks, dictionaries, teaching materials. Alongside this, the participants also acknowledged that awareness of phonetic variation as part of the socio-cultural landscape of multicultural communication in English, as well as of the fundamental principles of ELF, should be integrated into the course of English phonetics in teacher training programmes.

From a pedagogical perspective, the findings suggest that a balanced combination of the traditional EFL approach and ELF awareness is bound to provide the foundation for developing speech qualities, professionally relevant for the teacher of English, and for forming phonetic and socio-cultural competences required for effective multicultural communication.

The study has some limitations resulting from the research methodology, which only involved participants from one pedagogical university. To achieve more

generalised conclusions and to compare the status of EFL and ELF models in Russia and other countries, further studies should involve participants from other Russian universities with teacher education programmes.

Note: This paper was presented at the Sixth Belgrade International Meeting of English Phoneticians (BIMEP 2022), 25–26 March 2022, Faculty of Philology, University of Belgrade.

References

- Bai, B., Yuan, R. (2019). EFL teachers' beliefs and practices about pronunciation teaching. *ELT Journal*, 73(2), 134–143.
- Crystal, D. (2019). *Sounds appealing: The passionate story of English pronunciation*. London: Profile Books.
- Couper, G. (2017). Teacher cognition and pronunciation teaching: teachers' concerns and issues. *TESOL Quarterly*, 51(4), 820–845.
- Cunningham, U. (2009). Models and targets for the pronunciation of English in Vietnam and Sweden. *Research in Language*, 7(1), 113–128.
- Dewey, M. (2014). Pedagogic criticality and English as a lingua franca. *Atlantis*, 36(2), 11–30.
- Derwing, T. M. (2018). The efficacy of pronunciation instruction. In O. Kang, R. I. Thompson, J. Murphy (Eds.), *The Routledge Handbook of Contemporary English Pronunciation* (pp. 320–324). London and New York: Routledge.
- Farish, B. A., Davis, L. A., Wilson, L. D. (2020). Listener perceptions of foreignness, precision, and accent attribution in a case of foreign accent syndrome. *Journal of Neurolinguistics*, 55, Article 100910. <https://doi.org/10.1016/j.jneuroling.2020.100910>
- Freydina, E. L. (2020). O statusy modelej EFL i ELF v praktike obuchenij aanglejskomu proiznosheniyu [On the status of models of EFL and ELF in teaching pronunciation]. *Aktual'nye problem anglejskoj lingvistiki i lingvodidaktiki [Current problems of English Linguistics]*, (17). Moscow: Nacional'nyj knizhny jcentr, 206–213.
- Holliday, A. (2006). Native-speakerism. *ELT Journal*, 60(4), 385–387.
- Jenkins, J. (2000). *The phonology of English as an international language*. Oxford: Oxford University Press.
- Kachru, B., Nelson, C. (1996). World Englishes. In S. McKay, N. H. Hornberger (Eds.), *Sociolinguistics and language teaching* (pp. 71–102). Cambridge: Cambridge University Press.
- Levis, J. M. (2018). *Intelligibility, oral communication, and the teaching of pronunciation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, J. (2014). Teacher training programs provide adequate preparation in how to teach pronunciation. In L. Grant (Ed.), *Pronunciation Myths: Applying Second Language Research to Classroom Teaching* (pp. 188–224). Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Nguyen, L. T. (2019). Vietnamese EFL learners' pronunciation needs: A Teaching and Learning Perspective. *The TESOLANZ Journal*, 27(2019), 16–31.
- O'Regan, J. P. (2014). English as a lingua franca: An immanent critique. *Applied Linguistics*, 35(5), 533–552.
- Rose, H., McKinley, J., Galloway, N. (2020). Global Englishes and language teaching: A review of pedagogical research. *Language Teaching*, 54(2), 157–189.
- Setter, J. (2019) *Your voice speaks volumes*. Oxford: Oxford University Press.
- Scheuer, S. (2008). Why native speakers are (still) relevant. In K. Dziubalska-Kolaczyk, J. Przedlacka (Eds.), *English pronunciation models: A changing scene* (pp. 111–130). Bern: Peter Lang.
- Sokolova, M., Tichonova, I., Tichonova, R., Freydina, E. (2010). *Teoreticheskaya fonetika anglijskogo yazyka [Theoretical phonetics of English]*. Moscow: Fenix Plus.
- Subtirelu, N. (2013). What (do) learners want (?): A re-examination of the issue of learner preferences regarding the use of 'native' speaker norms in English language teaching. *Language Awareness*, 22(3), 270–291.
- Swan, M. (2017). EFL, ELF and the question of accuracy. *ELT Journal*, 71(4), 511–515.
- Thir, V. (2016). Rethinking pronunciation teaching in teacher education from an ELF perspective. *Vienna English Working Papers*, 25, 45–73.
- Tokumoto, M., Shibata, M. (2011). Asian varieties of English: Attitudes towards pronunciation. *World Englishes*, 30(3), 392–408.
- Walker, R. (2010). *Teaching the pronunciation of English as a lingua franca*. Oxford: Oxford University Press.

Elena L. Freydina
Margarita Yu. Seiranyan
Galina S. Abramova

Sažetak

RAZLIČITI MODELI IZGOVORA ENGLESKOG JEZIKA U DIJALOGU KULTURA: STAVOVI I PROBLEMI TOKOM OBRAZOVANJA NASTAVNIKA U RUSIJI

Širenje upotrebe engleskog jezika na globalnom nivou izazvalo je određene promene u prioritetima kada je u pitanju izgovor. U svetu se engleski jezik uglavnom doživljava kao lingva franka. Međutim, među istraživačima nema pravog konsenzusa kada je u pitanju izbor odgovarajućeg modela izgovora (EFL, engleski kao strani jezik ili ELF, engleski kao lingva franka) prilikom obrazovanja nastavnika koji ovaj jezik predaju. Ovo istraživanje se bavi ispitivanjem stavova prema modelima izgovora EFL i ELF među ispitanicima iz oblasti obrazovanja nastavnika u Rusiji (u pitanju su studenti i predavači na Institutu za strane jezike Moskovskog pedagoškog instituta). U istraživanju smo koristili mešovitu metodu koja je uključivala kako kvantitativni, tako i kvalitativni pristup. Kvantitativni

podaci su obrađivani metodom deskriptivne statistike, a za obrađivanje kvalitativnih podataka koristili smo analizu sadržaja. Istraživanje je obuhvatilo 122 studenta, koji su odgovarali na pitanja iz upitnika i 20 predavača sa univerziteta, koji su u formi intervjua odgovarali na delimično strukturisana pitanja. Rezultati pokazuju da i studenti i predavači daju prednost primeni modela EFL prilikom učenja izgovora kada je u pitanju obrazovanje nastavnika. Gledano iz pedagoške perspektive, osnovni zaključak ukazuje na to da bi dobro balansirana kombinacija tradicionalnog pristupa EFL uz uzimanje u obzir modela ELF mogla poboljšati kvalitet nastave izgovora kada su u pitanju programi za obrazovanje nastavnika u Rusiji.

Ključne reči:

izgovor, engleski kao strani jezik (EFL), engleski kao lingva franka (ELF), stavovi polaznika, obrazovanje nastavnika

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.5>

821.111.09-31 Роулинг Џ. К.

811.111'255.4=163.41

Harry Potter Character Names from English into Serbian: Lost in Translation

Sanja M. Krimer-Gaborović*

University of Novi Sad, Faculty of Civil Engineering Subotica

Key words:

Harry Potter
characters names
translation
English
Serbian

Abstract

The paper elaborates on the idea that transliterations or mere phonetic transcription from English into Serbian of the main characters names in Harry Potter caused the names' meaning to be no longer discernible in the target language (TL). Challenges of translation are posed by the fact that a richness of experience in L1 must be communicated in L2, and there are concepts in the source language (SL) which may be understood completely differently in the TL. To put it briefly, conveying clear messages to the target audience is not an easy task. It requires a thorough investigation of the underlying messages, followed by a careful selection of the most suitable lexemes to express the intended meaning. Adopting the Integrated Translation Approach by Snell-Hornby (1995), and applying the translation methods and procedures suggested by Fernandes (2006: 48–49), the problem of translating semantically loaded Harry Potter proper names is dealt with in the following way: (1) recreation of an invented name from the source text (ST) into the target text (TT) with the aim of reproducing similar effects in a different cultural settings, and (2) substitution of a formally and/or semantically unrelated name in the TT for a name existing in the ST. As it turns out, a set of invented names are not just allusions and analogies, but most commonly metaphors and metonymies, hence the meanings of proper names in Harry Potter are analysed within the theoretical framework of Conceptual Metaphor Theory. Overall, the names prove to be neither exclusively translatable nor exclusively untranslatable. Rather, the quality of translation depends upon a translator's linguistic and cultural competence. (примљено: 4. фебруара 2022; прихваћено: 18. априла 2022)

1. Introduction

In view of a recently released movie *Harry Potter 20th Anniversary: Return to Hogwarts* – namely, an HBO Max special, which celebrates the 20th anniversary of the first *Harry Potter* film, this paper is a reminder on how characters names in *Harry Potter* could have been translated into Serbian had the aim been to make transparent their specific linguistic and historical roots. Yet, the apparent aptness of the names, which value the characters and are semantically loaded (Hirsch, 2008), was for whichever reason overlooked in translation.

J. K. Rowling's *Harry Potter* saga (1997–2007), or a series of seven fantasy novels, each book being a chronicle of one year in Harry's life, tells the adventure story of a young wizard, Harry Potter, and his two best friends Ronald Weasley and Hermione Granger. They are all students at Hogwarts School of Witchcraft and Wizardry.¹ The epic depicts the classic battle between good and evil. It tells of Harry's quest to overcome power-obsessed dark and evil wizard Lord Voldemort, whose aims are to become immortal, conquer the wizarding world, subjugate non-magical people, and destroy all those who stand in his way, especially Harry Potter.

Given the fact that Rowling's overelaborate storytelling abounds in narrative twists and turns (Kronzek/Kronzek, 2001; Stauefer, 2008), translating the plot of each *Harry Potter* book from English into Serbian was a challenge in itself. Moreover, since Rowling's choice of the proper names is based on the function of characters in the text, it may be said that the avoidance of translation of the names means the target audience in Serbian is losing some part of the content (the characterisation and subtext) of the *Harry Potter* novels. It could possibly have diminished the value of the target text (TT).

Admittedly, in line with the Latin maxim *Nomen est omen*, the name is an omen (a sign), which means the name is fitting for the character. According to Yvonne Bertills, when names are used in narrative contexts in children's literature, and *Harry Potter* novels were basically written for kids, they do not only reveal connotative and denotative aspects of meaning embedded in their form and content, but they are also entwined in the fictional context they embody (Bertills, 2003: 4). For his part, Fernandes (2006: 44) claims that names in children's fantasy literature "have a fundamental role in creating comic effect and portraying characters' personality traits", which facilitates the unfolding of the plot. In this respect, "semantically significant names challenge static semantic theories where the lexical meanings of names are not taken into consideration" (Panou, 2021: 1). Overall, names are mini-narratives (Duranti, 1997: 334), i.e. in a given literary context names provide information about literary characters by suggesting certain traits of personality and behaviour and/or physical appearance. Nevertheless, names also have a stylistic

---

1 After the first novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* was released in 1997, the books gained immense popularity. As of June 2011, about 450 million copies of the book series were sold, making it the best-selling books series in history that were translated into 67 languages. The books, with the seventh book split into two parts, have been made into an eight-part film series by Warner Bros. The number of *Harry Potter* fan pages is estimated to be in the thousands in multiple languages. They include everything from news, photos and videos to podcasts, contests and merchandise.

function in that they aim at creating a certain atmosphere. For this reason, names should be viewed as a system (Bertills, 2003: 165).

As argued by Windt (2005: 58, as cited in Gibka, 2018: 51), research within literary onomastics “is limited by an obvious deficit of theory and method”, and “the translation of proper names shows itself as one of the most complex issues as regards literary translation” (Gutiérrez Rodríguez, 2003: 123). The theoretical approach used in the paper to analyse *Harry Potter* names relies on the Conceptual Metaphor Theory (CMT). The theory can be employed to account for a number of phenomena in figurative language use. In general, a large portion of the *Harry Potter* series’ complicated, yet catchy character names are actually the result of a metaphorical or metonymic conceptualisation of a certain segment of the extralinguistic reality. Since most metaphorical language arises from preexisting patterns of metaphorical thought or conceptual metaphors, CMT proposed that metaphor is not just an aspect of language, but a fundamental part of human thought. To put it differently, conceptual metaphors are relevant universalities that can be found and utilised in all languages and cultures (e.g. Kövecses, 2002; 2005; 2008; 2010). It is these universalities precisely that allow translations between human languages to be carried out. Following Lakoff and Johnson (1980: 36), furthermore, (1) a metaphor is all about conceiving of one thing in terms of another (A is B, or rather A substitutes B); and (2) a metonymy uses one entity to stand for another. On this view, *he is a lion in battle* is a metaphor – namely, the word *lion* is used in substitution for displaying an attribute of character of the person. There is a real or imagined similarity between A and B on some aspect.² The metonymy, on the other hand, is displayed by the sentence *the crown summoned the army*. Here the comparison is not about substitution; instead, the association is based on contiguity. Being a form of royal head adornment, or hat, a crown is immediately associated with a Sovereign as the wearer of that ornament. In addition to this, among his/her subjects, the Sovereign is the most powerful and dignified individual. Finally, our knowledge of royal traditions includes, among other things, the notion of a link between a Sovereign and his/her soldiers (i.e. the command structure within the royal military ranks). The predication *summoned the army* triggers a non-literal interpretation of the noun phrase *the crown*. Overall, the metonymic reading involves a shift from the royal ornament to the Sovereign and as the most readily available element in the frame. Through this metonymic shift, the reference point (‘the crown’) is backgrounded and the desired target (‘the Sovereign’) is foregrounded.

2 As stated above, metaphors are highly productive cognitive models (processes) of character naming (Brozović Rončević/Žic Fuchs, 2003–2004). Cf. PEOPLE ARE PLANTS and/OR PEOPLE ARE ANIMALS. Metaphorical plant names in English can be illustrated by the first names *Yasmin* and *Daisy*, and the surname *Cotton*. The pattern is common in the Serbian language, too; hence there are the first names *Ruža*; Ros(i)e, and *Ljiljana*; Lil(l)ian(n), *Liliane*/o, and the surnames *Bor*; lit. pine tree, and *Čičak*; lit. thistle. As for the metaphor PEOPLE ARE ANIMALS, it can be illustrated by the English animal names *Tiger*, *Kitty*, and *Nightingale*, *Bird*, two first names and two surnames, respectively. In Serbian, the first names which are also animal names are for example *Vuk*; lit. wolf, and *Lav*; Leo(n), lit. lion, and animal surnames are *Kos(ić)*; blackbird, and *Zec*, *Zeč(ev)ić*, *Zeković*; all: lit. hare (or rabbit), etc. (cf. Šimunović, 1985; 2006).

2. General classification of *Harry Potter* characters' names

To begin with, *Harry Potter* characters can be classified as: (1) flat (static), who do not undergo important change in the course of the story, or (2) round (dynamic), who “seem to lead a life of their own; [...who] breathe with life and pulsate with energy and possibility of the unexpected” (Baker, 2000; Krombholz, 2007: 755).³ It is to be noted that most *Harry Potter* characters are flat, the only ones approaching ‘roundedness’ being Ron, Hermione and of course Harry Potter himself.

As for characters' proper names in *Harry Potter*, these can be labeled as: (1) the descriptive *nomina propria*, which refer to physical appearance, dominant characteristics, generic membership, etc., e.g. (*Neville*) *Longbottom*, *Petunia* (*Dursley*), (*Ronald*) *Weasley*, or (2) the allusive *nomina propria*, which are used “as more or less ciphered allusions to real people” (Wilkoń, 1970: 83, as cited in Gibka, 2018: 50), or they are “taken over from another literary work” (Gibka, 2015: 87), e.g. *Remus* (*Lupin*) (one of the wolf-raised twins who legend tells us founded the city of Rome), *Minerva* (*McGonagall*) (the Roman goddess of wisdom and war), etc.

An even finer classification of characters' proper names in *Harry Potter*, which in essence mirrors the name taxonomy put forward by Gutiérrez Rodríguez's (2003), Straufer's (2008), Standowicz's (2009) and Panou's (2021), goes as follows:

(1) invented names, such as *Pensieve*, *Dippet*, *Malfoy*;

(2) collected strange names, e.g. *Bellatrix*, *Dumbledore*;

(3) names inspired by Greek mythology, English folklore, medieval saints, maps, dictionaries, plants, war memorials, famous people, etc.; namely, (a) the flower names, such as *Petunia* and *Narcissa*; (b) the celestial names, such as *Sirius/Regulus* (*Black*), *Luna* (*Lovegood*); (c) the Arthurian names, e.g. *Ginny* (short for *Guinevere*⁴), and *Percy* (short for *Percival*⁵), etc.

Moreover, Rowling extensively uses:

(1) alliteration, e.g. *Severus Snape*, *Peter Pettigrew*;

(2) acronyms, e.g. *D.A.* for *Dumbledore's Army*;

(3) word play, e.g. the anagram *Tom Marvolo Riddle* which is rearranged to spell *I am Lord Voldemort*; and

(4) classic rhymes, e.g. *Reeta Skeeter*.

Although such designation strategies demand careful and creative translating, in the *Harry Potter* books translated into Serbian by Vesna and Draško Roganović (Books 1–6), the character names have most often simply been transliterated or merely phonetically transcribed, usually quite inadequately; e.g. *Harry Potter* as HARI POTER, *Ron(ald) Weasley* as RON(ALD) VESLI, *Hermione Granger* as HERMIONA GREJNDŽER, *Draco Malfoy* as DRAKO MALFOJ, *Severus Snape* as SEVERUS SNEJP, *Voldemort* as VOLDEMOR, etc. Truly attempted translations are few, such as *Alastor Moody* as LUDOOKI ĆUDLJIVKO (lit. Mad-eye Moody), *Madam (Poppy) Pomfrey* as MADAM BUĆKURIŠ (lit. hodge-podge, wish-wash), *Deatheater* as SMRTOŽDER (literal translation), etc.

3 Cf. also Forster (1927), that is, his conclusions on character typology in literature.

4 Guinevere was King Arthur's wife and then Lancelot's mistress, which causes the downfall of Camelot.

5 One of the Arthurian knights who was given a glimpse of the Holy Grail.

Had an effort been made, however, to keep the original meaning of Rowling's most carefully selected prophetic *Harry Potter* designations, some serious research behind each character's name etymology and consequently its meaning could have been carried out. As we already stated, this is crucial if the translation for each name is also to characterise, which is particularly significant in children's literature (Cvijetić, 2005: 21).

3. The importance of research into the meaning of the names in *Harry Potter*

It is well known that exact and accurate meaning of words can easily escape (slip and slide) rather than remain fixed when one undertakes the painstaking task of translating word meaning from the source language (SL), in this case English, into the TL, which is in this case Serbian. Moreover, translators who are known to be messengers not only of linguistic but also cultural goods, are often faced with the task of finding a way to express a concept (phenomenon) that does not exist *per se* (or have a near equivalent) in a culture of the TL. Grasping this, it is clear what a daunting task it is to carry over from L1 to L2 a set of semantically loaded *Harry Potter* names, the aim being a complete or at least semi-complete roundness of the given name bearers in the TL, too.

If a word or phrase, here a name, is "lost in translation" when transferred from the SL to the TL, it loses so much of its nuance and connotation that its meaning is at best badly obscured and at worst entirely lost, which means it is no longer discernible in the translated form. This has been a circumstance with the difficult task of translating *Harry Potter* names from English to Serbian. As mentioned earlier, Rowling carefully selects *Harry Potter* names to be an important method of characterisation. As it turns out, some minor characters get described solely by their name, which is often quite enough to conclude the role they play in the novels (Krombholz, 2007: 753–755). Although challenges of translation are largely attributed to the notion of translation as a cross-cultural event, they are partially due also to the environment Rowling creates in her books. Interestingly, the setting is completely separated from reality, yet intimately still connected to it. This means that, unlike other exclusive fairy tale sagas, such as *The Chronicles of Narnia* or *The Lord of the Rings*, the wizarding world of *Harry Potter* exists in parallel within the real world, and that is how Potter's world contains magical elements similar to things in everyday life. Many of its institutions and locations are recognisable, such as London. Nevertheless, it should be noted this tactic is not Rowling's genuine innovation as Dickens' *Oliver Twist* also fights against evil immersed in the nineteenth-century London environment.

The challenges of translation regarding the names in *Harry Potter* are discussed from the perspective of interpretation of the name semantics being at the core of a translator's research when translating between languages. It follows, then, that the same richness of experience in L1 must be communicated in L2 if the reader of the translated *Harry Potter* publication is to comprehend the message originating

from the data in the SL. In this respect, the Integrated Translation Approach (ITA) by Snell-Hornby (1995) seems to be an indispensable and most appropriate method to come to grips with the task. Following Snell-Hornby, ITA towards translation relates the ST to the communicative function of the TT. Translation is regarded as a cross-cultural event – namely, there is an obvious interdependence of culture and translation. As a result, the translator may often need to alter the ST to the target culture. Special notice is taken of translating metaphor for the reasons mentioned above. Snell-Hornby, furthermore, points out the significance of text analysis in the translation process. Indeed, a text which reflects the culture and society in which it was written needs to be viewed not as a string of words, but as a whole, that is, it has to be analysed from the ‘macro-level’ to the ‘micro-level’ (where the structure of the text is researched). All of this has a great impact on the translation process. The imperative for the translator, therefore, is that s/he should be not only language-competent, but also excel in cultural and encyclopaedic knowledge and expertise in specific areas. In a nutshell, the assumption is that the translator’s approach requires two things: (1) focusing on the source text (ST) as a whole, from the macro to the micro level; and (2) determining how to deal with a web of relationships, viewing the importance of individual items, here *Harry Potter* person and creature names, and in the larger context: text, situation and culture. Overall, the tactic of applying ITA is to have a deeper understanding of the ST which results in a positive influence on the translation process and the TL product. As argued by Đurić-Paunović and Halupka-Rešetar (2006, 204), “the translator should strive to reach a solution that best describes the character in question, or at least one that includes the largest number of its qualities. [...] If [...] the actions of a character and its name are not in accordance, the [...] TL audience] will not accept it”.

4. *Harry Potter* names analysed in the paper

From *Harry Potter* to the Dark Lord Voldemort himself, there are some 40 characters’ names in *Harry Potter* books. Naturally, not all of them can be discussed in this paper simply for the sake of saving space.

Our corpus of analysed names can be divided into several categories:

- (a) Principal characters: *Harry Potter*, *Ron Weasley*, *Hermione Granger*;
- (b) Other Hogwarts students: *Draco Malfoy*, *Luna Lovegood*;
- (c) Hogwarts staff: *Albus Dumbledore*, *Severus Snape*;
- (d) The Order of the Phoenix members: *Sirius Black*;
- (e) Harry’s enemies: *Voldemort*;
- (f) Other citizens of the wizarding world: *Reeta Skeeter*;
- (g) Magical creatures: *Buckbeak*.

4.1. Principal characters’ names

An explanatory model of character naming for each specific *Harry Potter* name dealt with in this paper goes as follows:

- (1) The specific *Harry Potter* English character’s name under discussion →

- (2) Its available Serbian form →
- (3) A newly coined Serbian designation →
- (4) Demonstrated research behind the origins of the specific name.

Harry Potter → HARI POTER → **KOSANKO LONČAR(ÍĆ), ŠIŠKO ČABRIĆ, ČUPKO ČAROBNJAKOVIĆ**, or **BORIS/BORKO SILOVITI**:⁶

Harry Potter is the central story character. He is also referred to as *the Boy who lived*, *the Chosen One/Boy*, etc.

Harry is of Anglo-Saxon origin and means 'power'. Nevertheless, it may also be interpreted as a derivation of the originally Old Norse name *Harold* which bears the meaning of an 'army commander'. The symbolism is immediate: Harry takes all good witches and wizards into the final battle against Voldemort whose formidable army is, against all odds, to suffer a terrible defeat. As argued by Evans (2003: 20–21), Harry is a warrior which is why he may be called either the Serbian first names BORIS/BORKO; a fighter, and/or the last name SILOVITI; mighty.

Furthermore, in the 1900s, there was a magician named *Harry Houdini*, and Harry's magical abilities necessary to succeed in the wizarding world are largely inborn. For example, he can immediately play Quidditch flying on a broomstick, hence the selected surname ČAROBNJAKOVIĆ; a wizard.

Finally, Harold is most often pronounced as /hærəld/, and more rarely as /heərəld/, the latter pronunciation being reminiscent of 'hair' and 'being hairy' (the onomatopoeic connection). As a result, any translation that informs on the meaning of Harry's unruly hair is also acceptable, e.g. the first names KOSANKO, ČUP(ER)KO, ŠIŠKO.

Harry Potter consonantal alliterated names sound most interesting, especially to a very young audience who surely find them easy to remember for their ear-catching quality.⁷ All in all, our first suggestion is for *Harry Potter* to be translated as ČUPKO ČAROBNJAKOVIĆ.

As for Harry's surname *Potter*, Rowling explained she had been fond of it since childhood. She got this last name from the people who lived down the road from her when she was seven. Since *pot* is commonly defined as 'any of various usually domestic containers made of pottery, metal, or glass, etc.', both LONČAR(ÍĆ) and ČABRIĆ represent meaningful TL translations.

Moreover, *Potter's Field* is often the name given to a cemetery where a city or town buries those who have gone unclaimed or unwanted, the so-called community's orphans, which also rings a bell as Harry is an orphan himself – his parents died when he was a baby. To conclude this section, it is worth mentioning that *Potter's Field* may likewise be considered a cursed land because Judas hung

6 A newly coined designation was tested for validity and reliability by students at the Faculty of Philology, University of Novi Sad.

7 Even though the *Harry Potter* books are in fact children's literature, adults also enjoy reading them. According to Sharon Black (2003: 242) the appeal of *Harry Potter* to multiple ages of readers is simply due to the message: Good can triumph over evil and there is always a way to get through and survive.

himself in one. Yet, we believe no reference using translations such as SIROMAŠKO/SIROТANОVIĆ; both ‘poor’, САМОТНИ; lonely, abandoned, PROKLETИ; damned, cursed, etc., should be made, as in this manner the translated Potter’s name would have a negative connotation, which was certainly not Rowling’s intention.

However, we have also considered the possibility of leaving Harry Potter’s name untranslated, only to phonetically transcribe it into Serbian, which is due to the fact that the name itself is really the brand. In short, in the global world *Harry Potter* has become something we all share. If translated, its immediate recognisability is lost. Therefore, we do believe this should be the only exemption, for all the reasons stated above.

Ron(ald) Weasley RONALD VESLI → **РИДА** or **BRANKO**, both surnamed **LISIČIĆ**:

Ron, short for *Ronald*, is the name borrowed into English from the Old Norse *Rögnvaldr* which means ‘having the Gods’ Power’ and ‘a mountain of strength’. In the Anglo-Saxon Arthurian legend, Ron is the name of King Arthur’s trusty ebony spear. To the King, Ron, his lance, was in a way his counselor. Ron Weasley in *Harry Potter* is Harry’s advisor on all of his choices and adventures. Ron is always true to Harry no matter what, he never betrays him, not even when the two quarrel and temporarily split apart. The implication of loyalty as well as protective attitude towards someone or something one cares for, may be expressed by the Serbian names ALEKS((A)NDAR) (< Greek *alexein*; to ward off, keep off, turn away, defend, protect), or BRANIMIR; that who defends, protects. Being of Slavic origin, the latter designation is semantically more transparent to the reader, plus it comes in handy because it can be used in an abbreviated form, cf. RONALD: RON and BRANIMIR: BRANKO/B(R)ANE.

As for the boy’s surname, *Weasley*, Rowling states that in Britain and Ireland the weasel has a bad reputation as an unfortunate, even malevolent, animal, and the Weasleys are unfortunate because they are poor. This made us at first think of selecting the surname SIROТANОVIĆ (the poor), but it was later discarded as unacceptable because Rowling says she has always had a great fondness for the animal in question.⁸ It turns out both Ron and other members of his family are very dear to the author which determined the choice of the first names DOBRIVOJE; good, or DRAGAN/MILAN; both ‘dear’, and the last names DOBRI(ČI)Ć/DOBRIJEVIĆ, DRAGI(ŠI)Ć/DRAGIN, or MILI((JEV)ČI)Ć/MILANKO. The earlier observed alliteration pattern is obvious once again, even though it is here absent from the ST: DOBRIVOJE DOBRI(ČI)Ć, DRAGAN DRAGI(ŠI)Ć/DRAGIN, MILAN MILI((JEV)ČI)Ć/MILANKO.

Nevertheless, since both the Weasleys and weasel the animal have red hair, and the family lives near a town that has otter in its name – *Ottery St. Catchpole*,⁹

8 In the minds of the middle aged to older audience, the surname *Sirotanović* echoes that of Mr. Alija Sirotanović (14 August 1914–16 May 1990), a Yugoslav miner, Hero of Socialist Labour and perhaps the most famous of all Yugoslav *udarniks*. He was held up by the Communist Party of the SFR Yugoslavia to be a model of a hard-worker in the former Yugoslavia.

9 An otter is a member of the weasel family, too.

we consider the first name *RIĐA*; auburn haired, and the surname *LISIČIĆ*; a fox, to be most illustrative of the specified red-hair quality.¹⁰ On one hand this combination is very appealing to the young audience, on the other hand red hair is, without a question, the Weasley family's most striking physical feature. Moreover, it illustrates how a concept in one language needs to be replaced with something different in another language if a translation is to make sense in the TL; that is, a weasel may call up in the mind a mental image of a red-haired, furry mammal in English, but not in Serbian, where the equivalent meaning is conveyed resorting to the lexeme *LISICA*; a fox.

***Hermione Granger* → HERMIONA GREJNDŽER → *KOSANA MUDRINIĆ*, or *NADA DOBRIĆ*:**

Hermione, the name of Greek origin which means 'messenger, earthly', was chosen by Rowling from a character in Shakespeare's play *A Winter's Tale*; although the author says the characters are in fact not at all similar. As the explanation goes, it made sense for a couple of professional dentists to name their only daughter something like that to show how clever they were. Hermione's last name *Granger* is of Middle French origin and means 'a farmer'. As neither *ANDEL(K)A/ANDELIJA*; both 'a messenger', nor *SELJAK(OV)IĆ*; a farmer, reflect the true nature of this wonderful female character, we had to consult Miss Granger's book characterisation rather than her name etymology to be able to define Hermione's new Serbian name(s).

Being one of the three protagonists, Hermione is a close friend to Harry and Ron. She is an exceptionally talented young witch, a 'little know-it-all', or in Rowling's own words a borderline genius who often uses her quick wit, good logic, and encyclopaedic knowledge to help both her friends and those defenseless and/or oppressed. This surely makes Hermione a person who can be counted on. She always keeps her attention focused on the job that must be done, and forces people around her to obey the rules and play by them. By doing this, she gives hope that not straying off the path is the only way to a good end. This is why we choose to name her *NADA*; hope, whereas the selected surnames could be *DOBRIĆ*; good, right, proper, or perhaps *PRAVDIĆ*; just.

Even though it is not easily detectable at first, there is a lot of vulnerability, insecurity and a great fear of failure in Hermione's personality. This sense of insecurity makes her feel utterly inadequate. Hermione compensates it by trying to be the best at everything at school, projecting a false confidence and a bossy attitude that can irritate people. Because of her prodigious intellect, Hermione may also be provided with the surnames *MUDRINIĆ*; that who is wise, or *KNJIŠKIĆ*; that who reads a lot.

Finally, Hermione's looks, namely a lot of bushy brown hair, made us think her first name perhaps should be *KOSANA*; that who has (lots of) hair.

¹⁰ *The Weasel* is just one out of thirty-one *nomina propria* which refer to hair colour (Gibka, 2018: 47).

4.2. Other Hogwarts students

***Draco Malfoy* → DRAKO MELFOJ → UGLJEŠA KVARNIĆ, or ZLOĆA TRULIĆ:**

Draco is Latin for a constellation that looks like a dragon but is a large serpent. There was also a tyrannical Athenian lawgiver named Draco who developed a system of severe punishments for the smallest of crimes. In result, *Draconian* means ‘harsh or cruel’. In Romanian, *drac* means ‘devil’.¹¹ Draco in *Harry Potter* is the dragon of bad faith. He is quite intelligent and quick-witted but arrogant, a spiteful bully and rich snob who, believing himself superior to most people because of his family’s pure-blood lineage as well as great wealth and social standing, taunts other kids. Draco is cocky and volatile and is at odds many times with Harry and his friends. We are, therefore, inclined to name him UGLJEŠA; dark, KVARNIĆ; bad, evil.

The etymology of the surname *Malfoy* is old French for ‘bad faith’, an act with bad intentions, or a malicious act, hence the suggested name translations are ZLOĆA ZLOBIĆ; both ‘bad, evil’, and VATROSLAV/OGNJEN; both ‘fire(-spitting), full of fire’, TRULIĆ ‘that who is rotten’¹².

***Luna Lovegood* → LUNA LAVGUD → MILICA SANAK, DRAGICA BLES(К)IĆ, or DUŠICA ČUDNOMILA:**

Luna is the Roman goddess of the moon. Nevertheless, the word *lunatic* is also derived from the word *lunar*, as it was believed in old times that strange or odd behavior was caused by the moon. Luna’s name in *Harry Potter* is probably reminiscent of both her large, round, moonlike eyes, and the fact that she is a bit of a lunatic. Although highly intelligent and unusually perceptive, Miss Lovegood is a complete nonconformist who displays many eccentric beliefs and qualities, and has a unique fashion sense that other people usually find bizarre. This makes her often the subject of ridicule and she has difficulty making friends.¹³ Other students nickname her *Loony Lovegood* and even steal and hide her things. This explains our motivation behind the selected surnames ČUDNOMILA/BLES(К)IĆ, both ‘awkward’, the former being a compound from ČUDAN; odd, strange, and MIO/MILA; dear; sweet. Indeed, Luna is a docile, dear person who chooses to be nonjudgmental, and accept the others the way they are. In consequence, she may also be called MILICA, DRAGICA, or DUŠICA; all ‘that who is dear’.

Luna’s protuberant grey eyes often seem to be dreamily distracted, her demeanour and voice are often distant and dreamy, and she drifts away from a conversation she does not find interesting. Thus, her last name may also be SANAK; that who (day)dreams.

11 Cf. Vlad Dracula, the famous Vampire Count.

12 In Latin *malus* means ‘bad’ and *mal* means ‘pale’ – and for his outward appearance Draco is tall and slender with a pale, pointed face, sleek white-blond hair, and stone grey eyes.

13 Nevertheless, Miss Lovegood is very loyal to the few friends she has, supporting Harry even when he is outlawed by the Ministry of Magic. She also displays admirable bravery during both the Battle of the Department of Mysteries and the Battle of Hogwarts.

4.3. Hogwarts staff

Albus Dumbledore → ALBUS DAMBLDOR → **SVETLAN BRUJALO, DOBRICA BUMBAREVIĆ, or BELISLAV BELIĆ:**

Albus Dumbledore is the most powerful wizard in the world and also a major character of *Harry Potter* series. He is the headmaster of Hogwarts and the founder and leader of the Order of the Phoenix, an organisation dedicated to fighting the malevolent Lord Voldemort.

Albus is from the Latin word *alba*; white, indicating that he is on the side of light and wisdom, although it may also be associated with his old age (Hirsch, 2008: 7). And *Dumbledore* is the 18th century English word for 'bumblebee'. Rowling says she wanted this character's name to reflect her idea that he is on one hand 'the epitome of goodness', therefore the selected first name DOBRICA and the surname DOBRIĆ; both 'that who is benevolent', while on the other hand she desired to stress his hard-working nature (cf. busy as a bee).

The author, furthermore, says she imagines the Professor, whose one passion is music, wandering around the castle humming to himself, which in Serbian may be expressed using the surnames BUMBAR(EV)IĆ (< BUMBAR; a bumblebee), or BRUJALO; that who hums).

In colour symbolism, white often stands for purity, and the headmaster Dumbledore is indeed considered an adorable man not only for his serenity and composure, but also for an almost superhuman level of wisdom and personal understanding. In spite of his immense brainpower Professor Dumbledore is never arrogant, self-important or pompous. He also has a deep capacity for love, and the strong belief of giving everybody a second chance. From this point of view, we suggest new names to express and communicate the idea: (1) that who is glowing, shining; fig. brilliant; holy, such as SVETISLAV/SVETOLAZAR/SVETLAN: all surnamed SJAJNI; or (2) that who is white; fig. benevolent; holy, e.g. BELISLAV BELIĆ; lit. both 'that who is white'.

Severus Snape → SEVERUS SNEJP → **ŽESTIMIR ZMIJOLIKI, LJUTOMIR LJUTIĆ, or GVOZDEN GRIZ(L)IĆ:**

Severus has obvious connotations of severity, strictness, sternness and cruelty – he is arrogant, cold and bitter. Thus, this character may be named GVOZDEN; iron; fig. hard, harsh, severe, ŽESTIMIR/LJUTOMIR; that who is bitter and angry, and surnamed LJUTIĆ; also 'that who is angry'.¹⁴

Professor Snape, potions teacher and head of Slytherin house, is much disliked for the malicious bullying of his Hogwarts students, although his teaching methods prove to be precise and therefore effective.

Severe sounds very similar to the Latin word *servus*, meaning 'servant'. The question whom he actually serves and where his loyalties really are – Dumbledore

¹⁴ Yet, it cannot be Ljutko, or *Grumpy* in English. This gets blocked because *Ljutko* is one of the seven dwarfs from the fairy tale *Snow White and the Seven Dwarfs*.

or still Voldemort – lingers on until the end of the final book, *Harry Potter and the Deathly Hallows*.¹⁵

As for the surname *Snape*, it is reminiscent of a snake and the crafty, mistrustful *Snape* has indeed many snake-like qualities – a slender build, yellow, uneven teeth, shoulder-length, black, lank and greasy hair, as well as cold, black eyes. The word could, however, also be associated with the verb *to snape*; to be hard upon, rebuke, snub, which is exactly how this Professor behaves.

As for Rowling's explanation, she claims she has borrowed the name from the village of Snape, Suffolk. Because of Severus Snape's numerous unpleasant qualities, this male Hogwarts professor may be surnamed ZMIJOLIKI/ZMIJ(ANOV)IĆ; both 'snake like', ZMIJOSTI; that who has the snake's mouth, *fig.* sharp-tongued, or GRIZIĆ; that who bites. Our closing consideration here is that both LJUTOMIR LJUTIĆ and GVOZDEN GRIZIĆ mirror the use of alliteration in Severus Snape.

4.4. The Order of the Phoenix members

The Order of the Phoenix is a secret society founded by Albus Dumbledore to oppose Voldemort and his Death Eaters.

***Sirius Black* → SIRIJUS BLEK → ZVEZDAN CRNOBRADI, or ŽARKO TAMIĆ:**

Sirius, from Greek *seirios*; burning, scorching, is the name of the brightest star in the Northern Hemisphere sky and in the constellation *Canis Major* (Great Dog). Like the Sirius star that lights the night sky showing the way, so is Sirius Black a guiding star for Harry, since he is his godfather.¹⁶ This is why ZVEZDAN; a star, is selected as his first name in Serbian.

Moreover, the character's English name suits him so well because Sirius is a man who is a dog animagus. In fact, as Sirius often hides by transforming himself into a big black dog, he is nicknamed *Snuffles* and *Padfoot*.¹⁷

The above mentioned 'burning' quality of Sirius' personality is transferred into the TL by the use of proper name ŽARKO; that who is like live coals and glowing embers; *fig.* passionate.

As for the surname *Black*, it is an obvious reference to the colour of Sirius' canine

15 Severus Snape is among the most ambiguous and complex *Harry Potter* characters. Although led to infer Snape is a principal villain, since both his name and appearance are utterly unpleasant, much to their surprise the reader discovers that this antagonist is loyal to the ones he loved – he invariably ends up protecting or otherwise helping Harry and his friends when they are in danger and, ultimately, lays down his life because of it.

16 Sirius Black who was best friends with James Potter, Harry's father, was James' best man at his wedding to Lily Evans. By making Sirius Harry's godfather, James and Lily had appointed him as their son's guardian in case anything happened to them.

17 *Padfoot* is the name that residents of central/northern England (i.e. Staffordshire, Yorkshire) have for the magical black dogs of their legends. Usually, *Padfoots* guard churchyards or certain roads; are said to roam the countryside at night; tend to be larger than ordinary dogs; can vanish instantly or fade slowly away while standing still, yet can run extremely quickly; typically described as having huge and blazing eyes; tend to be silent. Because of their association with graveyards, scholars once believed the black dog form was the preferred form of the Devil, and is usually considered an omen of death.

alter-ego: black. Thus, surnames such as CRNOBRADI/KARAMAN; both 'that who is black', and MRAČKOVIĆ/TAMIĆ; both 'that who is dark', are acceptable translations.

4.5. Harry's enemies

(Lord) Voldemort → VOLDEMOR → **STRAŠIMIR DRAKULIĆ**:

Voldemort is one of the main antagonists of Rowling's *Harry Potter* series. Born as Tom Marvolo Riddle, he appears in *Harry Potter and the Chamber of Secrets*, and has the name that is itself a riddle because it is an anagram of 'I am Lord Voldemort'.¹⁸ Although calling him ZAGONETNI TOMA; Tom Riddle, on the account that he plays a double role and does not show his real face is purposeful, it seems that a far better solution to this form-content problem is to draw a parallel between the two names like it was done in the SL, e.g. ARISTARD ŠMRKULIĆ and STRAŠIMIR DRAKULIĆ. Obviously, Riddle's name needs to be altered to make the anagram work in the TL.

A sadist by nature, Voldemort is extremely powerful,¹⁹ intelligent and ruthless. He hurts and murders people for pleasure. He is particularly merciless towards Muggles, although he also killed Harry's wizard parents, James and Lily Potter. Voldemort's only ambition in life is to become all-powerful and immortal. He has no conscience, feels no remorse, and cannot comprehend love or affection for another. In 1997, he takes control of the Ministry by putting a taboo on speaking his name. The fear of speaking this taboo increases until the point where almost all witches and wizards refer to the villain by epithets such as *You-Know-Who*, *He-Who-Must-Not-Be-Named*, or *the Dark Lord*.

Voldemort succeeds in splitting the wizarding world into two opposing camps by manipulating the festering relationship between pureblood and muggle-born wizards. Eventually, however, he loses everything because of his inability to love or trust anyone but himself, and because of his belief in his own infallibility.

Due to his horrifying personality and appalling appearance – chalk-white skin, skull-like face, snake-like slits for nostrils, red eyes, a skeletally thin body and long, thin hands with unnaturally long fingers, Voldemort can be given the Serbian name STRAŠIMIR; that who installs fear; DRAKULIĆ; the designation which is reminiscent of Count Dracula, the famous King Vampire.²⁰

18 Following Gibka (2018: 48), when *Voldemort* chooses his new name for himself abandoning his English based one: *Tom Riddle*, it demonstrates his belief in the social superiority of Latin wizards' names. As it turns out, in *Harry Potter* world Latin is one of the means to have/get a higher social status.

19 For example, he can read minds and shield his own from penetration.

20 In spite of Rowling's statement that she made the name *Voldemort* up (the final 't' being silent, according to the author), its etymology can be traced back to French, *vol-de-mort*; flight from death, thief of death. In many European languages both *mort* and *mord* refer to 'death or evil'. This is a justly description of someone who is so obsessed with immortality. As both in Norwegian and Danish, *vold* means 'violence', the first compounded-name constituent could equally well relate to *Voldemort's* killing sprees. Nevertheless, it may have been inspired by the Latin *valde*; great, exceedingly, strongly, powerfully. Or perhaps, the name was taken from E. A. Poe's character *M. Valdemar*, who died under hypnosis and came back as a squishy mass of rotting flesh, which is what *Voldemort* was like, until he regained his human form in *Harry Potter*

4.6. Other citizens of the wizarding world

Rita Skeeter → RITA SKITER → **BIS(ERK)A ŠTIPALO, LIJA KRVUPIJA, or ZUJA ZUJALO/ZUJIĆ:**

Rita is a nickname form of Margarita, related to Margaret, from Greek *margaron*, or 'pearl'. Considering this, she can be called **BIS(ERK)A**; a pearl, in Serbian.

Skeeter is American slang for mosquito. Females of this insect are well-known for their annoying buzzing and blood-sucking habits when they need to lay eggs. Some people also like to call news reporters 'bloodsuckers'. Indeed, Ms. Skeeter is extremely persistent, intrusive and annoying when she desires to get information or anything interesting for her own reports. Therefore, she may be surnamed both **ŠTIPALO**; that who pinches, and **KRVUPIJA**; a bloodsucker, or be given the full alliterated name **ZUJA ZUJIĆ**; both 'that who buzzes'.

In an attempt to mirror the rhyming of Reeta Skeeter's name in the TL, we decide to call her **LIJA**; fox, which rhymes with **KRVUPIJA**; a bloodsucker.

4.7. Magical creatures

Buckbeak → БАКБИК → **SNAŽNOKLJUNI**.²¹

Buckbeak is a hippogriff or a legendary flying creature that combines the features of horses and giant eagles. Buckbeak's name is a compound taken from *buck*; a male animal, especially a male deer or antelope, which is a reference to his horse-half, and a *beak*; a mouth of a bird, reminiscent of his bird-half. Buckbeak is a proud creature and at first he seems to be aggressive, attacking Draco Malfoy and trying to peck him with his strong beak when insulted, hence the name **SNAŽNOKLJUNI**; strong-beaked.

In truth, Buckbeak is very affectionate and loyal to those who treat him with kindness and respect. The creature is also referred to as *Witherwings*, which means the identical formula is used to coin his other name, i.e. *wither* + *wings*. The withers are the high part of the back of a horse or similar animal, located between the shoulder blades (refers to his horse-half), and wings imply his ability to fly (refers to his bird half). On this view, the Croatian translated name **LETIMIR**; that who can fly, makes a lot of sense.

---

and the Goblet of Fire. Last of all, there are rumors saying the name came from an evil wizard in medieval times named *Voldemortist*; Lord of Evil, Dark Lord. They even go far on to say that Voldemort once tried to kill Merlin before the time of King Arthur by bewitching good people and simply bribing those who already were evil, but was caught and fed to the many-headed-monster.

21 In the context of comparison, we dare say the translation procedure carried out in English to Croatian translation of *Harry Potter* novels was not completely satisfactory either, the translators being Zlatko Crnković (Books 1-3) and Dubravka Petrović (Books 4-7). The names in Croatian are simply used in their English form, e.g. *Harry Potter*, *Hermione Granger*, *Ron Weasley*, *Dudley Dursley*, *Quirrell*, *Peeves*, etc. The translated names are rare, nevertheless the procedure adheres to the linguistic policy of Croatian that foreign names need not be translated. When the translation is available, however, it refers mostly to magical creatures; e.g. *Scabbers* (Ron Weasley's pet rat) → **ŠUGONJA**; *lit.* that who suffers from mange, *Crookshanks* (Hermione Granger's pet cat) → **KRIVONJA**, *Buckbeak* (the hippogriff sentenced to be executed in *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*) → **KLJUNOSLAV**; that who has a beak, or **LETIMIR**; that who can fly, *Death eater* → **SMRTONOŠA**; *lit.* that who brings death, etc.

5. Closing remarks

In summary, we should like to underline once again that working across several languages involves the transposition of thoughts expressed in L1 into the appropriate expression of L2. It also entails a painstaking process of cultural decoding, recoding and encoding, and translating proper names, which is a rather serious endeavor in any text (Newmark, 1993: 15). Surely enough, *Harry Potter* names are not rigid designations. Instead, Rowling uses the names to create the character, that is, to reveal part of these characters' nature (their special characteristics, qualities, merits, and/or cultural background).

Maintaining the precise meaning of *Harry Potter* names proves to be a challenge, as both expressive language and cultural references pose barriers to a quality TL output. In the Serbian version of *Harry Potter*, character names generally do not have their translation equivalents. As it seems, the translators engaged themselves in translating the plot of the novel, but for whatever reason, they restrained from carrying out research behind the names – etymology, references, etc. Nevertheless, “a name cannot be successfully translated unless one is fully familiar with the character's traits, typical gestures and utterances” (Đurić-Paunović/Halupka-Rešetar, 2006: 204). Such an attitude can be somewhat justified by the fact that the Serbian “translation principles” do not favour over-translated names, foreign jargon, etc. Instead, the name is often retained in its original form or only adapted phonologically, and nowadays such an attitude seems to be a general principle (cf. Ballard 1993: 194).²²

The paper provides some, yet not all and most certainly not definite solutions to possibly fulfill the task more efficiently by demonstrating why heavily relying on the Integrated Translation Approach is essential if translation equivalents of query terms containing proper names are to be found. Underlying the process, two major translation tactics have been employed: (1) a concept in the SL is replaced with a different one in the TL to make the name work, e.g. *Weasley* : LIŠIČIĆ; fox, and (2) alliteration, anagrams, rhyme, etc., in the SL are replaced employing similar form-content means in the TL, e.g. *Severus Snape* : LJUTOMIR LJUTIĆ or GVOZDEN GRIZIĆ, *Tom Marvolo Riddle* > *Lord Voldemort* : ARISTARD ŠMRKULIĆ > STRAŠIMIR DRAKULIĆ, *Reeta Skeeter* : LIJA KRVOPIJA.

The validity and reliability of the newly translated names were tested among a group of 39 university students, aged 19–21, and attending the Faculty of Philosophy in Novi Sad, Serbia. The examinees were told to circle the correct answer – the answers given below are translated from Serbian into English – indicating whether they agree or disagree with each of the following statements: (1) Did you read *Harry Potter* books/watch *Harry Potter* film series? (YES or NO); (2) How many *Harry Potter* books and/or movies did you read and/or watch? (ONLY 1 or 2–5 OR ALL THE BOOKS); (3) Judging by what you know about *Harry Potter* characters, which of the following

22 As for Teresa Espinal (1989: 84), proper names which are transparent enough as regards their linguistic and intended meaning should be translated into the TL, trying to safeguard as much as possible their conceptual content and even trying to keep their formal features.

names do you think is more suitable (better describes) the character? (OLD NAME OR A NEW NAME).

According to the questionnaire results, all students (100%) have either read *Harry Potter* books or watched *Harry Potter* films, or both. The majority of them – namely 87%, read all the books/saw all the movies, and 13% read 2–5 books and/or watched 2–5 *Harry Potter* films. As expected, the majority of students (72%) selected the new designations as truly successful translations. The only exception to the rule was the name of Harry Potter himself. Still, this attitude is understandable, bearing in mind that with the passing of time the name has become the brand. Even so, 9% of the students believe that KOSANKO LONČAR(IĆ), or ŠIŠKO ČABRIĆ, or ČUPKO ČAROBNJAKOVIĆ, or BORIS/BORKO SILOVITI, are purposeful Serbian translations. The results illustrate that ensuring linguistic equivalence really means achieving not only semantic but also formal and cultural equivalence.

On the basis of the examples mentioned above, this paper sheds light on the methodological procedures which could have been applied in order to ensure the meaning component of the given *Harry Potter* names is preserved in the Serbian language. Still, this does not mean the suggested TL translation equivalents can indeed be employed commercially. After all, *Harry Potter* names in English have become so popular worldwide in the meantime that larger audience may as well expect them to be left intact (especially if they had seen the films first, and read the novels afterwards). In this sense, the analysis of the selected names in *Harry Potter* suffices only to explain their etymology and to portray what was lost in the TL when the translators (willingly or unwillingly) chose not to deal with the names' origins and derivation.

References

- Baker, L. A. (2000). *Critical Concepts “Static” and “Dynamic” Characterization*. Kansas State University. https://www.k-state.edu/english/baker/english320/cc-static_vs_dynamic_characterization.htm
- Ballard, M. (1993). Le Nom Propre En Traduction. *Babel*, 39(4), 194–213.
- Bertills, Y. (2003). *Beyond Identification: Proper Names in Children's Literature*. Turku: Åbo Akademi University Press.
- Black, S. (2003). The Magic of Harry Potter, Symbols and Heroes of Fantasy. *Children's Literature in Education*, 34(3), 237–247.
- Brozović Rončević, D., Žic Fuchs, M. (2003–2004). Metafora i metonimija kao poticaj u procesu imenovanja. *Folia Onomastica Croatica*, 12–13, 91–104.
- Cvijetić, M. (2006). “Normalci ili bezjaci?” Poređenje srpskog i hrvatskog prevoda knjige “*Harry Potter and the Philosopher's Stone*” [Ein Vergleich der serbischen und kroatischen Übersetzung des Buches “*Harry Potter and the Philosopher's Stone*” von J. K. Rowling] (unpublished master's thesis [Diplomarbeit]). Universität Graz, Graz.
- Duranti, A. (1997). *Linguistic Anthropology*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

- Durić-Paunović, I., Halupka-Rešetar, S. (2006). Dealing with English cartoon and comic-strip characters' names in Serbian, Hungarian and German. *Romanian Journal of English Studies*, 3, 203–211.
- Espinal, M. T. (1989–1991). Sobre la traducción de los nombres propios. *Cuadernos de Traducción e Interpretación*, 11–12, 73–93.
- Evans, A. D. (2003). *Discovering the Archetypes of Harry Potter* (ED479487). ERIC. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED479487.pdf>
- Fernandes, L. (2006). Translation of Names in Children's Fantasy Literature: Bringing the Young Reader into Play. *New Voices in Translation Studies*, 2, 44–57.
- Forster, E. M. (1927). *Aspects of the Novel*. Harmondsworth: Pelican Books.
- Gibka, M. (2015). The Functions of Proper Names in the Literary Work of Art. *Symbolae Europaeae*, 8, 79–90.
- Gibka, M. (2018). Permanent Function of Character's Proper Names in *Harry Potter*. *Journal of Literary Onomastics*, 7, 45–52.
- Gutiérrez Rodríguez, M. (2003). The Problem of the Translation of Proper Names in *Harry Potter* and the *Lord of the Rings*. *Revista de filología inglesa*, 25, 123–136.
- Hirsch, A. (2008). *Names and Their Underlying Mythology in J. K. Rowling's Harry Potter Novels* (114910). GRIN. <https://www.grin.com/document/114910>
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and Variation*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2008). The Conceptual Structure of Happiness and Pain. In C. A. Lascaratou, A. Despotopoulou, E. Ifantidou (Eds.), *Reconstructing Pain and Joy: Linguistic, Literary, and Cultural Perspectives* (pp. 17–34). Newcastle-upon-Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Krombholz, V. (2007). Characterization in *Harry Potter* Books I–III. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 32, 753–767.
- Kronzek, A. Z., Kronzek, E. (2001). *The Sorcerer's Companion: A Guide to the Magical World of Harry Potter*. New York: Broadway Books.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago & London: The University of Chicago.
- Newmark, P. (1993). *Paragraphs on Translation*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Panou, D. (2021). *Translating Names in Harry Potter*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Snell-Hornby, M. (1995). *Translation Studies: An Integrated Approach. Revised Edition*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing House.
- Standowicz, A. (2009). Chosen Aspects of the Polish Translation of J. K. Rowling's *Harry Potter and the Philosopher's Stone* by Andrej Polkowski. *Literary Translations*, 13(3). <http://www.translationjournal.net/journal/49potter.htm>
- Straufer, T. (2008). *Svet Harija Potera: kompletan vodič*. Novi Sad: Stylos.

Šimunović, P. (1985). *Naša prezimena. Porijeklo, značenje, rasprostranjenost*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

Šimunović, P. (2006). *Hrvatska prezimena*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.

The 25 Greatest Harry Potter Characters. (2022). IGN. <https://www.ign.com/articles/best-harry-potter-characters>

Sanja M. Krimer-Gaborović

Sažetak

PREVOĐENJE SA ENGLLESKOG JEZIKA NA SRPSKI JEZIK IMENA LIKOVA U ROMANIMA O HARIJU POTERU: IZGUBLJENI U PREVODU

U radu se govori o problematici prevođenja sa engleskog jezika na srpski jezik imena likova koji se pojavljuju u seriji romana o Hariju Poteru (knjige 1–6). Data imena u srpskoj verziji teksta, gde prevode svih šest tomova potpisuju Vesna i Draško Roganović, uglavnom su samo fonetski transkribovana, i to prilično često neadekvatno. Uprkos tome, Džoana Rouling, spisateljica romana, u intervjuima je više puta isticala kako je za svoje junake pažljivo odabirala imena nastojeći da na taj način osvetli njihove određene karakterne ili fizičke osobine, aspekte ponašanja i dr. U tom svetlu, imena likova u romanima o Hariju Poteru nikako ne treba uzimati zdravo za gotovo. To je i inače imperativ u dečjim štivima (Cvijetić, 2005: 21). U najkraćem, imena junaka u romanima o Hariju Poteru odlikuju se jakom semantičkom nabijenošću (Hirsch, 2008), budući da odslikavaju metaforičko-metonimijske prenose značenja, oličavaju aliteracije, anagrame, rime i dr. Upravo kao posledica nepronalaženja adekvatnog srpskog prevodnog ekvivalenta, implicitno data značenja imena likova u romanu ostaju skrivena za čitaoca. Kako je to u radu objašnjeno, postupak prevođenja imena zapravo podrazumeva sledeće: (1) sprovođenje istraživanja motivisanosti raspoloživih imena, dakle rasvetljavanje manje-više skrivenih ideja i poruka koje se čitaocu imenima šalju, i (2) odabiranje adekvatnog prevodnog ekvivalenta, budući da engleski jezik i srpski jezik ne stoje jedan prema drugom u odnosu 1:1. To dalje podrazumeva da je potrebno izvršiti odgovarajuće semantičke i kulturološke adaptacije. Primera radi, prezime *Weasley*, dosl. Lasica + -ić > Lasičić, u srpskom prevodu postaje *Lisičić*, budući da u srpskom jeziku leksema *lasica* (a ne *lasica*) u svest priziva mentalnu sliku riđeg krzna/dlake, pri čemu su svi članovi porodice *Weasley* prirodno crvenokosi (to je njihova najupečatljivija fizička karakteristika).

Ključne reči:

romani o Hariju Poteru, imena likova, engleski jezik, srpski jezik, prevođenje

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.6>

81'243

378.147::811.111

Critical Pedagogy and Language Education: Hearing the Voices of Serbian Students Studying Foreign Languages

Tijana D. Gajić*

Singidunum University, Department of Foreign Languages

Key words:

English as a global
language
critical pedagogy
language education
engaged citizenship
Serbia

Abstract

Critical pedagogy is an issue which deserves a lot of attention from language teachers/educators. Understanding the relationships between language learning and social change can help all of us to become critically aware citizens. Drawing on a critical account of students majoring in foreign languages, this paper examines their ability to critically analyse the status of English as a global language, especially in relation to social, cultural and economic factors. In order to gain an in-depth understanding of the matter, the focus group methodology was used. Content analysis was conducted on the students' statements in order to identify trends and patterns that appeared within the focus group's discussion. Participant observation was also used. The results suggest that the Faculty of Philology students clearly perceive English as a language of power but are also willing to question the factors that led to it and the possible consequences of such beliefs. Further research may contribute to demonstrating how the current process of teaching and learning English as a lingua franca can establish a broader and more beneficial dialogue with other fields of knowledge which support and promote critical approaches to language pedagogy. (*примљено: 21. јануара 2022; прихваћено: 6. априла 2022*)

1. Introduction

From the perspective of *critical applied linguistics*, foreign language learning is related to social and cultural factors in a complex manner. Classrooms become sites of cultural struggle, contexts in which different versions of the world are battled over; in this context, it is also possible to see how students and teachers operate in accordance with or in opposition to different cultural possibilities (Pennycook, 2001: 128). Classrooms should be seen as an important part of the social and economic policy of the state. The choice of English as a foreign language often means acceptance of the global political and economic order in which English is considered the first and most important *language of international communication* (Pennycook, 2001).

From the perspective of *critical pedagogy*, language is not simply a means of expression or communication; rather, it is a practice that constructs, and is constructed by, the ways language learners understand themselves, their social surroundings, their histories and their possibilities for the future (Norton, 2014: 1).

Given that classrooms are no longer considered autonomous islands of language learning, unaffected by the world outside (Pennycook, 2001: 116), the aim of this paper is to determine students' critical awareness of *English as a global lingua franca*. In addition, their critical reflections on the consequences the current status of English has on promoting certain language and social ideologies are assessed. This is in line with the goal of this research, which is to support the development of active, engaged citizens who will be able to participate more critically in the society, seeking its transformation through education, including *language education*.

2. Critical Pedagogy and Language Education

The very term *critical pedagogy* is often associated with the work of scholars such as Freire, Giroux, Luke, McLaren, Simon and Apple in the field of education. According to these authors, *critical pedagogy* aims to raise awareness about unjust social practices as well as to help students become active agents for social change (Norton, 2014). *Critical pedagogy* is a very complex term which is difficult to define in a brief manner. It includes the ways power operates to construct identities and oppress particular groups, the modus operandi of the ways social regulation operates, the complex processes of racism, gender bias, class bias, cultural bias, heterosexism, religious intolerance, the cultural experiences of students, diverse teaching styles, the forces that shape the curriculum, the often-conflicting purposes of education, and much more (Kincheloe, 2008: 24).

According to Shin, once we work in the field of *language education*, especially ELT in the contemporary international context, we need to challenge the predominant supposedly neutral orientation so dear to traditional language education and do *critical pedagogy* (Shin, 2004). Siqueira argues that *critical pedagogy's* main concern is power in the social and educational contexts. (Siqueira, 2021: 4). Rajagopalan asserts that the *critical pedagogue* by nature, is someone who disturbs and disrupts the general status quo. In their task of stimulating the critical view of their learners,

of fostering a critical posture, the critical educator has always been and will always be a threat to consolidated powers (Rajagopalan, 2003: 111). In addition, educational reforms are often aligned with the capitalist marketplace rather than democratic values, and schools often work to reproduce the dominant culture, but teachers and students can work together in schools to transform culture and institutions (Groenke/Amos Hatch, 2009: 19). Crookes argues that *critical pedagogy* in language teaching is a perspective in language curriculum theory and instructional practice that supports and advances teaching and the study of languages in ways that would promote social justice (Crookes, 2012: 1). Pavlenko turns her attention to understanding the relationship between power and knowledge and the role of language in production and reproduction of power (Pavlenko, 2004).

Once we conceive *language education* in broader social, cultural, and political terms, keeping in mind that ELT is far from being an ideologically neutral enterprise, English classrooms can naturally serve as safe spaces for teachers and students to work under a *critical pedagogy* perspective, empower themselves, and relate their practices to what happens in the world outside (Siqueira, 2021: 6).

Given the status of *English as a global language* and its prevalence and importance in education systems worldwide, this paper attempts to determine how familiar students in Serbia are with concepts such as *English as a global language*, *linguistic imperialism* and the role of English in promoting *neoliberal ideas and values* in capitalist societies. Moreover, this paper aims to describe the local context – situations and issues and sees local as important in order to modify or develop local practices having as its final aim to support learners, the process of learning and, consequently, social change.

This paper began by briefly discussing the relationship between *critical pedagogy* and *language learning*, particularly teaching/learning English as a foreign language. The main objectives of the research are clearly stated. The next section situates this study in the framework of focus group methodology and explains how the analysis was conducted. The penultimate section outlines the results of the study, which are discussed in depth. The paper concludes by considering the research implications of the findings for *English language education*.

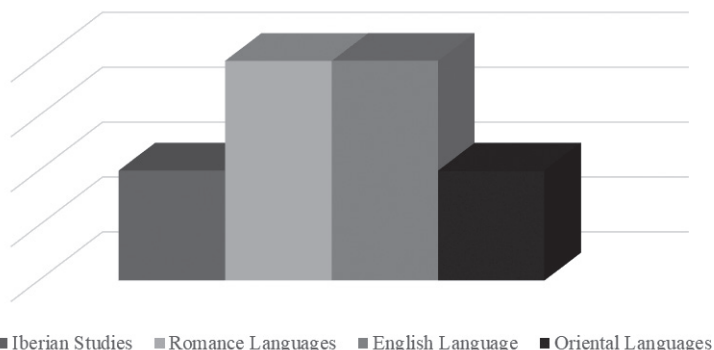
3. Research Methodology

The focus group methodology was used in this research because it challenges study subjects to explore and even defend their opinions (Lune/Berg, 2017: 99). The aim was for the students to be involved in a process that intends to stimulate some kind of change in their attitudes (Breen, 2006: 468). My intention was to potentially foster social change while talking about power relations between language and social, economic and cultural variables. Content analysis was conducted on the students' statements in order to identify trends and patterns that appeared within the focus group's discussion. Participant observation was also used; particular attention was paid to body language, gestures and nonverbal clues.

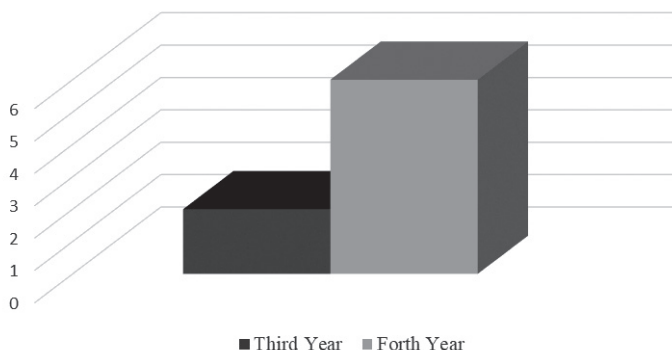

3.1. The setting

Serbia is a country with a long and robust tradition of foreign language teaching, with English being the most common foreign language taught in both formal and informal education in recent decades (Filipović et al., 2007). The focus group research was conducted in 2021. The participants were eight undergraduate students studying at the University of Belgrade – Faculty of Philology. Two participants study English, two of them study French, two study Russian, one of them studies Arabic and one Spanish. Two participants were third year students, while the rest were fourth year students at the time of the interview. The students were highly motivated to participate in the focus group, as the topic was of interest and they had an opportunity to freely express their opinions about issues that concerned them. All of the participants were told that their views would be highly valued, while their identities would not be disclosed to anyone except the researchers. They confirmed that they understood their role in the research. The discussion session was carried out online, via Google Hangouts Meet software and lasted for approximately 60 minutes. The discussion was recorded and transcribed. The conversation was conducted in Serbian and the quotations in the paper are my own English translations.

Figure 1. Participants studying at different Faculty of Philology departments

Figure 2. The year of study of the participants

3.2. Focus Group

Focus groups are one of the most commonly used techniques in qualitative research. They consist of an informal group discussion on a particular research topic or topics. The atmosphere is generally pleasant and friendly so that participants can express their opinions and ideas spontaneously and honestly without reservations. A typical focus group session consists of a small number of participants under the guidance of a facilitator, usually called the moderator (Lune/Berg, 2017: 94). Focus group data reflects the collective notions shared and negotiated by the group and is based on interactions, cross-conversation, negotiation, confrontation, and collective decision processes; therefore, participants do not merely answer questions when asked, but actively explain themselves to each other (Lune/Berg, 2017: 99). It is necessary to emphasize that it is not only important what the focus group participants say but also the way they do it – it reveals their attitudes towards the subject of the research and the feelings that arise during the discussion of a given topic (Seale et al., 2007). Focus groups provide a social environment suitable for articulating attitudes and opinions, which is one of the most important advantages of using this research technique (Breen, 2006). The methodology also provides a deeper understanding of the phenomenon, as well as new insights. The disadvantages of the focus-group methodology are difficulties preventing a particularly vocal or dominant participant from coercing others to agree with his/her views and the reliability of thematic analysis/perception (Breen, 2006: 467). Focus groups require the collection of data (discussion) and their interpretation, usually using a qualitative approach.

3.3. Research Questions

This study was guided by the following questions:

1. If you could choose, which foreign language would you learn and why?
2. Is English a global language? What does that mean? Why English?
3. Have you heard of *linguistic imperialism*? How would you define this term?
4. How significant a role does the English language have in promoting *neoliberal values* in capitalist societies?
5. What does the phrase *lingua franca* mean?
6. What is your main reason for learning English? Is it only a means of communication? Do you think that English today is worth learning? Why?

These questions provide the necessary data to analyse the status of *English as a global language* through the lens of student population and the ways they understand connections between a language and socioeconomic, political and cultural factors. Hopefully, the data collected will help us understand students' attitudes towards foreign language learning, and English in particular.

4. Results and Discussion

After listening to the recordings and examining the transcripts, I used an inductive approach to answer the research questions, by identifying emerging patterns and topics that arose from the data collected (Bori, 2020: 6). The findings

were analysed in light of the relationship between the English language and broader socioeconomic and cultural context from the perspective of *critical pedagogy*.

4.1. Status of English

4.1.1. The choice of a language

The first two research questions address the status of *English as a global language*. At the very beginning of the discussion, I asked them which foreign language they would learn if they could choose. When they heard the question, they immediately asked if they knew English at that moment. All of them thought that English goes without saying.

I would choose Spanish because of their amazing music... it is useful too... so many people speak Spanish worldwide. (student of Russian)

I would definitely choose Arabic. I can't explain, I am simply in love with Arabic ever since I was a kid. (student of Arabic)

I would prefer Chinese. In my opinion, being fluent in Chinese is very profitable because of fascinating number of people who speak it as their first language. Chinese culture is also very interesting. If I may add, so many people already speak English very well nowadays, but speaking Chinese would definitely make a difference! (student of French)

I would choose English mainly because of travelling abroad, it's easier if you speak English. My plan is to travel a lot and earn a living as a freelancer. (student of English)

The rest of the participants would choose English because of its usefulness and the number of people who already speak it as a first/second or foreign language. In my previous research regarding the same topic participants mainly majored in Information Technology (Gajić, 2020). When asked the same question, they all chose English. They pointed out the fact that English represents a huge competitive advantage in the labour market and is considered necessary in order to get a well-paid job. On the other hand, students of the Faculty of Philology were not only motivated by practical reasons; they wanted to deepen their connection with other cultures and see the world.

4.1.2. The number of speakers of English

At this point, I asked if they knew the number of speakers of English. I also emphasised the issue of unreliability of data sources, collected at different times by different institutions. They all agreed that there is approximately half a million people who speak English as their mother tongue. According to Crystal, there are 380,000–400,000 native English speakers (Crystal, 2003). Students were familiar with the fact that Chinese Mandarin is undoubtedly the most spoken language in the world. They added that Spanish has its nose in front of English and put it in second place. English, Hindi and Arabic were identified as the third, the fourth and the fifth most spoken language in the world. Students could also explain the difference between English as a second language and English as a foreign language.

4.1.3. English as a global language and the reasons for its spread

The next question refers to the status of English. I asked them if they consider *English a global language* and what that means. They all said yes, without a doubt.

It means that almost all people in the world speak English. (student of French)

The discussion became much more interesting when I asked them to state the reasons for the status of English.

Because it is easy, or at least it is easier than Chinese. (student of French)

I disagree. Maybe we (Serbs) can say that English is easy to learn, but what about people from China or Saudi Arabia? They do not consider it easy, that's for sure! (student of Arabic)

At that moment I pointed out that the ease of learning a foreign language is irrelevant and illustrated my point with Latin. I also wanted to ask them to think about the historical, cultural, political or economic reasons which could possibly contribute to the spread of the English language. However, there was no need to do so because they immediately continued with the conversation.

British colonies must be one of the reasons! (student of French)

Because of money, influence, control, important banks and organisations... economic factors mainly. Actually, a couple of days ago I talked to my friend about the status of English, we wondered if there was no English, what language would have the same status. It is difficult even to imagine. (student of Russian)

Why English precisely? Definitely because of the Internet and electronic media. Because of YouTube, social media sites, music and movie industry. (student of English)

When I started studying French, I began watching French movies and listening to their music. Before that, it was all English. (student of French)

I do agree. The same story with Spanish movies. You need to put an effort to find something not in English to watch or listen to. (student of Spanish)

Actually, I read all Harry Potter books in English! (student of Russian)

The answers indicate that students are aware of the two main factors why English became a global language; the first one is geographical-historical and the second one is socio-cultural. When they talked about geographical-historical reasons, they emphasised the expansion of British colonial power in the nineteenth century (Crystal, 2003). However, when compared to IT students, Faculty of Philology students did not mention the emergence of the USA as a leading economic power of the twentieth century. IT students also talked about Industrial Revolution in the context of global spread of English and paid particular attention to the fact that New York and London have long been the most important global financial centres (Gajić, 2020). Both groups of students find socio-cultural factors much more important and interesting, particularly the press, broadcasting, the film industry, popular music and the Internet. Nowhere is the effect of this expansion of English into new domains seen more clearly than in the communication on the Internet

and the development of net English (Graddol, 2000: 2). All of the students agreed that the invention of the Internet cemented the position of *English as the primary language of international communication*. According to Seidlhofer, for the first time in history, a language has reached truly global dimensions, across continents, domains, and social strata (Seidlhofer, 2011:7).

The previous research findings showed that IT students are highly influenced by the way political and economic issues in the region are discussed (Gajić, 2020). This can be seen clearly by the choice of words and phrases students used while answering certain questions and trying to explain their reasons – foreign investment, readiness for the arrival of international companies, highly competitive labour market, global trends etc. On the contrary, students of Faculty of Philology did not mention these reasons at all and did not use the same vocabulary in order to explain their point of view. While IT students were concerned with political and economic factors, foreign languages students primarily talked about the impact of the Internet and socio-cultural factors generally. To conclude this section, both groups of students were aware that the status of *English as a lingua franca* is both a cause and consequence of the globalisation process.

4.2. Linguistic Imperialism

All students said that they had never heard the term *linguistic/language imperialism*, and they had never used it themselves, but they thought they could define it. At least, they tried to explain it by helping each other.

When one language is stronger, more powerful and more dominant than other languages. (student of French)

It is also more important than any other language. (student of Russian)

That's obviously English. (student of English)

Maybe French or Spanish, but to a lesser extent. (student of Spanish)

Then, I read two definitions of this term to the participants and asked them to think about them and tell me whether they agreed.

Linguistic imperialism is the imposition of one language on speakers of other languages. It is also known as linguistic nationalism, linguistic dominance, and language imperialism. (Nordquist, 2019: 1)

English linguistic imperialism is the dominance of English asserted and maintained by the establishment and continuous reconstitution of structural and cultural inequalities between English and other languages. (Phillipson, 1992: 47)

There was no disagreement. Students confirmed they fully understood the concept of *linguistic imperialism*.

I think that language is primarily a means of communication, but it is also closely connected to culture. You cannot understand one's culture without accessing its language directly. Language is reflection of culture. (student of Arabic)

Language is much more than that. It is closely related to cultural, social and particularly political factors. Whenever I say I study Russian, people start talking about Putin. (student of Russian)

To conclude, it seems that participants are very aware of the complex relations between language and various political, economic and social factors. They particularly pointed out that language is complexly intertwined with culture. It is of the utmost importance to support young people to critically analyse these relations. It is encouraging that they wanted to discuss this issue which they found useful and interesting. All of the group members seemed to feel comfortable talking; they quite often used body language in order to encourage each other while answering the questions.

4.3. Neoliberal Trends in Education

4.3.1. The importance of English in promoting neoliberal values and ideas

The next couple of questions address the importance of the English language in promoting *neoliberal values and ideas* in capitalist societies, especially in the field of education. When interviewed, IT students said they had never heard of *neoliberal ideology*, nor could they explain it in any way. Despite that fact, I tried to encourage them to talk, but they simply shook their heads and remained silent (Gajić, 2020). To my great surprise, this time all students confirmed they have heard the term *neoliberalism*. They said the concept of *neoliberalism* sounded familiar from newspaper articles and television. However, it was difficult for them to immediately relate it to foreign language learning or education in general.

It seems like a political and economic issue... not an educational one. (student of English)

It refers to something liberal, free... something like free market or citizenship values or... it refers simply to the value of freedom. (student of Arabic)

At this point, I read the definition of *neoliberalism* from Cambridge English Dictionary:

Neoliberalism is the policy of supporting a large amount of freedom for markets, with little government control or spending, and low taxes.

I completely understand the term neoliberalism but I don't know how to put it in the context of education. (student of Spanish)

Ok, it can be negative as well. (student of English)

If it is not profitable, it is not worth learning. Am I right? Can literature be an example to support my thesis? (student of French)

Ooooo, that's the point! I understand, but honestly, I have never thought about it in such a way. (student of Russian)

This is a very complex issue; I feel I need to know more about it in order to talk. (student of English)

4.3.2. Language teaching materials and subtle ways of promoting English as a global language

I asked if they were interested in English literature, music or movies made in the English language or tourist attractions of the English-speaking countries while learning English. All of them answered affirmatively.

Absolutely! As I already said, you can't understand a culture without first learning a language. (student of Arabic)

Even if you're not interested in literature, I'm sure you'll be interested in popular culture. (student of French)

Another factor that has decisively contributed to the global spread of English is the ELT industry (Siqueira, 2021: 2). Language teaching materials are cultural artefacts from which meanings emerge about the language being taught, associating it with particular ways of being, particular varieties of language and ways of using language, and particular sets of values (Grey, 2013: 12).

When asked about the ways English publishing houses promote their culture, literature and lifestyle in the textbooks for learning English as a foreign language, they answered they are quite informed of that and even supported the policy. The students unanimously agreed that such a policy is great and to be expected, showing they are aware of the relationship between the choice of English as a foreign language and cultural factors. They were also aware of the fact that different cultural and social phenomena are subtly promoted through textbooks. Language is simply a reflection of a society's culture and its perception of the world.

There's nothing wrong with it. French authors do the same thing. (student of French)

Actually, we should do exactly the same thing – promote our cultural heritage and tradition in textbooks for learning Serbian as a foreign language. We do not appreciate our language and culture enough. Usually, people think that other cultures are more important than ours. (student of French)

I agree completely. We should learn something from the English. (student of Russian)

Additionally, they found it interesting to talk about the content of the textbooks they used. It seems participants are absolutely aware of the gap between what neoliberal textbooks present and how the real world works (Bori, 2020). Thus, we can conclude that students are aware of the fact that textbooks for learning foreign languages are ideologically coloured, that is, that they are carriers of cultural and ideological changes and that they are never neutral. In previous research, although aware of the status of English as a global language and the way the textbooks are shaped by the broader socioeconomic context of *neoliberalism*, IT students could not actually define *neoliberalism* (Gajić, 2020). This time, foreign language students showed knowledge of the concept and were more willing to think about possible relations between *neoliberalism* and education.

4.4. English as a Lingua Franca

All students said they are familiar with the phrase *lingua franca* and confirmed they could explain it or use it in a meaningful sentence. In addition, they immediately realized that *English as a lingua franca* means more or less the same as *English as a global language* or *English as the first language of international communication*. They also stated that it does not necessarily imply the fluency of native speakers of English but rather the ability to communicate in international surroundings.

I attended the elective course Sociolinguistics at the faculty and learned about these concepts. We investigated how social and cultural factors influence language and I simply became more aware of the language in its sociocultural context. We talked about plurilingualism, multilingualism, lingua franca language, etc. (student of Spanish)

At this point, I would like to comment previous research findings with IT students as participants (Gajić, 2020). They stated that it was always clear to them there was a need for the chosen language of communication between different people and that the language was English, but after the focus group discussion, it became clear why it was English. They pointed out that they had not thought at all about the political, economic, cultural and technological factors that contributed to the unstoppable spread of the English language. The discussion helped them to look at the English language from a completely different perspective, which was one of the research goals.

On the other hand, students of the Faculty of Philology showed knowledge of the concept, awareness of the various relationships between language and socio-economic, political, technological, and above all, cultural factors. They confirmed they do not often use terms such as *neoliberal trends* in higher education or *lingua franca* in everyday speech as such, but they actually quite often talk about these issues and their various implications. Apparently, certain departments at the Faculty of Philology make some room for critical reflection and discussion about the status of *English as a lingua franca* and its ideological, political and pedagogical implications.

4.5. Is English Worth Learning?

This section refers to English as a skill worth learning. All participants said they consider English *the first language of international communication*.

Absolutely, it is very important to know English. Actually, I cannot imagine not understanding English at all. (student of English)

Is it more important than other languages? It is very complex question. Honestly, I need to say yes and that annoys me, it shouldn't be like that. (student of Arabic)

It somehow goes without saying. I will work as a French teacher. Even though my job won't depend on my knowledge of English, I feel I need to know English, at least at intermediate level. (student of French)

Obviously, the English language has acquired so much power and prestige that an individual who has reached any formal educational background might

feel at a great disadvantage if he/she does not speak English at least at a certain level of proficiency (Siqueira, 2021: 1). Many authors agree that this acceptance of English normally happens when English is equated with modernity, progress and consumerism, whereas other languages are not (Bunce, 2016: 3).

5. Research Limitations, Further Research and Conclusions

5.1. Research Limitations

Frequent obstacles that occur during focus group discussions, such as lack of technical equipment, poor recording quality or reluctance, i.e., insufficient interest of participants to give comprehensive and meaningful answers to each question, were not observed in this research. On the contrary, the participants were excellent interlocutors, showing great interest in the topic.

I would also like to emphasize that I am aware of the amount of influence I had during the interview. Due to the fact I read certain definitions to the participants and the fact that, in *critical pedagogy*, there is no such a thing as a neutral text or comment, I may have introduced opinions to the group.

5.2. Issues for Further Research

This paper highlights the necessity of future research, the starting point of which should be the education of the student population, and young people in general, on the impact of language practices on the society as a whole. Further research may contribute to demonstrating in a synthetic way how the current process of teaching and learning *English as a lingua franca* can (and should) establish a broader and more beneficial dialogue with general education and other fields of knowledge which support and promote critical approaches to *language pedagogy* (Siqueira, 2021: 3).

5.3. Main Conclusions

Previous research findings showed that students who seek global career opportunities in the IT field consider English an indispensable tool for economic success and more useful than any other foreign language (Gajić, 2020). Consequently, their answers, especially when it comes to the usefulness of the English language and the importance of the existence of a global means of communication, are conditioned by specific market requirements in the field of information technology. These results inspired me to conduct the present research and determine how much the choice of career influence students' views regarding this topic. Detailed analysis showed that Faculty of Philology students clearly perceive English as a language of power but are also more willing to question the factors that led to it and the possible consequences of such beliefs.

The students are familiar with the phrases *English as a global language* and *English as a lingua franca*. They are mostly aware of geographical-historical and socio-cultural factors that have led to the current, inviolable status of English. The concept of *linguistic/language imperialism* was never heard of. However, students

tried to critically analyse and explain it by helping each other. Students also stated they are familiar with the concept of *neoliberalism* mainly from newspaper articles and television. However, it was difficult for them to immediately relate it to foreign language learning or education in general. To conclude, students should be educated on how to understand such concepts in a different context and connect them to political, economic, cultural and social factors.

Throughout the discussion, participants showed a high level of interest in the topic, enthusiasm, curiosity, willingness to learn something new and openness to different perspectives. It was motivating for me to hear they thought they had learned a lot during the focus group discussion; they found the topic extremely inspiring and useful as well. Their attitudes and answers greatly encourage me in the opinion that students' critical thinking skills can be developed via English language courses, that is, foreign language classes are ideal for the development of this skill. Their interest in the relationship between language and social factors leads me to think that more courses should be offered to students in the field of *sociolinguistics* and *critical pedagogy*, as this paper proves students are interested in such topics. At least, curricula may be modified in order to include such topics within existing foreign language courses. I am confident such a change would encourage the development of critical thinking skills. There is definitely enough room to challenge the ways we teach and learn a foreign language by redesigning language courses and establishing *critical pedagogy* in order to make it more intellectually stimulating for learners. In this context students gain the capacity to distinguish between oppressive and liberatory ways of seeing the world and themselves (Kincheloe, 2008: 28).

Only *critical global citizenship education* can initiate social change, that is, only engaged citizens are capable of critically reflecting on the phenomena that surround them and actively participating in its change, always keeping in mind the ethical and moral principles on which the democratic society rests. Understanding the relationships between language learning and social change (Norton/Toohey, 2004: 1) can help all of us to become critically aware citizens – teachers and learners, who are mindful that language education is shaped by a greater socioeconomic context (Bori, 2020: 12).

References

- Bori, P. (2020). Neoliberalism and global textbooks: a critical ethnography of English language classrooms in Serbia. *Language, Culture and Curriculum*, 34(2), 183–198. doi: 10.1080/07908318.2020.1797082
- Breen, R. L. (2006). A Practical Guide to Focus – Group Research. *Journal of Geography in Higher Education*, 30(3), 463–475. doi: 10.1080/03098260600927575
- Bunce, P., Phillipson, R., Rapatahana, V., Tupas, R. (2016). *Why English – Confronting the Hydra*. Bristol: Multilingual Matters.
- Crookes, G. V. (2012). Critical Pedagogy in Language Teaching. In L. Ortega (Ed.), *The Encyclopaedia of Applied Linguistics* (pp. 1–4). New York: Blackwell Publishing.

- Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Filipović, J., Vučo, J., Đurić, Lj. (2007). Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia. *Current Issues in Language Planning*, 8(2), 222–242. <https://doi.org/10.2167/cilp103.0>
- Graddol, D. (2000). *The Future of English*. London: The British Council.
- Gray, J. (2013). *Critical Perspectives on Language Teaching Materials*. London: Palgrave Macmillan.
- Groenke, S. L., Amos Hatch, J. (2009). *Critical Pedagogy and Teacher Education in the Neoliberal Era*. New York: Springer Publishing.
- Kincheloe, J. (2008). *Knowledge and Critical Pedagogy: An Introduction*. New York: Springer Publishing.
- Lune, H., Berg, B. L. (2017). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. London: Pearson.
- Cambridge University Press (n.d.). Neoliberalism. In *Cambridge Online Dictionary*. Retrieved February 7, 2021, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/neoliberalism>
- Nordquist, R. (2020). *The Meaning of Linguistic Imperialism and How It Can Affect Society*. ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/what-is-linguistic-imperialism-1691126>
- Norton, B., Early, M. (2014). Revisiting English as a medium of instruction in rural African classrooms. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 35(7), 674–691. <https://doi.org/10.1080/01434632.2014.908890>
- Norton, B., Toohey, K. (2004). Critical pedagogies and language learning: An Introduction. In B. Norton and K. Toohey (Eds.), *Critical pedagogies and language learning* (pp. 1–17). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pennycook, A. (2001). *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Rajagopalan, K. (2003). *Por Uma Linguística Crítica: Linguagem, Identidade e a Questão Ética*. São Paulo: Parábola Editorial.
- Seale, C., Gobo, G., Gubrium, J. F., Silverman, D. (2007). *Qualitative Research Practice*. London: Sage Publications.
- Seidlhofer, B. (2011). *Understanding English as a Lingua Franca: A Complete Introduction to the Theoretical Nature and Practical Implications of English used as a Lingua Franca*. Oxford: Oxford University Press.
- Shin, J. K. (2004). The use of Freirean pedagogy in teaching English as an international language: Raising the critical consciousness of EFL teachers in Korea. *LLC Review*, 4(1), 64–82.
- Siqueira, S. (2021). Critical Pedagogy and Language Education: Hearing the Voices of Brazilian Teachers of English. *Education Sciences*, 11(5), 235. <https://doi.org/10.3390/educsci11050235>

Гајић, Т. (2020). *Развој способности критичког мишљења и постигнуће у учењу страних језика на универзитетском нивоу: пример студентске популације у Србији* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.

[Gajić, T. (2020). *Razvoj sposobnosti kritičkog mišljenja i postignuće u učenju stranih jezika na univerzitetskom nivou: primer studentske populacije u Srbiji* (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Beograd]

Tijana D. Gajić

Sažetak

KRITIČKA PEDAGOGIJA I NASTAVA STRANIH JEZIKA: GLAS SRPSKIH STUDENATA STRANIH JEZIKA

Kritička pedagogija je oblast koja zavređuje veliku pažnju svih učesnika u obrazovnom procesu. Razumevanje odnosa između učenja stranih jezika i društvenih promena može pomoći svima nama da postanemo građani sa razvijenom kritičkom svesću. Oslanjajući se na kritički prikaz odgovora studenata stranih jezika, ovaj rad ispituje njihovu sposobnost da kritički analiziraju status engleskog kao globalnog jezika, posebno u odnosu na društvene, kulturne i ekonomske faktore. Kako bi se ostvario dublji uvid u materiju, korišćena je metodologija fokus grupe. Analiza sadržaja je sprovedena kako bi se identifikovali najčešće pominjani trendovi i obrasci u okviru fokus grupnog razgovora. Rezultati sugerišu da studenti Filološkog fakulteta jasno percipiraju engleski jezik kao jezik moći, ali su spremni i da preispitaju faktore koji su do toga doveli i moguće posledice takvih uverenja. Dalja istraživanja mogu doprineti da se pokaže kako trenutni proces podučavanja i usvajanja engleskog jezika kao *lingua franca* može uspostaviti širi i korisniji dijalog sa drugim oblastima znanja koje podržavaju i promovišu kritičke pristupe jezičkoj pedagogiji.

Ključne reči:

engleski kao globalni jezik, kritička pedagogija, nastava stranih jezika, angažovano građanstvo, Srbija

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.7>
811.14'367.634
378.6:811.14(497.11)"2021"

О супротним везницима у напоредном и зависном односу: случај изворних говорника српског који усвајају модерни грчки као страни језик

Маја Г. Баћић Ђосић*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за неохеленске студије

Антонина В. Костић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за неохеленске студије

Марта П. Ламбропулу

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за неохеленске студије

Кључне речи:

синтакса модерног грчког
супротни везници
модерни грчки језик као Ј2

Апстракт

У раду се испитује начин на који група студената модерног грчког као Ј2 на Катедри за неохеленске студије перципира употребу супротних везника у напоредном и зависном односу у модерном грчком језику. За потребе рада спроведено је неекспериментално квантитативно истраживање, које је садржало прилагођене граматичке вежбе допуњавања празнина исправним везником. Конкретније, емпиријски део студије је обухватио бележење и анализу грешака, као и поређење супротних везника двају језика, модерног грчког и српског. У складу са појединим граматикама модерног грчког језика (Τριανταφυλλίδης, 1978: 199–201; Τσολάκης, 2006: 264–268), напоредни однос се дефинише као онај у коме стоје две једнаке реченице, односно независна са независном или зависна са зависном, користећи супротне везнике као што су *an kai*, *αλλά*, *μα*, *παρά*, *όμως*, *ωστόσο*. На сличан начин и у српском језику, супротни везници, као што су *а*, *али*, *него*, *већ*, *но*, спајају речи или реченице које карактерише нека врста супротности или различитости (Станојчић/Поповић, 2011: 358; Стевановић, 1986: 382). Циљ рада је да се путем анализе грешака и поређења граматичких структура двају језика идентификују оне компоненте које студентима модерног грчког као Ј2 могу бити проблематичне, те да се предложи начини за ефикасније усвајање и коришћење везника у овом језику. (примљено: 8. јануара 2022; прихваћено: 3. марта 2022)

1. Увод

Рад има за циљ да испита на који начин србофони студенти модерног грчког језика као J2 перципирају изражавање адверзативности на J2, а конкретније у оквиру напоредних и зависних реченица, као и приликом употребе супротних везника у напоредном и зависном односу. Потребно је истаћи да се у грчком језику везници не категоризују на идентичан начин као и у српском, те из тог разлога група супротних везника може бити названа грч. *αντιθετικοί*, односно *εναντιωματικοί*, што зависи искључиво од врсте односа у који реченице или њихови конституенти ступају. Наиме, прва група (*αντιθετικοί*) има улогу да повеже чланове које карактерише напоредни однос, док друга група (*εναντιωματικοί*) има улогу да повеже независне реченице са зависнима. Ради лакше дистинкције ове две групе везника у модерном грчком језику, одлучујемо се за термин *супротни везници у напоредном односу* како бисмо указали на прву групу везника тј. *αντιθετικοί σύνδεσμοι*, док ћемо термин *εναντιωματικοί σύνδεσμοι* преводити термином *супротни везници у зависном односу*¹.

За потребе рада спровели смо неекспериментално квантитативно истраживање, у оквиру којег је од студената тражено да одговоре на питања затвореног типа с вишеструким избором одговора, бирајући одговарајући везник, како би повезали како напоредне, тако и зависне реченице. На нашу мотивацију за спровођење овог истраживања првенствено је утицало запажање да у граматицама модерног грчког језика које се користе у универзитетској настави на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду не постоји консензус по питању категоризације и јасног дефинисања употребе супротних и раставних везника, што, неретко, може бити проблематично приликом усвајања овог језика и може условити појаву грешака приликом продукције на J2.

Такође, запазили смо и да се може говорити о ограниченој употреби одређених супротних везника, као и о фреквентнијој употреби оних везника које студенти учесталије употребљавају приликом усмене продукције². У вежбама

-
- 1 Истичемо да у појединим граматицама модерног грчког језика, попут *Μαλε νεογορρικε γραμματικε* Манолиса Тријандафилидиса коју је на српски превео Зоран Мутић, нисмо наишли на одговарајућу номенклатуру ове групе везника. Наиме, код Тријандафилидиса (о чему ће и касније бити речи у раду), не среће се категоризација везника базирана на врсти односа које повезују. Тако се у овој граматици може срести само термин *супротни везници*, који одговара термину *αντιθετικοί* на модерном грчком. Сличну ситуацију запазили смо и у приручнику *Синтакса νεογορρικог језика*, који је на српски језик превела Јелена Новаковић. Наиме, у овом приручнику чији су аутори Александрос Караниколас и сарадници, такође, не наилазимо на категорију *εναντιωματικοί*, већ искључиво *αντιθετικοί*. Ипак, интересантно је приметити да ова група аутора истиче дистинкцију између простог и градационог супротног везивања (више о томе в. Караниколас и др., 2003: 96–97). С друге стране, у *Γραμματικε σавременог грчког језика*, аутора проф. др Предрага Мутавџића, наилазимо на термин *εναντιωματικη*, преведен на српски језик као *допусни*. Ова група везника, према истом аутору обухвата: *παρ'όλο пов/упркос, παρότι/упркос, αν και/иако, μολονότι/иако, όσο κι ав/колико год да, ακόμη κι ав/чак и ако* (Мутавџић, 2007: 194). Ипак, на наш одабир термина *супротни везници у напоредном и зависном односу* утицала је чињеница да је и упитник који су испитаници попуњавали управо био базиран на уочавању разлике између напоредног и зависног односа, односно конјунктора који учествују у њиховом грађењу.
  - 2 Нпр. ослањајући се на искуство у настави примећујемо да студенти предност дају употреби *αν και* уместо *μολονότι*, упркос чињеници да оба имају значење *иако*.

коришћеним у истраживању посебно смо се фокусирали на опште изражавање супротности. Наиме, реч је о исказима којима говорник жели да изрази супротност, без обзира на то да ли је у питању напоредни или зависни однос. Основни циљеви истраживања били су да утврдимо:

1. да ли су изворни говорници српског под утицајем граматичких конструкција J1, које доводе до појаве трансфера (енг. transfer errors), преносећи овим путем конструкције из српског у модерни грчки језик;

2. да ли изворни говорници српског језика праве унутарјезичке грешке (енг. intralingual errors), грешке непажње или погрешне употребе правила (Ellis, 1997);

3. да ли изворни говорници српског језика праве грешке комуникационих стратегија (енг. communicative-strategy errors), као што су грешке превођења на синтаксичком нивоу и

4. да ли изворни говорници српског језика праве индуковане грешке (енг. induced errors), у случају када немају адекватне инструкције или од стране предавача или у језичким приручницима (Corder, 1975: 208)³.

2. Учестале грешке приликом усвајања модерног грчког као J2

Када је реч о употреби везника, може се говорити о ограниченом броју спроведених (емпиријских) истраживања, како по питању модерног грчког као матерњег, тако и као страног језика (Аσπρογέρακα/Μανωλούδη 2015: 32). Наиме, многа истраживања која су се бавила грешкама студената који модерни грчки усвајају као други или страни језик (Μητσιάκη, 2014; Τζιμώκας, 2018; Παπαβασιλείου, 2021; Παπαθεοδώρου, 2013; Κόλλης, 2021), фокус стављају на анализу грешака приликом употребе чланова⁴, граматичког рода, глаголског вида, падежа, али и оних које се тичу ортографских и прозодијских сегмената. Конкретније, у односу на укупан број најфреквентнијих грешака које су забележене код говорника модерног грчког као страног, грешке приликом употребе везника заузимају веома мали проценат. Како истичу Пацарас и Церкезиду (Πατσαράς/Τσερκεζίδου, 2019: 63) „у ове поткатегорије се убрајају грешке које се тичу ортографије страног језика (0,2%), интерпункцијских знакова (0,2%), употребе лица (0,2%), употребе везника (0,2%), употребе глаголског времена (0,4%), стања (0,4%) и начина (0,4%), као и грешке прозодијског типа (0,4%)“. Процент грешака приликом употребе везника који су ови аутори забележили (0,2%) може се сматрати занемарљивим, али, такође, показује неопходност спровођења детаљнијег и свеобухватнијег истраживања како би наведени закључци могли бити потврђени.

Но, у истраживањима које се тичу конкретније употребе везника могу се уочити занимљиве појединости. Тако, како истиче Тзуријаду (Τζουριάδου, 1995), док дете постепено развија усмену продукцију, везници се постепено и про-

³ О категоризацији грешака детаљније говори Бела (Μπέλλα, 2007: 32, 53–55).

⁴ Модерни грчки језик, за разлику од српског, поседује категорију члана, одређеног и неодређеног.

гресивно појављују, онда када и значење реченица постаје сложеније. Међутим, индикативно је да се супротни везници не јављају често приликом усмене продукције изворних говорника (Аσπρούέρα/Μανωλοῦδης, 2015: 32). С друге стране, примећено је и да ученик/студент неког језика као J2 приликом усмене продукције, када долази до спајања исказа са супротним значењем, неретко разуме појам супротности, али бира погрешне граматичке конструкције (1) (Τζωρτζάτου, 2012: 35):

(1) *Ὅμως* τι να τα κάνεις όλα αυτά τα ωραία πράγματα, *ενώ* μέσα στην ψυχή είσαι στενοχωρημένος.

Међутим, шта ће ти све те лепе ствари, док си у души тужан.

У наведеном примеру, како објашњава иста ауторка (Τζωρτζάτου, 2012: 35), употреба везника *ὁμως*/међутим и *ενώ*/док не представља најадекватније решење, већ је реч само о настојању говорника да изрази супротност појачавањем негације. Но, када је реч о употреби везника код говорника модерног грчког као страног, резултати студије коју је спровела Анастасијади-Симеониди са сарадницима (Αναστασιάδης-Συμεωνίδης et al., 2008: 609) показују да на вишим нивоима комуникативне компетенције ученици/студенти у задовољавајућој мери усвајају дистинкцију између напоредног и зависног односа, али греше приликом употребе адекватног везника.

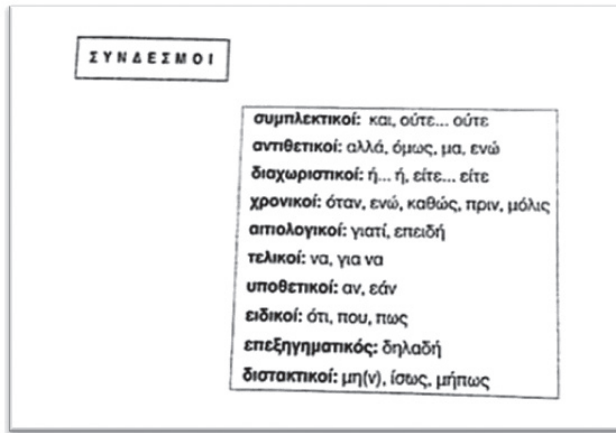
У складу са горенаведеним, у наредним сегментима рада ћемо контрастивно представити начин на који се везници приказују у граматикама модерног грчког и српског језика.

3. Супротни везници у модерном грчком језику

На Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду везници се, у складу са курикулумом, детаљно обрађују у другој години ОАС, у зимском семестру, када је очекивано да су студенти достигли ниво А2/ЗЕОЈ комуникативне компетенције на модерном грчком језику. На овом нивоу, везници се приказују у оквиру комуникативног метода (Canale/Swain, 1980), и то углавном путем дијалога и вежби у приручницима. На трећој и четвртој години ОАС од студената се очекује да обрате већу пажњу на одређене граматичке целине⁵, које се детаљно обрађују.

На почетним нивоима усвајања језика (А1, А2/ЗЕОЈ), приказ везника у приручницима је врло сажет. Ово се може видети у табели која се појављује у приручнику који се користи у настави граматике на другој години ОАС на Катедри за неохеленске студије. Наиме, наведена табела не пружа приказ свих супротних везника, већ само оних који се најчешће користе у говору: *αλλά*/али, *ὁμως*/међутим, *μα/ма*, *ενώ*/док, не наводећи, притом, њихову категоризацију на оне који стоје у напоредном или зависном односу (Слика 1).

5 На трећој и четвртој години ОАС студенти прате наставу из предмета Грчки језик 5, 6, 7 и 8 у оквиру којих се обрађују граматичке целине с фокусом на морфолошки и синтаксички систем модерног грчког језика, док се и контрастивно указује на сличности и разлике истих у односу на српски.

Слика 1. Приручник који се користи у настави граматике на другој години ОАС (Δεμίρη-Προδρομίδου et al., 2002)

Ипак, у појединим граматикама које се користе на трећој и на четвртој години ОАС доступна су нешто детаљнија граматичка објашњења. Наиме, везници се дефинишу као непроменљиве речи које повезују речи или реченице, а како се наводи у граматици чији су аутори Хатзисавидис и Хатзисавиду (Χατζησαββίδη/Χατζησαββίδου, 2009), супротним везницима *ἀλλά/али, ма/ма, παρά/него, ὅμως/међутим, ωστόσο/међутим, ἐνῶ/док, μολονότι/иако⁶, ἀν καί/иако, μόνο (που)/само, једино* говорници изражавају напоредни однос, било између реченичних конституената (2), било између реченица (3)⁷.

(2) Δε θέλει τίποτε ἄλλο παρά τὴν ψυχία τοῦ.
Не жели ништа осим свог мира.

(3) Τὸν υποχρέωσε ὄχι μόνο νὰ διαβάξει τὰ κείμενα ποῦ ἐπαίρνε ἀλλά καὶ νὰ ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς ἐπιστολές.
Натерао га је не само да чита текстове које је добијао, већ и да одговара на све дописе.

На сличан начин везнике у модерном грчком језику категоризују и Тријанδαфилиφιδис (Τριανταφυλλίδης, 1983: 199–200) (Слика 2) и Цолакис (Τσολάκης, 1981: 265) (Слика 3), наводећи у групи супротних једино везнике *ἀλλά/али, ма/ма, παρά/него, ὅμως/међутим, ωστόσο/међутим, ἀν καί/иако, μόνο/само, једино, ἐνῶ/док*.

6 У напоредном односу испред ових везника стоји тачка или горња тачка (на српском тачка зарез), нпр. *Με ρωτοῦσε συνεχῶς διάφορα πράγματα· ἐνῶ δεν ἤξερα τι νὰ τοῦ ἀπαντήσω.*

7 Неки од везника који се користе у напоредном односу могу бити у употреби и у зависном, и то су: *ἐνῶ/док, ὥστε/док, ἀν καί/иако, μολονότι/иако.*

Πίνακας με τους συνδέσμους

Είδη	Σύνδεσμοι
1. Συμπλεκτικοί	και (κι), ούτε, μήτε, ουδέ, μηδέ
2. Διαχωριστικοί	ή, είτε
3. Αντιθετικοί	μα, αλλά, παρά, όμως, ωστόσο, ενώ, αν και, μολονότι, μόνο
4. Συμπερασματικοί	λοιπόν, ώστε, άρα, επομένως, που
5. Επεξηγηματικός	δηλαδή
6. Ειδικοί	πως, που, ότι
7. Χρονικοί	όταν, σαν, ενώ, καθώς, αφού, αφότου, πριν (ριν να), μόλις, προτού, ώσπου, ωστόσο, όσο που, όποτε
8. Αιτιολογικοί	γιατί, επειδή, αφού, τι (ποιητικό)
9. Υποθετικοί	αν, σαν, άμα
10. Τελικοί	να, για να (δυνατότερο από το να)
11. Αποτελεσματικοί	ώστε (να), που
12. Διστακτικοί	μη(ν), μήπως
13. Συγκριτικός	παρά

Слика 2. Мала новогрчка граматика (Трианταφυλλίδης, 1983: 199–200)

Είδη	Σύνδεσμοι
3. Αντιθετικοί	μα, παρά, αλλά, όμως, ωστόσο, ενώ, αν και, μολονότι, μόνο
4. Αποτελεσματικοί	λοιπόν, ώστε, άρα, επομένως, που
5. Επεξηγηματικός	δηλαδή
6. Ειδικοί	πως, που, ότι
7. Χρονικοί	όταν, σαν, ενώ, καθώς, αφού, αφότου, πριν (να), μόλις, προτού, ώσπου, ωστόσο, όσο που, όποτε
8. Αιτιολογικοί	γιατί, επειδή, αφού
9. Υποθετικοί	αν, σαν, άμα
10. Τελικοί	να, για να
11. Διστακτικοί	μη(ν), μήπως
12. Συγκριτικός	παρά

Слика 3. Новогрчка граматика за V и VI разред основне школе (Тооλάκης, 1981: 265)

Дакле, поредећи грчке граматике, односно категоризацију везника, можемо запазити да тежиште стављају на приказ њихове базичне поделе, не пружајући, истовремено, ни велики број примера њихове употребе.

4. Везници у српском језику

Како у грчком језику, тако и у српском, везници, који представљају адеклинабилну врсту речи, имају функцију повезивања не само реченица, већ и

реченичних конституената, где приликом њиховог повезивања везници указују и на врсту односа који се формира.

Када је реч о класификацији везника у српском језику, истичемо да се с гледишта морфологије деле на праве (*или, али, и, па, да, док, јер, ако...*) и неправне (*када, већ, само, пошто, како...*), који могу имати функцију и прилога, али и упитних и односних заменица. Занимљиво је приметити и да се у функцији везника јављају скупови од две или више речи *зато што, због тога што, па ипак* (Клајн, 2005: 163)⁸.

Такође, поред наведене поделе засноване на морфолошким критеријумима, могу се поделити и на напоредне (односно конјункторе или координативне), који повезују и речи унутар једне реченице, али и клаузе унутар сложених реченица, и на зависне тј. субординативне или субјункторе. Зависни везници имају улогу да повежу искључиво зависне реченице са њиховим управним реченицама (Клајн, 2005: 163; Станојчић/Поповић, 2011: 134–135). Према врсти реченица које повезују напоредни везници могу бити саставни, раставни, супротни и закључни, док се зависни могу класификовати на намерне, временске, начинске, изричне, узрочне, последичне, погодбене и допусне (Станојчић/Поповић, 2011: 134–135).

Ипак, када је реч о семантици везника, потребно је имати у виду да је она одређена како синтаксичким, тако и прагматичким условима у реченици. Сходно томе, управо је због полисемије често веома тешко одредити тачно значење неког везника. У нашем раду тежиште ћемо ставити на приказ особености супротних везника у српском језику, како бисмо указали на потенцијалне сличности и/или разлике у односу на ову врсту везника у модерном грчком језику. С тим у вези, супротни везници (*а, али, него, већ, но, док, па ипак, притом, пак, међутим*) служе за грађење сложених реченица у којима оно што се казује стоји у некој међусобној вези по смислу, док је оно што се износи у другом делу реченице по нечему супротно ономе у претходном исказу (4, 5, 6, 7) (Стевановић, 1969: 798):

- (4) Марија је дошла код Стефана, но није га нашла.
- (5) Он није дошао, али је позвао телефоном.
- (6) Чекао је дуго, међутим, на крају добио је посао.
- (7) Ја хоћу сладолед, а ти хоћеш сок.

Како запажа Стевановић (1969: 799), говорници српског језика, у ситуацијама када истичу адверзативност у оквиру својих исказа или њихових елемената, у највећој мери употребљавају везник *а* (Другови су заспали, а ја сам остао будан). Ипак, како напомињу Станојчић и Поповић (2011: 362) интересантно је запазити да овај везник, поред обележавања адверзивности, показује и да ситуација у наредном исказу упућује на одређену разлику, када граница између адверзативног и копулативног односа није увек јасна (8, 9):

⁸ Занимљиво је приметити да везници у српском језику најчешће стоје на почетку реченице, те се неретко и одвајају зарезом.

(8) Прво је прихватила, а затим се предомислила.

(9) Прво је прихватила, и затим се предомислила.

Занимљиво је приметити да се слична ситуација запажа и у грчком језику, где саставни везник *καί/и*, у зависности од прагматичких услова у исказу, може указивати и на адверзативни однос, поред копулативног (10).

(10) Μπ το δείξεις, και να το θες.

Не показуј то чак и да желиш⁹.

5. Методологија истраживања

У нашем истраживању, спроведеном у јуну 2021. године, учествовали су студенти треће и четврте године основних студија на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду. Конкретније, учествовало је 55 студента, од којих је 39 на четвртој, а 16 на трећој години ОАС. Општи подаци испитаника приказани су у табели која следи (Табела 1):

Узраст испитаника		Година студија	
23 године	18	Трећа	16
21 година	10		
22 године	8		
24 године	8	Четврта	39
>24 године	10		

Табела 1. Општи подаци испитаника

Битно је истаћи и да је очекивано да су испитаници, будући да похађају претходно наведене курсеве, стекли језичку комуникативну компетенцију на нивоима Б2/Ц1 у складу са ЗЕОЈ-ем.

Поред првог дела, у коме је од испитаника тражено да пруже основне личне податке, упитник је обухватао још три дела, која су укупно садржала двадесет питања. Фокус истраживања стављен је на употребу везника, но ова информација није дата студентима, како не би утицала на њихово просуђивање и одговоре. Анкету су студенти решавали у електронском облику, на платформи *Google Forms*¹⁰, за коју им је приступ дат путем платформе *Moodle* и курсева „Грчки језик 5, 6, 7 и 8“.

Изабрали смо да у истраживању испитамо употребу како супротних везника у напоредном односу, тако и супротних везника у зависном односу, будући да, као што смо већ истакли, у већини уџбеника који се користе у настави модерног грчког као страног језика они нису раздвојени у посебне категорије.

⁹ Истичемо да смо превод ове реченице прилагодили српском језику, додајући речцу чак.

¹⁰ <https://forms.gle/DbPqfgoVbfR871LU7>

Такође, фокус нашег истраживања били су искључиво везници, а не врста реченица коју они повезују (напоредне и зависне). Стога, обе врсте реченица подједнако се појављују у анкети.

6. Анализа упитника

6.1. Први део

Први део чинио је текст, познате тематике и лексике, подељен на седам делова, како би се јасније раздвојиле реченице, односно њихово значење. Текст је садржао седам празнина, а од испитаника је тражено да за сваку празнину одаберу један од четири предложена одговора. У свакој реченици/ целини, постојао је само један тачан одговор, који је био или супротни или раставни везник. Други понуђени одговори, дистрактори, били су везници који припадају другим категоријама. Другим речима, од испитаника се очекивало да разумеју супротност која је изражена двома реченицама¹¹ и да у складу са тиме одаберу везник који означава ову супротност. Остали везници тј. дистрактори указују на другачију врсту односа, нпр. узрок: *γιάτί, αφού/јер, будући да*, време и редослед одвијања радње: *όταν/када, αφού/након, ώσπου/ док* услов: *αν/ако* итд.

Попуњавање празнина у реченици (вишеструк избор одговора)	Процент студената који су тачно одговорили
1. ενώ	54,5%
2. και ας	72,7%
3. μολονότι	80%
4. αν και	69,1%
5. παρόλο που	76,4%
6. και ας	69,1%
7. παρά το ότι ¹⁴	61,8%

Табела 2. Резултати вежбе допуњавања текста тачним везником¹²

У складу са резултатима, као што се може закључити из Табеле 2, већина студената бира исправан везник у свим реченицама, што је чињеница која указује на низак проценат грешке, те можемо дати даљи позитивни допринос скоријем истраживању које су спровели Пацарас и Церкезиду (Πατοάρας/

11 Или независне са независном и зависне са зависном реченицом.

12 Приказани проценти тичу се укупног броја испитаника, будући да су сви испитаници одговорили на сва питања.

Тσερκεζίδου, 2019). Тако, у следећој реченици, нпр. већина студената (76,4%), тачно бира везник који означава адверзативност (*παρόλο που/иако*) (1):

- (1) _____ (*Παρόλο που, Αν, Όπου, Αφού*) τρώει όλη τη μέρα στις ταβερνούλες της παραλίας, δεν παχαίνει καθόλου!
 _____ (*Иако, Ако, Док, Будући да*) непрестано једе у тавернама на плажи, уопште не добија на килажи!

У овом примеру студенти су избегли коришћење других везника тј. дистрактора: *αν/ако*, који означава услов, *όπου/док*, који означава време и *αφού/будући да*, који означава узрок.

Када је реч о најнижем проценту тачности, односно о 54% испитаника који су одабрали супротни везник *ενώ/док* (супротност-контраст), примећујемо да су одређени испитаници погрешили јер су погрешно разумели значење реченице, па су често бирали *αφού* (које означава узрок):

- (2) _____ (*Ενώ, Γιατί, Αφού, Όστε*) ο Γιάννης δε διάβαζε πολύ όλη τη χρονιά, έγραψε καλά στις εξετάσεις.
 _____ (*Док, Јер, Будући да, Како би*) Јанис није много учио целе године, добро је урадио испите.

6.2. Други део

Други део је садржао десет реченица које су биле међусобно независне по значењу. У пет реченица је тачан одговор био неки супротни везник у напоредном или зависном односу, у зависности од тога да ли су реченице биле напоредне или зависне, док је у другим реченицама тачан одговор био везник друге врсте, будући да су ове реченице представљале дистракторе. У Табели 3 су наведени проценти тачног одговора на питања у којима је било потребно изабрати адверзативни или дисјунктивни везник.

Попуњавање празнина у реченици (вишеструк избор одговора)	Процент студената који су тачно одговорили
1. ακόμα και αν	85,5%
5. αν και	92,7%
6. μολονότι	49,1%
8. και ας	65,5%
10. και να ¹⁴	65,5%

Табела 3. Резултати вежбе допуњавања везницима који означавају супротност

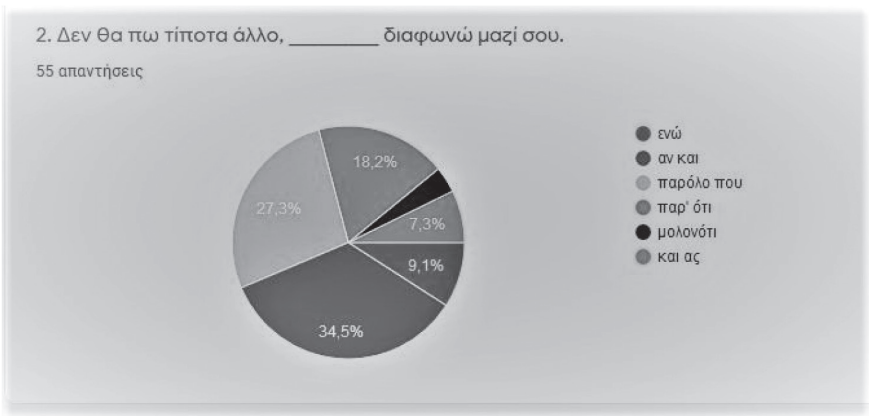
У складу са резултатима, као што се може видети у Табели 3, већина студентата бира тачан везник у скоро свим, односно у четири од пет реченица у којима се изражава адверзативност. Дакле, студенти, како у оквиру текста, тако и у случају самосталних реченица које су изваћене из контекста, препознају супротне реченице. Ипак, највећи проценат погрешних одговора примећује се у случају шесте реченице. У овом примеру било је потребно одабрати везник *μολονότι/иако*. Уместо овог, испитаници често бирају *αφού/будући да; након* (31%), и *ώστε/дакле, тако да* (13%). Оба нетачна одговора изражавају узрок:

- (3) _____ χάνει παίζοντας χαρτιά, εξακολουθεί να παίζει. (Ωστε, Μολονότι, Αφού, Όπου)
 _____ губи кад игра карте, наставља да игра. (Како би, Иако, Будући да, Где)

У осталим реченицама је проценат грешака био мањи, а индикативно наводимо да су у осмој и десетој реченици одређени испитаници бирали *επειδή/јер* (23,6%) и *ώστε/дакле, тако да* (16,4%).

6.3. Трећи део

Трећи део упитника чиниле су три реченице, две напоредне и једна зависна. У све три реченице, у којима је било потребно допунити празнину, понуђени одговори били су одређени адверзативни и дисјунктивни везници. У овој вежби је од испитаника тражено да одаберу један од шест понуђених одговора. Било који од понуђених одговора би могао да се семантички уклопи у реченицу, која би задржала исто значење. Циљ ове вежбе био је да се испита да ли студенти имају тенденцију да чешће користе одређене конјункторе како би изразили супротност, или подједнако користе све који је означавају¹³.

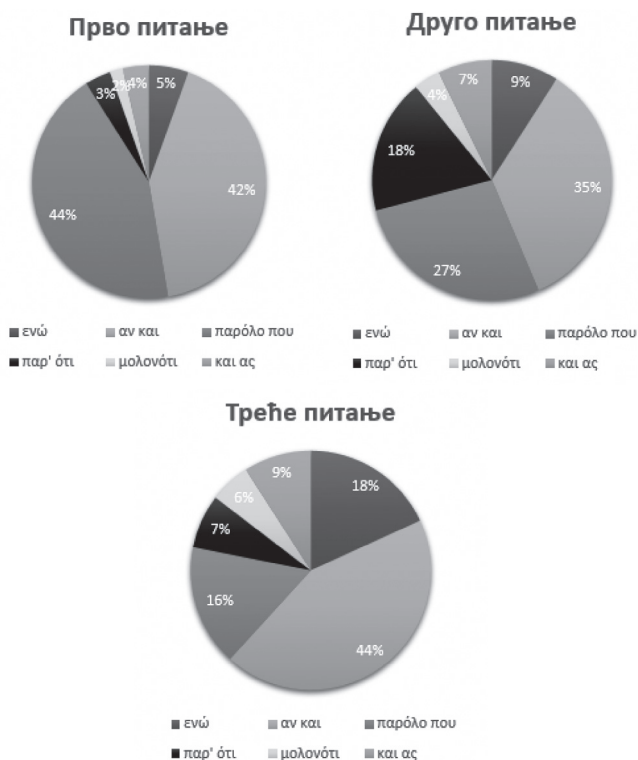
Слика 4. Пример питања у трећем делу упитника

¹³ Чак и ако упоредимо дефиницију и употребу супротних везника у реченицама (нпр. Κριαράς, 1995), не примећујемо одступања.

Као што смо навели, у реченицама је било могуће употребити било који од понуђених везника, али се у одговорима знатно чешће појављују одређени. Наиме, везници које су студенти најчешће бирали су *αν και/иако* и *παρόλο που/упркос*. Чини се да је избор других везника, као што су *μολονότι* и *και ας* (који исказују допусни однос) знатно ређи. Могли бисмо да претпоставимо да до овога долази будући да су, без обзира на ниво комуникативне компетенције, студенти чешће у контакту са одређеним конјункторима, па им, самим тим, дају предност и у личној употреби, како у писаној, тако и у говорној продукцији.

Стога, једно питање које би требало да се испита у наредним истраживањима јесте да ли заиста у својим есејима и приликом усмене продукције на модерном грчком студенти чешће користе наведене везнике у односу на друге, у покушају да избегну грешке и изразе се на што адекватнији начин. Такође, било би значајно истражити да ли избор везника који праве наши испитаници јесте у корелацији са чешћим коришћењем ових везника и код изворних говорника модерног грчког језика.

На графиконима који следе приказани су одговори наших испитаника у овом делу истраживања.

Графикони 1–3. Резултати трећег дела упитника

7. Закључна разматрања

Ослањајући се на приказане резултате нашег истраживања, примећујемо да већина студената који су у њему учествовали на исправан начин перципира употребу супротних везника у напоредном и зависном односу. Томе несумњиво доприноси и велики број вежби, али и теоријских часова граматике модерног грчког језика током целокупног периода њиховог студирања.

Ипак, можемо запазити да испитаници предност дају коришћењу одређених адверзативних везника, што се поготово уочава у одговорима које су дали у последњем делу упитника. Додатно, истичемо да резултати истраживања могу помоћи наставнику модерног грчког да уочи оне сегменте у вези са усвајањем и употребом адверзативних везника који изворним говорницима српског могу бити проблематични.

Тако запажамо да одређени број студената радије користи оне супротне везнике који су у фреквентнијој употреби у свакодневном, неакадемском дискурсу, нпр. *av kai*, избегавајући коришћење других, попут *μολονότι*. Из тог разлога, битно је обратити пажњу не само на оне сегменте који могу условити појаву грешака, чак и у веома малим процентима, већ и на врсту продукције на J2 (усмена или писмена), као и на стил текста (књижевни, административни и сл.), што, такође, може утицати на одабир везника.

Поред тога, приметили смо и да не постоји велико одступање у начину изражавања супротног односа у српском и модерног грчког језику. С тим у вези, нису забележене грешке изазване трансфером, као ни грешке комуникационих стратегија, те можемо закључити да су грешке које су наши испитаници начинили приликом истраживања индукване.

Као што смо већ истакли, не постоји консензус у вези са категоризацијом и начином представљања ове граматичке целине, као ни велики број примера употребе везника у модерног грчког. То значи да приручници, онима који овај језик усвајају као J2, не нуде приказ њихове конкретне употребе, која, неретко, зависи како од семантичких, тако и прагматичких услова у реченици, а може условити појаву несигурности.

Стога, мишљења смо да би било потребно проширити истраживања овог типа, како би се могао добити јаснији увид у начин на који не само неизворни, већ и изворни говорници модерног грчког перцепирају и исказују супротност, као и испитати којим везницима дају предност приликом употребе. Додатно, поред чињенице да се супротност у српском и модерног грчког исказује на сличан начин, сматрамо да је неопходно начинити јаснију категоризацију везника у модерног грчког језику, уз истицање већег броја примера њихове употребе, како би се допринело стварању јасније слике о начинима њихове употребе и како би стицање језичке комуникативне компетенције на овом језику било ефикасније.

Напомена: Рад је изложен на међународном научном скупу *Γλωσσική διδασκαλία και μάθηση στο σύγχρονο εκπαιδευτικό και κοινωνικό περιβάλλον* у организацији Универзитета Западне Македоније, Козани, Република Грчка, 2–4. јул 2021.

Литература

- Караниколас, А., Спиропулос, И., Ангелиду, Д., Вецопулу, М., Григориадис, Н., Кандрос, П., Карпуза, Д., Ланарис, Е., Мумцакис, А., Табаидис, Д., Цолакис, Х. (2003). *Синтакса новогрчког језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [Karaniokolas, A., Spiropoulos, I., Angelidu, D., Vecopulu, M., Grigoriadis, N., Kandros, P., Karpuza, D., Lanaris, E., Mumcakis, A., Tabaidis, D., Colakis, H. (2003). *Sintaksa novogrčkog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva]
- Мутавџић, П. (2007). *Граматика савременог грчког језика*. Београд: Јасен.
- [Mutavdžić, P. (2007). *Gramatika savremenog grčkog jezika*. Beograd: Jasen]
- Станојчић, Ж., Поповић, Љ. (2011). *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [Stanojčić, Ž., Popović, Lj. (1997). *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva]
- Стевановић, М. (1969). *Савремени српскохрватски језик: Синтакса*. Београд: Научно дело.
- [Stevanović, M. (1969). *Savremeni srpskohrvatski jezik: Sintaksa*. Beograd: Naučno delo]
- Стевановић, М. (1986). *Савремени српскохрватски језик*. Београд: Научна књига.
- [Stevanović, M. (1986). *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Beograd: Naučna knjiga]
- Canale, M., Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1, 1–47.
- Corder, S. P. (1975). Error Analysis, Interlanguage and Second Language Acquisition. *Language Teaching*, 8, 201–218.
- Ellis, R. (1997). *Second Language Acquisition Research and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Klajn, I. (2005). *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Trijandafilidis, M. (1995). *Mala novogrčka gramatika*. Tesalonika: Institut za novogrčke studije.
- Αναστασιάδης-Συμεωνίδη, Α., Χούμα, Β., Μπυσιόκη, Μ., Μποζονέλος Β., Βλέτσι, Ε. (2008). Τα γλωσσικά λάθη μαθητών της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας και ο ρόλος της Γ1 στις πολυπολιτισμικές τάξεις του Γυμνασίου. Στα 2008 Ευρωπαϊκό έτος διαπολιτισμικού διαλόγου: Συνομιλώντας με τις γλώσσες-πολιτισμούς, 597–612. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- [Anastasiadi-Symeonidi, A., Houma, V., Mitsiaki, M., Μποζονέλος, Β., Vletsis, E. (2008). Τα glossika lathi mathiton tis ellinikis os defteris glossas kai o rolos tis G1 stis polypolitismikes taksis tou Gymnasiou. In 2008 Evropaiko etos diapolitismikou dialogou: Synomilontas me tis glosses-politismous, 597–612. Thessaloniki: Aristotle University]
- Ασπρογέρακα, Κ., Μανωλούδη, Ο. (2015). Προσαρμογή και επιδίωξη στάθμισης της δοκιμασίας αντίληψης της γραμματικής TROG-2 σε τυπικά αναπτυξοσόμενα παιδιά

ηλικίας 6,0–6,11 ετών με μητρική γλώσσα την ελληνική. Πάτρα: Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας.

[Asprogeraka, K., Manoloudi, O. (2015). *Prosarmogi kai epidioksi stathmisis tis dokimasias antilipsis tis grammatikis TROG-2 se typika anaptyssomena paidia ilikias 6,0–6,11 eton me mitriki glossa tin elliniki*. Patras: Technologiko Ekpaidevtiko Idryma Dytikis Elladas]

Κόλλης, Θ. (2021). *Η παρεμβολή της αραβικής γλώσσας στην εκμάθηση της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης* (μη δημοσιευμένη διπλωματική εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.

[Kollis, Th. (2021). *I παρεnvoli tis aravikis glossas stin ekmathisi tis ellinikis os defteris i ksenis*. (unpublished senior thesis). Hellenic Open University, Patras]

Μπιοιάκη, Μ. (2014). *Φωνολογική διαβάθμιση των αρχικών ταυτοσυλλαβικών συμφωνικών συμπλεγμάτων (#CC) της Ν.Ε.: Γραμματική μοντελοποίηση και Διδακτικές εφαρμογές για την Ελληνική ως Γ2* (διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

[Mitsiaki, M. (2014). *Phonologiki diavathmisi ton archikon taftosyllavikon symfonikon symplegmaton (#CC) tis N.E.: Grammatiki modelopoiisi kai didaktikes efarmoges gia tin Elliniki os G2* (unpublished doctoral dissertation). Aristotle University, Thessaloniki]

Μπέλλα, Σ. (2007). *Η Δεύτερη Γλώσσα. Κατάκτηση και διδασκαλία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

[Bella, S. (2007). *I Deferi Glossa. Kataktisi kai didaskalia*. Athens: Ellinika Grammata]

Παπαβασιλείου, Κ. (2021). *Τα λάθη των ισπανόφωνων κατά την εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης γλώσσας* (μη δημοσιευμένη πτυχιακή εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.

[Papavasiliou, K. (2021). *Ta lathi ton ispanofonon kata tin ekmathisi tis ellinikis os ksenis glossas* (unpublished senior thesis). Hellenic Open University, Patras]

Παπαθεοδώρου, Μ. (2013). *Τα γλωσσικά λάθη των αλλοδαπών μαθητών σε σχέση με την ελληνομάθειά τους* (μη δημοσιευμένη μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

[Papatheodorou, M. (2013). *Ta glossika lathi ton allodapon mathiton se shesi me tin ellinomatheia tous* (unpublished master's thesis). Thessaloniki: Aristotle University, Thessaloniki]

Πατσάρας, Ι., Τσερκεζίδου, Γ. (2019). *Συγκριτική μελέτη λαθών φοιτητών με την ελληνική ως μητρική και ως δεύτερη/ξένη γλώσσα* (μη δημοσιευμένη πτυχιακή εργασία). ΔΠΘ, Κομοτηνή.

[Patsaras, I., Tserkezidu, G. (2019). *Syngritiki meleti lathon foititon me tin elliniki os mitriki kai os defteri/kseni glossa* (unpublished senior thesis). DPTH, Komotini]

Τζιμώκας, Δ. (2018). *Γραμματικά λάθη των μαθητών της νέας ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας και η κωδικοποίησή τους βάσει ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων* (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

[Tzimokas, D. (2018). *Grammatika lathi ton mathiton tis neas ellinikis os defteris glossas kai i kodikopoiisi tous vasi ilektronikon somaton kimenon* (unpublished doctoral dissertation). National and Kapodistrian Univeristy of Athens, Athens]

- Τζουριάδου, Μ. (1995). *Ο λόγος του παιδιού της προσχολικής ηλικίας*. Θεσσαλονίκη: Προμηθεύς.
- [Tzouriadu, M. (1995). *O logos tu pediu tis proscholikis ilikias*. Thessaloniki: Promithevs]
- Τζωρτζάτου, Κ. (2013). *Ορθογραφικά λάθη Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών Δημοτικού* (μη δημοσιευμένη μεταπτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα.
- [Tzortzatu, K. (2013). *Orthografika lathi Ellinon kai allodapon mathiton Dimotikou* (unpublished master's thesis). University of Patras, Patras]
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1978). *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής) (1941)*. Αθήνα: ΟΕΣΒ.
- [Trijandafilidis, M. (1978). *Neoelliniki grammatiki (tis dimotikis) (1941)*. Athens: OEDB]
- Τσολάκης, Χ. (1981). *Νεοελληνική Γραμματική της Ε' και Στ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΣΒ.
- [Tsolakis, Ch. (1981). *Neoelliniki Grammatiki tis E' ke St' Dimotikou*. Athens: OEDB]
- Φιλιππάκη-Warburton, Ει., Γεωργιαφέντη, Μ., Κοτζόγλου Γ., Λουκά, Μ. (2011). *Γραμματική Ε' και Στ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- [Philippaki-Warburton. I., Georgiamenti, M., Kotzoglou, G., Louka, M. (2011). *Grammatiki E' ke St' Dimotikou*. Athens: OEDB]
- Χατζησαββίδης, Σ., Χατζησαββίδου, Α. (2009). *Γραμματική Νέας Ελληνικής Γλώσσας (Α', Β', Γ' Γυμνασίου)*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- [Hatzisavvidis, S., Hatzisavvidou, A. (2009). *Grammatiki Neas Ellinikis Glossas (A', B', G' Gymnasiou)*. Athens: OEDB]

Извори

- Δεμίρη-Προδρομίδου, Ε., Καμαριανού-Βασιλείου, Ρ. (2002). *Νέα Ελληνικά για μετανάστες, παλιννοστούντες, πρόσφυγες και ξένους Β' επίπεδο και καλή επιτυχία*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- [Demiri-Prodrromiou, E., Kamarinou-Vasiliou, R. (2002). *Nea Ellinika gia metanastes, palinnnostoundes, prosfyges kai ksenous B' epipedo kai kali epityhia*. Athens: METAIXMIO]

Maја G. Baćić Ćosić
Antonina V. Kostić
Martha P. Lampropoulou

Summary

ABOUT SUBORDINATING CONJUNCTIONS: THE CASE OF NATIVE SERBIAN SPEAKERS WHO LEARN THE MODERN GREEK AS A FOREIGN LANGUAGE

This paper aims to examine in which way a group of students of Modern Greek as L2 at the Department of Modern Greek Studies perceives the use of subordinating conjunctions that in the Modern Greek language link clauses in both subordinate and independent clauses. We have conducted a non-experimental quantitative study, which contained adapted grammar exercises (*Fill in the blanks with the correct conjunctions*). More specifically, the empirical part of the study included the recording and analysis of errors, as well as the comparison of subordinating conjunctions of two languages, Modern Greek and Serbian. In accordance with certain grammars of the Modern Greek language (Τριανταφυλλίδης, 1978: 199–201; Τσολάκης, 2006: 264–268), the independent relationship is defined as one in which there are two equal sentences, i.e., independent with independent or subordinate with subordinate, by using conjunctions such as *αν και, αλλά, μα, παρά, όμως, ωστόσο*. In a similar way, in the Serbian language subordinative conjunctions such as *a, али, него, већ, но* link words and clauses that are characterized by some kind of opposition or difference (Станојчић/Поповић, 2011: 358; Стевановић, 1986: 382). The aim of this paper is to identify those components that can be problematic for students of Modern Greek as L2, and to suggest methods that contribute to a more effective acquisition and use of conjunctions in this language, by means of analyzing errors and comparing grammatical structures of Modern Greek and Serbian.

Key words:

Modern Greek syntax, subordinating conjunctions, Modern Greek as L2

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.8>
378.6:811.131.1(497.11)"1918/1941"
355.233(497.11)"1918/1941"

Настава француског као страног језика у војном образовању у Србији између два светска рата

Биљана Ј. Стикић*
независни истраживач

Кључне речи:

француски страни
језик
настава
војно образовање
Србија
међуратни период

Апстракт

Истраживање је засновано углавном на корпусу од више стотина бројева *Службеног војног листа*, али и на резултатима проучавања наставе француског језика у међуратном периоду. Његов је циљ да се предоче неке непознате чињенице о наведеној проблематици: статус предмета, наставни планови, програми, уџбеници, наставни кадар и методе подучавања. Применом дескриптивно-аналитичке и компаративне методе утврђено је да страни језици нису били заступљени у подофицирским и официрским школама. Француски језик је имао статус наставног предмета, пре свега, у Нижој и Вишој школи београдске Војне академије, током целог међуратног периода. За упис у ову установу било је неопходно да кандидати поседују одређени ниво знања француског језика, што су током прве међуратне деценије доказивали полагањем пријемног испита, док су на крају школске године полагали и годишњи испит. Француски је на Академији имао статус наставног предмета средње категорије важности и био је заступљен током целог школовања, односно четири школске године. Иако је врло обиман, корпус не садржи прецизне податке о фонду часова и садржају наставних програма који су, извесно, обухватили и војну терминологију и усмеравали рад ка традиционалном приступу односно граматичко-преводној методи. Уџбеници француског језика за војне школе нису у том периоду објављивани. Неопходност познавања стручне лексике огледа се и у чињеници да је крајем међуратног периода објављен Обрадовићев француско-српско(хрватски) војни речник. Предавачи на Академији су већином били истакнути наставници француског језика, који је предаван и у београдској Интендантској академији, вероватно и на Ваздухопловној академији у Београду, као и у крагујевачкој Војно-занатлијској школи. (примљено: 21. фебруара 2022; прихваћено: 11. априла 2022)

1. Уводне напомене

Учење и настава француског језика у Србији и Југославији имају релативно дугачку традицију, чија институционализација почиње средином XIX века, упоредо са стварањем и развојем модерне српске државе. Проблематика заступљености и учења француског језика у војном образовању Србије до Првог светског рата није детаљно проучена, али је познато да је овај страни језик био предаван у Артиљеријској школи и на београдској Војној академији (Polovina, 1964). Период учења француског као страног језика у ратним условима (1914–1918) приказан је, описан је у целини и анализиран је у приређеној магистарској тези (Stikić, 2012). Када је реч о периоду између два светска рата, резултати досадашњих истраживања о развоју наставе француског језика у оквиру војног образовања у Србији¹ и Југославији (Stikić, 2016: 32) не могу се сматрати довољно детаљним, јер не омогућавају стицање јасне и приближно завршене чињеничне слике о датој проблематици. Иако у Архиву Југославије не постоји фонд докумената Министарства војске и морнарице за период до 1945. године (Пијевац, 2000), релевантне публикације, које су нам данас доступне, омогућавају да о датој теми добијемо много више података. У случају овог рада, реч је о *Службеном војном листу (СВЛ)*, органу и гласилу Министарства војске и морнарице, и више од хиљаду бројева штампаних од 1919. до 1940. године, а који представљају највећи део истраживачког корпуса. Треба нагласити чињеницу да ни она годишња дате периодике која су доступна нису, ипак, у потпуности на располагању, због недостатка одређених бројева и, нарочито, појединих прилога у којима су посебно штампане поједине уредбе и наставни програми. Анализа објављених података усмерена је према циљу рада, који је дефинисан с обзиром на следећа кључна питања: заступљеност француског језика у војним школама, нарочито у односу на друге стране језике и наставне предмете, садржај наставних планова и програма, нарочито њихових сегмената који се евентуално односе на стручне изразе и војну терминологију, квалитет наставничког кадра, употребљавани уџбеници француског језика и методе подучавања.

Пре него што пређемо на излагање и анализу прикупљене грађе, укратко ћемо размотрити, из перспективе савремене методике наставе, односно дидактике француског као страног језика, термилошке синтагме у оквир чијих дефиниција би могла бити ситуирана настава француског језика која је организована у војним школама међуратне Србије. Војно образовање је стручно образовање, те су војне школе, као и многе друге, које помињемо у следећем сегменту, сматране за стручне школе. Страни језици који су у њима предавани могли су бити сматрани страним језицима струке у мери у којој су наставни садржаји били оријентисани ка струци. За разлику од *француског језика са спе-*

1 Треба подсетити на чињеницу да Србија у административном смислу није постојала у међуратном периоду. С обзиром на циљну територију и доступну грађу, сматрали смо да тај назив представља најбоље решење, нарочито ако се узме у обзир то да је Краљевина СХС била подељена на бројне области, а Краљевина Југославија на девет бановина, у оквиру које је 1939. године створена и Бановина Хрватска.

цифичним циљем (FOS : français sur objectif spécifique) чија настава има, између осталог, сасвим прецизан циљ и која подразумева извесну краткотрајност и ургентност, као и неопходан процес елаборације наставног материјала и контакте са актерима из датог домена, *француски* (као страни) *језик струке* (français de spécialité) има шири циљ. Он обухвата одређени домен, образовни процес траје дуже, приметна је разноврсност тема и компетенција у вези са датом струком, наставник је самосталнији у раду, наставни материјал постоји, али је недовољан за неке струке или дисциплине, а евалуација знања је предвиђена програмом образовања (Mangiante, 2006: 142). Иако се употреба термина *циљ* (objectif) везивала за учење живих страних језика искључиво у оквиру војног образовања у Француској на почетку 20. века (Puren 2012: 20), јасно је, из наведеног, да настава француског језика организована у војним школама у међуратној Србији не може бити лоцирана у контекст учења са посебним или специфичним циљем. Када је реч о синтагми *француски као страни језик* (FLE : français langue étrangère), која фигурира у наслову овог рада, њена употреба је оправдана, јер је данас устаљена и постоји врло прецизно научно и наставно разграничење са француским као матерњим језиком (фр. FLM), затим са француским као другим језиком (фр. FLS) итд. *Француски као страни језик* (ФСЈ) је термилошка синтагма новијег датума. Први пут је употребљена 1957. године (у примарној форми Le Français, langue étrangère), док је раније коришћен израз „француски ван Француске“ (français hors de France, français au-dehors) (Cros, 2016: 19).

1.1. Француски и други страни језици у међуратним образовним установама

Након егзодуса српског становништва, омладине и деце, њиховог избеглиштва и школовања у Француској, војно и политичко савезништво са овом западноевропском државом одразило се у Србији, односно у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, како на дипломатском, привредном и културном плану, тако и у просвети. У образовном систему Краљевине Југославије, француски је предаван као први страни језик у свим општим гимназијама, а такође је био заступљен, паралелно са немачким и спорадично са руским и енглеским језиком, у грађанским и средњим стручним школама: трговачким, учитељским, техничким и пољопривредним (Стикић, 2015). Осим на матичној катедри, наставу француског као изборног страног језика похађали су и студенти других група Филозофског факултета у Београду, затим студенти Више педагошке школе, као и студенти Економско-комерцијалне високе школе у Београду (Stikić, 2010). Када је реч о војном образовању, које је у значајној, а можда и у највећој могућој мери, одражавало карактеристике једног аутономног едукативног система, постојао је читав низ школа од којих су неке осниване почетком 20-их година прошлог века. Због стицања високог војног образовања питомаца, за најцењенију је сматрана Војна академија у Београду, која је од самих почетака редовно организовала наставу француског језика (Stikić, 2009). Изузимајући разноврсне и бројне дуже и краће курсеве за стицање специјализованих знања и обуку за одређене војне вештине, најприсутније, и осниване широм земље,

биле су подофицирске школе свих родова и струка: пешадијске, артиљеријске, инжењеријске, ваздухопловне, коњичке, бродарске, болничарске и остале. Било је, наравно, и више официрских школа. Ове врсте установа војног образовања су максимално усмеравале наставни рад ка савладавању садржаја из ускостручних предмета и ка пракси, тако да страни језици нису били заступљени. Исто се односи на београдску Војно-Ветеринарску (Уредба, 1922б) и Војно-Санитетску школу (Уредба, 1922а, 1924а; Програм, 1925в), као и на Војно-Музичку школу у Вршцу (Уредба, 1924г). За разлику од наведених образовних установа, страни језици, а пре свега француски, предавани су на Војној академији почевши од њеног поновног отварања у јесен 1919. године (СВЛ, 1919: 1176).

2. Француски језик на Војној академији

Током целог међуратног периода, Војна академија у Београду је имала задатак да обучава и припрема младе официре за рад у свим родовима војске, као и да им омогући стицање вишег војног научног образовања. Први задатак је реализован у оквиру двогодишње теоријске и једногодишње практичне наставе држане за питомце Ниже школе. У свакој класи, односно сваке школске године, примано је приближно 300 питомаца, узраста између 16 и 20 година (СВЛ, 1919: 953; 1924: 885, 1927), односно више од 600 питомаца школске 1940/41. године (СВЛ, 1940: 1278). Други задатак је реализован на Вишој школи са двогодишњом наставом коју су похађали тзв. слушаоци, односно активни официри старости до 30 година, и то максимално у чину капетана I класе (Уредба, 1924д; 1927; 1930; 1933). Сваке године је примано приближно 50 официра слушалаца (СВЛ, 1924: 885, 1875).

2.1. Пријемни и годишњи испити

Образовни рад у Војној академији је обновљен недуго након завршетка ратних дејстава, тако да су школске 1919/20. године створени услови за почетак организовања редовне наставе (Максимовић и др., 1925; Вјелажас, 2003: 174–175, 177). Када је 1. октобра 1919. године био оглашен конкурс за пријем питомаца у Нижу школу Војне академије, уписани су без полагања пријемног испита они који су завршили VII или VIII разред гимназије или реалке², а сви остали су, међу другим предметима, морали да полагају испит из страног језика, односно из француског или немачког (СВЛ, 1919: 943–945, 950): „Правилно читање и изговарање. Употреба глаголских облика, правилни и неправилни глаголи. Превод³.“ На пријемном испиту за Вишу школу је, такође, захтевано полагање испита из једног страног језика по избору, током којег су кандидати, уз употребу

2 Реалке су, у периоду између два светска рата, биле осмогодишње средње школе (узраст од 11–18). За разлику од (реалних) гимназија, у којима су доминантни били часови српског и савремених страних језика, односно друштвених наука, у реалкама је образовање више било усмерено ка природним и техничким наукама: математици, геометрији, хемији, физици итд.

3 С обзиром на то да је захтевано знање које се односи на основе француског језика, највероватније је реч о поступку превођења са француског, тј. са страног језика на српски или матерњи језик, што се сматра знатно захтевнијим поступком од обрнутог.

речника, преводили са страног језика на српски како би, између осталог, показали да поседују солидан лексички фонд (Програм, 1920). Садржаји пријемног испита из француског језика, према програму из 1924. и 1929. године, били су минимално модификовани. За пријем у Нижу школу је захтевано (француски или немачки језик): „Правилно изговарање и читање; познавање граматичких облика; тачно превођење лакших текстова према програму за VI и VII разред средњих школа“, а за Вишу школу (француски, немачки или италијански) „правилно изговарање и читање; довољно тачно превођење с листа, да би се показало да кандидат може да се служи тим страним језиком ради свог усавршавања“, с назнаком да је „програм из свију предмета у обиму предавања на Нижој школи Војне академије и наших званичних прописа“ (Програм, 1924а: 497; 1924б: 503; 1929а: 53, 75). Пријемни испит се у обе школе полагао само усмено, до десетак минута по кандидату.

Почевши од 1930. године, на пријемном испиту за Нижу школу је, од страних језика, захтевана провера само из француског (Правило, 1930: 235), иако је у детаљном програму наведен и немачки језик. Реч је, наиме, о томе да су у Нижу школу примани питомци различитог узраста и нивоа образовања, тако да су кандидати са завршеним VI, VII или VIII разредом гимназије и реалке могли да полагају пријемни испит из једног од наведених страних језика, према раније наведеном садржају, а који је био у оквирима наставног програма за VI разред средњих школа (Програм, 1930: 517). Друга група кандидата, који су имали сведочанство о завршеном IV разреду, односно нижем течају гимназије или реалке, полагали су пријемни испит само из француског језика, што се може објаснити чињеницом да се други страни језик (немачки) учио само на вишем средњошколском течају (Стикић, 2016: 20). Осим садржаја за превођење, препоручених из уџбеника француског језика за нижи средњошколски циклус, програм испита се састојао од следећег садржаја:

- 1) – Исправно и тачно читање, правилан изговор и јасна дикција. Основно знање о реду речи у реченици.
- 2) – Солидно познавање елементарног граматичког градива из II, III и IV разреда гимназије: врсте речи, именице: род и број; члан: одређени и неодређени члан и њихова промена, честични члан; [...] глаголи: промена помоћних, правилних, неправилних [...] у свима облицима показног, заповедног и погодбеног начина, радног и трпног стања, и у упитном и одречном облику; прилози, предлози, свезе, усклици; бројеви.
- 3) – Сигурно превођење лакших француских текстова (Програм, 1930а: 529).

Три године касније, новом уредбом је укинута институција полагања пријемног испита и уведено је рангирање питомаца с обзиром њихов општи успех у средњој школи и положену велику матуру. Када је реч о студентима Више школе Војне академије, они су и даље имали обавезу да полагају пријемни испит (Уредба, 1933; Правило, 1934).

На крају школске године, питомци су полагали годишњи испит. У Нижој школи је обављан само усмено, у форми превода означеног текста у уџбенику, а тек деценију касније од кандидата је захтеван и превод на страни језик. И слушаоци Више школе су имали обавезу да полагају годишњи испит. О томе су, међутим, биле дате минималне информације (Правило, 1924; 1934).

2.2. Наставни планови и програми

Главни генералштаб војске је имао задатак да пропише општи наставни план и програм, на основу ког је Савет Ниже школе Војне академије требало да га детаљно разради, а затим да га предложи Министру војске и морнарице за одобрење (Правило, 1924). Ова врста докумената није, међутим, објављена у *Службеном војном листу* и вероватно представља део архивске грађе Војне академије, која није сачувана, или је, пак, реч о штампаним прилозима који нису доступни. С обзиром на податке који су у поменутом листу објављивани у вези са конкурсима и запошљавањем наставника страних језика, претпостављамо да је већина студената похађала наставу француског језика, што се показало нарочито корисним приликом каснијег избора кандидата и њиховог стручног усавршавања у Француској и Белгији. Статус француског као наставног предмета на Војној академији био је детерминисан поступком сврставања у две, три, односно четири категорије. Страни језици, те тако и француски, никада нису у војном образовању могли добити статус I категорије важности, али нису сматрани ни предметима од споредног значаја, који су, дакле, класификовани у групе предмета нижих категорија (СВЛ, 1924: 822; Уредба, 1927, 1933). То доказује и чињеница да се француски језик учио током прве две наставне године у Нижој школи, док је трећа година школовања представљала практични курс специјализовања за поједине родове војске (Уредба, 1930). Француски је, у „плану наставе за шк. 1923/24. годину“ био један од обавезних страних језика (Максимовић и др., 1925: 71–72):

У I години: 1. Војничко васпитање. 2. Тактика 3. Војна хигијена. 4. Хипологија. 5. Ратна служба пешадије. 6. Настава гађања 7. Ратна служба артилерије. 8. Инжињерско правило. 9. Дисциплинска уредба. 10. Познавање земљишта, читање карата [...]. 11. Математика. 12. Нацртна геометрија. 13. Хемија. 14. Историја Срба, Хрвата и Словенаца. 15. Општа Историја. 16. Српско-хрватски језик са основима југ. књижевности. 17. Руски језик. 18. Француски или Немачки језик. 19. Ратна служба коњице. 20. Гимнастика. 21. Певање и Музика.

У II години: 1. Војничко васпитање. 2. Тактика. 3. Пољска Фортификација. 4. Инжињерско-техничка настава. 5. Нижа геодезија. 6. Војна географија. 7. Ратна служба пешадије. 8. Ратна служба артилерије. 9. Познавање земљишта, читање карата [...]. 10. Математика. 11. Нацртна геометрија. 12. Хемија. 13. Физика. 14. Историја Срба, Хрвата и Словенаца. 15. Српскохрватски језик са основима југ. књижевности. 16. Психо-

логија и Војна педагогија. 17. Руски језик. 18. Француски или Немачки језик. 19. Ратна служба коњице. 20. Гимнастика. 21. Борење. 22. Певање и Музика.

Француски је такође био заступљен као двогодишњи наставни предмет на Вишој школи Војне академије (Програм, 1921). Према наставном плану који је био на снази од 1924/25. године, овај страни језик се налазио у групи следећих предмета:

У I години: 1. Тактика, 2. Стратегија, 3. Ђенералштабна служба, 4. Пољска Фортификација, 5. Историја ратне вештине, 6. Војна администрација, 7. Војно Морнарство, 8. Опште Државно Право, 9. Међународно јавно и ратно право, 10. Француски, Немачки или Италијански језик (по избору), 11. Јахање, 12. Ратна игра.

У II години: 1. Тактика. 2. Стратегија. 3. Ђенералштабна служба. 4. Војна географија. 5. Војна администрација. 6. Стална Фортификација. 7. Историја Ратне вештине. 8. Геодезија. 9. Војно министарство. 10. Француски, Немачки или Италијански језик (по избору). 11. Јахање. 12. Ратна игра. (Максимовић и др., 1925: 85)

Немогућност увида у релевантне документе, а на основу којих бисмо могли добити много више података о фонду часова, наставним програмима и методама рада, оставља извесну празнину у познавању развоја наставе француског језика у оквиру војног образовања. У вези са наставним програмима постоје, међутим, две чињенице, које упућују на закључак о томе да стручни текстови и француска војна терминологија,⁴ ако већ нису имали приоритет, били су, ипак, приметно заступљени. Наиме, у свим средњим стручним школама Краљевине Југославије, један део наставе француског језика се обавезно заснивао на обради стручних текстова и усвајању стручних речи и израза (Стикић, 2015). Да је такав приступ важио и за војне школе, можемо установити посредством анализе захтева постављених за израду уџбеника немачког језика, о чему говоримо у сегменту рада 2.4.

2.3. Наставни кадар

Почетком 1920. године, Тјешимир Старчевић, дотадашњи хонорарни професор Ниже школе Војне академије, изабран је за редовног професора за француски језик у овој војно-образовној установи (СВЛ, 1920: 244). Старчевић, који је имао чин резервног пешадијског потпуковника, објавио је 1908. године приручник насловљен *Облици француских глагола* (Старчевић, 1922), чија је употреба у средњим школама била одобрена и у међуратном периоду. Као доказано квалитетан наставник, биран је, током првих послератних година, за члана коми-

4 Синтагма употребљена у дескрипцији садржаја *Француско-српског војног речника* (СВЛ, 1938: 461).

сије и рецензента нових школских уџбеника француског језика (Стикић, 2016). Предавао је на Војној академији до краја 1930. године, када је пензионисан, са стеченим звањем вишег сталног војног професора I класе (СВЛ, 1930: 2362). Због већег броја питомаца, којих је у Нижој школи Војне академије било око 300 по класи, у јесен 1920. године је изражена потреба за још једним, хонорарним наставником француског језика (СВЛ, 1920: 1457). Тада је запослен др Миливоје Павловић (Максимовић и др., 1925: 243), потоњи истакнути српски лингвиста и „доајен сербо-кroatистике“ (Ивић, 1974). Када је из Француске дошао у послератни Београд, већ је имао титулу доктора наука. Стекао ју је 1920. године у Паризу, након студија упоредне граматике, санскрта, француског језика и књижевности код тадашњих чувених лингвиста. Његови професори су били Антоан Меје (A. Meillet), Албер Доза (A. Dauzat), Фердинан Брино (F. Brunot) и Гистав Лансон (G. Lanson). Павловић је, међутим, докторирао у области дечјег говора и билингвизма, а његов докторат, насловљен *Le langage enfantin: acquisition du serbe et du français par un enfant serbe*, који и данас фигурира на листама цитиране литературе у свету, наградила је, 1921. године, француска Академија наука (Stevanović, 1974). Павловић је на Војној академији предавао у звању хонорарног професора за француски језик, а крајем 1926. године је „разрешен дужности“ (СВЛ, 1926: 1741). Ова чињеница није, међутим, значила да се смањује фонд часова или број питомаца који су бирали француски као страни језик; у току исте године је био објављен конкурс за два хонорарна професора француског у Нижој школи, а у јесен су изабрана чак четворица: Милићевић, С. Дамњановић, Симовић и М. Дамњановић (СВЛ, 1926: 1629, 1783). Андрија Милићевић је до краја међуратног раздобља предавао на Војној академији. Крајем 1939. године је био унапређен у звање вишег сталног професора II класе (СВЛ, 1939: 2683). Активно се посвећивао преводилаштву; тадашња позната издавачка кућа Ђуковић објавила је 1937. године Милићевићев превод *Краљ прерије* аутора Пјера Маела (P. Maël), који је својевремено био кључни писац париске издавачке куће Hachette. Милорад Симовић и Страхиња Дамњановић, чији биографски подаци нису утврђени, у том периоду се нису истицали ширим професионалним активностима. Могуће је и да су били изабрани као привремени асистенти односно као (хонорарни) професорски помоћници (Уредба, 1927). За разлику од претходних, професионална делатност Мирка Дамњановића је забележена у просветној историји Србије. Као средњошколски наставник је у Ници предавао француски језик ђацима који су током Првог светског рата избегли у Француску. Након повратка и рада у Крушевачкој гимназији, Дамњановић је убрзо именован за професора француског језика у IV београдској гимназији, биран је за члана комисије за полагање професорских испита, а истакао се и ангажовањем на Радио Београду, где је извесно време држао курсеве француског језика за широки аудиторијум. Чини се, ипак, да је најзначајнији у његовој каријери ауторски рад који се односи на уџбенике. У почетку је то био само мањи приручник насловљен *Француски неправилни глаголи*, да би 1932. године Дамњановић објавио чак четири уџбеника за разреде нижих средњих школа (Stikić, 2004).

2.4. Уџбеници и методе подучавања

Питање о уџбеницима француског језика који су употребљавани на Нижој и Вишој школи Војне академије остаје за сада без одговора, с обзиром на то да о њима нема података у датом корпусу, али је извесно да није био објављен ниједан домаћи уџбеник за потребе наставе француског језика у војним школама.⁵ Није постојала ни најмања назнака о томе који су штампани материјали послужили за планирање и реализацију наставе француског језика војне струке. С обзиром на тадашње француско развијено војно образовање (Drévilion/Wieviorka, 2018), за чије потребе је објављивана обимна литература, као и међуратни месечни часопис *Revue militaire française*, претпостављамо да су употребљавани одговарајући француски уџбеници или је вршена компилација текстова, која, међутим, никада није добила форму објављеног домаћег приручника. Занимљива је чињеница да ниједном није био оглашен ни конкурс за такву врсту уџбеника, за разлику од, на пример, конкурса „за израду немачке читанке за Нижу школу Војне академије“ (СВЛ, 1925: 1741). Она је, према прецизираним условима, требало да представља уџбеник немачког језика војне струке. Аутори су имали обавезу да, између осталог, изврше селекцију текстова како би питомци научили „стручне и техничке војне изразе“, те да такав садржај представља половину уџбеничког садржаја (СВЛ, 1927: 348–349). Највише што се, у том погледу, учинило у вези са учењем француског језика, био је, чини се, *Француско-српски војни речник* пешадијског капетана Обрада Обрадовића, чију је употребу одобрило Министарство почетком 1938. године, односно „његову слободну продају у војсци и морнарици“ (СВЛ, 1938: 336). У кратком предговору је армијски генерал Душан Симовић истакао, између осталог, да речник „треба да послужи као повод и база за израду сличних речника и за друге стране језике“ (Обрадовић, 1938; 1939). То је и остварено у приближно исто време објављивањем *Италијанско-српског војног речника* мајора Николе Павасовића и *Немачко-српскохрватског речника војних и војно-техничких речи и израза* генерала Уроша Тешановића и др Драгољуба Обрадовића⁶ (СВЛ, 1940: 1021, 2718). Када је реч о претпостављеној употреби уџбеника француског језика, могуће је, али не и много вероватно,⁷ да су неке од бројних француских читанки домаћих аутора, намењених настави француског језика на вишем циклусу југословенских гимназија, коришћене на Војној академији као основни уџбеници, док је лексика војне струке представљала засебан сегмент наставног рада.

Када је реч о методолошком приступу, директна метода је 1920. године званично уведена и примењивана у настави француског језика у југословен-

5 У библиографијама објављених уџбеника француског језика, које обухватају и међуратни период (Polovina, 1964: 125–143; Стикић, 2016: 106–110), нема наведених наслова домаћих уџбеника намењених војним школама. Исто је утврђено претраживањем каталога библиотеке у систему COBISS.

6 У прилог вредности ове врсте књига иде чињеница да на листи дезидерата Народне библиотеке Србије фигурира и аутографски уџбеник немачког језика за војне школе Д. Обрадовића из 1938. године.

7 У настави француског језика на вишем циклусу гимназија и реалки (узраст 14–18 година), употребљаване су француске читанке које су се заснивале на избору књижевних текстова француских писаца.

ским средњим школама. Овај дидактички новитет је унео приметан елан у наставни рад, али је, истовремено, изазвао бројне полемике и недоумице, како код самих наставника, тако и у научно-стручним круговима, што је окончано препоруком да се примењује умерена директна метода која је, извесно, у многим школама добијала карактеристике граматичко-преводне методе (Стикић, 2016). Неке закључке о методичком приступу у војним школама можемо извести на основу садржаја пријемних испита: пажња је била усмерена на писани текст ког је требало читати, неопходно је било теоријско познавање граматике, вршено је превођење на матерњи језик и није захтевана конверзација на страном језику. Ако се узме у обзир да постављени циљ условљава методе и садржаје програма, тада су сви наведени поступци одражавали суштинску усмереност ка разумевању писаног француског језика, потоњег посредника у стручном усавршавању, о чему су неке назнаке биле дате већ на пријемном испиту за Вишу школу: „[...] да кандидат може да се служи тим страним језиком ради свог усавршавања“. Оспособљавање за усмено разумевање и изражавање на француском језику је, такође, у одређеној мери, вероватно било заступљено током саме наставе. Ова врста вештине је била неопходна, на пример, приликом каснијег стручног усавршавања у Француској. Конкурси овог типа су често оглашавани. Њихов први услов је подразумевао полагање испита „из француског језика, чиме ће се утврдити њихова способност да могу одмах по ступању у школу са успехом пратити предавања“ (СВЛ, 1919: 736; 1921: 1838; 1930: 1983; 1932: 839–840; 1937: 874).

3. Остале војне школе

Осим Војне академије у Београду, престоница нове, заједничке државе југословенских народа била је сведок времена наставног рада и живота још две важне установе војног образовања, у којима је предаван и француски језик.

3.1. Интендантска академија у Београду

Двогодишња Административна школа, потоња Нижа школа Интендантске академије, основана је 1925. године, а тада на пријемном испиту није било проверавано знање страних језика (Програм, 1925а). Ова установа војног образовања је имала задатак да ученике оспособи за „административну грану економских послова“, односно за службу нижих административних официра економске струке, који би се касније усавршавали за послове у „контролној и интендантској грани“ (Програм, 1925б: 745). Најкасније школске 1930/31. године су страни језици (француски или немачки) уврштени у програм полагања пријемног испита; његови штуро формулисани захтеви били су исти као за пријемни испит у Нижој школи Војне академије (Програм, 1930б). Француском је 1926. године додељен статус јединог страног језика који се учи током обе школске године, према програму Ниже школе Војне академије. Осим тога, француски је био класификован, од укупно три, у групу наставних предмета II категорије, заједно са Правилима службе, Законодавством, Народном историјом, Жељезничко-пловидбеном службом и Читањем карата и планова (Програм, 1926). Претходне,

1925. године је био објављен конкурс за једног хонорарног наставника на којем је изабран Ерик Полог, „дугогодишњи наставник француског језика“ (СВЛ, 1925: 825, 1002), чија професионална биографија није позната. Током неколико наредних година створени су услови за продужетак образовања у овој установи, тако да је Административна школа реорганизована и интегрисана у Интендантску академију, као њена Нижа школа, односно када је 1932. године отворена Виша школа. Годину дана раније, неколико наставника је било изабрано у звање нижег сталног војног професора, међу којима Динић, Шаре и Перић (СВЛ, 1931: 1859, 1932: 1844). Божидар Динић је, током међуратног периода, био један од најуспешнијих аутора средњошколских уџбеника француског језика. Брзо је напредовао у каријери: из Пожаревачке гимназије прешао је у III београдску мушку гимназију, а предавао је француски језик и на Вишој педагошкој школи у Београду. Милан Шаре, професор III мушке гимназије у Београду, такође се доказао као аутор; објавио је школску граматику француског језика, која је имала више издања, једну француску читанку, приручник *Француски у сто лекција* за ваншколску употребу, а бавио се и преводилаштвом (Стикић, 2016). Александар Перић је, крајем 30-их година прошлог века, предавао на Интендантској академији у Београду, у звању вишег сталног војног професора III класе. Његов *Француско-српскохрватски речник*, са „27.000 речи и неколико хиљада израза и галицизама“ је 1939. године одобрен за употребу и „слободну продају у војсци и морнарици“ (СВЛ, 1939: 2719; 1940: 199).

3.2. Ваздухопловна академија у Београду

Последња у низу војних школа у којима су предавани страни језици била је београдска Ваздухопловна академија. Наставни рад је почео у јесен 1938. године, пошто су питомци положили *претходни* пријемни испит, затим и *коначни* пријемни испит и у оквиру њега страни језик: превод текста из уџбеника и превод на страни језик (Правило, 1938). С обзиром на то да немамо података о томе који страни језик је био заступљен, можемо претпоставити, с обзиром на заступљеност страних језика на Војној академији, да су питомци учили (и) француски.

3.3. Војно-занатлијска школа у Крагујевцу

Свакако треба споменути ретке школе војног образовања, које нису омогућавале досезање високих позиција у војсци, а у којима су страни језици ипак били заступљени. Једна од таквих је и Војно-занатлијска школа у Крагујевцу,⁸ основана 1925. године, која је, током два трогодишња курса (шегртског и калфенског), обучавала питомце за бројне делатности: грађевинарство, столарство и столарско моделарство, ливничарство, коларство, седларство, лимарство, сабљарство итд. С обзиром на то да су примани ученици узраста између 12 и

8 Детаље о настави француског и других страних језика могли бисмо, извесно, да пронађемо у периодичној публикацији *Извештаји*, коју је ова установа објављивала између два светска рата. Међутим, примерци које поседују неке библиотеке у Србији објављени су пре Првог светског рата.

15 година,⁹ није био организован пријемни испит из страног језика, али је наставним планом било предвиђено да се учи један, сасвим вероватно француски језик (СВЛ, 1925: 1090–1091).

4. Закључак

Узимајући у обзир досадашња сазнања о настави и учењу француског језика у југословенском војном образовању између два светска рата, истраживање на датом корпусу је дало, углавном, позитивне резултате; добијено је неупоредиво више података, на чијој основи можемо извести више важних закључака. Са друге стране, и даље није познат прецизан годишњи фонд часова, садржај наставних програма, као ни уџбеници који су употребљавани у војним школама, мада је сасвим извесно да није био објављен ниједан уџбеник француског језика за потребе војног образовања. Такво стање ствари упућује на претпоставку да је настава француског језика делимично организована с обзиром на садржаје и уџбенике коришћене на вишем циклусу општих средњих школа. Такође је вероватно да су, с обзиром на захтеве постављене, на пример, за израду уџбеника немачког језика, у настави француског језика коришћени изабрани текстови војне тематике, односно стручни текстови, што је, иначе, било карактеристично за наставу француског језика у свим средњим стручним школама. У сваком случају, може се констатовати да је, иако није био заступљен у официрским и подофицирским школама, француски имао добар статус, с обзиром на категоризацију наставних предмета, као и изванредан приоритет у односу на друге стране језике (немачки и италијански) предаване на Војној академији, тадашњој најважнијој установи војног образовања. Током целог међуратног периода питомци су га учили и на Нижој и на Вишој школи, а изабрани предавачи су својим приметним ангажовањем у обављању ширих професионалних активности (аутори и рецензенти средњошколских уџбеника, приручника и речника, доктори наука, чланови комисија професорских испита и предавачи француског за најшири аудиторијум), потврдили оправданост тог избора. Ова констатација се, у извесној мери, односи и на Нижу и Вишу школу Интендантске академије.

Као што смо навели у уводном делу рада, непостојање релевантног фонда докумената у Архиву Југославије утицало је на то да део резултата истраживања и анализе остане у оквирима претпоставки. Оне би могле добити проширење основе применом методе интервјуисања, чији би резултати имали, ипак, карактер сведочанстава посредног типа, због протеклог времена. При томе, међутим, остаје могућност увида у садржај докумената из неких приватних архива које су у поседу интервјуисаних. Такође, неки подаци о настави француског језика на Војној академији могли би евентуално да буду реперирани у малобројним публикацијама именованим као Споменице, које су штампане поводом завршетка школовања сваке војне класе.

9 Крајем међуратног периода, у I разред је примано до 100 питомаца (СВЛ, 1940: 1546, 1699). Доња узрасна граница је значила да су питомци завршили барем основну школу, у којој страни језици нису предавани.

Литература

- Ивић, П. (1974). Миљивој Павловић. *Зборник за филологију и лингвистику*, XVII(1), 7–12.
- [Ivić, P. (1974). Milivoj Pavlović. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVII(1), 7–12]
- Максимовић, В. (1925). *Споменица 75-годишњице Војне академије 1850-1925*. Београд: Министарство Војске и Морнарице.
- [Maksimović, V. (1925). *Spomenica 75-godišnjice Vojne akademije 1850-1925*. Beograd: Ministarstvo Vojske i Mornarice]
- Обрадовић, О. Д. (1938). *Француско-српски војни речник*. Београд: б.и.
- [Obradović, O. D. (1938). *Francusko-srpski vojni rečnik*. Beograd: b.i.]
- Обрадовић, О. Д. (1939). *Француско-српскохрватски војни речник*. Сарајево: Пешадиско-артилериски гласник.
- [Obradović, O. D. (1939). *Francusko-srpskohrvatski vojni rečnik*. Sarajevo: Pešadisko-artileriski glasnik]
- Старчевић, Ј. Т. (1922). *Облици француских глагола*. Београд: Геца Кон.
- [Starčević, J. T. (1922). *Oblici francuskih glagola*. Beograd: Geca Kon]
- Стикић, Б. (2009). Почети средњошколске наставе француског језика у Србији. У В. Лопичић и Б. Мишић Илић (ур.), *Jezik, književnost, identitet: Jezička istraživanja 1* (стр. 237–248). Ниш: Филозофски факултет.
- [Stikić, B. (2009). Počeci srednjoškolske nastave francuskog jezika u Srbiji. U V. Lopičić i B. Mišić Ilić (ur.), *Jezik, književnost, identitet: Jezička istraživanja 1* (str. 237–248). Niš: Filozofski fakultet]
- Стикић, Б. (2015). Настава страних језика и средње стручно образовање у Србији током међуратног периода. *Настава и васпитање*, 2, 357–369.
- [Stikić, B. (2015). Nastava stranih jezika i srednje stručno obrazovanje u Srbiji tokom međuratnog perioda. *Nastava i vaspitanje*, 2, 357–369]
- Стикић, Б. (2016). *Настава француског језика у Србији између два светска рата: Дидактичко-методички аспект*. Нови Сад: Scienticum ауторско издање.
- [Stikić, B. (2016). *Nastava francuskog jezika u Srbiji između dva svetska rata: Didaktičko-metodički aspekt*. Novi Sad: Scienticum autorsko izdanje]
- Ђелажас, М. (2003). Војно образовање и његов значај. У Р. Петковић, П. Крестић и Т. Џивковић (ур.), *Образовање код Срба кроз векове* (стр. 173–180). Београд: ZUNS, DIS, Историјски институт.
- Cros, I. (2016). *Contribution à l'histoire du français langue étrangère au prisme des idéologies linguistiques (1945-1962)* (neobjavljena doktorska disertacija). Université Sorbonne Nouvelle – Paris 3, Paris.
- Dréviillon, H., Wieviorka, O. (2018). *Histoire militaire de la France: De 1870 à nos jours* (Volume 2). Paris: Perrin, Ministère des armées.
- Mangiante, J. M. (2006). Français de spécialité ou français sur objectif spécifique : deux démarches didactiques distinctes. In J. Pinilla Martinez et al. *Linguistique plurielle* (Volume 1) (pp. 137–152). Valencia: Editorial UPV.
- Polovina, P. (1964). *Udžbenici francuskog jezika kod Srba do 1914. godine*. Beograd: Društvo za strane jezike i književnost.

- Puren, C. (2012). *Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues*. Édition numérisée Christian Puren.
- Stevanović, M. (1974/75). In memoriam. Milivoj Pavlović. *Južnoslovenski filolog*, XXXI, 285–292.
- Stikić, B. (2004). L'enseignement des langues par la radio dans l'entre-deux-guerres : l'exemple de Radio Belgrade et d'autres radios européennes. *Documents pour l'Histoire du Français Langue Étrangère ou Seconde*, 32, 73–96.
- Stikić, B. (2010). L'enseignement du français en Serbie 1918–1941 : niveau universitaire. *Godišnjak*, XXXV(3), 247–254.
- Stikić, B. (2012). *Usvajanje stranog jezika u specifičnom kontekstu: Francuski jezik i Srbi u Prvom svetskom ratu*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Извори

- Пијевац, К. (2000). *Водич кроз фондове Краљевине Југославије (Садржај PDF)*. Београд: Архив Југославије. http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/informativna_sredstva/vodic_kroz_fondove_kraljevine_jugoslavije.html
- [Pijevac, K. (2000). *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije (Sadržaj PDF)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije] http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/informativna_sredstva/vodic_kroz_fondove_kraljevine_jugoslavije.html
- Правило. 1924. Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије. *Службени војни лист*, 20, 921–933.
- [Pravilo. 1924. Pravilo o prijemu, nastavi i ocenjivanju pitomaca Niže škole i slušalaca Više škole Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 20, 921–933]
- Правило. 1925. Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Административне школе Економске струке. *Службени војни лист*, 19, прилог, 1–6.
- [Pravilo. 1925. Pravilo o prijemu, nastavi i ocenjivanju pitomaca Administrativne škole Ekonomske struke. *Službeni vojni list*, 19, prilog, 1–6]
- Правило. 1927. Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије. *Службени војни лист*, 33, 1557–1570.
- [Pravilo. 1927. Pravilo o prijemu, nastavi i ocenjivanju pitomaca Niže škole i slušalaca Više škole Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 33, 1557–1570]
- Правило. 1930. Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије. *Службени војни лист*, 6, 234–245.
- [Pravilo. 1930. Pravilo o prijemu, nastavi i ocenjivanju pitomaca Niže škole i slušalaca Više škole Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 6, 234–245]
- Правило. 1934. Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије. *Службени војни лист*, 7, 239–252.
- [Pravilo. 1934. Pravilo o prijemu, nastavi i ocenjivanju pitomaca Niže škole i slušalaca Više škole Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 7, 239–252]
- Правило. 1938. Правило о пријему, настави и оцењивању слушалаца Више ваздухопловне школе. *Службени војни лист*, 27, 1445–1456.

- [Pravilo. 1938. Pravilo o prijemu, nastavi i ocenjivanju slušalaca Više vazduhoplovne škole. *Službeni vojni list*, 27, 1445-1456]
- Програм. 1919. Програм предмета пријемног испита за Нижу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 38, 947-950.
- [Program. 1919. Program predmeta prijemnog ispita za Nižu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 38, 947-950]
- Програм. 1920. Програм пријемног испита за Вишу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 22, 838-843.
- [Program. 1920. Program prijemnog ispita za Višu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 22, 838-843]
- Програм. 1921. Програм предмета за Вишу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 30, 1729-1730.
- [Program. 1921. Program predmeta za Višu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 30, 1729-1730]
- Програм. 1924а. Програм предмета пријемног испита за Нижу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 12, 492-497.
- [Program. 1924а. Program predmeta prijemnog ispita za Nižu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 12, 492-497]
- Програм. 1924б. Програм предмета пријемног испита за Вишу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 12, 497-503.
- [Program. 1924б. Program predmeta prijemnog ispita za Višu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 12, 497-503]
- Програм. 1925а. Програм предмета пријемног испита за Административну школу Еко-номске струке. *Службени војни лист*, 2, 58-62
- [Program. 1925а. Program predmeta prijemnog ispita za Administrativnu školu Ekonomske struke. *Služ. vojni list*, 2, 58-62]
- Програм. 1925б. Привремени програм наставе у Административној школи. *Службени војни лист*, 21, 745-754.
- [Program. 1925б. Privremeni program nastave u Administrativnoj školi. *Službeni vojni list*, 21, 745-754]
- Програм 1925в. Програм и правило о извођењу наставе код питомаца Војно-Санитетске школе. *Службени војни лист*, 52, 1873-1883.
- [Program. 1925в. Program i pravilo za izvođenje nastave kod pitomaca Vojno-Sanitetske škole. *Sl. voj. list*, 52, 1873-1883]
- Програм 1926. Програм наставе у Административној школи. *Службени војни лист*, 46 прилог, 1-15.
- [Program. 1926. Program nastave u Administrativnoj školi. *Službeni vojni list*, 46 прилог, 1-15]
- Програм. 1929а. Програм предмета пријемног испита за Нижу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 2, 47-53.
- [Program. 1929а. Program predmeta prijemnog ispita za Nižu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 2, 47-53]
- Програм. 1929б. Програм предмета пријемног испита за Вишу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 2, 53-75.

- [Program. 1929b. Program predmeta prijemnog ispita za Višu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 2, 53–75]
- Програм. 1930а. Програм предмета пријемног испита за Нижу школу Војне академије. *Службени војни лист*, 10, 513–530.
- [Program. 1930а. Program predmeta prijemnog ispita za Nižu školu Vojne akademije. *Službeni vojni list*, 10, 513–530]
- Програм. 1930б. Програм предмета пријемног испита за Нижу школу Интендантске академије. *Службени војни лист*, 27 (Прилог), непагинирано.
- [Program. 1930б. Program predmeta prijemnog ispita za Nižu školu Intendantske akademije. *Službeni vojni list*, 27 (Prilog), nepaginirano]
- СВЛ: *Службени војни лист*. Београд: Министарство војске и морнарице. Бројеви: 1919–1922, 1924–1940. Годишта: XXXVIII–XLI и XLIII–LIX.
- [SVL: *Službeni vojni list*. Beograd: Ministarstvo vojske i mornarice. Brojevi: 1919–1922, 1924–1940. Godišta: XXXVIII–XLI i XLIII–LIX]
- Уредба. 1922а. Уредба о Устројству Војно-Санитетске школе. *Службени војни лист*, 28, 1297–1304.
- [Uredba. 1922а. Uredba o Ustrojstvu Vojno-Sanitetske škole. *Službeni vojni list*, 28, 1297–1304]
- Уредба. 1922б. Уредба о Устројству Војно-Ветеринарске школе. *Службени војни лист*, 27, 1265–1272.
- [Uredba. 1922б. Uredba o Ustrojstvu Vojno-Veterinarske škole. *Službeni vojni list*, 27, 1265–1272]
- Уредба. 1924а. Уредба о Устројству Војно-санитетске школе. *Службени војни лист*, 13, 567–582.
- [Uredba. 1924а. Uredba o Ustrojstvu Vojno-Sanitetske škole. *Službeni vojni list*, 13, 567–582]
- Уредба. 1924б. Уредба о Болничарској подофицирској школи. *Службени војни лист*, 23, 1091–1105.
- [Uredba. 1924б. Uredba o Bolničarskoj podoficirskoj školi. *Službeni vojni list*, 23, 1091–1105]
- Уредба. 1924в. Уредба о Бродарској подофицирској школи. *Службени војни лист*, 50, 2042–2054.
- [Uredba. 1924в. Uredba o Brodarskoj podoficirskoj školi. *Službeni vojni list*, 50, 2042–2054]
- Уредба. 1924г. Уредба о Војно-Музичкој школи. *Службени војни лист*, 23, 1062–1070.
- [Uredba. 1924г. Uredba o Vojno-Muzičkoj školi. *Službeni vojni list*, 23, 1062–1070]
- Уредба. 1924д. Уредба о Војној академији. *Службени војни лист*, 5, 193–218.
- [Uredba. 1924д. Uredba o Vojnoj akademiji. *Službeni vojni list*, 5, 193–218]
- Уредба. 1925. Уредба о Инжињерској официрској школи. *Службени војни лист*, 49, 1693–1704.
- [Uredba. 1925. Uredba o Inžinjerskoj oficirskoj školi. *Službeni vojni list*, 49, 1693–1704]
- Уредба. 1927. Уредба о Војној академији. *Службени војни лист*, 33, 1525–1553.
- [Uredba. 1927. Uredba o Vojnoj akademiji. *Službeni vojni list*, 33, 1525–1553]

Уредба. 1930. Уредба о Војној академији. *Службени војни лист*, 5, 157–187.

[Uredba. 1930. Uredba o Voјnoj akademiji. *Službeni voјni list*, 5, 157–187]

Уредба. 1932. Уредба о Војно-Музичкој школи. *Службени војни лист*, 36, 1770–1786.

[Uredba. 1932. Uredba o Voјno-Muzičkoј školi. *Službeni voјni list*, 36, 1770–1786]

Уредба. 1933. Уредба о Војној академији. *Службени војни лист*, 36, 1676–1707.

[Uredba. 1933. Uredba o Voјnoj akademiji. *Službeni voјni list*, 36, 1676–1707]

Biljana J. Stikić

Summary

TEACHING FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE IN MILITARY EDUCATION IN SERBIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The paper presents the facts about the teaching and learning of French as a foreign language, which was taught in military education in Serbia between the two world wars. The research is mainly based on a corpus of several hundred issues of the Official Military Gazette, as well as on the results of the study of French language teaching in the interwar period. Its goal is to present some unknown facts about the above issues: the status of the subject, curricula, programs, textbooks, teaching staff and teaching methods. Using the descriptive-analytical and comparative methods, it was determined that foreign languages were not represented in non-commissioned officer and officer schools. The French language had the status of a subject, primarily in the Belgrade Military Academy, in its Lower and Higher Schools, respectively, during the entire interwar period. To enroll in this institution, it was necessary for the candidates to have a certain level of knowledge of French, which they proved in the first post-war years by taking the written and oral part of the entrance exam, while at the end of each school year they took the annual exam. French had the status of a subject of medium category of importance at the Academy and was present during the entire schooling period, i.e., for four school years. Although extremely extensive, the corpus does not contain precise data on the annual and weekly number of classes, nor on the content of curricula. French language textbooks for military schools were not published in that period, and the need for knowledge of French professional vocabulary is reflected in the fact that Obradović's French-Serbian (Croatian) military dictionary was published at the end of the interwar period. Most lecturers at the Academy were already proven and prominent French language teachers. French was also taught at the Belgrade Administrative School, later the Quartermaster's Academy, then at the Aviation Academy opened in Belgrade at the end of the interwar period, as well as at the Military-Crafts School in Kragujevac.

Key words:

French as a foreign language, teaching, military education, Serbia, interwar period

Biljana J. Stikić

Résumé

L'ENSEIGNEMENT DU FRANÇAIS LANGUE ÉTRANGÈRE DANS LA FORMATION MILITAIRE EN SERBIE D'ENTRE-DEUX-GUERRES

La recherche de la problématique en question est focalisée sur un corpus de plusieurs centaines de numéros du Journal officiel militaire. Le but en a été d'examiner et de présenter des faits peu connus : importance du français, programmes d'enseignement, manuels, enseignants et approche méthodologique. C'est d'abord à l'Académie militaire de Belgrade, à savoir dans ses Écoles inférieure et supérieure, que le français a été enseigné, durant toute la période. L'admission dans ces établissements de formation militaire nécessitait une certaine connaissance en langue étrangère, ce que les candidats prouvaient pendant l'examen d'admission, puis en fin de chaque année scolaire sous la forme de l'examen annuel. Vu la catégorisation des disciplines enseignées à l'Académie, les langues étrangères, et par conséquent le français, représentaient des matières de moyenne importance mais obligatoirement présentes durant toute la scolarité : d'abord deux années à l'École inférieure, puis deux années à l'École supérieure. En ce qui concerne les manuels de français destinés aux écoles militaires, il est certain que cette sorte de livres scolaires n'a pas été publiée en Serbie avant la Seconde Guerre mondiale, alors qu'un vocabulaire militaire français-serbo-croate a paru dans les années 1930. Les professeurs de français employés à l'Académie étaient majoritairement des enseignants expérimentés qui appliquaient probablement l'approche traditionnelle à savoir la méthode grammaire-traduction. Il faut aussi mentionner le fait que le français a été enseigné à l'Académie d'Intendance de Belgrade et probablement à l'Académie aéronautique, fondée à Belgrade en fin des années 1930, ainsi qu'à l'École militaire artisanale de Kragujevac.

Mots-clés :

français langue étrangère, enseignement, formation militaire, Serbie, entre-deux-guerres

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.9>
378.6:811.411.21(497.11)
378.6:811.411.21

Уčenje savremenog arapskog kao stranog jezika – modeli i pristupi

Meysun A. Gharaibeh Simonović*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za orijentalistiku

Ključne reči:

arapski jezički
kontinuum
savremeni arapski
jezik
standardni arapski
jezik
narodni arapski
varijeteti
srednji arapski
usvajanje arapskog kao
stranog jezika (L2)
komunikativna
kompetencija

Apstrakt

U kategorisanju jezika po težini sačinjenom na osnovu potrebnog vremena za usvajanje stranog jezika (L2), arapski se neretko ubraja među najteže jezike za učenje. Postoji mnoštvo razloga da se ova vrsta lingvističkog stereotipa ospori, dok druge činjenice idu u prilog upravo toj tvrdnji. Naime, nepobitna činjenica koja arapski jezik čini nepristupačnijim, u smislu celovitog ovladavanja njime, jeste njegovo složeno teritorijalno raslojavanje. Ovaj tip raslojavanja na prvi pogled ostavlja utisak da se radi o sinhronom usvajanju nekoliko neravnopravnih jezičkih sistema, što je uslovalo da se u svetskoj i domaćoj arabistici više puta postave pitanja „Koji arapski jezik učiti?“ i „Kako ga podučavati?“. Postojeći i mogući odgovori na data pitanja ključni su za razumevanje ali i prevazilaženje poteškoća sa kojima se susreće polaznik u učenju arapskog kao stranog jezika, zbog čega se u radu najpre bavimo definisanjem granica *savremenog* arapskog jezika, a zatim i različitim modelima i pristupima u nastavnim programima usmerenim na praktično ovladavanje njime. (примљено: 23. фебруара 2022; прихваћено: 11. априла 2022)

1. Granice arapskog jezika

Standardni arapski jezik (SAJ) prvi je zvanični jezik u 22 države,¹ koje se kod njenih žitelja još uvek, u značajnoj meri, doživljavaju kao teritorijalna celina, obuhvaćena nazivom „Arapska domovina“ (al-Waṭan al-ʿarabī). Kada se tome doda status arapskog jezika i kao jezika manjine u nekim okolnim državama,² može se pretpostaviti da s njim dolazi u kontakt preko 400 miliona ljudi kroz obrazovanje, medije ili svakodnevnu komunikaciju.

Uzimajući u obzir pomenute podatke, očekivano je da tako rasprostranjen jezik ima složenu sociolingvističku sliku. Naime, ideološki status SAJ-a, od normiranja u VIII veku, nije u korelaciji s njegovom upotrebom u svakodnevnoj komunikaciji. Neprikosnovenost i prestiž SAJ-a se u najvećoj meri oslanjaju na pisane tekstove, prevashodno na tekst *Kurana*, zbog čega je jedna od njegovih prepoznatljivih odrednica i „jezik *Kurana*“ (luġat *al-Qurʿān*). Upravo je na taj način sakralna dimenzija SAJ-a vekovima uticala na održivost njegove sekularne dimenzije, dok se obuhvatniji, stalni epitet ove jezičke varijante realizuje u reči „al-fuṣḥā“ (al-fuṣḥā), koja se može prevesti kao „čist“, „pravilan“, „jasan“, „razumljiv“ i, napokon, „rečit“ arapski jezik (al-luġa al-ʿarabiyya al-fuṣḥā), kako se SAJ univerzalno naziva kod njegovih govornika. U toj univerzalnosti, govornici arapskog jezika ne vrše distinkciju između klasične i moderne varijante standardnog arapskog (KSAJ i MSAJ), iako je ona postala vrlo aktuelna u okviru zapadne arabistike.

Ovladavanje standardnim arapskim uglavnom je zasnovano na pasivnom poznavanju ovog jezičkog nivoa, pogotovo u pogledu klasičnih tekstova, sa kojima se izvorni govornici susreću tokom obrazovanja, zadržavajući se u njihovoj obradi na receptivnim veštinama – slušanju i čitanju, uz slabiju pragmatičku kompetenciju. U tom smislu, SAJ nije uporediv sa drugim jezicima koje karakteriše izražena diglosija. Na primer, za razliku od standardnog nemačkog jezika (Hochdeutsch), govorna zajednica „fushe“ ne postoji (Younes, 2015: 15), iako veština pismenog izražavanja u formalnom smislu podrazumeva oslanjanje na modernu varijantu SAJ-a.

Uz „pravilni arapski jezik“ ili, tačnije, uprkos njemu, sredstvo komunikacije bili su i ostali *narodni arapski varijeteti* (NAV), koje njegovi govornici nazivaju kolokvijalni, „obični“ jezik (al-ʿāmmiyya). NAV se mogu međusobno diferencirati kroz različite tipove podela, među kojima najpre treba imati u vidu prelaz između preislamskih (starih) *arabljanskih* i postislamskih (novih) *arapskih* dijalekata. Pored elemenata koji su „utopljeni“ u SAJ, neke osobenosti starih dijalekata inkorporirane su i u nove arapske dijalekte. Naime, nakon pojave islama, Arabljanima su se koristili SAJ-om u formalnim i autohtonim dijalektima u neformalnim prilikama, usput upijajući i elemente iz novih jezika (aramejskog, persijskog, koptskog, berberskog i

1 U pitanju su države smeštene od Atlantskog okeana na zapadu do Persijskog zaliva na istoku, i od Sredozemnog mora na severu do roga Afrike i Indijskog okeana na jugoistoku.

2 Pored država Arapske domovine, SAJ je zvanični jezik u još pet susednih država (Čad, Eritreja, Južni Sudan, Somalilend i Izrael). Kao jezik manjine, prisutan je u Iranu, Turskoj i Avganistanu, a zbog migracija od druge polovine XX veka i u znatno širem smislu, posebno u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi, gde se nastanio veliki broj arapskih doseljenika.

drugih), koji su bili u opticaju na pripojenim teritorijama. Upravo je ukazani proces *koinizacije* uslovio razlučivanje nekog starog od novog arapskog dijalekta,³ pri čemu se potonji u zapadnoj arabistici još naziva i *novoarapski* (New Arabic), *neoarapski* (Neo-Arabic) ili *urbani dijalektalni koine*, odnosno *srednji arapski* (Middle Arabic).

Geografski gledano, arapski dijalekti dele se na varijetete arapskog istoka (Mašrika) i arapskog zapada (Magreba). „Granična linija“ se povlači posredstvom glagolskih oblika za imperfekat prvog lica jednine, koji glasi *aktib* u istočnoj grupi dijalekata, a *niktib* u zapadnoj.⁴ Njihov ukupni broj nije lako odrediti, dok je stepen razumevanja među govornicima različitih NAV relativna stvar, u zavisnosti od prethodnog izlaganja datom varijetetu i njegove familijarnosti. Ove grupe dijalekata su različite, ali ne i jednake po prestižu, kako to zaključuje u jednoj svojoj studiji Atika Hašimi (Hachimi, 2013: 271).

Sa sociološkog aspekta, arapski dijalekti dele se na urbane (ḥaḍarī) i beduinske (badawī) dijalekte, u čemu presuđuje izgovor glasa *q*, dok se urbani dalje dele na gradske (madanī) i ruralne (qarawī ili fallāḥī) dijalekte. Pored toga, moguće ih je posmatrati kroz razne druge sociolingvističke kategorije, kao što su, na primer, rod, uzrast, pripadnost verskoj ili političkoj grupaciji.

Predstavljenu jezičku situaciju, u kojoj su polovi arapskog jezičkog kontinuuma, standardni i nestandardni, zadobili određene funkcije, prvi najčešće kao sredstvo pismenog i drugi usmenog izražavanja, zapadni arabisti su od sredine šezdesetih godina XX veka terminološki odredili i pojašnjavali kao *diglosiju*. Za najvažniju teorijsku referencu o diglosiji uzima se studija *Diglossia* Čarlsa Fergusona iz 1959. godine, u kojoj je ovu pojavu definisao kao uporedno egzistiranje formalnog, „višeg“, jezičkog nivoa, obeleživši ga sa H (*high variety*), i neformalnog, „nižeg“, jezičkog nivoa, naznačenog slovom L (*low variety*).

Rasprave inicirane Fergusonovom definicijom diglosije, ilustrovane, između ostalog, diskrepancom između „višeg“ i „nižeg“ arapskog jezika, kao i simboličkom i upotrebnom vrednošću svakog od njih, ubrzo su proširene novim pristupima jezičkoj situaciji na arapskom govornom području. Novim terminološkim rešenjima u imenovanju pojave raslojavanja u arapskom jeziku, a posebno polova njegovog kontinuuma, priključuju se i brojni termini za označavanje prelaznih nivoa ili međunivoa arapskog jezika. Tako je već naredne godine H. Blank u studiji *Stylistic Variation in Spoken Arabic* (Blanc, 1960) predstavio pionirsko promišljanje o arapskom jeziku kao skupu ključnih nivoa u njegovom kontinuumu, izdvojivši sledećih pet gramatičkih nivoa: 1. *standard classical* (standardni klasični); 2. *modified classical* (modifikovani klasični); 3. *semiliterary* ili *elevated colloquial* (poluliterarni ili viši kolokvijalni); 4. *koineized colloquial* (koinizovani kolokvijalni) i

3 Termin *koinizacija* odnosi se na proces interdijalekatskog kontakta koji dovodi do jezičkih rekonstrukcija. Ona podrazumeva, iako ne uvek, da će neuobičajene odlike svakog od kontaktnih varijeteta biti napuštene i da će najuobičajenije odlike doći namesto njih. Više o klasičnoj i modernoj koinizaciji u arapskom jeziku v. Miller, 2006: 593–596; Abboud-Haggar, 2006: 617–620.

4 O podgrupama dijalekata Mašrika i Magreba, i karakteristikama po kojima su prepoznatljivi v. Palva, 2006: 605–610.

5. *plain colloquial* (uobičajen kolokvijalni). Slični primeri mogu se naći u velikom broju kasnijih studija, pri čemu se u svakoj od njih različito opisuju izdvojeni nivoi arapskog jezika, uz nijansiranje pojmovno-terminološkog aparata (npr. Badawī, 1973).

Uz teorijsko i terminološko razgraničavanje različitih nivoa arapskog jezika, bilo kroz diglosiju ili multiglosiju, među arapskim intelektualcima se pojavilo uverenje da je ukazani jezički raskorak moguće prevazići nametanjem *srednjeg arapskog* (al-ʿarabiyya al-wuṣṭā), koji se popularno naziva i „treći jezik“ (al-luġa al-tālita). Njega sačinjavaju ustaljeni i šire upotrebljavani elementi iz gramatičkih sistema SAJ-a i NAV, kao i njihov frekventni, svima poznati leksički fond. Drugim rečima, radi se o pojednostavljenoj varijanti standardnog arapskog, u većoj ili manjoj meri koinizovanoj uz pomoć jezičkih univerzalija iz NAV. Srednji arapski predstavlja funkcionalno jezičko sredstvo u komunikaciji među obrazovanim arapskim govornicima, premda u sasvim retkim prilikama. O tome svedoče poneka dijaloška sučeljanja akademskog i političkog tipa, što je, primera radi, evidentno u emisijama na pojedinim televizijskim i radio kanalima, poput Al Džazire i arapskog BBC-ja.

Imajući u vidu opisano jezičko stanje, u kategorizaciji jezika po težini oslonjenoj na vreme potrebno za usvajanje stranog jezika arapski se, uz kineski, korejski i japanski, ubraja među najteže jezike za učenje. Iako bi se ova vrsta lingvističkog stereotipa mogla osporiti, pored ostalog, stoga što je ustanovljena s tačke gledišta govornika engleskog jezika, nepobitna činjenica koja arapski jezik čini nepristupačnijim, u smislu celovitog ovladavanja njime, jeste njegovo složeno teritorijalno raslojavanje. Ovaj tip raslojavanja na prvi pogled ostavlja utisak da se radi o sinhronom usvajanju nekoliko neravnopravnih jezičkih sistema.⁵

Pored teritorijalne raslojenosti, koja podrazumeva gramatičko, leksičko i situaciono nepreklapanje između različitih „lica“ arapskog jezika, u prepreke u ovladavanju *celim* arapskim kao stranim jezikom ubraja se još i nesrodno zvučanje reči u odnosu na reči iz evropskih jezika, nedovoljno brzo ažuriranje savremenih rečnika arapskog jezika, veliki broj sinonima, neprepoznatljivost rukopisa u odnosu na štampana slova itd. (Van Mol, 2006: 302–303, 306, 308). Tome treba dodati i činjenicu da se, uz smenjivanje nivoa iz arapskog jezičkog kontinuuma (s većim ili manjim stepenom koinizacije standardnog arapskog) i služenja različitim urbanim i ruralnim NAV, pojedini članovi arapske govorne zajednice služe i engleskim jezikom u zemljama Mašrika, francuskim u Magrebu, preko *makaroni* jezika (mešavine stranih i arapskog jezika) širom arapskog sveta, pa sve do *arabizi azbuke*, sastavljene od kombinacije brojeva i latiničnog pisma u pisanim iskazima na arapskom jeziku.

Sve pomenute činjenice u vezi s jezičkom realnošću arapskog govornog područja uslovile su da se u svetskoj i domaćoj arabistici više puta postave pitanja „Koji

5 Detaljnija obrazloženja u vezi s težinom arapskog jezika i opravdanosti tog suda mogu se naći u brojnim studijama (npr. Hee-man, El-Khazindar, 2006: 100; Belnap, 2006: 175–177; Van Mol, 2006; Stevens, 2006). O tome na slikovit način govori i K. Kilan u ogledu naslovljenom *Learning Arabic: A Lifetime Commitment*, prisećajući se reči svog prvog učitelja arapskog: „Niko ne može naučiti ovaj jezik“, što je nakon dugogodišnjeg truda, uloženog u ovladavanje arapskim jezikom, i sama potvrdila (Killeen, 1997: 145–146). Uz to, sud o arapskom kao teškom i nepristupačnom jeziku ne izriču samo arabisti i oni koji ga uče kao strani jezik već i sami Arapi.

arapski jezik učiti?“ i „Kako ga podučavati?“, a odgovori na ova pitanja ključni su za prevazilaženje poteškoća sa kojima se susreće polaznik u učenju arapskog kao stranog jezika.

2. Modeli i pristupi van i unutar arapskog sveta

Uobičajeno je da se nastavni model za učenje stranog jezika kreira prema glotopolitičkom programu zemlje/zemalja čiji se jezik usvaja. Shodno statusu SAJ-a u arapskom svetu, ovaj nivo arapskog jezika, bilo da se radi o njegovoj klasičnoj ili modernoj varijanti, vekovima je izučavan i na zapadnim univerzitetima kao univerzalno sredstvo za upoznavanje sa nasleđenom i tekućom baštinom na tom jeziku.⁶ Takav se nastavni model ujedno podrazumevao i još uvek podrazumeva u okviru nižeg, srednjeg i višeg obrazovanja u svim zemljama arapskog sveta, bez obzira na prisustvo diglosije, odnosno multiglosije na tom području. U oba slučaja – unutar i izvan arapskog sveta – dati monološki pristup se može okarakterisati kao konzervativan, neosetljiv za realne potrebe i govorne navike arapske govorne zajednice. Ipak, takav klasicistički pristup skladan je modelima u okviru kojih se arapski uči kao jezik struke, kakav je slučaj u izučavanju teksta *Kurana*, islamskih nauka ili, uopšteno, srednjovekovnih rukopisa na SAJ-u.⁷

Premda je još tokom XIX veka bilo izuzetaka u pogledu sastavljanja priručnika za NAV i njihovog uvođenja u obrazovni program na zapadnim univerzitetima,⁸ nastava arapskog jezika doskora nije pretrpela velike promene van arapskog sveta, a posebno ne unutar njegovih granica. Tek su poslednjih decenija XX veka odgovori arabista na pitanja „Koji arapski jezik učiti?“ i „Kako ga podučavati?“ učinili da nekada „neprikosnoveni gramatičko-prevodni metod potiskuju savremeni glotodidaktički modeli koji se koriste u nastavi svih ostalih živih jezika“ (Mitrović, 2004: 141). To nije očividno samo u teorijskom promišljanju o arapskom kao stranom jeziku, već i u praktičnom smislu, osobito u promeni nastavnog programa na arabističkim grupama i u udžbeničkoj literaturi, najpre na zapadnim univerzitetima, a potom i u akademskim centrima za učenje arapskog kao stranog jezika na arapskom govornom području.

Ipak, sudeći po iskazima nekih arabista, ukazani pomak u učenju arapskog kao stranog jezika još uvek ne parira po svom konačnom učinku prosečnoj jezičkoj kompetenciji izvornih govornika, barem onih obrazovanih, koja podrazumeva vladanje *celim* arapskim jezikom, od njegovih standardnih varijanti do nestandardnih varijeteta.⁹ Po broju časova i dalje dominira nastava posvećena modernoj varijanti SAJ-a,

6 O učenju arapskog kao stranog jezika u akademskim centrima na Zapadu, počevši od XVI veka, v. Versteegh, 2006: 5–11. O razvoju arabističkih centara u SAD, počevši od XVII veka, v. Ryding, 2006: 13–14.

7 Na primer, v. program islamskih nauka na Univeritetu u Birminghamu na <https://www.birmingham.ac.uk/schools/lcahm/departments/languages/sections/arabic/index.aspx>; i na Institutu za arapski jezik za nearapske govornike na Univerzitetu Um al-Kura u Meki na <https://uqu.edu.sa/en/tlarab/App/Plans>

8 Više o početnom razvoju nastave i jezičkih priručnika posvećenih NAV v. Sa'īd, 1964: 9–42.

9 Američki arabista Vilmsen primećuje da samo mali broj arabističkih programa na univerzitetima omogućava studentima da steknu dovoljnu komunikativnu kompetenciju na nekom od NAV, dok većina tome posvećuje „semestar-dva, ako i toliko“ (Wilmsen, 2006: 129; sl. Younes, 2015: 57).

iako ovaj jezički nivo nije uobičajeno jezičko sredstvo u usmenoj komunikaciji sa izvornim govornicima, uz napomenu da je katkad i za tekst neophodno poznavanje NAV u njihovoj pisanoj realizaciji.

S druge strane, gramatička kompetencija koju studenti stiču na SAJ-u može im se učiniti bespredmetnom kada uvide da i sami Arapi kroz obrazovanje usvajaju ovaj jezički nivo gotovo kao drugi jezik. Naime, kako pokazuju neka istraživanja, i vrlo obrazovane izvorne govornike arapskog jezika karakteriše gramatička nesigurnost u poznavanju SAJ-a, posebno u gramatičkim partijama kao što su konjugacijsko-deklinacijski nastavci, sintaksa brojeva, slaganje između glagola i imenskih reči itd.¹⁰ Uzrok tome nalazimo u činjenici da su maternji jezici u arapskom svetu zapravo NAV ili pak neki drugi manjinski jezici (berberski, kurdski, koptski, nubijski, jermenski itd.), dok se u visokom obrazovanju „sučeljavaju“ SAJ i neki od stranih jezika, naročito francuski i engleski. No, bez obzira na irealan glotopolitički program u zemljama arapskog sveta, uz pomoć kojeg se kod nezanemarljivog broja postiže samo pasivno poznavanje SAJ-a, stanovništvo ovog područja tokom života razvija osećaj, odnosno sociolingvističku kompetenciju za podobnost upotrebe određenog nivoa iz arapskog jezičkog kontinuuma u različitim govornim situacijama, formalnim i neformalnim.¹¹

Danas se sve više arabista zalaže za uvažavanje jezičke stvarnosti arapskog govornog područja takve kakva jeste, makar teorijski, dok se glotodidaktički model uz pomoć kojeg bi se postigla jezička kompetencija, razlikuje od jednog do drugog univerzitetskog kurikuluma, ili pak od jednog do drugog predavača u istoj instituciji.¹² Stoga nalazimo nekoliko različitih pristupa u učenju arapskog kao stranog jezika u okviru visokog (višegodišnjeg) obrazovanja, koji se, ugrubo, mogu grupisati u nekoliko tipova nastavnih modela.¹³ Načelno, radi se o davanju prednosti jednom ili drugom polu arapskog jezičkog kontinuuma, uz prisustvo i trećeg, srednjeg, puta kroz sintezu ovih krajnosti.

Za prvi i najuobičajeniji model učenja arapskog kao stranog jezika karakterističan je program koji u osnovi teče na MSAJ, kojem se naknadno priključuju kursevi NAV, najčešće egipatski ili levantski arapski, a ređe neki od magrepskog ili zalivskog arapskog. Obično se radi o neravnopravnom uvođenju NAV uz MSAJ, jer je broj časova posvećenih govornom arapskom znatno manji u odnosu na jezičke vežbe koje se odvijaju na standardnom jeziku. U pogledu komunikativnih kompetencija, nedostatak ovog modela ogleda se u tome što studenti doživljavaju NAV kao

10 O ispoljavanju gramatičke nesigurnosti kod (obrazovanih) izvornih govornika arapskog jezika v. Parkinson, 1996: 91–101.

11 Treba napomenuti da ova vrsta osećaja zavisi umnogome od obrazovanja izvornih govornika, pa su i njihove jezičke veštine varirajuće u pogledu poznavanja različitih nivoa arapskog jezika (Wahba, 2006: 146).

12 Učenje arapskog kao stranog jezika postalo je posebna oblast proučavanja, poznata na engleskom po svojoj skraćeniци kao „TAFL“ (Teaching Arabic as a Foreign Language), a na arapskom kao „Ta’līm al-‘arabiyya li-ğayr al-nātiqīn bi-hā“. O varijacijama termina za „učenje arapskog kao stranog jezika“ na arapskom jeziku v. Facchin, 2017: 22–26, 68–69, 79–80, 110–111, 134.

13 Ovdе izuzimamo već pomenuti model učenja arapskog kao stručnog jezika za potrebe izučavanja premodernog (klasičnog) nasleđa na arapskom jeziku, kao i arapskog kao naslednog jezika u okviru osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja van arapskog sveta, sve prisutnijeg od osamdesetih godina XX veka.

odvojenu jezičku stvarnost u odnosu na SAJ, s obzirom na to da je komparativna nota u takvim programima minorna, i da student troši duplo više vremena na vežbanje osnovne, svakodnevne konverzacije, kao da ovu veštinu usvaja na dva različita jezika. Naime, polaznik najpre progovara na SAJ-u, da bi, nakon godinu do dve, vežbao da „kvari“ iste iskaze, a ovakvo je odlaganje, kako ističe Rajding, obeshrabrujuće i ograničavajuće za studente, s obzirom na to da im je uskraćeno da ovladaju govornom varijantom arapskog koja bi im pomogla u interakciji s izvornim govornicima (Ryding, 2006: 16).

U poslednje dve decenije načinjen je nepregledni broj teorijskih promišljanja, istraživanja i analiza koje, u zbiru, ukazuju na negativne posledice nedovoljnog razvijanja komunikativnih kompetencija na nekom od NAV.¹⁴ Uobičajeni utisak mladog arabiste nakon susreta s izvornim govornicima Junis opisuje na sledeći način:

Zamislite samo šok i frustraciju studenta koji je učio arapski dve ili tri godine, tokom kojih je ovladao gramatikom standardnog jezika i osposobljen da čita dela iz klasične arapske književnosti, a koji onda otputuje u neku arapsku zemlju i ne može da komunicira s izvornim govornicima o osnovnim potrebama. Ili pak zamislite reakciju studenta koji je potrošio sate pokušavajući da nauči desetak oblika konjugacije glagola *laysa* (ne biti), da bi tokom posete nekoj arapskoj zemlji shvatio da izvorni govornik zapravo ne koristi ijedan od tih oblika u konverzaciji, već jednostavno reč miš. (Younes, 2015: 25)

Ustaljenost modela učenja arapskog kao stranog jezika u okviru kojeg dominira SAJ ima nekoliko mogućih ideoloških i praktičnih objašnjenja. Na strani ideološkog, već je na početku rada rečeno da sakralna dimenzija podupire sekularnu dimenziju standardnog arapskog i štiti njegov prestiž. Na to se nadovezao i odnos prema SAJ-u kao jeziku dekolonizacije krajem XIX i u prvoj polovini XX veka, da bi, zatim, njegova uloga kao panarapskog „vezivnog tkiva“ opstala čak i onda kada je ova ideološka struja izgubila tlo pod nogama. U praktičnom smislu, uključivanje NAV u nastavu relativno je nov model učenja arapskog kao stranog jezika, sve učestaliji unutar i van arapskog sveta od kraja XX veka. U pogledu njegovog kasnog uključivanja, najveću kočnicu predstavljala je dilema koji od NAV postaviti kao osnov, te da li to treba biti jedan ili više njih (simultano ili naknadno), a zatim i na osnovu kojih priručnika ga podučavati, s obzirom na to da su udžbenici za SAJ znatno brojniji i razvijeniji od onih za NAV.

Neki od pomenutih negativnih aspekata prvog pristupa doveli su do drugog modela učenja arapskog kao stranog jezika, prepoznatljivog po radikalnom zaokretu u redosledu usvajanja nivoa iz arapskog jezičkog kontinuuma i pridavanju značaja svakom od njih. Učenje arapskog jezika u okviru takvog tipa nastavnog modela

---

14 Rečitu ilustraciju suočavanja mladih arabista (bez dovoljnog predznanja ili s površnim predznanjem NAV) sa sociolingvističkom realnošću arapskog sveta predstavlja rad S. Širi naslovljen *Learners' Attitudes Toward Regional Dialects and Destination Preferences in Study Abroad* (Shiri, 2013).

započinje se kursem nekog od NAV, kojem se predmeti na SAJ-u pridružuju kasnije, ali uz marginalizovanje njegovog značaja u usmenoj komunikaciji. To je u skladu s novijim istraživanjima, koja ukazuju na prednosti sticanja komunikativne kompetencije na odabranom stranom jeziku, ali i s anketama sprovedenim među studentima, koje pokazuju da je jedan od njihovih primarnih motiva tokom studiranja svakodnevna konverzacija s izvornim govornicima jezika koji uče, u ovom slučaju arapskog.¹⁵ Tako je, na primer, pomenuto očekivanje studenata udruženo s teorijskim promišljanjem istraživača usmerilo nastavni program arabistike pri Univerzitetu u Kembridžu, gde studenti od početka samo čitaju na MSAJ, a diskutuju i govore služeći se NAV. Prema mišljenju nekih autora, dati pristup osposobljava studente da se upoznaju sa svakim jezičkim nivoom arapskog u njegovom uobičajenom kontekstu upotrebe, ugledajući se na izvornog „prosečnog“ govornika arapskog jezika, koji upravo ovim redosledom stiče svoje jezičke kompetencije (Dickins/Watson, 2006: 110).

Međutim, i u ovom slučaju se uvođenje SAJ-a kao sekundarnog i odvojenog jezičkog nivoa, s naglaskom na pasivnim veštinama, isprečuje celovitom ovladavanju arapskim jezikom, iako su pojedini autori uvereni da je ovaj pristup pokazao bolje rezultate od obrnutog, prethodno opisanog, usmerenja. Naime, pojedini arabisti smatraju da je MSAJ samo pisani jezik, i da ga nikada ne treba upotrebljavati za komunikaciju ni unutar ni izvan učionice, tvrdeći da se studenti koji isprva „urone“ u MSAJ kasnije služe usiljenim gramatičkim konstrukcijama i neuobičajenom leksikom za svakodnevni govor Arapa (Wilmsen, 2006: 137).

Traganje za srednjim rešenjima prisutno je i u pristupima učenju arapskog kao stranog jezika. Ono se zasniva na sintezi učenja SAJ-a i NAV, bilo kroz upoznavanje polaznika s arapskim u verziji njegovog „trećeg jezika“ ili kroz *integralni pristup* koji podrazumeva ravnopravnu zastupljenost polova arapskog jezičkog kontinuuma.

Prvi tip kompromisnog rešenja predstavlja svojevrstni glotodidaktički eksperiment nekolicine autora koji su se u učenju arapskog opredelili za njegov srednji nivo. Upravo se u tom duhu odvijao šestomesečni kurs Formalnog govornog arapskog (Formal Spoken Arabic – FSA),¹⁶ namenjen Amerikancima koji su se pripremali za rad u arapskom svetu. Ovaj kurs su osamdesetih godina XX veka oblikovali i ustalili Rajding (Ryding) i Mehal (Mehall) u vašingtonskom Institutu za spoljne poslove (The Foreign Service Institute), što je 1990. godine dovelo do objavljivanja finalne verzije njihovog jezičkog priručnika, naslovljenog *Formal Spoken Arabic: Basic Course*. Tada je srednji arapski uveden na drugoj godini studija

---

15 Primera radi, v. rezultate ankete koju je 2003/2004. godine među studentima arapskog jezika sproveo Belnap (2006). Slične ankete su sprovedene i nadalje, a rezultati su po svojoj suštini bili isti – primarna motivacija za učenje arapskog kao stranog jezika bila je komunikacija sa izvornim govornicima (npr. v. Palmer, 2007).

16 Zapadni arabisti vrlo različito tumače *Formal Spoken Arabic*, upotrebljavajući uz dati termin i sijaset drugih, kao što su: *Educated Spoken Arabic (ESA)*, odnosno *Educated Arabic (EA)*, zatim *Colloquial Fusha*, *urban cultivated Arabic*, *middle Arabic*, *pan-Arabic*, *Standard Spoken Arabic*, *inter-Arabic coine*, *the koineized colloquial*, *inter-regional standard*, *supra-dialectal L*, *inter-Arabic*, *the inter-Arabic koine*, *the elevated colloquial*, *the international koine* i *prestigious oral Arabic* (Ryding, 2006: 668).

arapskog jezika na Univerzitetu Džordžtaun, premda ne s namerom da zameni kurseve MSAJ ili nekog od NAV, već kao prihvatljiv jezički prelaz, koji obuhvata osnovne elemente iz pomenutih nivoa arapskog jezičkog kontinuuma, a koji je, prema mišljenju autora, primenljiv u različitim formalnim i neformalnim govornim situacijama širom arapskog sveta.¹⁷

Iako na prvi pogled obuhvatniji od priklanjanja „čistom“ standardnom jeziku ili pak neuhvatljivom mnoštvu narodnih varijeteta, predloženi treći model ima vrlo ograničenu primenu u realnoj jezičkoj interakciji, što je već istaknuto u prvom delu ovog rada. Ipak, imajući u vidu da se za srednji arapski može uzeti vrlo širok raspon jezičkih varijacija, nastalih mešanjem elemenata SAJ-a i NAV, ovaj je jezički nivo zapravo uvek, makar i indirektno, prisutan u učenju arapskog jezika. Uz to, pojedini arapski lingvisti opisuju srednji nivo kao spontani govorni SAJ, dok je sam SAJ njegova pisana, odnosno štampana verzija (Badawī, 1973: 149).

Obuhvatniji i programski složeniji kompromisni nastavni model, s integralnim pristupom u učenju arapskog kao stranog jezika, ogleda se u sinhronom učenju SAJ-a i NAV od samog početka. Prvi udžbenički oslonac ovog usmerenja nalazimo u seriji priručnika naslovljenoj *al-Kitaab fii Taʿllum al-ʿArabiyya* (doslovno: *Knjiga za učenje arapskog*), nastala devedesetih godina u Americi, saradnjom triju autora, Brustad, al-Batala (al-Baṭal) i al-Tunsija (ʿAl-Tūnsī). Od trećeg izdanja, 2011. godine, serijal *al-Kitaab* je koncipiran kao interaktivni materijal, pri čemu je knjiga samo jedno od sredstava u nastavi, uz vežbe i audio-vizuelne priloge na osnovu kojih se obrađuju nastavne jedinice. Naime, redosled uvežbavanja jezičkih veština je obrnut u poređenju s prvim izdanjem. Sada je na početku svake nastavne jedinice fokus na „govornom“ arapskom, tačnije sticanju komunikativne kompetencije na egipatskom ili levantskom arapskom, nakon čega sledi uvežbavanje ostalih jezičkih veština (posebno pasivnih) na „formalnom“ arapskom.¹⁸

Integralni pristup, čiji je oslonac *al-Kitaab* – jedan od ustaljenijih priručnika u opticaju poslednjih godina – najpre je oprobano na devetonedeljnom kursu arapskog jezika na koledžu Midlberi u Vermontu, počevši od 1982. godine. Ovaj pristup je istovetan filozofiji učenja arapskog jezika koju je od devedesetih godina zastupao i profesor M. Junis, uvevši integralni pristup 1990. godine na Univerzitetu Kornel u Njujorku. Serija Junisovih praktičnih priručnika, koji su se takođe počeli pojavljivati od sredine devedesetih godina, nosi naslov *ʿArabiyyat al-Naas* (doslovno: *Arapski kod ljudi*). Po svom konceptu, Junisovi priručnici nalikuju serijalu *al-Kitaab* u njegovom trećem izdanju. Dakle, i u ovom slučaju je pristup ogledalo realne jezičke prakse, što znači da se „konverzacija, diskusije i materijal sa instrukcijama odvijaju na amiji [Levanta], dok se čitanje i pisanje odvijaju na fushi“ (Younes, 2015: 32). Takav način usvajanja arapskog jezika Junis smatra komplementarnim, a prednosti integralnog pristupa vidi u uštedi vremena i truda, jer insistira na sličnostima, dok,

17 O razvoju, primeni i ustrojstvu kursa Formalnog govornog arapskog v. uvodno izlaganje u pomenutom priručniku (Ryding/Mehall, 2005: xvii–xxxiii).

18 Više o konceptu ovog priručnika i izmenama koje su učinjene od prvog do trećeg izdanja v. uvod prve knjige serijala *al-Kitaab fii Taʿllum al-ʿArabiyya* (Brustad, al-Baṭal i dr., 2011: xi–xxvii).

kako kaže, protivnici uvažavanja NAV u nastavi uočavaju samo razlike u odnosu na SAJ (Younes, 2015: 33, 40).

Kao i svi modeli koji su mu prethodili, ni integralni pristup nije bez nedostataka. Jedan od glavnih koji mu se pripisuje jeste da stvara „konfuziju“ zbog previše inputa, odnosno da je posledica dvostrukog ili pak mnogostrukog inputa neusmereni output, zbog čega je *mešanje koda* (code-mixing) uobičajenija pojava od *promene koda* (code-switching).¹⁹ Prvi jezički proces ukazuje na odsustvo komunikativne kompetencije, očevidno u neadekvatnoj upotrebi jezika u određenom kontekstu i u određenoj zajednici, dok drugi podrazumeva ispravno shvatanje sociolingvističke stvarnosti. No, s obzirom na to da je integralni pristup, u odnosu na druge modele, i dalje u eksperimentalnoj fazi – još uvek nije dat konačni sud o njegovim prednostima i nedostacima.

Ono što je zajedničko za sve modele učenja arapskog kao stranog jezika na zapadnim univerzitetima jeste očekivanje da polaznici usavrše svoje znanje u nekom od akademskih centara u arapskom svetu, što se postiže individualnim stipendijama ili programskim odlaskom veće grupe studenata na određeno vreme u neku od arapskih država. Do nedavno se u takvim centrima podrazumevalo učenje SAJ-a (za sve četiri veštine), dok su polaznici usavršavali određeni NAV kroz spontanu svakodnevnu komunikaciju s izvornim govornicima.

Naime, prateći razvoj učenja arapskog kao stranog jezika na zapadnim univerzitetima, posebno u Severnoj Americi, i kroz interakciju i saradnju obeju strana, do izvesnih promena došlo je i u programima arapskih „domaćina“. Tome je takođe prethodilo mnoštvo teorijskih radova, usmerenih na različite teme iz primenjene lingvistike (po pitanju metode učenja) i sociolingvistike (po pitanju odabira jezičke varijante koja se uči), premda su potonje bile marginalizovane sve do osamdesetih godina XX veka.²⁰ Tada su se u pojedinim arapskim jezičkim centrima počeli učiti neki od lokalnih vernakulara uz SAJ i u samoj učionici, i to u skladu s funkcijama koje ovi jezički nivoi imaju u svakodnevici izvornih govornika. O tome, na primer, svedoče kursevi egipatskog arapskog na Aleksandrijskom univerzitetu i na Američkom univerzitetu u Kairu, kao i kursevi arapskog za neizvorne govornike u ostalim centrima gde su takvi programi prisutni.²¹ No, kako su programi načelno bazirani na motivima učenja arapskog jezika, razumljivo je da je SAJ primarna ili

19 Pomenuti i drugi nedostaci predmet su istraživanja radova koji se pojavljuju poslednjih godina, npr. v. Alhawary, 2021: 19–23.

20 Za podroban opis korena, razvoja i aktuelnih teorijskih i praktičnih smernica u učenju arapskog kao stranog jezika unutar arapskog sveta v. Facchin, 2017.

21 Na primer, za opis aktuelnog TAFL kursa na Univerzitetu Farus u Aleksandriji v. <https://www.pua.edu.eg/continuing-education/alc/teaching-arabic-as-a-foreign-language-tafl/about-tafl/>. Slično, za opis nastavnog programa u trajanju od jedne akademske godine ili nekoliko nedelja na Arapskom univerzitetu u Bejrutu v. <https://www.bau.edu.lb/Language-Center/Responsibilities-Teaching-Arabic-as-a-Foreign-Language>. Za različite modele učenja SAJ-a, NAV ili arapskog kao stručnog jezika u Centru za arapski kao strani jezik na Univerzitetu Jermuk v. https://www.yu.edu.jo/images/docs/Brochure_lang_Center2013.pdf. Ipak, neki programi učenja arapskog kao stranog jezika bazirani su samo na SAJ-u, kako je to slučaj u Centru za učenje arapskog za neizvorne govornike na Univerzitetu u Kataru; više o tome v. About ANNS | Qatar University (qu.edu.qa).

pak jedina opcija u onim centrima koji podupiru učenje arapskog radi bavljenja islamskim naukama (npr. u Saudijskoj Arabiji, Mauritaniji itd.). Takvi su kursevi i po sadržaju različiti od kurseva u centrima koji ugošćavaju polaznike zainteresovane za arapsku kulturu uopšteno, a koje karakteriše sekularno usmerenje (npr. Tunis, Egipat, Sudan, Jordan, Katar itd.), premda se u okvirima istih centara može naići i na mešavinu ovih dvaju usmerenja.

3. Modeli i pristupi na Univerzitetu u Beogradu

Imajući u vidu predočenu slojevitost arapskog jezika i njen odraz na učenje arapskog kao stranog jezika, pojedini domaći arabisti takođe su postavili pitanja „Koji arapski jezik učiti?“ i „Kako ga podučavati?“. Njihovi odgovori prethodili su praktičnom unošenju promena u nastavni program, najpre uključivanjem moderne varijante SAJ-a namesto klasične, a zatim i uvođenjem NAV kao izbornih kurseva.

Od pokretanja samostalnog Seminara za orijentalnu filologiju (danas Katedre za orijentalistiku) 1926. godine u Beogradu, njen osnivač, Fehim Bajraktarević (1889–1970), arapskom jeziku dodelio je, prema evropskom modelu orijentalistike, „centralno mesto u naučnom radu i nastavi na toj Katedri, jer on u velikoj meri duhovno i kulturno objedinjuje sve muslimane“ (Mitrović, 1996: 11). Shodno tome da su u to vreme studije arapskog jezika na evropskim univerzitetima tekle u duhu gramatičko-prevodnog metoda, dakle gotovo pasivnog poznavanja arapskog jezika, i to njegove klasične varijante, ni na domaćem terenu zadugo se nije usvajao neki novi, moderniji, glotodidaktički pristup.

Apel za uvažavanje moderne varijante SAJ-a u nastavnom programu Grupe za arapski jezik i književnost, a na uštrb klasičnog filološkog pristupa, začuo se 1963. godine, zahvaljujući mlađoj generaciji arabista. Tako je u referatu za osnivačku skupštinu Društva orijentalista Jugoslavije, naslovljenom *Problemi arabistike u Jugoslaviji*, njegov autor, H. Kaleši (1922–1976), ukazao na neophodnost iznalaženja pravilnog odnosa u izučavanju klasičnog i modernog SAJ-a, konstatujući da je za to vreme i društvene prilike bilo neophodno da „jedan svršeni student bude sposoban da se bavi prevođenjem kako klasične, tako i savremene arapske književnosti, da je sposoban da radi u jednom naučnom institutu, da bude sposoban za lektora za arapsku štampu u jednom institutu koji prati savremena zbivanja u arapskom svetu, da može da bude korespondent za arapski u jednom trgovačkom preduzeću itd.“ (Tanasković, 1980: 65). Ipak, uprkos pomaku za koji se zalagao u izučavanju i nastavi arapskog jezika, Kaleši je, primećuje Tanasković, „u potpunosti zanemario temeljnu realnost diglosije“, diskriminišući kolokvijalni jezik, što počiva na „aksiomatski shvaćenoj panarabističkoj viziji unifikovanog književnog jezika kao *conditio sine qua non* arapskog jedinstva, bez obzira na trenutno činjenično stanje, pa i uprkos njemu“ (Tanasković, 1980: 66).²² Uz to, kako je ranije rečeno, ovakav je

22 Upravo su šestu i sedmu deceniju XX veka obeležila nastojanja da se SAJ učini ne samo zajedničkim sredstvom dekolonizacije tek oslobođenih arapskih država već i najsnažnijim „vezivnim tkivom“ u njihovom nacionalnom (panarapskom) osećanju, pri čemu su drugačiji pogledi na jezik (npr. predlozi da se uvažavaju jezici manjina ili NAV kao zvanični jezici) smatrani činom izdaje.

model predstavljao trend u arabistici uopšteno, dok su rasprave unutar arapskog sveta tekle u duhu pojednostavljenja programa i osavremenjivanja glotodidaktičkog pristupa u učenju arapskog kao stranog jezika, podrazumevajući da je u pitanju samo njegova standardna varijanta.

I sam Tanasković je 1980. godine, nakon studijskog boravka u Tunisu, dao iskustveno zasnovani odgovor na pitanje „Koji arapski jezik učiti?“, što je ujedno naslov njegove ondašnje studije. Datu dilemu sagledava imajući u vidu govorne situacije sa kojima se susreće svršeni student arabistike i realno jezičko stanje u arapskom svetu, zbog čega nalazi da je orijentacija ka samo jednom nivou iz arapskog jezičkog kontinuumu neodrživa (Tanasković, 1980: 67–68). On ističe i nedostatke nastavnog modela u okviru kojeg se predaje „viša“ forma, a zatim uvodi „niža“, ocenjujući ga kao „prilično naporan, dug, a kada je o organizovanom obrazovnom procesu reč, i skup put“ (Tanasković, 1980: 68). Nije ni pristalica srednjeg jezika kao osnovnog kursa za učenje arapskog, s obzirom na njegovu „artificijelnju konstituisanost“, kao što i težnju ka uprošćavanju standardnog jezika u krajnjoj konsekvenci smatra uzaludnim trudom (Tanasković, 1980: 69).

Rešenje za navedene nedostatke nastavne modele Tanasković nalazi u uvođenju komparativnog proučavanja MSAJ i nekog od NAV, koje bi, uz pomoć kontrastivne gramatike pomenutih jezičkih nivoa, omogućilo „uočavanje i usvajanje mehanizama međusistemskog korespondiranja, čime bi nastava dobila instrument postizanja ili bar sistematičnog prikazivanja intradiglosijske dinamike“ (Tanasković, 1980: 69). Nakon razvijanja nastave MSAJ, proširene osnovnim obaveštenjima „kontrastivnog tipa na relaciji prema govornom varijetetu“, dalji korak, prema njegovom mišljenju, bio bi „kompletnije upoznavanje sa nekim (prestižnim) dijalektima, recimo sa egipatskim vernakularom, ali uvek u kontrastu prema sistemu književnog (standardnog) arapskog“ (Tanasković, 1980: 70). Ovakav pristup Tanaskovića je korespondirao s raspravama koje su upravo tih godina bile aktuelne po pitanju učenja arapskog kao stranog jezika, a ubrzo i sve prisutnijim modelom u nastavi na zapadnim univerzitetima.

Ipak, predočeni model dugo nije praktično realizovan u nastavi. Štaviše, tokom četvrt veka nakon Tanaskovićevog zalaganja za komparativno učenje MSAJ i nekog od NAV, na Grupi za arapski jezik i književnost opstao je pređašnji nastavni model – nimalo drugačiji od onoga za koji se Kaleši zalagao. Tek je serijom glotodidaktičkih ogleđa (Mitrović, 2003; 2004; 2006) dat predložak za promene koje je trebalo primeniti u okviru novog akreditovanog programa u skladu sa Bolonjskom deklaracijom, koji je na Filološkom fakultetu stupio na snagu 2006. godine. Zahvaljujući inoviranom nastavnom modelu, tada je na Grupi uvedena bogata serija novih, uže stručnih predmeta, koji su podrazumevali ne samo teorijsku već i jezičku nadogradnju, usklađenu sa temom kursa.

Realizovane promene predstavljaju najveći glotodidaktički pomak u učenju arapskog jezika od osnivanja beogradske arabistike, koja je sve do tog trenutka bila „primarno filološki, odnosno kulturološki i civilizacijski strukturisana“, a u nastavi jezika zasnovana „na klasičnoj arapskoj nauci o jeziku i na njenim tradicional-

nim metodama“ (Mitrović, 2003: 109–110). Taj pomak je, između ostalog, posebno očevidan u činjenici da je studentima napokon omogućeno da se upoznaju sa postojećom jezičkom realnošću arapskog sveta. Tu ulogu je najpre vršio kurs Uvod u arapske dijalekte u prvoj godini studija,²³ dok su se od treće godine studenti mogli opredeljavati za učenje jednog ili više arapskih dijalekata (egipatskog, iračkog, magrepskog ili sirijskog), što je bilo i ostalo stvar individualnog izbora.

U pogledu primarnog jezičkog nivoa, Mitrović prednost daje „učenju i predavanju savremenog književnog arapskog jezika“, odnosno „svakodnevnoj upotrebi standardnog jezika“, na osnovu koje se razvija dobra polazna osnova, te primarna lingvistička kompetencija (Mitrović, 2006: 53; 2004: 148). Dodatno bi na predloženu osnovu trebalo, prema njenom mišljenju, skladno nadovezati razvijanje komunikativne kompetencije na trećem jeziku u okviru lektorskih časova, koji se eventualno mogu proširiti „elementima govornih dijalekata“ (Mitrović, 2004: 149; 2006: 58).

Pomenute i druge promene na Grupi za arapski jezik, književnost i kulturu, započete 2006/2007. godine, rekapitulirane su u ogledu *Evaluacija u nastavi arapskog jezika* na sledeći način:

Što se tiče nastavnog modela i nastavnih metoda, napravljen je kvalitativan pomak, a akcenat je stavljen na lingvokulturološki pristup, koji doprinosi uspešnom i efikasnom usvajanju jezičke materije i savladavanju određenih jezičkih nivoa, uz istovremeno razvijanje ukupnih jezičkih kompetencija i opštih kompetencija, a to znači sveobuhvatno upoznavanje govorne zajednice arapskog jezika i jednog, za većinu studenata, posve novog i nepoznatog civilizacijskog kruga. (Mitrović, 2008: 95)

U daljem razvoju novog nastavnog modela ostalo je još prostora za produktivno i „sveobuhvatno upoznavanje govorne zajednice arapskog jezika“. Mitrović je u tom smislu dala nekoliko uputa, što se može sažeti u njenoj preporuci da se u celokupan nastavni proces unese što više koordinacije i umanje predavanja tipa *ex cathedra* u korist usmene komunikacije i uopštenog razvijanja sve četiri jezičke veštine, doduše, prema tada izrečenoj preporuci, na „književnom, odnosno ‘trećem’ jeziku“ (Mitrović, 2006: 58).

U godinama koje su usledile, na Grupi je neznatno revidiran nastavni program (reakreditacijom 2014. godine), a za toliko će biti promenjen i u narednoj reakreditaciji (2021. godine). S obzirom na to da u okviru užeg stručnog nastavnog programa preovladavaju kursevi čije vežbe za podlogu imaju SAJ, razumljivo je da studenti ne usavršavaju svoju sociolingvističku kompetenciju u pogledu promene koda kojoj izvorni govornici pribegavaju shodno tipu i kontekstu govornog događaja. Uzrok tome možemo naći u nekoliko otežavajućih činilaca, posebno u vremenskom, u smislu nedovoljne izloženosti ovakvim govornim situacijama, što ide i na teret

²³ Kurs Uvod u arapske dijalekte je podrazumevao teorijsko i donekle praktično upoznavanje s pojavom diglozije; u nastavu je bio uključen od 2006, a ukinut je 2014. godine.

samoj prirodi arapskog jezika, koja je prethodno opisana. Naime, i u ovom slučaju je nekom od NAV posvećen deseti deo vremena u odnosu na nastavu u okviru koje je primarni fokus na SAJ-u, a stipendiranje boravka u nekoj od arapskih zemalja nije za sada bila opcija za studente, čak ni u pojedinačnim slučajevima. Stoga su četvorogodišnje studije, bez boravka u nekoj od arapskih zemalja i uz oskudno predznanje, nedovoljno dug period za ovladavanje lingvističkim koloritom arapskog sveta. Pojedinačni slučajevi pak pokazuju da to nije i nemoguće.

4. Postepena integracija kao mogući model

Od diplomiranog filologa arapskog jezika očekuje se da u komunikaciji s izvornim govornicima poseduje veštinu prilagođavanja sociolingvističkoj realnosti. To podrazumeva razgovor na nekom od NAV, bez obzira na to iz koje arapske države potiče sagovornik i na njegov stepen obrazovanja i profesiju. Štaviše, u povoju su istraživanja koja pokazuju da moderna varijanta SAJ-a nije *lingua franca* u usmenoj komunikaciji među govornicima arapskog jezika, već mešavina svih nivoa arapskog jezičkog kontinuuma, premda ne toliko elemenata iz SAJ-a koliko bi se očekivalo, već NAV imaju dominantniju ulogu (Soliman, 2014: 27).²⁴ Za pisanu reč pak važi sasvim suprotno. To znači da savremeni arapski jezik, odnosno različite nivoe arapskog jezičkog kontinuuma, treba tretirati u nastavi kao lica jednog šireg i nedeljivog jezičkog sistema, uz uvažavanje konteksta i funkcije koju svaki od ovih nivoa imaju. U tom smislu, može se reći da su nedoumice „Koji arapski jezik učiti?“ i „Kako ga podučavati?“ evoluirale u izazov „Kako naučiti *celi* arapski jezik?“.

U okviru prethodnih odeljaka o modelima i pristupima učenju arapskog kao stranog jezika u svetskoj i domaćoj arabistici ukazano je na koji su način arabisti nastojali da odgovore teorijski i praktično na dati izazov. Najrasprostranjeniji model ogledao se u davanju prednosti SAJ, dok su, počevši od osamdesetih godina XX veka, sve prisutniji kako obrnuti model, u okviru kojeg je akcenat na učenju NAV, tako i sintetički modeli, među kojima integralni pristup prednjači po svojoj rasprostranjenosti. Ipak, univerzalni i konačni model nije ustanovljen, a neki, poput Alhavarija, takvu težnju nazivaju „fatamorganom“ (Alhawary, 2021: 24). Stoga je usavršavanje postojećih modela i merenje učinka unetih promena i dalje na snazi, što je poslednjih godina aktuelni predmet istraživanja u okviru primenjene arabističke lingvistike.

U skladu s tim, a imajući u vidu dosadašnja iskustva, jedan od mogućih modela jeste postepena integracija SAJ-a i jednog od NAV, uz pasivno poznavanje ostalih, u meri u kojoj ih je moguće obuhvatiti. Na samom početku studija, u prvom semestru, opismenjavanje se može bazirati na rečima koje su zajedničke za SAJ i NAV, što i nije teško, s obzirom na to da dele osnovu od preko devedeset posto rečničkog fonda. To se odnosi i na osnove morfologije i sintakse, koje je moguće uvežbavati na jednostavnim „neutralnim“ primerima (pozdravi, proste imenske

²⁴ Ispitujući faktore koji utiču na intenzivnu promenu koda i međusobno razumevanje, Sulejman (Sulaymān) posebno ističe *familijarnost*, odnosno upoznatost sa NAV i svest o razlikama među njima, zatim pol i temu razgovora, odnosno kontekstualno zaključivanje, i to znatno više nego obrazovanje i starosnu dob sagovornika (Soliman, 2014: 105–107; sl. Shiri, 2002; Wilmsen, 2006: 129–131; Younes, 2015: 18–19).

i glagolske rečenice, npr. *marḥab^{an}, ahl^{an} wa sahl^{an}, anā ṭālib, adrus al-‘arabiyya, amšī fī al-šāri‘, uḥibb al-kutub, akrah al-zaḥma* itd.). Dakle, ključno je pažljivo odabrati jezičke uzorke u sticanju osnove – takve za koje neće morati da se ulaže dupli trud kako bi se savladavale dve različite varijante, formalna i neformalna. Naporedo s opismenjavanjem, u ovom stadijumu je potrebno upoznati polaznike sa sociolingvističkom slikom arapskog govornog područja, bez preterano zamršenih primera. Već od drugog semestra u prvoj godini, na časovima konverzacije, mogu se postupno uvoditi pojedine reči i fraze osobene za odabrani dijalekat u usmenoj produkciji.²⁵ U odnosu na SAJ, udeo prisustva dijalekta u nastavi bi u tom semestru bio oko deset procenata, dok bi se svake naredne akademske godine povećavao za dodatnih deset, tako da u završnoj godini studija on bude zastupljen oko četrdeset procenata od ukupnog kontakta s „celim“ arapskim jezikom. Na taj način bi student u poslednjoj godini studija bio osposobljen da stekne veštinu promene koda na relaciji SAJ-a i jednog od NAV, ali ne bez „izloženosti“ ostalim NAV, koji se ne moraju naučiti simultano, već ih je dovoljno pasivno poznavati radi što šireg sporazumevanja.

Kao i svi prethodni kombinovani i komplementarni pristupi, predočeni koncept u usvajanju arapskog jezika neumitno nosi rizik od jezičkog svaštarenja, u smislu da se student uvodi u brojne nivoe arapskog, koje, zbog vremenskog stiska, ne može u jednakoj meri savladati do uzornosti, do „kraja“. No, takva nepredvidljiva jezička stvarnost nametnuta je i izvornim govornicima, pa je samim tim ni priučeni govornici ne mogu izbeći. Rezultat zavisi od stepena motivacije studenata i njihovog uloženog truda, ali i sposobnosti predavača da ih sistematično i pedagoški adekvatno vodi kroz arapski jezički kontinuum, što je veliki izazov, s obzirom na slojevitost i fizičko „prostranstvo“ arapskog jezika. Pored motivacije, nastava mora biti oslonjena na raznovrsni materijal, pri čemu je pisani tekst samo jedan od medijuma učenja, ravnopravan s digitalnim (interaktivnim i audio-vizuelnim) sadržajima.

Napomena: Rad predstavlja revidirano i doradeno izlaganje na Međunarodnoj naučnoj konferenciji Orijentalistika juče, danas, sutra, koja je održana od 8–9. decembra 2016. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Literatura

- Abboud-Haggar, S. (2006). Dialects: Genesis. In K. Versteegh, M. Eid, A. Elgibali, M. Woidich, A. Zaborski (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (A-Ed, Vol. 1) (pp. 617–620). Leiden: Brill.
- Alhawary, M. T. (2021). Arabic Applied Linguistics. In K. C. Ryding, D. Wilmsen (Eds.), *The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics* (pp.11–31). Cambridge: Cambridge University Press.
- Badawī, S. M. (1973). *Mustawayāt al-‘arabiyya al-mu‘āšira fī Miṣr*. Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif.

²⁵ Ovaj je model donekle već isproban u okviru pomenutog kursa Uvod u arapske dijalekte, i pokazalo se da su studenti bili kadri da ovladaju najosnovnijim govornim navikama iz čak tri različita dijalekta.

- Belnap, R. K. (2006). A Profile of Students of Arabic in U.S. Universities. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 169–178). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Blanc, H. (1960). Stylistic Variation in Spoken Arabic: A Sample of Interdialectal Educated Conversation. In C. Ferguson (Ed.), *Contributions to Arabic Linguistics* (pp. 81–156). Cambridge: Harvard University Press.
- Brustad, K., al-Batal, M., al-Tonsi, A. (2011). *Al-Kitaab fii Ta'llum al-'Arabiyya* (Part One). Washington: Georgetown University Press.
- Dickins, J., Watson, J. (2006). Arabic Teaching in Britain and Ireland. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 107–113). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Facchin, A. (2017). *Teaching Arabic as a Foreign Language* (neobjavljena doktorska disertacija). Università Ca' Foscari, Venezia.
- Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. *Word*, 15(2), 325–340.
- Hachimi, A. (2013). The Maghreb-Mašreq Language Ideology and the Politics of Identity in a Globalized Arab World. *Journal of Sociolinguistics*, 17(3), 269–296.
- Hee-man, S., El-Khazindar, F. (2006). Teaching Arabic in Korea. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 97–105). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Killean, C. (1997). Learning Arabic: A Lifetime Commitment. In A. Afsaruddin, A. H. M. Zahniser (Eds.), *Humanism, Culture, and Language in the Near East: Studies in Honor of Georg Krotkoff* (pp. 145–153). Winona Lake: Eisenbrauns.
- Miller, C. (2006). Dialect Koine. In K. Versteegh, M. Eid, A. Elgibali, M. Woidich, A. Zaborski (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (A-Ed, Vol.1) (pp. 593–596). Leiden: Brill.
- Mitrović, A. (1996). *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*. Beograd: Filološki fakultet.
- Mitrović, A. (2003). Gramatička terminologija u našim udžbenicima orijentalnih jezika (arapskog, hebrejskog, turskog i persijskog). U J. Vučo (ur.), *Udžbenik u nastavi stranih jezika* (str. 109–135). Nikšić: Univerzitet Crne Gore.
- Mitrović, A. (2004). Nastava arapskog jezika i reforma obrazovanja. U J. Vučo (ur.), *Nastava jezika u reformi obrazovanja* (str. 138–160). Nikšić: Univerzitet Crne Gore.
- Mitrović, A. (2006). Reforma nastave arapskog jezika. U J. Vučo (ur.), *Filološke studije na reformisanom univerzitetu* (str. 51–72). Nikšić: Univerzitet Crne Gore.
- Mitrović, A. (2008). Evaluacija u nastavi arapskog jezika. U J. Vučo (ur.), *Evaluacija u nastavi jezika i književnosti* (str. 91–109). Nikšić: Univerzitet Crne Gore.
- Palmer, J. (2007). Arabic Diglossia: Teaching Only the Standard Variety is a Disservice to Students. *Arizona Working Papers in SLA @ Teaching*, 14, 111–122.
- Palva, H. (2006). Dialects: Classification. In K. Versteegh, M. Eid, A. Elgibali, M. Woidich, A. Zaborski (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (A-Ed, Vol.1) (pp. 605–610). Leiden: Brill.
- Parkinson, D. B. (1996). Variability in Standard Arabic Grammar Skills. In A. Elgibali (Ed.), *Understanding Arabic: Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi* (pp. 91–101). Cairo: The American University in Cairo Press.

- Ryding, K. C. (2006). Teaching Arabic in the United States. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 13–20). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ryding, K. C., Mehall, D. J. (2005). *Formal Spoken Arabic*. Washington: Georgetown University Press.
- Saʿīd, N. Z. (1964). *Tārīḥ al-daʿwa ilā al-ʿāmmiyya wa ātāruha fī Miṣr*. Al-Iskandariyya: Dār Našr al-Ṭaqāfa.
- Shiri, S. (2002). Speak Arabic Please! Tunisian Arabic Speakers' Linguistic Accommodation to Middle Easterners. In A. Rouchdy (Ed.), *Language Contact and Language Conflict in Arabic: Variations on a Sociolinguistic Theme* (pp. 149–174). London: Curzon.
- Shiri, S. (2013). Learners' Attitudes toward Regional Dialects and Destination Preferences in Study Abroad. *Foreign Language Annals*, 46(4), 565–87.
- Soliman, R. K. (2014). *Arabic Cross-dialectal Conversations with Implications for the Teaching of Arabic as a Second Language* (neobjavljena doktorska disertacija). University of Leeds, Leeds.
- Stevens, P. B. (2006). Is Spanish Really So Easy? Is Arabic Really So Hard?: Perceived Difficulty in Learning Arabic as a Second Language. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 35–63). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Tanasković, D. (1980). Koji arapski jezik učiti. *Filološki pregled*, 18(1–4), 63–71.
- Van Mol, M. (2006). Arabic Receptive Language Teaching: A New CALL Approach. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 305–314). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Versteegh, K. (2006). History of Arabic Language Teaching. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 3–12). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wahba, K. M. (2006). Arabic Language Use and the Educated Language User. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 139–155). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wilmsen, D. (2006). What is Communicative Arabic?. In K. M. Wahba, Z. A. Taha, L. England (Eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century* (pp. 125–138). Mahwah & New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Younes, M. (2015). *The Integrated Approach to Arabic Instruction*. New York: Routledge.

Meysun A. Gharaibeh Simonović

Summary

LEARNING CONTEMPORARY ARABIC AS A FOREIGN LANGUAGE – MODELS AND APPROACHES

In categorising languages according to difficulty based on the time needed for their acquisition (L2), Arabic is generally classified among the most difficult languages to master. There is a number of reasons to contest this kind of linguistic stereotype, while on the other hand, certain facts speak in favour of such claim. An undeniably fact that makes Arabic more difficult to acquire in the sense of mastering it, is its complex territorial stratification, which gives an instant impression of simultaneously learning several unequal language systems. As a result, one question has been repeatedly asked: “Which Arabic should I learn?”. The current and possible answers to this are crucial for both understanding and overcoming difficulties language learners face in their attempt to learn Arabic as a foreign language. For that very reasons, this paper deals with delineating the contemporary Arabic language first, and then examines different models and approaches in curricula for its practical acquisition.

Key words:

Arabic language continuum, contemporary Arabic, standard Arabic, non-standard varieties of Arabic, “the third language”, TAFL (Teaching Arabic as a Foreign Language), communicative competence

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.10>

81'243

81'242

Приступи и методе у истраживању утицаја матерњег језика на наставу страног језика

Невена Н. Ковачевић*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Кључне речи:

матерњи језик
настава страних
језика
примењена
лингвистика
методе поучавања
језика
матерњи говорник
трансфер
комуникација

Апстракт

Тема овог рада је утицај матерњег језика на страни језик, првенствено у контексту наставе страних језика. Чињеница је да је матерњи језик у мањој или већој мери присутан у оквиру поучавања страних језика у школском контексту, па се оправдано може поставити питање о неопходности његове употребе. Рад има за циљ да на основу прегледа бројних студија и упоређивања становишта аутора који су се бавили том темом да одговор на питање да ли је матерњи језик у настави страних језика користан ресурс битан за успешну организацију наставе или је његова употреба сувишна и штетна. Између осталог, у раду се обраћа пажња на однос матерњег и страног језика уопште, указује се на улогу коју матерњи језик има у настави страних језика из историјске перспективе и у оквиру различитих метода поучавања језика доминантних у одређеном временском периоду, а разматрају се и ставови о оправданости употребе матерњег језика у настави страних језика. (примљено: 7. децембра 2021; прихваћено: 4. марта 2022)

1. Увод

Питање о оправданости коришћења матерњег језика (J1) у настави страних језика (J2) одликује се великом комплексношћу и обухвата бројне контроверзне аспекте, што се лако може уочити у пракси. Велики број аутора и истраживача на овом пољу истиче важност употребе циљног језика у сврху организације наставе, као и неопходност да предавачи обезбеде довољну изложеност ученика циљном језику (Duff/Polio, 1990: 154–155). Свакако је јасно да је корисно излагати ученике страном језику што је више могуће, али се ипак мора имати у виду да максимално коришћење J2 инпута не негира улогу J1 у учењу и поучавању (Cook, 2001: 402–423). Иако се наставници страних језика најчешће свим снагама труде да одвоје матерњи и страни језик у настави, ученици увек свесно или несвесно покушавају да направе везу између та два језика (Turin, 2017: 30).

Бројни емпиријски подаци и теоријске перспективе показали су да употреба првог, односно матерњег језика, знатно олакшава поучавање и учење страног или другог језика, али је у пракси честа појава да у одређеним контекстима предавачи оклевају да користе тај ресурс у настави, док се међу онима који га ипак користе јавља осећај кривице. Та појава указује на чињеницу да поучавање језика у знатно већој мери прати социјалне норме и очекивања него што је то случај са принципима поучавања и учења језика, што ово питање чини још сложенијим (Ostovar-Namaghi/Norouzi, 2015: 615).

Чињеница је да постоји врло мало спроведених истраживања у вези са количином страног језика која се употребљава у настави страних језика и та тема је до скоро спадала у предмет интересовања само стручњака из области примењене лингвистике (Duff/Polio, 1990: 155).

Ипак, већина новијих истраживања на овом пољу мотивисана је дискрепанцом између теорије и праксе, због чега су и спроведене бројне студије са циљем утврђивања на који начин и у којој мери матерњи језик утиче на страни језик у настави (Ostovar-Namaghi/Norouzi, 2015: 615). Овај рад се управо бави прегледом неких од ранијих истраживања на дату тему, при чему се посебан осврт даје на оправданост и неопходност употребе матерњег језика у настави страног језика. Рад покушава да пружи диференцирани преглед најистакнутијих и најфреквентнијих метода и приступа када се ради о испитивању утицаја J1 на J2, као и да из различитих перспектива да одговор на питање да ли је матерњи језик у контексту наставе страних језика неопходан, или ипак сувишан и чак штетан. У првом делу рада тематизује се однос између матерњег и страног језика у општем смислу, како би се дошло до бољег разумевања њиховог међусобног односа. Затим се даје осврт на улогу матерњег језика у настави страних језика кроз историју, и то у односу на различите методе поучавања језика које су својевремено биле актуелне. Наредно поглавље се бави употребним сврхама J1 у настави J2, а затим се приказују ставови о употреби матерњег језика који су присутни међу ученицима, предавачима и истраживачима овог поља. Следећи део рада даје преглед одређених студија спроведених у овој области које могу бити релевантне за доношење неких закључака о природи питања којим се овај

рад бави. Након тога се износе нека од ограничења која карактеришу студије спроведене на овом пољу, а такође се наводе и предлози за будућа истраживања. На крају рада се обрађују препоруке за коришћење Ј1 у настави страног језика, са посебним освртом на одређене корисне методе и технике.

2. Метод

Овај чланак се првенствено фокусира на употребу матерњег језика у настави страних језика и тежи да на основу студија које се баве том тематиком установи неке од образаца који се могу уочити у процесу поучавања страних језика, а који се тичу опсега употребе матерњег језика и његовог утицаја на тај процес.

За корпус на коме се овај рад базира одабрано је седам чланака објављених у референтним академским часописима у периоду од 1990. до 2017. године. Циљ таквог избора, који обухвата релативно шири временски период, састоји се у уочавању разноликости која постоји по питању доминантних приступа у наставној пракси, али се са друге стране ради и о периоду скорије прошлости, што олакшава међусобну упоредивост представљених емпиријских студија.

Ужи избор чланака направљен је на основу повезаности њиховог наслова и апстракт са предметом истраживања овог рада. Све студије чији је преглед дат у главном делу овог чланка су емпиријског типа и најчешће су малог обима, а аспекти који се налазе у средишту њиховог разматрања су однос матерњег и страног језика, фактори повезани са употребом Ј1 у настави страног језика, начини имплементације матерњег језика у наставној пракси, као и ставови које предавачи и ученици имају према употреби Ј1 у процесу поучавања и учења страних језика.

3. Преглед резултата научних истраживања о употреби Ј1

Како је у ранијем току рада већ напоменуто, постоји велики број студија које тематизују употребу матерњег језика у настави страних језика, а које се фокусирају на различите аспекте те употребе. На основу литературе на којој се овај рад заснива могуће је издвојити следеће категорије, које ће у овом поглављу бити детаљније описане: однос између матерњег и страног језика уопште, историјски преглед употребе Ј1 у настави страног језика, разлози за употребу Ј1 у настави, ставови који се тичу употребе матерњег језика, као и преглед студија у области истраживања утицаја матерњег језика на наставу страног језика.

3.1. Однос између матерњег и страног језика

У лингвистици је присутна вишедеценијска традиција употребе термина „други језик“ (Ј2) за сваки језик који се учи после првог језика (Ј1). Првим језиком назива се онај језик који се усваја у најранијем детињству (матерњи језик), а Ј2 означава језик који се учи/усваја након одређеног узраста (обично се мисли на трећу или четврту годину живота). Важно је истаћи да се у оба наведена случаја може говорити о више од једног језика, што значи да особа може имати неколико Ј1 и неколико Ј2 (Стрижак, 2015: 126–127).

Такође, у литератури постоје разноврсни покушаји дефинисања појма „матерњи говорник“, који се између осталог базирају на његовим различитим карактеристикама. У најважнији елемент дефиниције убраја се чињеница да је особа матерњи говорник оног језика који је први научен, из чега произилази да касније научени језици никада не могу бити окарактерисани као матерњи (Cook, 1999: 185–187).

Кук (Cook, 1999: 190–195) заступа тезу да би поучавање језика имало више користи од обраћања пажње на J2 говорника уместо примарног концентрисања на матерњег говорника. Пошто се говорници J2 разликују од монолингвалних матерњих говорника по знању својих J2 и J1 и по неким когнитивним процесима, предлаже се да они буду посматрани као засебни системи. Аутор такође препоручује да се J2 говорници сагледавају као мултикомпетентни корисници језика, а не као неуспешни матерњи говорници, и сугерише како би се у поучавању језика ученици могли препознати као корисници J2 како унутар, тако и изван учионице.

Кук (Cook, 1999: 196–202) даље износи разлике између тзв. мултикомпетентних корисника језика и J1 корисника, а као логична последица изнетих аргумената наводи се да би поучавање језика требало да стави већи акценат на ученика као потенцијалног J2 корисника, а да се мање бави монолингвалним матерњим говорницима. Из тог разлога је у настави страних језика неопходно поставити циљеве који би одговарали J2 корисницима, за чију реализацију се у раду наводе практичне смернице, као на пример укључивање ситуација и улога блиских J2 кориснику у наставу или коришћење метода које уважавају J1 ученика.

Аутор у једном од својих наредних радова упоређује циљеве усвајања J1 и учења J2 и закључује да се они третирају као идентични, осим што ученик страног језика ретко има способност да достигне компетенцију матерњег говорника (Cook, 2001: 402–423).

Као илустративни пример за једну димензију међусобне повезаности J1 и J2 у коме се посебно тематизује текстуална компетенција ученика на матерњем и страном језику може да послужи истраживање групе аутора изложено у чланку „Mother Tongue and Foreign Language Teaching and Learning – A Joint Project“ (Fenner et al., 1999: 139). Хипотеза од које се у овом раду полази састоји се од следећа три елемента:

1) Ученик страног језика је већ развио текстуалну компетенцију на свом матерњем језику, која ће имати важан утицај на његову текстуалну продукцију на циљном језику;

2) Дobar ученик језика је способан да уз употребу знања из матерњег и страног језика настави да развија компетенцију и у J1 и у J2;

3) Развијање ученичке аутономије боље функционише у ситуацијама тзв. „отвореног типа“, где се предавач повлачи из контролисања учења.

Истраживање се фокусира на ученичке текстове на енглеском и француском језику, првенствено на анализу текстова као јединства форме и значења. Аутори

су хтели да интерпретирају резултате задатака како би разумели какви услови за продукцију текста постоје у настави. Њихово интересовање било је примарно усмерено на макроструктуре текстова и на стратегије ученика за продукцију текста (Fenner et al., 1999: 140).

Што се резултата истраживања тиче, већина текстова је показала тенденцију да ученичке стратегије писања углавном зависе од текстуалне компетенције која је већ развијена на матерњем језику. Учени су примери како дати модели текста утичу на ученике на различите начине. Ипак, аутори су приметили да ученици не увиђају лако конвенционалне аспекте свог матерњег језика. Једна импликација њихових резултата је и становиште да посао предавача није санкционисање ученичке употребе језика, већ пружање помоћи ученицима у њиховом стремљењу ка оптималној употреби језика и потенцијала за учење (Fenner et al., 1999: 140–141).

3.2. Употреба матерњег језика у настави страног језика кроз историју

Током историје поучавања страних језика посебно је уочљива дебата између поборника тзв. интралингвалне стратегије (монолингвални приступ који потпуно одбацује употребу првог језика) и заступника тзв. интерлингвалне стратегије (познате и под енглеским термином *crosslingual strategy*), која дозвољава употребу матерњег језика ученика у оправданим случајевима. Током 18. века употреба J1 у поучавању страних језика била је врло уобичајена, посебно у оквиру граматичко-преводног метода. Са приближавањем 19. века учавала се промена од доминантне писане форме у настави ка усменој, док је Берлиц метода довела до усмеравања ка интралингвалној стратегији, која се посебно залагала за потпуну употребу страног језика у настави, избегавање превођења између матерњег и страног језика и строго одвајање та два језика (Ostovar-Namaghi/Norouzi, 2015: 615–616). Већина метода поучавања страних језика крајем 19. века је усвојила избегавање матерњег језика које пропaгира директни метод (Cook, 2001: 402–423). Аудиолингвална метода је одбацивала употребу J1 из научних разлога, уз образложење да се матерњи језик треба избегавати како би се смањило негативни трансфер. Међутим, било је и одређених метода (нпр. *New Concurrent Method, Community Language Learning, Dodson's Bilingual Method* итд.), које су оставиле простор за J1, и то за појашњавање значења дијалога, давање инструкција у неопходним случајевима, за успостављање сигурног окружења за учење и за омогућавање нормалног тока комуникативних активности и задатака (Ostovar-Namaghi/Norouzi, 2015: 616–618).

У посебном поглављу свог рада „Using the First Language in the Classroom“ Кук (Cook, 2001: 402–423) обрађује актуелне методе поучавања које намерно укључују J1 у наставу страних језика и бави се питањем како матерњи језик може бити боље интегрисан у наставу. Наведене методе дели у две групе – алтернирајуће језичке приступе и методе које активно повезују J1 и J2. Прва група метода подразумева да ученици у једном тренутку уче J2, а у другом користе свој J1. Важан критеријум је реципрочност: оба језика су укључена у

ток наставе и ниједан није занемарен. Као примери за овакве приступе наводе се *Dual Language Programs*, *Alternate Days*, *Reciprocal Language Teaching* итд. Код друге групе метода посебно се издвајају *The New Concurrent Method* (предавач прелази са једног језика на други у кључним моментима који су одређени правилима, а *code-switching* се признаје као нормална J2 активност и ученици се охрабрују да виде себе као праве J2 кориснике који се добро сналазе у оба језика), *Community Language Learning (CLL)* (ученици причају спонтано једни са другима на страном језику уз медијацију J2, а овај метод види J1 као средство за иницирање значења и повезује J2 са J1) и *Dodson's Bilingual Method* (предавач чита реченицу на страном језику неколико пута и износи њено значење на матерњем језику, након чега га ученици „имитирају“ понављањем реченице, прво у хору, а затим индивидуално, док се њихово разумевање значења тестира тако што предавач изговара реченицу на J1 док показује на слику, при чему од ученика захтева да дају одговор на J2).

3.3. Разлози за употребу J1 у настави страног језика

Што се могућих разлога за разумну и оправдану употребу матерњег језика у настави тиче, аутори и истраживачи активни у овој области наводе читав спектар разноврсних употребних сврха, почевши од подизања осећаја сигурности код ученика и стварања одговарајуће позадине за активности и вежбе обухваћене наставом, преко избегавања ситуација у којима би ученици осетили угрожавање свог идентитета кроз потпуно одбацивање њиховог матерњег језика, па све до пружања помоћи ученицима са проблемима у разумевању онда када је употреба J2 погрешна или неефикасна (Ostovar-Namaghi/Norouzi, 2015: 616).

У свом чланку „Using L1 in the L2 Classroom“ Шверс (Schweers, 1999: 6) се позива на ставове и закључке других истраживача у области утицаја матерњег језика на страни језик. Тако на пример Ауербах (Auerbach, 1993: 19–20) заступа тезу да започињање наставе помоћу J1 обезбеђује осећај сигурности и потврђује искуства ученика, дозвољавајући им да се адекватно изразе. На тај начин ученици постају вољни да експериментишу и да предузимају ризике у страном језику. Ауербах (Auerbach, 1993: 21) такође као могуће употребне сврхе матерњег језика у настави наводи преговарање око силабуса и лекција, вођење евиденције, организацију наставе, анализу језичког материјала, презентовање правила везаних за граматику, фонологију, морфологију и спеловање, давање инструкција, објашњавање грешака итд.

Аутор се слаже да у конкретном случају енглески језик треба да буде примарно средство комуникације у настави и да би требало омогућити ученицима прилику за његово коришћење. Међутим, он истиче аргументе о педагошким и афективним користима употребе J1 које оправдавају његову ограничену и разумну употребу у настави другог или страног језика. На основу резултата истраживања може се закључити да се J2 може научити кроз подизање свести о сличностима и разликама између матерњег и страног језика. Селективном и добро промишљеном употребом J1 у настави страног језика се такође афир-

мише вредност ученичког J1 као њиховог примарног средства комуникације и изражавања културног идентитета (Schweers, 1999: 9–10).

Врло је важно нагласити да за одређивање праве мере за употребу J1 у настави страног језика не постоје јасни критеријуми. Кук (Cook, 2001: 402) као факторе за промишљену употребу матерњег језика набраја ефикасност, учење, природност и спољну релевантност. Тимор (Timor, 2012: 9–10), међутим, истиче да се тим предложеним критеријумима не могу заменити формалне смернице које би требало да буду практично дефинисане у домену специфичних тема, ситуација и фреквентности, али је важно узети у разматрање и језичке нивое на којима би предавачи користили матерњи језик.

У студији аутора Де ла Кампа и Насаји (De la Campa/Nassaji, 2009), која је за циљ имала изучавање количине, сврха и разлога за коришћење J1 у настави страних језика, у испитанике су уврштена два предавача, од којих је један имао дуго радно искуство, а други био почетник. Истраживањем су аутори покушали да установе да ли међу њима постоје одређене разлике по питању ставова, али и начина и количине употребе J1 у настави. Посматрани су курсеви конверзационог типа на једном англофоном универзитету у западној Канади. Матерњи језик наставника био је немачки, курсеви су трајали три месеца, а узраст ученика варирао је од 18 до 55 година. Након детаљног описа компетенција и искуства предавача обухваћених студијом, аутори износе разлике међу њима које су добијене анализом прикупљених података. Показало се да су оба наставника користили приметну количину J1 на својим часовима, али да није било веће разлике између њих по питању укупне количине матерњег језика који је био у употреби. Међутим, запажене су одређене разлике у вези са употребним сврхама J1 у настави. На пример, наставник почетник је матерњи језик чешће користио за превођење речи са J2 на J1 јер је сматрао да је то ефикасна стратегија за учење вокабулара. Са друге стране, искусни предавач је чешће користио J1 са циљем стварања повољне атмосфере у учионици тако што је износио личне коментаре и шале на матерњем језику јер је веровао да ученици тако интензивније учествују у процесу учења. На основу свих прикупљених података аутори износе тезу да J1 ипак има веома важну улогу у настави и да је често коришћен као педагошки инструмент (De la Campa/Nassaji, 2009: 755–757).

Такође, Литлвуд и Баохуа (Littlewood/Baohua, 2009: 68–69) су испитали 50 студената друге године из Хонгконга и Кине са циљем одређивања удела времена на часу када су њихови наставници користили J1 на часовима енглеског језика у нижим разредима средњих школа. Предавачи су имали генерализован став да циљни језик треба да се користи што је више могуће. Студенти су такође наводили сврхе за које су њихови наставници најчешће користили матерњи језик, а оне су затим сврстане у три шире категорије:

- 1) успостављање конструктивних социјалних веза;
- 2) објашњавање значења комплексних структура са циљем сигурног разумевања и уштеде времена;
- 3) успостављање контроле у учионици.

Наведене категорије су такође схваћене као три димензије педагошке комуникације.

3.4. Ставови о употреби матерњег језика

Већ поменута комплексност питања употребе Ј1 у настави страних језика недвосмислено указује на постојање опречних ставова о њему. У пракси су присутни позитивни ставови о матерњем језику који истичу његову корисност и неопходност његове употребе за успешан процес учења, али и бројна схватања базирана на потпуном избегавању употребе Ј1 у настави.

Тако, на пример, Ауербах (Auerbach, 1993) не само да признаје позитивну улогу матерњег језика у настави, већ у први план износи и важност његових употребних сврха о којима је већ било речи у претходном поглављу, као нпр. организацију наставе, анализу језичког материјала, објашњавање грешака итд. (Dujmović, 2007: 94).

Студије из хуманистичких перспектива које се баве ставовима предавача и ученика о употреби матерњег језика у настави такође пријављују генерално позитивне ставове од обе групе испитаника. Међутим, насупрот овој теоријској и емпиријској подршци, изгледа да постоји очигледна нетрпељивост према употреби Ј1 у иранским приватним школама енглеског језика, како су то Јакуби и Поуромид (Yaqubi/Pouromid, 2013: 127) увидели.

Интересантна је чињеница да огроман број приватних школа страних језика у Ирану одбија да користи матерњи језик ученика у настави, првенствено зато што предавачима нису позната теоријска и емпиријска сазнања која подржавају употребу Ј1 у настави. Такав негативан став је самим тим дубоко укорењен у мањку знања, пре него у недостатку предавачког искуства. Аутори из тог разлога сматрају да може доћи до промене таквог става уколико се предавачи упознају са подацима добијеним из истраживања, а који јасно показују да су избегавањем употребе матерњег језика по сваку цену ученици лишени врло драгоценог ресурса (Ostovar-Namaghi/Norouzi, 2015: 615–617).

Важно је истаћи да приходи приватних школа у Ирану потичу искључиво од ученика и њихових породица, због чега оне своју политику прилагођавају очекивањима родитеља како би обезбедиле финансијску подршку. Њихово слагање са очекивањима родитеља ипак варира у зависности од узраста предавача и година искуства у том послу. Што су наставници мање искусни, то су више подложни утицају родитеља. Чак 87% учесника у овој студији били су предавачи почетници са највише четири године радног искуства и полази се од тога да још увек нису развили интерне критеријуме за различите аспекте своје предавачке праксе, због чега могу лако потпасти под утицаје спољне средине (Yaqubi/Pouromid, 2013: 147–148).

Ипак, као главни аргумент против употребе Ј1 у настави језика у литератури се најчешће наводи да би ученици постали зависни од њега и да онда не би ни покушавали да разумеју значење из контекста и објашњења, или да изразе оно што желе да кажу у домену ограничених команди на циљном језику (Dujmović, 2007: 92).

3.5. Студије у области истраживања утицаја матерњег језика на страни језик у контексту наставе

Једну од старијих студија на овом пољу спровели су Даф и Полио (Duff/Polio, 1990) и тематизовали је у раду „How Much Foreign Language Is There in the Foreign Language Classroom?“. Њихова студија покушава да између осталог одговори на следећа питања:

1) Који је однос употребе енглеског језика и J2 од стране предавача у настави страног језика?

2) Који фактори су повезани са употребом J1 и J2?

3) Каква су опажања и ставови предавача и ученика у вези са употребом енглеског у настави страног језика? (Duff/Polio, 1990: 154)

Истраживање је спроведено на Универзитету Калифорније у Лос Анђелесу (UCLA) где је посматрано 13 група које су училе стране језике. Курсеви језика су за генерални циљ имали поучавање све четири језичке вештине, а праћене су две педесетоминутне сесије сваке изабране групе. На крају другог посматрања учесници су добили упитник који је требало да испита њихову мотивацију за учење језика, ставове према количини енглеског језика коју предавачи користе, као и коју меру циљног језика су разумели. Такође је сваки предавач интервјуисан после другог посматрања, а прикупљени су подаци о позадини и обуци предавача, филозофији предавања и ставовима према употреби енглеског језика у учионици (Duff/Polio, 1990: 155–156).

Количина енглеског језика и J2 коју су употребљавали предавач и ученици је квантификована слушањем снимака. Као почетни тренутак снимања одабрано је обраћање предавача читавој групи. Од тог тренутка, дигитални сат је био подешен и на сваких петнаест секунди је бележено који језик је у то време био употребљаван. Аутори истичу да би валидност овог метода кодирања ипак требало размотрити. Иако је овај систем ефикасан јер не захтева транскрибовање снимака, несигурно је да ли узорковање на сваких петнаест секунди осликава чињеничну количину енглеског и циљног језика који се користи у учионици (Duff/Polio, 1990: 156).

Што се резултата интервјуа са наставницима тиче, аутори су одабрали три „критична случаја“ који су показали врло различито понашање по питању употребе J2 у настави. Први од њих је показао највећу употребу, други најмању употребу циљног језика, а трећи предавач је врло често користио мешавину J1 и J2. Детаљно је описано шта су они радили током наставе, на који начин и из ког разлога, а аутори су такође изнели податке који су их највише изненадили (Duff/Polio, 1990: 159).

Као главно откриће истраживања аутори наводе распон од 10 до 100 % употребе страног језика у настави од стране предавача током 26 сати посматрања наставног дискурса, као и да је то шири опсег него што је то установљено у ранијим студијама. Такође су закључили да је већина ученика била задовољна тренутним стањем по питању употребе J1 и J2, док су се њихови ставови и мишљења знатно разликовали. На крају рада аутори као најважнији циљ даљих

истраживања истичу испитивање ефекта понашања наставника у домену J1/J2 на усвајање језика (Duff/Polio, 1990: 161–163).

Друга студија чији ће ток и резултати овде бити укратко представљени изложена је у чланку „Use of the Mother Tongue in Teaching a Foreign Language“ (Timor, 2012). Њен циљ је био фокусирање на проучавање предавача и начина имплементације матерњег језика у настави енглеског као страног језика у израелским основним и средњим школама. Аутор такође покушава да установи да ли постоје одређени раскораци између ставова и имплементације. Учесници студије били су 112 насумично одабраних наставника енглеског језика, а у њиховом испитивању примењиван је упитник од седам питања, од којих су нека била у форми Ликертове скале, нека у форми вишеструког избора, а остала отвореног типа. Питања су се односила на аргументе за употребу матерњег језика у настави енглеског као страног језика, аргументе против употребе J1, фреквентност употребе матерњег језика у настави, употребу J1 за граматичке структуре које нису идентификоване у матерњем језику, употребу J1 за поучавање граматичких садржаја, употребу J1 за поучавање језичких вештина, као и на остале сврхе употребе матерњег језика у поучавању страног језика (Timor, 2012: 10).

У поређењу са ранијим временима, када су стручњаци на овом пољу строго одвраћали од употребе матерњег језика или се трудили да је смање што је више могуће и заступали максималну употребу страног језика, ова студија предлаже модел базиран на употреби матерњег језика у различитој мери зависно од околности, али у исто време се залаже и за максимализовање употребе J2 у настави (Timor, 2012: 13–14).

Наредно истраживање које је Шверс (Schweers, 1999) изложио у свом раду „Using L1 in the L2 Classroom“ спроведено је током првог семестра школске 1997/98. године на Универзитету у Порторику, где је предавао енглески као страни језик у монолингвалним групама у којима је шпански био матерњи језик. Предавања су снимана на почетку, на половини и на крају семестра са циљем утврђивања колико често и у које сврхе су наставници употребљавали шпански језик у настави. За потребе прикупљања података коришћен је и упитник о ставовима предавача и ученика по питању употребе J1 у настави. Резултати истраживања су показали да висок проценат (88,7%) ученика заступа став да би шпански језик требало да буде коришћен на часовима енглеског, док су сви предавачи пријавили употребу шпанског у одређеној мери. Интересантан је и податак да би чак 86% ученика волело да се шпански језик користи са циљем објашњавања тешких концепата присутних у језику. Из тога се може извести закључак да се већина ученика слаже са тезом да им употреба шпанског језика олакшава учење J2 (Schweers, 1999: 6–7).

Следећа студија (Yaqubi/Pouromid, 2013: 146) је првенствено била замишљена да идентификује неке контекстуалне црте везане за одлуке предавача о употреби матерњег језика.

После спровођења прелиминарних експлораторних интервјуа и пилот студије мањих размера са циљем обезбеђивања поузданости и валидности инстру-

мената испитивања, дизајнирана су два посебна сета упитника за родитеље ученика и предаваче. Резултати су показали да су обе групе испитаника имале знатно негативне ставове према употреби Ј1. Такође је установљено да су и родитељи и предавачи изражавали незадовољство школама са циљем смањења употребе матерњег језика тако што су се директно обраћали предавачима, претећи да ће променити школу у случају незадовољства и тако утицали на политику установе по питању употребе Ј1 (Үақуби/Роигомид, 2013: 147–148).

Што се инструмената коришћених у истраживању тиче, аутори наводе да су Ликертови упитници са питањима затвореног типа који су у широкој употреби погодни за испитивање ставова учесника по одређеном питању. Ипак, да би се дизајнирали сетови упитника те врсте, неопходно је идентификовати варијабле укључене у субјекат истраживања кроз прелиминарне експлораторне интервјуе са малим узорком циљне популације. Ти експлораторни интервјуи би требало да буду снимљени, транскрибовани и анализирани, како би се омогућила успешна интерпретација прикупљених података (Үақуби/Роигомид, 2013: 136).

Главни циљ наредног истраживања које ће овде укратко бити приказано је откривање разлога за употребу Ј1 у настави страних језика (Turin, 2017: 27). Аутор очекује да ће оно бити од користи за оне предаваче који свесно или несвесно користе матерњи језик у настави страног језика и нада се да ће резултати студије помоћи предавачима да се упознају са корисношћу употребе матерњег језика, на основу чега би могли да модификују своје наставне методе и да матерњи језик употребе као валидан инструмент у настави.

Квалитативна метода која је била у употреби за прикупљање података укључивала је интервјуе са предавачима и ученицима. Њихови глобално позитивни коментари су показали да они препознају значај и допринос матерњег језика у настави страних језика. Аутор на основу тога предлаже да предавачи дозволе ученицима да користе Ј1 онда кад то побољшава њихов перформанс на циљном језику (Turin, 2017: 32–34).

Студија представљена у раду „The Use of Mother Tongue in Foreign Language Teaching from Teachers’ Practice and Perspective“ (Кауаоғлу, 2012) је, попут бројних истраживања у овом домену, користила квантитативне и квалитативне методе за прикупљање података. Квантитативни подаци су прикупљени путем упитника, а у истраживање је било укључено 44 предавача енглеског језика на једном техничком универзитету у Турској. Упитник се састојао од 35 елемената са употребом Ликертове скале. Такође су спроведени и детаљнији полуструктурисани интервјуи са 12 професора енглеског језика како би се описале перспективе и пракса употребе Ј1 у контексту поучавања енглеског као страног језика. Резултати студије су показали да се 91% ученика сложило са употребом турског језика у настави, а 68% предавача је истакло да би турски језик требало понекад користити у настави. Већина предавача је изнела гледиште да употреба матерњег језика олакшава наставу страног језика (Кауаоғлу, 2012: 27).

Још једна од студија везаних за тему утицаја Ј1 на учење страног језика изложена је у чланку „The Use of Croatian in the EFL Classroom“ (Dujmović, 2007).

Аутор је на основу прегледа постојеће литературе и личних искустава у предавачком послу добио инспирацију да спроведе студију малог обима на тему употребе матерњег језика у хрватском контексту. Сврха студије је била да подржи чињеницу да на часовима енглеског као страног језика хрватски језик игра само подржавајућу и олакшавајућу улогу (Dujmović, 2007: 91).

Студија је за циљ имала давање одговора на питање о ставовима ученика према употреби хрватског језика у настави енглеског као страног језика. Учесници су били 100 студената прве године на Универзитету у Пули са средњим нивоом знања енглеског језика и попуњавали су упитник сачињен од питања конципираних највећим делом у виду вишеструког избора. Резултати су показали да апсолутно сви испитаници сматрају да би хрватски језик требало користити у настави, а као околности у којима је његова употреба најпотребнија навели су објашњавање комплексних граматичких структура (97%) и помоћ у дефинисању нових елемената вокабулара (90%). На основу тога аутор закључује да је употреба хрватског језика оправдана у првој години наставе енглеског као страног језика, а да је Ј1 посебно користан за језичке задатке попут дефинисања непознатих речи, увежбавања употребе фраза и објашњавања граматичких правила и неких важних идеја. Ученици преферирају употребу хрватског језика зато што побољшава њихово разумевање нових концепата и елемената вокабулара и може да помогне у разумевању. Аутор наводи сличности свог истраживања са студијама истраживача Шверс (Schweers, 1999) и Танг (Tang, 2002) у шпанском и кинеском контексту, јер су све студије показале да су ученици имали позитиван став према употреби Ј1. Мање разлике постоје по питању прилика у којима матерњи језик треба да се употребљава (Dujmović, 2007: 96–99).

Аутор у даљем току рада износи нека своја искуства по питању наставе енглеског као страног језика. Он се не слаже са већином учесника студије да би 10–50% времена на часу требало провести уз употребу хрватског језика. По његовом мишљењу и искуству, 10–20% времена је сасвим довољно за то, уз смањивање тог процента како се повећава компетенција на енглеском језику (Dujmović, 2007: 99).

4. Дискусија

Наредни део овог рада посвећен је дискусији о сазнањима изложеним у претходном поглављу. Првенствено се обраћа пажња на ограничења и недостатке представљених студија које су се бавиле утицајем матерњег језика на поучавање и учење страног језика, али се наводе и предлози за истраживања на ту тему која би се могла спровести у будућности. Поред тога, предмет разматрања ће бити и препоруке за коришћење Ј1 у настави у виду техника и метода које би се у том процесу могле ефикасно примењивати.

4.1. Ограничења студија и предлози за будућа истраживања

Анализом студија предочених у претходном поглављу овог рада може се доћи до закључка да су емпиријска истраживања која се у њима описују нај-

чешће спроведена на сличан начин, и то првенствено уз употребу квалитативних и квантитативних метода. Како је и раније истакнуто, ради се о студијама малог обима, које из тог разлога не могу да обезбеде резултате и закључке применљиве на све услове и контексте употребе J1 у настави страног језика. Заједничко за све студије обухваћене овим истраживањем јесте да су оне засноване на релативно сличним факторима релевантним за коришћење матерњег језика у настави страног језика. То се нарочито односи на ставове о употреби J1 у настави из перспективе испитаних предавача и ученика, као и на најчешће разлоге за употребу матерњег језика у том контексту. Анализирани чланци се пре свега могу сматрати погодним за стварање шире слике о методама које би биле од користи приликом спровођења конкретног истраживања у овој области, посебно због предлога како би коришћени упитници, анкете или интервјуи са испитаницима могли да изгледају.

Са друге стране, као најочигледније ограничење многих студија из овог домена наводи се мала величина узорка на коме је истраживање спроведено. Посматрано на моделу студије коју су спровели Де ла Кампа и Насаји (De la Campa/Nassaji, 2009: 757–758) и имајући у виду чињеницу да су тим испитивањем обухваћена само два предавача, резултати никако не могу бити генерализовани и не могу дати ширу слику представљеног проблема. Такође, њихова студија је била дескриптивна по природи, са циљем да истражи количину и сврхе употребе J1 у настави страног језика. Она није била осмишљена да проучи ефекте J1 на усвајање J2. Аутори износе сугестију да би се будућа истраживања могла позабавити управо тим аспектом и покренути питање да ли употреба матерњег језика заиста помаже у учењу страног језика.

Са проблемом малог узорка суочавају се и Јакуби и Поуромид (Yaqubi/Pouromid, 2013: 149) који такође сматрају да је веома тешко генерализовати резултате и зато предлажу спровођење истраживања у коме би учествовао већи број испитаника са различитом позадином из више градова у Ирану. Као други недостатак ове студије они наводе то што је и она по природи била дескриптивна и самим тим се није бавила разлозима и утемељењима ставова учесника. На основу тога аутори сматрају да би квалитативно истраживање, које би покушало да идентификује зашто родитељи и предавачи имају такво мишљење о употреби J1, могло да открије интересантнија сазнања.

Као недостатак своје студије Пакер и Карагач (Paker/Karaağaç, 2015: 118) наводе чињеницу да она није била лонгитудинална, иако су аутори покушали да направе што више снимака дешавања на часу како би се предавачи и ученици навикли на посматрање и како би се природно понашали. Друго ограничење студије лежи у томе што су се резултати односили само на предаваче и студенте једног универзитета, па аутори полазе од претпоставке да би резултати истог истраживања спроведеног на другим универзитетима могли бити другачији.

Будуће студије на ову тему би могле да буду лонгитудиналне и да укључе већи број учесника. Даље, ученицима би се могло поставити питање зашто су користили J1 у одређеним ситуацијама директно након снимања, како би се

пронашли прави разлози за ту употребу. Такође би се могла обратити пажња на ефекте употребе J1 на успех ученика. Питање да ли употреба J1 доприноси успеху ученика или их омета у напредовању, као и да ли разне функције употребе J1 помажу ученицима да боље науче циљни језик, могло би се боље анализирати кроз лонгитудиналну студију (Paker/Karaağaç, 2015: 118).

4.2. Препоруке за коришћење J1 у настави – технике и методе

Иако постоје многобројна теоријска открића и закључци произашли из спроведених студија који се односе на употребу матерњег језика у настави страних језика, сасвим је евидентно да је та сазнања јако тешко успешно реализовати у пракси. Кенигс (Königs, 2015: 12) закључује да је неограничена забрана употребе матерњег језика неадекватна подједнако и као претерана употреба J1 у свим димензијама наставе, како је то било уобичајено у граматичко-преводној методи. Из тог разлога се препоручује функционално одлучивање у тренутној ситуацији, уз осврт на ученика и његова искуства и преференције. Како би се то могло адекватно применити, важно је упознати се са разним техникама и методама које предавачима страног језика стоје на располагању и могу да олакшају наставни процес.

Тако, на пример, у свом чланку „Über die planvolle Mitbenutzung der Muttersprache im bilingualen Sachfachunterricht“ Буцкам (Butzkamm, 2000) описује принцип тзв. функционалне странојезичности који је базиран на парадоксу „мање је више“. Тај принцип је присутан у настави страних језика и у CLIL настави, при чему је страни језик језик наставе, посреднички језик и радни језик. Он је језик којим се поучава, као и језик који се поучава, дакле, не само предмет и циљ учења, већ и пут ка циљу. Он се стога од почетка мора доживети као потпуно важеће средство комуникације, и то што је више могуће у настави. Матерњи језик зато не сме да одузима драгоцену време за употребу страног језика (Butzkamm, 2000: 97).

У складу са тим, превазиђеним се може посматрати традиционални принцип једнојезичности који се односио на пуко избегавање матерњег језика, а који је служио као помоћ у најнеопходнијим тренуцима и могао само да шкоди. Ипак, на J1 се темељи језичност човека уопште. У једном сасвим фундаменталном смислу, он је наш кључ ка свим другим језицима, што се односи на све језичке нивое. Јасно је да употреба матерњег језика увек мора да буде добро осмишљена и дозирана, како би принцип функционалне странојезичности остао очуван и како би се омогућио нормалан ток наставе. Тако постаје разумљив поменути парадокс да нешто мање страног језика може да доведе до више страног језика, тачније до његове коректније, прецизније и боље осмишљене употребе (Butzkamm, 2000: 97).

У настави страних језика предавач мора да располаже ограниченим средствима за изражавање помоћу којих треба да обради неку тему, за шта му је потребна домишљатост и креативност, посебно за различите формулације и употребу разних предмета, слика, графика и табела. Све то се мора урадити са циљем да настане што мање проблема чисто језичке природе. Ако ученици не

разумеју предмет наставе, онда је време узалуд протраћено и код њих долази до страха и фрустрације, али и до појачаног напора како би се разумело градиво (Butzkamm, 2000: 98).

У једном од својих наредних радова исти аутор предлаже употребу тзв. сендвич технике, пошто полази од тога да се најбоља наставна атмосфера постиже редовном, али не толико упадљивом помоћном употребом Ј1. Препорука је да се инструкције и објашњења у настави страних језика дају билингвално: прво на страном, затим на матерњем језику, па опет на страном језику. Та техника се најчешће користи код превођења непознатих израза и према ауторовом мишљењу треба да буде централна техника предавача страних језика (Butzkamm, 2007: 8).

Такође, познато је да искусни предавачи језика знају да је често лако успоставити одређено језичко правило у умовима ученика контрастирањем два облика који се разликују само у једном или два аспекта, нпр. по форми, значењу, употреби, а то контрастирање се може спровести и на интерлингвалном и на интралингвалном нивоу. Међутим, многи ученици и наставници нису у потпуности свесни главних особина циљног језика и свог Ј1, које би се могле примењивати у процесу поучавања и учења. Од помоћи је ако предавач (или аутор материјала) има добро знање не само циљног, већ и матерњег језика ученика (Paradowski, 2007: 152–153).

У свом раду „Foreign-Language Grammar Instruction via the Mother Tongue“ Парадовски (Paradowski, 2007: 154–159) предлаже примену тзв. методе језичког интерфејса (*The Language Interface Method*) која се заснива на међусобној повезаности Ј1 и циљног језика ученика. Процедура је описана корак по корак и подразумева иницијално излагање ученика новом језичком материјалу, показивање истог инваријантног следа речи ученику још неколико пута у разумним интервалима док се не успостави значењска еквивалентност између Ј2 и матерњег језика, затим објашњавање функционисања правила дате граматичке области на Ј1 ученика, објашњавање релевантних правила из Ј2, стварање интерфејса (обично се састоји у модификацији правила из Ј1 како би се одговарајући подаци и експлицитна презентација тог правила прилагодили циљном језику), као и експанзију компетенције (ученици треба да замене своје већ свесно познавање система страног језика својом експлицитном рефлексивном подсвесне Ј1 компетенције и да интегришу правила).

Овим градуалним методом који обухвата више стадијума ученици добијају контролу над системом циљног језика пре него што заиста почну да користе операционалне принципе у циљном језику. Он стимулише ученичко континуирано ангажовање и интересовање за процес учења. Студија коју је аутор спровео по датом питању ипак показује нека ограничења, која се примарно односе на нејасноћу да ли су све граматичке области подједнако адекватне за поучавање у оквиру методе језичког интерфејса. Резултати истраживања показују да ова метода може ефективно помоћи ученицима да увиде важност граматичких елемената и да побољшају граматичку прецизност на циљном језику. Предложена метода такође може бити корисна допуна педагошкој граматици у ширем смислу. Аутор на основу тих закључака сматра да је природно започети ра-

змишљање о испитивању ефеката методе граматичког интерфејса и на другим пољима компетенције циљног језика (Paradowski, 2007: 157–159).

5. Закључак

Приликом прегледа бројне литературе која се бави овим питањем (Duff/Polio, 1990; Cook, 2001; Butzkamm, 1998 итд.) дошло се до закључка да, иако предавачи признају важност поучавања на J2, већина њих ипак користи J1 у одређеној мери у настави, али да постоји и велика варијабилност у употреби матерњег језика међу предавачима. Све то додатно сведочи о комплексности односа матерњег и страног језика у контексту наставе.

Управо у циљу сагледавања сложене природе тематике којом се овај рад бави, одабран је корпус који обухвата емпиријске студије спроведене у различитом временском периоду и у различитим земљама широм света, како би се пречучила диференцирана слика поимања овог питања у другачијим контекстима. Осим тога, презентовани корпус је подесан за ту сврху јер обухваћене студије користе релативно сличан методолошки приступ.

Генерално се може установити да већина аутора нема јасно изражен став против употребе J1 у настави страног језика, али се примећује да недостаје преглед начина његове имплементације који би довели до оптималних резултата у поучавању и учењу језика у школском контексту. Имајући у виду да ставови наставника у вези са употребом матерњег језика нису научно утемељени и да изгледа да су они потпуно несвесни битне улоге J1 у педагогији другог и страног језика (Yaqubi/Pouromid, 2013: 148–149), до изражаја долази хитна потреба за одређеним модификацијама у начину на који се предавачи обучавају у приватним школама страних језика.

На крају, као илустративан пример за разумевање комплексности обрађиване тематике може да послужи закључак који Кенигс (Königs, 2015: 12) након прегледа литературе и истраживања у овом домену износи, а који је заснован на тези да утицај матерњег језика на процес усвајања страног језика може бити од великог значаја, али да то не мора важити у свим околностима, јер се не може генерализовано рећи да ли је тај утицај увек и у свим условима користан или ипак штетан. С обзиром на чињеницу да већина аутора који су своја истраживања спровели на ову тему још увек није дошла до конкретног становишта да ли матерњи језик оправдано има своје место у настави страних језика, питање његове употребе ће несумњиво још дуго остати у фокусу дебате. Ипак, анализом свих предности и недостатака употребе J1 у настави страног језика може се закључити да разумном и добро осмишљеном употребом матерњег језика ученици могу да остваре бројне користи, поготово по питању развијања осећаја слободе и сигурности приликом употребе J2. Из тога произилази да је матерњи језик несумњиво користан ресурс у процесу поучавања и учења страних језика, а будуће студије на овом пољу би могле да се оријентишу на начине на које би J1 било адекватно користити у настави тако да он не буде потпуно занемарен са једне стране, нити претерано употребљаван са друге.

Литература

- Стрижак, Н. (2015). Опште карактеристике усвајања 3. језика и српски као L3. У В. Половина и С. Гудурић (ур.), *Примењена лингвистика данас – изазови модерног доба* (стр. 125–134). Београд: Друштво за примењену лингвистику Србије.
- [Strižak, N. (2015). Opšte karakteristike usvajanja 3. jezika i srpski kao L3. U V. Polovina i S. Gudurić (ur.), *Primenjena lingvistika danas – izazovi modernog doba* (str. 125–134). Beograd: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije]
- Auerbach, E. (1993). Reexamining English Only in the ESL Classroom. *TESOL Quarterly*, 27(1), 9–23.
- Butzkamm, W. (2000). Über die planvolle Mitbenutzung der Muttersprache im bilingualen Sachfachunterricht. In G. Bach & S. Niemeier (Eds), *Bilingualer Unterricht. Grundlagen, Methoden, Praxis, Perspektiven* (pp. 97–113). Frankfurt: Peter Lang Verlag.
- Butzkamm, W. (2007). Schwache Englischleistungen – woran liegt's? Glanz und Elend der Schule oder die Wirklichkeit des Fremdsprachschülers. *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*, 12(1), 1–17.
- Cook, V. (1999). Going Beyond the Native Speaker in Language Teaching. *TESOL Quarterly*, 33(2), 185–209.
- Cook, V. (2001). Using the First Language in the Classroom. *Canadian Modern Language Review*, 57(3), 402–423.
- De la Campa, J. C., Nassaji, H. (2009). The Amount, Purpose, and Reasons for Using L1 in L2 Classrooms. *Foreign Language Annals*, 42(4), 742–758.
- Duff, P. A., Polio, C. G. (1990). How Much Foreign Language Is There in the Foreign Language Classroom? *The Modern Language Journal*, 74(2), 154–166.
- Dujmović, M. (2007). The Use of Croatian in the EFL Classroom. *Metodički obzori*, 2(1), 91–101.
- Fenner, A. B., Trebbi T., Aase, L. (1999). Mother Tongue and Foreign Language Teaching and Learning – A Joint Project. *BELLS: Barcelona English language and literature studies*, 10, 133–143.
- Kayaoğlu, M. N. (2012). The Use of Mother Tongue in Foreign Language Teaching from Teachers' Practice and Perspective. *Pamukkale University Journal of Education*, 32 (July 2012/II), 25–35.
- Königs, Frank G. (2015). Keine Angst vor der Muttersprache – vor den (anderen) Sprachen aber auch nicht! Überlegungen zum Verhältnis von Einsprachigkeit und Zweisprachigkeit im Fremdsprachenunterricht. *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht. Didaktik und Methodik im Bereich Deutsch als Fremdsprache*, 20(2), 5–14.
- Littlewood, W., Baohua, Y. (2009). First Language and Target Language in the Foreign Language Classroom. *Language Teaching*, 44(1), 64–77.
- Ostovar-Namaghi, S. A., Norouzi, S. (2015). First Language Use in Teaching a Foreign Language: Theoretical Perspectives and Empirical Findings. *US-China Foreign Language*, 13(9), 615–622.

- Paker, T., Karaağaç, Ö. (2015). The Use and Functions of Mother Tongue in EFL Classes. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 199, 111–119.
- Paradowski, M. B. (2007). Foreign-Language Grammar Instruction via the Mother Tongue. In B. Frank, J. Darquennes & R. Temmerman (Eds.), *Multilingualism and Applied Comparative Linguistics, Vol.1: Comparative Considerations in Second and Foreign Language Instruction* (pp. 151–167). Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Press.
- Schweers, C. W., Jr. (1999). Using L1 in the L2 Classroom. *English Teaching Forum*, Apr-Jun 1999, 6–13.
- Timor, T. (2012). Use of the Mother Tongue in Teaching a Foreign Language. *Language Education in Asia*, 3(1), 7–17.
- Turin, T. A. (2017). Usefulness of Using Mother Tongue in Foreign Language Classroom. *International Journal of English Language Teaching*, 5(8), 27–36.
- Yaqubi, B., Pouromid, S. (2013). First Language in English Language Institutes: Are Teachers Free to Alternate between L1 and L2 as Means of Instruction? *The Journal of Teaching Language Skills (JTLS)*, 4(4), 127–152.

Nevena N. Kovačević

Zusammenfassung

ANSÄTZE UND METHODEN ZUR ERFORSCHUNG DES EINFLUSSES VON MUTTERSPRACHEN AUF FREMDSPRACHENUNTERRICHT

Das Thema dieser Arbeit ist der Einfluss der Muttersprache auf andere Fremdsprachen, vor allem im Bereich des Fremdsprachenunterrichts. Es ist eine allgemein bekannte Tatsache, dass Muttersprachen mehr oder weniger beim Lehren von Fremdsprachen im Schulkontext vorkommen, weshalb die Frage nach der Notwendigkeit ihrer Verwendung vollkommen berechtigt ist. Diese Arbeit hat das Ziel, anhand zahlreicher Studien und Vergleiche von Standpunkten anderer Autoren die Frage zu beantworten, ob die Muttersprache ein nützliches Mittel für die erfolgreiche Organisation des Fremdsprachenunterrichts ist, oder ob ihr Gebrauch als überflüssig und sogar schädlich wahrgenommen wird. Unter anderem werden in diesem Artikel folgende Aspekte berücksichtigt: die Beziehung zwischen Muttersprachen und Fremdsprachen allgemein, die Rolle von Muttersprachen im Fremdsprachenunterricht aus historischer Perspektive und im Bereich verschiedener, in einem bestimmten Zeitrahmen dominanter Methoden des Sprachenlehrens sowie die Meinungen über die berechtigte Verwendung von Muttersprachen im Fremdsprachenunterricht.

Schlüsselwörter:

Muttersprache, Fremdsprachenunterricht, angewandte Linguistik, Methoden des Sprachenlehrens, Muttersprachler, Transfer, Kommunikation

Nevena N. Kovačević

Summary

A STUDY OF THE INFLUENCE OF A MOTHER TONGUE ON FOREIGN LANGUAGE TEACHING – APPROACHES AND METHODS

The topic of this paper is the influence of the mother tongue on other foreign languages, especially in the field of foreign language teaching. It is a well-known fact that mother tongue is used, to a greater or lesser extent, in the teaching of foreign languages in the school context, so the question of the necessity of its use is completely justified. The aim of this article is to use numerous studies and comparisons of the positions of other authors to determine whether the mother tongue is a useful tool for the successful organization of foreign language teaching, or whether its use is perceived as superfluous and disadvantageous. Among other things, the following aspects are considered in this article: the relationship between the mother tongue and foreign languages in general, the role of mother tongues in foreign language teaching from a historical perspective and within different methods of language teaching dominant in a certain time period, and opinions about the legitimate use of the mother tongue in foreign language teaching.

Key words:

mother tongue, foreign language teaching, applied linguistics, methods of language teaching, native speaker, transfer, communication

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.11>

821.162.3.09-31 Ходрова Д.

У књижевним координатама Данијеле Ходрове

Ивана Н. Кочевски*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за славистику

Кључне речи:

чешка књижевност
Данијела Ходрова
(Daniela Hodrová)
наративна
саморефлексија
карактеристични
мотиви
циклично време
вечно понављање
поетика пролазности
мртви
генеративна мрежа

Апстракт

У раду се разматрају најважнији кључни појмови који се могу препознати у романима Данијеле Ходрове како би се разумео њен изузетан начин приповедања. Кључни појмови се односе како на приповедни поступак, тако и на различите мотиве који се најчешће користе у њеном књижевном стваралаштву. Проналазимо да је евидентна саморефлексија приповедача у делу део образовања такозване „генеративне мреже“ тумачене као процес у коме настаје фиктивни свет, текст-свет. Генеративна мрежа се може поистоветити са семантичким гестом Мукаржовског – процесом стварања смисла. Милан Јанкович каже да је управо „форма“ најсубјективнији садржај уметничког дела, у чијем светлу се може тумачити поменута саморефлексија Ходрове. Осим тога, кључни појмови прозе Ходрове су и фреквентно кориштени мотиви тумачени са структуралистичког становишта Томашевског, Мукаржовског, Долежела и саме Ходрове. То су, на пример, циклочно протицање времена, вечно враћање истог, реинкарнација, дискурс смрти. Сви заједно образују дистинктивну поетику пролазности. (примљено: 13. децембра 2021; прихваћено: 3. фебруара 2022)

1. Увод

Књижевни почеци Данијеле Ходрове (Daniela Hodrová, 1946) су великим делом инспирисани историјом и конкретним догађајима који су се одиграли у Чешкој, пре свега у Прагу, њеном родном граду. О томе читамо у белетристичког прози, коју сачињава трилогија романа под називом *Мучни град* (*Trýznivé město*)¹ којом списатељица започиње своје књижевно стваралаштво. Међутим, у каснијим делима средиште приповедачке пажње све више ће заузимати лична реминисценција ауторке, субјективна размишљања о личним искуствима, о познаницима, као и о члановима породице, о прочитаној богатој литератури у вези са којом се отварају интертекстуалне мреже, о уметничким делима, али и о властитом стваралаштву. Након написаних девет романа и неколико књига есеја којима се допуњује поетска и књижевна мисао Ходрове², конкретно издвојеним кључним појмовима и синтагмама могли бисмо да у нацрту представимо књижевностваралачки програм ове чешке књижевнице, иако то ни у ком случају не може бити потпун и исцрпан приказ богатства поетике њених романа.

Заправо, кроз препознавање карактеристика белетристичке прозе у вези са специфичностима нарације (који могу да се доведу у везу са читавим низом поступака као што су књижевни палимпсест, архетип ткања, ширење текста попут живог ткива, коришћење алузија, паралела, разликовања јин и јанг текста, аутостилизације, интертекстуалности, мешање временских перспектива и сл.) и конкретно препознатим мотивима и темама којима се ауторка стално враћа (као што су митопоетика града, урбани простор, национална историја, меланхолија, сан у служби личних преиспитивања и демистификације постојеће стварности, циклично протицање времена, мит о вечном повратку, смрт, мртви, реинкарнација, светска књижевност, уметност), читалац се проналази у прецизно уцртаним и добро промишљеним координатама књижевноуметничког стваралаштва Ходрове.

1 Ова трилогија, први пут објављена 1999. године садржи романи који су претходно били засебно објављени у годинама након Плишане револуције (1989). То су романи *У оба вида* (*Podobojí*, 1991), *Лутке* (*Kukly. Živé obrazy*, 1991) и *Тема* (*Théma*, 1991).

2 Из богатог теоријског стваралаштва Ходрове, које би захтевало засебан истраживачки приступ и анализу, споменућемо само нека дела која смо и ми користили у овој анализи, а која употпуњују њену књижевну и аналитичку мисао. У питању су дела: *Тражење романа* (*Hledání románu*, 1989) које се бави историјском и жанровском проблематиком романа, потом *...на ивици хаоса. Поетика књижевног дела 20. века (...na okraji chaosu. Poetika literárního díla 20. století*, 2001), књига која систематски и исцрпно тумачи поједине елементе и компоненте књижевног дела, почев од графичког уређења текста, анализе мотива, композиције, ликова, до поетике сижера и нарације на примерима стотине дела светске књижевности, затим књига *Осећајни град* (*Cítlivé město*, 2006), која представља избор есеја из митопоетике града у којима се град тумачи у мрежи текстова, при чему се простор града чита и тумачи у контексту метафизичког и архетипског доживљавања света, и *Похвала умотавању* (*Chvála schoulení*, 2011) садржи есеје из области поетике пролазности, узалудности, бави се питањима о духовним хоризонтима и егзистенцијалистичким проблемима савременог човека.

2. Кључни појмови белетристичке прозе Данијеле Ходрове

У раду говоримо о кључним појмовима у два случаја: када је у питању наративни концепт (о коме ће бити речи у вези са саморефлексијом и аутостили-зацијом ауторке и њеним присуством у тексту романа), и када је реч о мотивима, тумаченим са структуралистичког становишта Томашевског, Мукаржовског, Краусове, и саме Ходрове. Издвајањем и анализом кључних појмова желимо да се осврнемо и на „семантички гест“ књижевнице, који се по тумачењу Милана Јанковича може довести у везу са „принципом организације значењске грађе дела“ (Јанковић, 1965: 319)³.

Андре Жол (André Jolles) се не жури да употреби израз *мотиви* како би именовао творевине које он пре свега именује као јединице збивања, обухваћене језиком. Жол пре свега каже:

Повијест књижевности, гдје се дотиче ових ствари а да их потпуно не разумијева, обичава у некој нејасној терминологији говорити о „мотивима“. Она међутим такођер обичава да под тим мисли повијесно пронађене датости грађе или пак ма којим комплексом умјетнине „преобликовану“ грађу. Мотив је опасна ријеч. Мотив нам још најприје значи покретачки или опредјељујући узрок, нешто што ослобађа нешто друго. У посљедњему смислу ријеч би се за нужду и овдје могла употријебити. (Jolles, 1978: 36)

По Ходровој, мотив је нарочит начин кориштења речи, реченице, слике – начин да се означава његова унутрашња веза са приповешћу и смислом дела, на пример посредством понављања, смештањем у средиште дела, некада графичким истицањем и слично. „У том значењу би уместо термина мотив [...] било могуће послужити се Жоловим термином ’језички гест’“ (Hodrová, 2001: 721–722). У теорији мотива се сусрећемо са двоструким схватањем мотива, јер не постоји једнозначност њиховог одређења, што може да представља велике препреке у њиховом препознавању. Наиме, мотив може да буде сваки елемент који се у тексту понавља, али може се рећи да мотив могу бити и остали елементи, било вербални или невербални који образују саставни део текста. Ослањајући се на Томашевског, Краусова подсећа да је мотив, једнако као и тема, део књижевног дела, али „који више не може да се разложи на ситније елементе“ (Krausová, 1984: 33). Ту је, дакле, акценат на неразградивости и компактности. Према Томашевском је тако мотив најмања тематска компонента, најмањи значењски потпуни сегмент који се тематски везује за дело, те њихова укупност у логичкој узрочно-временској линији саображава фабулу – или јединствен систем догађаја који један из другог проистичу (Томашевски, 1972: 197, 199). Слична дефиниција се проналази и код Мукаржовског, али која проистиче из контекста тумачења теме. Наиме, појам теме се обично користи

3 Овај и остали цитати у раду дати су у преводу ауторке рада.

у вези са „тематским планом“ или „тематском грађом дела“. Код Мукаржовског је тематски план, поред звучног и значењског, један од три основна плана уметничког дела; притом, тематска страна нема у делу посебно место, већ је са осталим елементима равноправна и протиче кроз дело упоредо са њима, не потчињавајући их себи. Мукаржовски каже да је:

[...] мотив најједноставнија компонента до које стижемо постепеним разлагањем теме (‘садржаја’) дела. Када бисмо желели да наставимо са разлагањем још даље унутар граница мотива, дошли бисмо до елемената који нису тематских карактеристика, већ језичких, односно до синтагми и појединих речи као значењских јединица. Стога ћемо дозволити и другачију дефиницију мотива, овог пута синтетичку, изложену са семантичког становишта: мотив је значењска јединица, директно виша од речи и синтагме. (Мукађовскý, 1948: 151)

Позивамо се на наведена значења мотива из разлога што су она путоказ у препознавању и представљању кључних појмова којима желимо да образложимо књижевне координате Ходрове, а које пре свега доводимо у везу са специфичним начином приповедања који описујемо, позајмљујући термин од саме књижевнице, као „архетип ткања“ у коме преовладава или често упливава аутостилизација као карактеристични поступак значењске организације књижевне грађе (што се може довести у везу са семантичким гестом); и коначно са изабраним мотивима које смо у овом раду изабрали да представимо, а који се односе на циклично протицање времена, вечно враћање истог, реинкарнацију, поетику пролазности и мртве.

Посебно издвојене мотиве у прози Ходрове могли бисмо препознати и опитати према подели Томашевског, коју Лубомир Долежел допуњује својим тумачењем. Он подсећа да „[п]рема семантичкој концепцији Бориса Томашевског, термин *мотив* означава елементарну и недељиву јединицу тематског материјала. Томашевски уочава повезаност мотива и реченице“ (Doležel, 2008: 45). Међутим, основну поделу мотива Томашевског на статичне и динамичне Долежел проширује објашњењем да је мотив дефинисан на три нивоа, односно да је његова логичка структура пропозиционална форма која се састоји од предиката и барем једног аргумента. С тим у вези, у наставку додаје да ова логичка структура фиксира синтаксу мотива, одвајајући их од других врста тематског материјала, чиме се формализује претпоставка Бориса Томашевског да мотиви имају структуру реченица (Doležel, 2008: 45). Ова констатација је директно примењива на оно што и ми издвајамо из књижевног корпуса Ходрове, а то су: циклично протицање времена, вечно враћање истог и реинкарнација. Њихова типологија је лако одређива по ономе шта Долежел каже да је „за типологију мотива, довољна семантички интерпретирана предикација“, која је лако препознатљива у екстензионалној структури наведених мотива у вези са којима препознајемо динамичке мотиве; док, с друге стране, пролазност и мртве описујемо појмом статичних мотива у погледу на изостанак поменуте предикације.

3. Архетип ткања / аутостилизација у лик арахне

Иако Ходрова јасно ставља до знања да никада у белетристичкој прози практично не проверава становишта представљена у теорији о којој пише, одређене сличности и аналогije постоје, нарочито када је у питању наративни модел којим су исприповедани њени романи. У теоријској књизи *Осећајни град* (*Citlivé město*, 2006) истраживачка пажња је концентрисана на просторност урбане средине, при чему се град сагледава као „живљено“ тело које има менталну и осећајну страну, своје свесно и несвесно Биће. Управо овако посматран, град по Ходровој може да се чита као било који текст, јер располаже властитим семиотичким системима којима читалац треба да овлада, дешифриујући тајни код којим су они исписани. У ту сврху ауторка користи нарочиту терминологију, позајмљену из источњачке филозофије, коју она објашњава на следећи начин:

Осећајност за опажање аналогija и плетење текста помоћу асоциjација је карактеристична, чини ми се, за „женски“ начин писања. Не мислим тиме на текстове које су писале жене, иако међу њиховим писцима можда жене превладавају, и стога ћу радије користити назив јин писање, јин текст. На начин на који се принципи јин и јанг допуњују у људском телу, и у Телу града, ови принципи и особености се допуњују такође и у књижевном тексту, и једнако као у телу и Тексту града, и у књижевном тексту по правилу један преовладава. (Hodrová, 2006: 80)

Она даље објашњава да је за јин текст типична фрагментарност, као и ткање и плетење који се у извесној мери посматрају као телесна функција, док се у јанг тексту спроводи хијерархија целине и делова, онога шта је главно у односу на оно шта је споредно, као и усмереност правца кретања унапред. За разлику од тога, за јин текст је карактеристично да изостаје разлика између мале и велике површине, те да један део може да садржи елементе целине и да говори о тој целини.

Истовремено, у погледу на приповедача, Ходрова објашњава да је „типичан лик јанг текста – пешак, а његов основни покрет је ход – пут унапред, док у позадини јин текста седи – ткаља, те се њен пут реализује у виду ткања – писања, приповедања, плетења и расплитања чворева, упредања и парања, из чега настаје њен пут и испит кроз лавиринт“ (Hodrová, 2006: 82). Подсетимо се да и Мукаржовски објашњава да уметничка форма има два основна знака: истовремено је деформација и организација. Деформација проузрокована уметничком формом зависи од упадљивог, чак насилног нарушавања првобитне форме материјала. Зато, на пример, језик уметничког дела открива сваки пут црту новине, односно необичности, која свој извор има у извесном померању свих његових елемената у погледу на нормалну структуру саопштавајућег говора (Mukařovský, 1948: 11).

На наратив настао на овакав начин Ходрова логично надовезује описну терминологију којом такав наратив именује. У првом случају говори о тексту-то-

ку, који још назива „хераклитовски текст“, док је другу врсту наратива назвала текст-тканина или „арахне“, у вези са чиме препознајемо две древне људске делатности – орање и ткање. Пример овога о чему Ходрова теоријски размишља налазимо у одломку романа *Tema (Théta)*, 1992):

Ономад сам обилазила оца свакодневно, увек око пола пет. Некада ми је успевало да се неприметно провучем поред портирнице, где је седела старица у белом плашту. Плела је. Сваки мој пролаз кроз капију у Кубеликовој улици већином није прошао без отегнутог објашњавања, мољакања, милоште. Једном сам од старице морала да побегнем, још на степеништу је до мене допирала њена вриска. Петнаестог октобра сам ишла у болницу у исто време као и обично / у тами Арахне тка свилу. / Журила сам / у стрепњи влакна свиле.../ јер сам оцу носила три пржена јајета... Трчала сам кроз Милешовску улицу / тка у тами – папе тап, папе тап / прешла преко Ондшичекове улице / у стрепњи влакна – *ni rat davesoso* / журила даље низ Фибихову (улице су у овом крају именоване по музичарима), око пустог парка са пањевима дрвећа (некада се ту налазило јеврејско гробље, од њега су оставили само најстарији део и болницу за оболеле од куге, данас је ту смештено удружење Штуко). Ту је у јесен још јурцао наш пас Розина Себранец, али убрзо након очеве смрти, на месту парка су ископали огромну рупу из које је неко време штрчао смртно бели стуб телевизијског торња (Карел Милота га је назвао смрдљиви стршак – *Fallus impudicus*). Скренула сам код телефонске централе / плела је свилу – или *di baro pharipen*, / у њој су светлуцала црвена светла, у Кубеликову улицу. Код портирнице сам брзо навукла крпене назувице, тамно плаве. Арахне ме тада није зауставила, на моје чуђење на мене није ни погледала од плетива. (Hodrová, 2017: 422–423)

У наведеном одломку препознајемо неколико важних елемената својствених приповедном поступку Ходрове; најпре се уочава приповедање-ткање, што је карактеристично за јин-текст, у виду два паралелна текста који се наизменично преплићу. Унутар два текста препознају се мотиви везани за аутобиографске податке ауторке (болест оца, спомињање имена првог супруга, књижевника Карела Милоте), чиме се постиже ефекат саморефлексије и аутостилизиције у тексту. Наратив се потом проширује непрестаним уметањем нових информација у виду парентеза, у вези са којим се текст заправо проширује и израста, како књижевница каже, попут „болесног ткива“⁴. Ту су потом мотиви града – које препознајемо у набрајању назива конкретних улица, чиме се лоцира кретање јунакиње, потом у субјективном перципирању простора у вези са преображавањем парка у место на коме ће стајати телевизијски торањ; потом у

4 Ходрова заправо каже: „Текст је ‘бујајуће ткиво’; јер је текст романа ткиво, можда ткиво тумора“. У оригиналу: „Text je ‘bující tkáň’; neboť text románu je tkáň, možná tkáň nádorová“ (Hodrová, 2006: 105).

навођењу историјских података да се одређен простор града користио у различите сврхе, у вези са чиме настаје и његов палимпсест.

Други део текста, који се упреда са оним који му претходи, исприповеданим у форми слободног тока мисли и реминисценције, односи се на митску личност Арахне којом се алудира на испредање мреже. Истовремено је приметно играње речима које се појављује у паралелном тексту, и ономотопејско подражавање којим се појачава звуковна страна текста. Управо у теорији Ходрове ми сазнајемо да она приликом писања, схваћеног било свесно или несвесно као ткање, истиче моменте понављања, паралелизма, варијације, аналогije, асоцијације, звуковних, али и мисаоних рима, као и синхронije. О томе сама књижевница каже:

Одавно ме узбуђује повезаност текста са актом испредања и ткања, дакле оним актом којим, на пример, текст романа настаје. Тај акт, у коме се уместо покрета ка средишту или истовремено с њим, реализује покрет тамо и овамо, напред и назад, а такође и кружење, посматрам као микрокосмичку аналогију космогонијског макрокосмичког покрета. (Hodrová, 2004: 540)

Мотив Арахне ће се у тексту овог, трећег по реду романа Ходрове, поновити још неколико пута. Уколико се ти издвојени делови континуирано читају, уочава се следеће: најпре, да се са Арахне сусреће нараторка приповести, затим јунакиња Елишка Беранкова са којом се нараторка потом поистовећује и стапа у једну личност, да би на крају дошло до потпуне идентификације нараторке са самом Арахне – Оном која испреда мрежу фиктивног света приповести. Ходрова, притом, подсећа да говоримо о мрежи у двојаким смислу: са једне стране је ту мрежа као инструмент уз чију помоћ читамо текст, јер у тексту препознајемо различите мрежасте структуре – то је такозвана „интерпретацијска мрежа“⁵, док с друге стране постоји „генеративна мрежа“⁶ којом настаје управо – фиктивни свет пред читаоцем (Hodrová, 2004: 540).

Сједињавање нараторке, Елишке Беранкове и Арахне у једну личност пратимо у издвојеним деловима текста:

Други дан када сам за оца однела одело у болницу, преузела га је Арахне која, како сам схватила, није била само портирка, већ је уз то припремала мртве за ковчег / кокон своје биће чува, испушта влакно ткаље. (Hodrová, 1992: 16)

Елишка поново жури (по који пут већ) кроз Шлеску улицу у Виноградско позориште. Пролази брзо поред портирнице и Арахне која плете (та

5 У оригиналу: „sít interpretáční“.

6 У оригиналу: „sít generativní“.

старица чува све капије у овом роману), жури кроз нагибљен пролаз око сцене. У коси већ осећа лахор, преко лица је ошине црни шал. Иде готово наслепо, јер сцену не преплављује светло рефлектора као иначе. Познаје то место пак одлично, где стоји хотел Costa Verde, у њему су оца сместили пар дана пре смрти. Само јој овог пута изгледа чудно да је уоколо таква тишина. Зар још није почела представа? И ту одједном схвати: стигла је касно, представа се већ завршила. Оиграли су је без ње, можда је на њеном месту седео неко други... Али то значи да више не може да интервенише у представи, не може да измени њен крај. Зар није управо у томе почивала њена мисија? (Hodrová, 1992: 109)

Песник је довршио песму, умире. Смрт настаје само у представи, отац још живи, након представе ће ме чекати испред портирнице, Арахне ми се чак и насмеје. (Hodrová, 1992: 129)

У роман непрестано улазе нове личности. Мој текст се шири као ткиво, проистиче из мене влакно речи из кога ја, полуслепа Арахне, снимам тканину приповести. (Hodrová, 1992: 183)

У одломцима везаним за митску личност Арахне, најуочљивије је померање приповедачке перспективе, јер се оно најпре представља у првом лицу („када сам за оца однела“), потом прелази у треће лице („Елишка поново жури“), да би се наратија поново вратила у прво лице („након представе ће ме чекати“), и коначно довршила апсолутним поистовећивањем са Оном која тка текст романа („ја, полуслепа Арахне, снимам тканину приповести“). У студији под називом „Текст града као мрежа и поље“ („Text města jako síť a pole“) Ходрова објашњава феномен личности „ткаље“ када каже да – ткаља тка не само према познатој, видљивој мустри (што се односи на свесну интертекстуалност), већ и према мустри коју не познаје, или коју једва да предосећа (овде се креће по терену несвесне интертекстуалности), где се најпре мисли на оне аналогije које ће читаоцима тек бити видљиве и јасне, али које по списатељици нису биле намерне. „Намерно говорим о ткаљи, јер је управо у женским текстовима акт ткања веома значајан, и ти текстови се лакше надовезују на контакт са несвесним града, него мушки текстови“ (Hodrová, 2004: 544).

Поистовећивање гласа нараторке са личностима романа присутан је како у цитираном роману *Тема* (*Théma*), тако и у романима *Комедија* (*Komedie*, 2003), *Призивање* (*Vyvolávání*, 2010), *Завојите реченице* (*Točité věty*, 2015) и *Та блискост* (*Ta blízkost*, 2019). У овом приповедном поступку препознајемо, као што смо напоменули, саморефлексију ауторке у тексту романа, чиме се постиже и његова антиилузивност. Хелена Коскова нас подсећа да је „Тема најличнији и најапстрактнији део трилогије“ (Kosková, 1999: 13) *Мучни град* (*Trýznivé město*),

и да на примеру овог романа пратимо „саморефлексивни метароман“⁷ (Kosková, 1999: 13), чијим текстом се објашњава сâм настанак текста. Ово је нарочито уочљиво у следећим реченицама:

Ја сам Елишка Беранкова, и истовремено сам она која њу посматра (Hodrová, 2017: 426)

Сваки пут морам да начиним нешто дужи корак како се не бих заувек уздигла у свет романа. Роман би ме тако носио без моје воље. (Hodrová, 2017: 427)

Јасно ми је да је то била намера, сакрити се иза Елишке Беранкове, као што сам се пре тога сакрила иза Софије Сислове а пре тога иза Алице Давидовичове а такође и иза Дивиша Паскала. Једноставно, стално морам да се зачаурујем у роману, и да се у њему скривам од света. (Hodrová, 2017: 434)

Док Елишка Беранкова израђује библиографију у Институту за чешку и светску књижевност, прелистава часописе и књиге, исписује картончиће својим ситним словима, и на остале картончиће онда куцка полако и пажљиво исти текст, ја се у истом институту занимам за теорију романа. Највероватније је читаоцу јасно на који начин ме тај позив одређује и обавезује, схвата колико тешко мора бити оном ко овај жанр теоријски рефлектује, да уђе кроз капију романа и да се наизменично креће унутар и изван ње, можда ће се показати да нисам дорасла том задатку. Да ли би га Елишка Беранкова савладала боље? (Hodrová, 2017: 435)

Владимир Трпка (Vladimír Trpka) сматра да, као аутотематски роман, „*Тета* такође анализира и своју властиту интерпретацију“, односно укључује и оно што би могло да се значи као „парадокс читања унутар текста, пригодно и као парадокс текста који садржи властиту критику и властиту интерпретацију“ (Трпка, 2016: 89). Осим тога, саморефлексивни роман брише границе између књижевног и критичког дискурса и нуди веома тачна тумачења своје властите поетике, али то не значи да се смисао текста тиме објашњава и исцрпљује. Осим тога, Трпка у наставку износи занимљиво запажање да у саморефлексивним пасажима говора налазимо напетост између два становишта која нараторка заузима према тексту романа. „Она се истовремено стилизује као ауторка која пише књижевни текст, и као списатељица која призива ликове у свој роман; једнако и као лик који нема роман у својим рукама, већ јој он бежи и одвија се неовисно од ње“ (Трпка, 2016: 93).

7 У оригиналу: „autoreflexivní metaromán“.

Сличан поступак самоидентификације ауторке са јунацима романа примећан је и у роману *Призивање (Vyvolávání)*. Занимљиво је да се већ у том тексту антиципира експеримент са синтаксом реченице која ће постајати све дужа, уметањем стално нових дигресија и парентеза које ће кулминирати у роману *Завојите реченице (Točité věty)*. У роману *Призивање* на самом почетку приповедања наилазимо на мотив недовршеног, цикличног романа који удисањем и издисањем, савијањем и одмотавањем, подсећа на живо ткиво. Осим тога, ауторка на истом месту говори и о својој повезаности са Алице Давидовичовом – јунакињом свог првог романа *У оба вида (Podobojí, 1991)*, у вези са чиме започиње један у низу мотива и приповедачких поступака у којима се може препознати аутостилизиација.

[...] већ је био савијен цео свет, који је од тог тренутка почео да се одмотава и од тог часа, ако не од почетка, почео у себе поново да се умотава, мој бескрајни роман који се шири као ткиво, али не само роман, читав мој живот, који је од рођења био са животом те осамнаестогодишње Јеврејке која је скочила са прозора моје будуће дечије собе, тајанствено спојен [...] (Hodrová, 2010: 5)

Нешто слично читамо и у тексту романа *Завојите реченице (Točité věty)*:

Сваки пут с бојазношћу поново седам за писаћи сто, никада не знам да ли ћу током писања коленима ударити о оштре ивице као Франц Кафка када се током писања узнемирио. (Hodrová, 2015: 35)

У оба вида (Podobojí) сам писала у време када је отац поподне, око четири, одлазио на два пива у оближњу таверну код Бжезинових, пола два је било време након ког бих обично написала једно кратко поглавље. Када сам пак писала *Лутке (Kukly)* касније то није могло да буде јер отац више није био жив, рукопис *Лутака* је остао рашчитан на парапету изнад његовог кауча, на читање више није могао да се концентрише, све се у његовом телу спремао на велики прелаз и промену, мој режим писања се променио, некада сам писала и пре подне, након што отац попије слаб чај из шоље коју до сада чувам, ону другу из које је пио млеко у Кубеликовој улици сам разбила у *Призивању*, а онда и у стварности. (Hodrová, 2015: 81)

Нема сумње да се у приповедном току романа чује аукторијални глас нараторке која час говори у првом лицу (када говори о себи), час прелази на треће лице (када говори о Елишки Беранковој). Реферишући о властитом тексту као о тексту романа који настаје пред читаоцем, Ходрова постиже ефекат антиилузивности, чиме алудира на референтни свет подразумеваног читаоца и заправо креира роман-стварности насупрот роману-фикцији. Јиржи Котен

(Jiří Koten) констатује да је „за антиилузивни роман карактеристичан изразит, ’гласан’ приповедач који приповедање о ком реферише допуњује опсежним коментаром, и често се представља као свемогући аутор фиктивног дела“ (Koten, 2016: 73). Коначно и Мартин Ришави (Martin Ryšavý) налази да „у моменту када сама ауторка постаје лик романа, а лик о себи говори као о ауторки, настаје двострука илузија: читалац има осећај да одржава одстојање од радње, али већ је подлегао илузији, јер управо та игра са саморефлексијом у различитим нивоима структуре романа, јесте радња по себи која гута читаоца пре него што то он схвати“ (Ryšavý, 1993: 18). Коначно, и Ходрова налази да је све више примењивани ауторски стил у књижевном делу заправо у вези са саморефлексијом романа у погледу на елементе антиромана и антиилузивности, као и са истицањем ауторства (Hodrová, 1989: 77).

Налазимо да је ауторефлексија у приповедном току романа Ходрове кохезивни елемент некад наоко несродних приповедних сегмената, будући да их једино приповедачки субјект довољно познаје да о њима извештава. Сва фрагментарна приповедања доводе се у везу са говором у првом лицу које субјект започиње и интенционално прекида не довршивши приповедни ток, у вези са чиме приповест остаје елиптична, док се сам субјект расипа у полиперспективизму и просторним односима. Управо од саме књижевнице сазнајемо да амбиција „ткача“ или „ткаље“ (Арахне) није да образује линеарну, већ пре свега просторну творевину. У то се уверевамо када у тексту романа *Завојите реченице* (*Točité věty*) препознамо глас приповедајућег субјекта који повезује сва дела књижевнице у једну генеративну мрежу. Управо се кроз генеративну мрежу објашњава сам начин и процес настанка књижевног текста, текста-света; и то је управо семантички гест о коме је говорио Мукаржовски, а који Милан Јанкович тумачи као „принцип организације значењске грађе дела“⁸, односно да се специфичност овог појма схвата као „динамичко јединство смисла које одређује функцију и значење сваког појединог елемента и сваке најмање јединице дела“ (Jančovič, 1965: 319–320).

Недуго после оног догађаја почела сам да пишем *Реченице* (*Točité věty*), а како су се реченице ређале једна за другом, пре ће бити ређале једна на другу, потапале су се у мрежу аналогија која се непрестано ширила и згушњавала, јер се та мрежа не шири само унапред и не надима у страну, већ се развија и у дубину, обухвата у себе *Призивање* (*Vyvolávání*) и *Комедију* (*Komedie*) а сеже још и дубље до *Теме* (*Théta*), *Лутака* (*Kukly*) и *У оба вида* (*Podobojí*) што је било на самом почетку, сви романи, иако сам их писала у распону више од тридесет година, за мене се дешавају истовремено и управо сада, у *Реченицама* (*Točité věty*) су истовремено присутни, једнако као што су и *Реченице* (*Točité věty*), до сада ненаписане, већ биле присутне у њима, предсказане и наговештене у неким

8 У оригиналу: „organizující princip významové výstavby díla“.

структурама, реченицама, ритмовима, напону, уролане у мотивима који чекају на своје развијање, у дремајућим везама које чекају на своје буђење, реченице су почеле да се сурвавају као водопади на Хуптиховој слици децембра и да избацују старе приповести и значења, да их преплићу тим каснијим, але и тим новијим, и тамо и овде, овде и тамо се наизменично отварају врата приповести, стално су заједно присутни сви. (Hodrová, 2015: 234)

Било да су у питању засебни мотиви или наративни поступци које књижевница користи у романима (као што су игра речима, етимологијом, рефлексивна речи, понављање у виду паралелизама, саморефлексивна), сви заједно учествују у образовању генеративне мреже; односно, у њима препознајемо нарочит поступак приповедања и специфичан језик књижевног дела, који не представљају самосврховиту игру књижевника, већ, како каже Мукаржовски, уколико на ове елементе гледамо као „на средства за изражавање стварности и уметничког односа према њој, открићемо сједињујући принцип индивидуалног уметничког стила“ (Mukařovský, 1958: 255).

4. Циклично протицање времена / вечно враћање истог / реинкарнација

Осим наглашеног интересовања за историју и симболику града као урбаног простора, занимљив је и концепт времена на који наилазимо у романима Ходрове. Нарочито перципирање и доживљавање времена, које књижевница назива „митолошким“, у тесној је повезаности и са њеним специфичним начином приповедања у коме изостаје епска приповест и линеарно слагање догађаја. Наместо тога, у романима препознајемо циклично протицање времена, неминовну и неумољиву пролазност свега, вечно враћање истог, што Ходрова успева да вешто дочара наративом који је испрекидан, искидан, фрагментаран. У студији Ларса Бергстрома (Lars Bergström) „Смрт и вечно враћање“ (“Death and eternal recurrence”) каже се да је „за традиционалног човека време било циклично у смислу да се живот састоји од понављања и архетипова“ (Bergström, 2013: 167). О тумачењу цикличног времена слично читамо и код Томаса Фукса (Thomas Fuchs) у студији „Цикличан однос тела и његов однос према линеарном времену“ (“The Cyclical Time of the Body and its Relation to Linear Time”), када Фукс проналази да „се линеарно, хомогено време, издвојено из конкретних процеса, не показује у природном свету као унапред дато људима – ми овде иницијално сусрећемо само циклично, понављајуће или финализирајуће процесе. Пре ће бити да је линеарни концепт времена први пут био осмишљен у културном свету који је обликовао човек, а онда пренесен на космичке процесе“ (Fuchs, 2018: 48).

Хелена Коскова на тему временско-просторних односа романа Ходрове додаје да су темељно порушене границе између фантазије и стварности, између света живих и мртвих, између времена људског живота и космичког времена, између духа и материје, између знака и означеног, између историје и мита.

Сећање града и судбине његових становника се прожимају са сећањем историје европског романа, мотиви митова и бајки са библијским мотивима, а код и поступци „романа стварности“ са кодом и поступцима „романа фикције“ (Kosková, 1999: 13). Изворе оваквог представљања времена у књижевним делима Ходрове Алеш Хаман доводи у везу са отпором против утрнулог стања друштва, непокретности коју је представљала ситуација током седамдесетих и осамдесетих година у Чехословачкој (Hamaп, 2016: 18).

Објашњење начина доживљавања времена у романима Ходрове је у блиској вези са темом и мотивима смрти. Она каже да су Индоевропљани, у неку руку, време преценили тиме што су у њему почели да разликују три фазе којима су дали граматички облик садашњег, прошлог и будућег времена; њена процена је да се то десило у оквиру рационалног, „научног“ дискурса који је започео лагано да превладава у односу на митско мишљење и митски „дискурс“ у коме се времена нису разликовала. Но, без обзира на овакав концепт тумачења времена, књижевница објашњава да је начин на који може и треба да се савлада дуалност пролазност/вечност садржан у концепту другачијег проживљавања и разумевања времена. По њеном мишљењу,

[...] човек би требало да сведе борбу са пролазношћу као проживљавања сукцесивног времена, које је управљено од рођења ка смрти једносмерно, и да се окрене од њега ка оном унутрашњем, проживљеном времену које садржи као нарочито и нераздвојно јединство прошлост и садашњост, или друкчије речено, мора да покуша да уђе у време које господари у сећању, сањању и медитацији: тамо се, наиме, свуда иступа из једносмерног времена. (Hodrová, 2011a: 108)

Кратку илустрацију тог једносмерног времена са наговештајем могућности промене субјекта, читамо у издвојеном цитату:

[...] само смо на моменат из њеног баштенског дела посматрали доле на мутну Бероунку, Бохунка ову хераклитовску реку није видела, само је удисала њен воњ, опажала њену садашњост и прошлост, шта смо били јуче, то нисмо данас, а шта смо данас то нећемо бити сутра, можда ћемо се променити у птице или у дрвеће, или ћемо постати речи написане или одштампане на папиру док боја не избледи, а папир се не распадне, или ћемо се променити у глас који ће слушати, уколико нам га остави судбина. (Hodrová, 2010: 171–172)

„Другачије време“ на које Ходрова алудира у односу на оно једносмерно, линеарно, јесте време које постоји у сећању или сањарењу, у чему препознајемо идеју о цикличном протицању времена у коме све постоји истовремено на различитима равнима. Са овим у вези се може објаснити и чињеница да су јунаци Ходрове подједнако и живи, и мртви, иако Лубомир Долежел овај њен концепт

назива „логички немогућим светом јер имплицира логичке супротности“, под којима он подразумева егзистирање живих и „немртвих“ истовремено. Као једну од главних карактеристика појма логички немогућег света, Долежел наводи да „тај свет може да се установи, али не може да се аутентификује“ (Doležel, 2014: 97).

Осим тога, идеја о циклчном протицању времена може се приказати и древним симболом уробороса који упућује на различите животне циклусе, укључујући и поновно раћање након смрти, односно реинкарнацију – чега смо се већ дотакли у вези са мотивом смрти. Након романа *У оба вида* (*Podoboji*), где се по први пут сусрећемо са „немртвим“ јунацима који равноправно егзистирају раме уз раме са живима, већ у наредном роману *Лутке* (*Kukly*), Ходрова по први пут гради лик једног од јунака, представљајући га као ерудиту који говори о концепту метемпсихозе, или реинкарнације:

– Душа, каже пан Сисел⁹ Софији, подлеже усуду који сама ствара. Пан Сисел изговара реч карма [...] Дух подлеже законима поновног отеловљења. Пан Сисел изговори реч реинкарнација. Да, пан Сисел верује у метемпсихозу као стари орфисти и многи други који су пошли њиховим путем, верује и у своју текућину промену [...] Сваки пут када би лингвиста сишао са Жишкова тунелом до Карлина [...] мисли на своју будућу промену, замишља капију којом ће се једном отеловити у своју следећу егзистенцију. (Hodrová, 1991: 60)

Исто тако, осим што је реинкарнација представљена као једна од могућих метафизичких објашњења живота и његових циклуса, на ову могућност упућује и специфичан начин кретања јунака кроз физички простор, што је случај са јунакињом Софијом Сисловом, чије је кретање усмерено ка свим правцима и осама – хоризонтално и вертикално, што се односи како на њено премештање са једне на другу локацију у граду, тако и на метафизичко понирање у дубине властите психе кроз сећања, снове, успомене.

Софија Сислова се већ спушта низ канал, ногама опипава његове зидове, покушава да се ухвати за избочине у његовом ждрелу, али ждрело канала је глатко и клизаво као корен стабла на киши, ноге јој свако мало склизну, а Софија пропада толико дуго, док јој не успе да се ногама одупре о зид канала, и мало се одмори од поновног спуштања. Софији Сисловој се чини, не да се спушта низ канал само пар минута, већ сатима, а можда и годинама [...] Ипак се поново нашла тамо одакле је кренула. Стоји на дворишту, са десне стране јој је звекир, а усред дворишта зева рупа у канал. Или је то друго двориште које на оно личи као јаје јајету? [...] Али шта ако је простор, додуше исти, али је

9 Име пана Сисела (Sysel) на чешком значи текуница.

време сваки пут друго? А можда, када би Софија постепено пролазила кроз дворишта свог живота, смештена у све већој дубини, и када би се спуштала низ нове и нове канале, спустила би се тако напослетку чак до дворишта свог рођења, које би истовремено било и двориште њене смрти. (Hodrová, 1991: 261–262)

Реинкарнација или поновно рођење упућује и на мит о вечном повратку, односно на понављање истог, што се може довести у везу и са мотивом венца – који симболично представља затворен круг у коме је затворена вечност која се стално понавља. Бергстром заступа идеју по којој је „живот после смрти потпуно идентичан животу пре смрти“ (Bergström, 2013: 167). Ово произилази из теорије о вечном повратку, у вези са чиме се препознаје идеја о томе да се „целокупна историја универзума већ једном десила и да ће се десити поново; космичка историја је циклична, без почетка или краја“ (Bergström, 2013: 167). Делић тога препознајемо у цитату из романа *Призивање* (*Vyvolávání*) када нараторка каже:

Шта бака каже за адвентни венац који сам јој после Божића ставила на главу? [...] као да тај венац није био само венац очекивања тајанственог рођења, али истовремено и венац задушни и жетвени, чак је можда и симбол тога, да се све у свемиру, како пише кабалиста Елифас Леви, држи и уланчава као венац. (Hodrová, 2010: 35)

Списатељица верује да човеку вероватно властито опажање времена и опажање трочланог времена изгледа као цивилизацијска тековина којој је време било потребно у сврхе свакодневног живота и у оквиру његовог дискурса да га практично организује. Појаву линеарног рачунања и бележења догађаја, Фукс објашњава тако што каже: „да се линеарно усмерен концепт времена најпре развио у јудаизму и хришћанству са идејом спасења као процес који је усмерен ка будућности“ (Fuchs, 2018: 48). У томе је своју улогу такође одиграла и неопходност да се време организује и рачуна у функционисању града. По Ходровој, циклично доживљавање времена зависи од животног искуства и ситуирањем човека у односу на природу, али и космос, чији је поредак, између осталог, овладан могућношћу повратка. Међутим, оно што она притом додаје, јесте да „осећај пролазности, ипак не извире из самог чулног опажања цикличности“ (Hodrová, 2011a: 110). У роману *Призивање* (*Vyvolávání*) читамо о томе како су све временске перспективе, заправо, сливене у једну тачку и постоје истовремено:

Прошлост је стално ту, а будућност је већ овде, све речи које смо икад изговорили и оне које ћемо тек изговорити, све што смо осећали и чинили, осећамо и чинимо, и што ћемо тек осећати и чинити, већ смо давно рекли, осетили, учинили, нема ничега што се не би десило или чега већ није било, прошлост, Велика Ждерачица стално загриза у садашњост, и у будућност. (Hodrová, 2010: 112)

Из есеја Ходрове „Време, ’брат смрти“ („Čas, ’smrti bratr“) сазнајемо да у оквиру западњачког дискурса пролазности не постоји пут из тог круга, или из тих кругова, јер западњачки елегичари и меланхоличари углавном не перципирају целовитост реалности и живота, њихову динамичну природу, не достижу сазнање да су живот и смрт само различити аспекти те целовитости и покрета, а никако непомирљиве супротности, како се можда чини ономе ко се окреће у кругу. Наду им не доноси ни идеја о „вечном повратку“, јер се враћају, како се у то уверавају, само догађаји који доносе жалост (Hodrová, 2011a: 100).

Док говори о Божени Њемцовой¹⁰ и животу који је за њом прохујао и кога се остарела Њемцова са носталгијом сећа, Ходрова се дотиче мотива о вечном враћању истог, то је и мит о вечном повратку, цикличности промена и живота, као и да кроз те промене настаје динамика живота.

Није се свршило, кнегињо, време нас обухвата и влада нама, обавија нас као океан, усмерава се унапред, али истовремено је непрекидно заустављано повратцима, исписивањем прошлости, стално нових догађаја, ушушканих и заборављених у садашњости из те прошлости исписиваних, роман се сваки час осврће на себе како би обухватио оно што до сад није приметио, да би ухватио прошлост која се непрестано и даље дешава, стално исто и стално различито као струја Влтаве, ништа се на овом свету не свршава, све се бесконачно понавља, у варијантама и променама, а ми се мењамо заједно са светом, свлачење из тела и поново облачење у њих, а све своје промене вучемо са собом, савијамо се под њима као лук ка земљи, возимо се на точку промена и не можемо са њега да искочимо, и када бисмо то хтели највише од свега, ка некоме смо привучени, изнова и изнова, можда смо га волели већ много пута, Јохан се у позоришту смеје, лагано врти главом, не мора то да буде понављање, некада то такође може бити почетак. (Hodrová, 2010: 101)

Идеја о „вечном повратку“, како Ходрова објашњава, у схватању песника и неких филозофа – питагорејаца, платоничара, стоика, само је пак нова илузија:

10 Божена Њемцова (Božena Němcová, 1820–1862) је била прослављена чешка књижевница чешког националног препорода с почетка 19. века. Њена дела се доводе у везу са позним романтизмом и раним реализмом, са елементима сентименталне естетике бидермајера. Својим активностима осведочила се као покровитељка и чуварка националног идентитета, а често је довођена у везу и са покретом за еманципацију жена. Ауторка је поезије и краћих прозних форми, уз сакупљање и записивање народних бајки, од којих неке самостално потписује. Њено најпознатије дело је новела *Бакица* (*Babička*, 1855). Навођење имена ове знамените чешке књижевнице у прози Ходрове, само је део иначе веома комплексног интертекстуалног лавиринта који Ходрова користи из бројних разлога. Неки од њих се овде конкретно могу препознати у вези са присутним елементима ауторефлексије Њемцове у прози коју она пише, што чини и сама Ходрова. Ту је потом веома јака емотивна веза која постоји између Њемцове и чланова њене породице која је евидентна нарочито у новели *Бакица* на коју Ходрова алудира; а коначно ту су и конкретни мотиви које користи Њемцова, а које Ходрова у датом моменту у приповедном току властитог дела може да искористи како би појачала значење онога о чему пише (у наведеном случају у овом раду мисли се на мотиве пролазности и вечно тражење истог).

илузија о поништавању времена – хронолошког, линеарног, неповратног. Када би то могло да буде другачије, то јест када би могло да дође до повратка, до ослобођења од колотечине живота – прескакањем до другог нивоа стварности и опажања – онда би то значило и крај елегичког дискурса који би се улио у ћутање или у неки други дискурс. Ништа утешнија од идеје „вечног повратка“ није ни представа да се наш живот, односно сви наши животи, чак све што је „прошло“, „будуће“ – „догађа одједном“ (заједно, истовремено).

Разлог интересовања списатељице за тему смрти можемо да тумачимо у вези са личним, субјективним узроцима који су је на то подстакли (губитак оба родитеља, двојице супружника, баке, деке, тетке Емилке, многих пријатеља, губитак слободе у земљи у којој је рођена). Међутим, управо кроз тумачење њеног књижевног стваралаштва, белетристичког и есејистичког, сазнаје се начин не само прихватања смрти, већ и њеног превазилажења, савладавања. О томе читамо у есеју „Време, ’брат смрти““ („Čas, ’smrti bratr“), где Ходрова пита који је то начин на који би човек, уколико га притиска пролазност или уколико осећа тугу због смрти ближњих, могао да превазиђе меланхолију. На који начин би могао да превазиђе Узалудност, сестру Времена и Смрти? Осим могућности да се искорачи из времена медитацијом или кроз мир у унутрашње доживљеном времену, по мишљењу списатељице постоји још једна могућност – а то је да се „смрт других и потиштеност због властите смрти, трансцендира кроз приповедање или песништво“ (Hodrová, 2011a: 121). Пример који књижевница потом наводи је старочешка композиција *Ткач*¹¹, јер бој са Смрћу Ткач не води као средњовековни витез мачем, већ управо пером. То је вечити сукоб, иако реторички и узвишено књижевни. Ходрова притом примећује да управо нема трага такве реторичности и претежно литерарности у женским текстовима 21. века. „Жене не праве компромис са Смрћу, не приговарају јој, не окривљују је, већ је

11 Претпоставља се да је прозно дело *Ткач* (на чешком *Tkadleček*) настало око 1400. године. Написано је у форми спора који добија карактер филозофске расправе о филозофским и теолошким проблемима. Наиме, непознати аутор, за кога се претпоставља да је био учењак који је добро познавао античку књижевност, средњовековне изворе и библијски текст, стилизује себе у лику ученог ткача који улази у спор са персонификованом Несрећом, јер му је она одвела драгу. Ткач потом чунком „тка“ свој текст као драгоцену материјал који својом комплексном садржином покушава да оправда постојање несреће у Богом створеном свету. На тај начин, непознати аутор покушава да одговори одакле произилазе све невоље у свету, која је природа и улога зла у свету, у којој мери човек може да одреди властиту судбину. Ходрова користи ово дело као вид далекосежније алегорије, будући да се оно доводи у блиску везу са сличним делом на немачком језику, под називом *Ackermann aus Böhmen* (*Орач из Чешке*), чији је аутор био Јан из Жатеца. Он се у свом делу представља као „орач који има плуг од птичијег одела“, односно од пера, што значи да је опет посредни био учењак који се овде такође изражава метафорично. Међутим, у његовом случају, спор се води управо са Смрћу, јер му је Смрт однела жену; стога, Орач Смрт не доживљава као капију ка вечности, већ као само зло. Бори се против персонификоване Смрти, али његова побуна је савладана – смрт је као судбина човека образложена првобитним грехом прародитеља у рају, и одбрањена тумачењем, да када ње не би било, човек би прожидирао човека, а животиња животињу. На овом месту непознати аутор надограђује текст Орача и проблем смрти – проблемом несреће у људском животу, и зла као неизбежног дефекта поретка који постоји у свету. Тема смрти је присутна како у есејистичким размишљањима Ходрове (нарочито у књизи *Похвала умотавању, Chvála schoulení*), тако и у целокупном белетристичком опусу, те не чуди и ова кратка консултација средњовековног дела *Ткач* у правцу илустрације могућег савладавања како Смрти, тако и страха од Смрти, кроз саму уметност, односно песништво.

примају са покором у тишини, и управо у вези са тим, побеђују Смрт“ (Hodrová, 2011a: 121).

5. Поетика пролазности / смрт / мртви

У контексту анализирања теорије књижевности Ходрове, и Алеш Хаман (Aleš Hamaň) препознаје да је велики део њених теоријских промишљања везан за проблематику привремености и пролазности људске егзистенције у свету, и смрти која, потпуно у духу Хајдегерове филозофије, припада коначном угливу живота, где се егзистенција разуме као живот који иде ка смрти. Смрт, с тим у вези, постаје значајна позадина већине ауторкиних дела (Hamaň, 2016: 17). Дакле, поетика пролазности садржана је у константној употреби мотива смрти, као и мртвих јунака у целокупном корпусу романа Ходрове.

Индивидуалне људске судбине се у романима Ходрове посматрају у контексту колективног, националног бића и његовог усуда са којим се непрестано преплићу, и то не стога јер их сагледавамо кроз конкретне историјске догађаје, већ због сливања различитих временских равни у просторну тачку пресека која је увек *geius loci* – Праг. То је начин и могућност сусрета индивидуалних људских прича непознатих људи (плода ауторске фикције), представљених у њиховом трагичном скончању, са знаменитим личностима чешке историје, књижевности и културе (који су већином мртви) – што је у великој мери тема приказа романа *У оба вида* (*Podoboji*). Спајањем живих са мртвима, књижевница указује да се руше баријере између различитих временских перспектива, те оно што је везано за „прошлост“ постоји истовремено сада, а такође ће постојати и у будућности. Заправо, она то постиже говором о подсвести града која се истовремено изједначава са колективним несвесним становика, где „у несвесној сфери града функционише само некакво увлачење, премештање и распадање, при чему се 'све' меша и меље у једној временској равни – у сада“ (Hodrová, 2006: 302).

Међутим, та два света су у врсти колизије, јер једни друге итекако чују (мртви живе и обратно), па када мртви праве буку у својој равни, живи покушавају да докуче шта се то дешава и какво је значење чудних звукова који се оглашавају. Ово се нарочито огледа у вези са описом судбине јунакиње Алице Давидовичове, која и након смрти наставља да посећује стан у коме је некада живела, а у коме после ње станује Дивиш Паскал.

На више места у овом роману Ходрова ће се дотаћи идеје реинкарнације, односно бесмртности душе која стално обитава у простору, мењајући притом форму или остајући непромењена уколико, према законима изложеним у *Тибетанској књизи мртвих*, не испуни своје задатке. У вези са тим ће касније оперисати појмовима као што је на пример бардо – што јесте заправо централна тема поменутих књиге. Овоме Ходрова пажњу посвећује у поглављу „Полапски словен и олшанска блудница“, где каже:

Хер Хергесел који је некада изучавао тибетанске књиге мртвих, припада онима који су свесни, онима који, када се нађу у барду, како

се то прелазно стање на тибетанском назива, познају веома добро ограничења своје људске егзистенције, у потпуности осећају њену беду и не заносе се никаквом јаловом надом у неко ново, повољније отеловљење. Хер Хергесел зна, да када би се поново отеловио, био би само један од оних несрећних духова званих прета. А ко зна, да ли се не би отеловио у некакву животињу, на пример у вука, или у неку птицу, на пример у орла, или му карма није наклоњена. – Припомози ми, у бардо путујућем, моли се хер Хергесел када се спушта на светларник, или када се уздиже изнад Олшанског гробља. И не зна шта то значи, вероватно се у њему буди нека бивша егзистенција, у памети му се јављају речи некаквог давног говора, говора одавно асимилованог међу немачким дијалектима. (Hodrova, 2017: 145)

У наведеном пасусу, читамо о томе како судски чиновник који живи у згради преко пута Олшанског гробља, Хер Хергесел, захваљујући изучавању тибетанских књига мртвих, постаје свестан властитог прелазног стања; како Ходрова каже – у потпуности је свестан ограничења своје постморталне духовне егзистенције, те проживљава ту мизерију у целисти, и не обманује се лажном надом о повољној новој реинкарнацији. Бардо је стање егзистенције посредовања или средине између два живота на земљи. У метафоричном значењу, бардо може да се односи на било какав прекид свакодневног уобичајеног живота. То може да буде услед болести, медитације или код Ходрове – због рата и било какве спољашње интервенције која узурпира развој једне људске заједнице. Међутим, књижевница овде алудира и на словенско порекло човека који носи немачко презиме, а чија бака са мајчине стране потиче из Злог Коморова (Zlý Komorow), што је данас заправо Zenftenberg, град у Доњој Лужици. Тако функција смрти у вези са овим јунаком није само везана за источњачко учење о загробном животу душе и покушај демистификације постојеће стварности, већ указивање на губљење идентитета једног словенског народа, те упозорење да се исто може десити, или се већ дешава, и њеној земљи. Надовезујући се на овако искориштен мотив смрти, Ходрова на сличан начин користи и мотиве гробља и винограда. Управо се Олшанско гробље у истоименом поглављу обраћа читаоцу у првом лицу као антропоморфно биће, и објашњава да је некада, уместо гробља, оно било виноград. Међутим, временом је виноград уступао своју парцелу жртвама куге, где је земља дубоко упила винске сокове који сада мртвима миомиришу; они се од ње опијају, једнако као и људи који ходају по гробљу када отровни сокови крену да испаравају. Гробље је део урбаног миљеа где се живи сакривају од нацистичког погрома током рата, иако их ту вребају они који ће их радо предати прогонитељима.

Но, иако тему смрти препознајемо готово у сваком роману Ходрове који је уследио након прве прозе *У оба вида (Podoboji)*, нарочиту пажњу овом мотиву Ходрова посвећује у роману *Призивање (Vyvolávání)*, 2010). Мотив смрти је у роману *Призивање* представљена двама луткама, марионетама у виду костура

које су архетипске представе смрти. Шта више, чак је и ликовно уређење корица ауторкине трилогије *Мучни град* (*Trýznivé město*) засновано на представи смрти у виду лутке-марионете коју Ходрова назива – Смртка, што је заправо исечак са слике „Харфа“ Јарослава Коха (Jaroslav Koch). О двама луткама смрти Ходрова говори:

У пролећним обредима се Смрт из дома износи, ја охoola сам је у кућу унела и није ми била довољна једна, имам још једну, плаши је се! Оригинална је у тим обредима означавала умирућу или мртву вегетацију, Манхард то потврђује кориштењем имена Смрт за духа зрелог жита који се не сматра мртвим, негде га називају Мртви сноп, другде Старац или Стара жена, Старица, Боба, Баба, али такође и Девица. (Hodrová, 2010: 14)

Нешто касније, док тражи адекватно место за већу лутку Смрти, Ходрова је качи на харфу и размишља о смрти као о харфисткињи, те наставља да је опишује новим низом атрибута:

Та округла уништитељка свих људи, та непријатељица свих људи, то срамно чудовиште, Смрт, Ђубретарка, Хад, Костур, Скелет, Косач, Гологлава, Кезуља, Нема, бесконачно је њених имена, даје гласа од себе, нестрпљиво њише ногама, витла косом, иако помало неспретно [...] (Hodrová, 2010: 21)

Идеју да се смрт замишља као поменута лутка, Ходрова доводи у везу са кодовима различитих представа којима подлеже људско сујеверје, како сама оцењује, вероватно стога што желимо да се ослободимо из лавиринта тих представа, понекад дајемо предност такорећи, нултој представи и „веродостојности“, тамо где слика већ заправо недостаје, где се упола јавља „*mors absconditus*“ (скривена смрт) (Hodrová, 2011a: 125). Књижевница сматра да нарочито осећајно опажамо немогућност да сликом изразимо управо смрт, и да, притом, старе обичаје сматрамо за детињасто наивне, архаичне. Смрт са косом је за данашњицу смешна фигура са карневала, али људи је свеједно тако замишљају из разлога што невидљива, скривена, неперсонификована, несхватљива смрт, заправо буди бес и страх; стога је неопходно дати јој некакав изглед, разлог и смисао присуства. Ходрова даље објашњава, да се смрт слично као празнина и безвременост, неприсуство смисла и узрока, човеку јавља као неподношљива, и да је то управо разлог зашто покушава да је испуни сликом, да је определи, отелови, игра са њом представу, заповеда разговор, омотава је речима, распушта је у струји говора – одакле многе „расправе“ са Смрћу воде порекло. „Из тог разлога човек има тенденцију да опредмеђује, визуализује и наративизује другачији свет – у облику места, слика, представа, догађаја, геометријских образаца“ (Hodrová, 2011b: 36).

У роману *Призивање (Vyvolávání)* се тема смрти представља кроз призивање личних успомена, сећања, као и мртвих и живих људи из ауторкиног живота, али кроз призивање сентименталних предмета и различитих места, било да су у питању конкретне локације у родном граду, или место где је, на пример, била смештена породична викендица у којој је књижевница време проводила са преминулим оцем (Петровице), или где је умирала њена тета Емилка (Сулице), било да су у питању острва (Канарска острва – Фуертевентура и Тенерифе) или градови (Рим) које је ауторка посетила са другим преминулим супругом Јаромилом.

Слично конкретним локацијама, кроз личну реминисценцију Ходрова набраја нестале реквизите из Виноградског позоришта у коме је њен отац био члан ансамбла. У вези са тим се препознаје призивање мртвих кроз успомене и сећања, али и кроз предмете којих више нема. О сврси њиховог призивања Ходрова каже:

Када бих се неког од тих предмета у којима се отелотворила вечност, сетила и призвала их, сачувала би их од небића, једнако као што се трудим да од њега сачувам и своје ближње, живе и мртве, тако што о њима пишем, што их призивам. Није ли највећа мисија уметности бића и предмета именовање, називати их њиховим именом, као кад говоримо лицем у лице? [...] Нису ли остали предмети којих се не сетим и које не призовем, неповратно изгубљени? Или је то супротно, тиме што су ступили у царство безобличног да су сачувани? (Hodrová, 2010: 44–45)

У већини ауторкине белетристичке прозе, мртви су свуд околу; почев од романа *У оба вида (Podoboji)*, они су равноправни актери са живима, што проистиче из ауторкиног убеђења да ништа не пролази, и да је смрт само привремено стање бића. Из књиге Радека Хлупа (*Radek Chlup*)¹² Ходрова цитира Еурипидове речи по којима „ништа што се роди не умире, само се сваки део расипа другде и јавља се у другачијем облику“ (Hodrová, 2011c: 62 према Chlup, 2007: 239). Смрт за Ходрову није дефинитиван крај, јер она то објашњава прелазом из материјалног у духовни свет; према њеном тумачењу, смрт није негација живота, већ – вероватно – следећа фаза онтогенезе, следећи ниво спознавања и егзистенције. Тамо где се о смрти и умирању приповеда, где су ови ставови-догађаји антиципирани, о њима се говори у логичким парадоксима – са становишта класичне логике, у оксиморонима, дакле у говору херметичког дискурса, у вези са чиме цитира Т. С. Елиота (T.S. Eliot) из његова *Четири квартета (Four Quartets)*: „У мом почетку је мој крај“ и „Време уништитељ је и време чуватељ“ (Hodrová, 2011a: 102).

12 Овде се мисли на књигу *Corpus hermeticum*, објављену на чешком језику 2007. године у преводу Радека Хлупа, која се као публикација односи на превод изабраних грчких херметичких списа са коментарима којима се објашњавају размишљања херметичких аутора. Уводна студија Радека Хлупа наводи основне историјске чињенице о херметизму и његовим основним темама и представља нацрт главних праваца његове модерне академске интерпретације.

Уопштено о мртвима који и даље на неки начин „егзистирају“ у граду, читамо у *Призивању* (*Vyvolávání*):

Када бих се осврнула по гледалишту, тамо бих вероватно приметила више олшанских бића, пун мртвих читав крај се црнео, више имена него што их проза може савладати, размера строфа, сви на које сам заборавила или око којих на гробљу пролазим без примећивања, безруки, безноги, тело без главе, глава без тела, али до сада нису остали без имена, време уништитељ их на надгробним споменицима до сада није избрисало, ништа им није преостало него да поћу за мном у сну у позориште, сви до једног од мене траже да обећам да ћу их призвати именом. Ваше име? Јохан Сем! [...] Сви, чак и они без имена се надају да ћу их призвати, барем тако ће неко време још постојати, већ само као пука имена или чак ни тако, непозната без главе, непознати без тела. (Hodrová, 2010: 191)

Смрт у граду се посматра као феномен за себе, у односу на смрт на селу. Уосталом, јунаци прозе Ходрове су увек градски житељи са својом урбаном културом, у вези са чиме се посматрају и као носиоци бројних политичких, друштвених и историјских промена. Смрт у граду се стога, као одвојена од природног поретка ствари, доживљава као силом наметнута, насилна и покаткад неприродна. О поређењу смрти у граду и смрти на селу сама књижевница каже:

Пролазност у граду је наиме, друге врсте него она на селу, у природи где се уочава као саставни део природног поретка, смрт ствара саставни део живота, представља услов новог рађања. Таква повезаност смрти и живота – новог живота – се у граду и са становишта града јавља као илузорна, чак искључена. Смрт у граду не долази да пожње зрело жито како би после из зрна изникли млади усеви и ново жито, не иде „са оштром косом, опремљена луком и стрелом“ као у граду-лабиринту Коменског. Какве градска смрт има атрибуте, какво фатално оружје? Некада има само голе руке. (Hodrová, 2011b: 25)

Разлог потенцирања разлике смрти у селу и у граду јесте жеља Ходрове да, пре свега, представи дијалектику града, да акцентује утицај града на обликовање човековог бића, и реципрочно, да открије све промене које у текст града уноси човек. У овом процесу учествују познате историјске личности, уметници, писци, научници, политичари, новинари, али и обични грађани које Ходрова представља и као живе, и као мртве. Примера мртвих јунака има готово у сваком роману Ходрове. Они су, као што смо већ наговорили, равноправни актери приповести која се налази пред читаоцем. У вези са тим се може препознати и њено призивање успомена, сећања града и његових становника из небића, управо у вези са уверењем да све истовремено постоји у сада и овде, и да се циклично, сви догађаји понављају. О каквом „призивању из небића“ се може

још радити, уколико се сâм говор нараторке у тој дивљој мешавини испушта, меша и постаје недоречен, фрагментаран, „исплетен“ и „упреден“ у многобројне приповести, често узајамно неповезане? Одговор није једноставан, каже Милан Јанкович, јер:

[...] приповест која се овде уздиже над свим појединим, ситним, а некада и распарчаним причама, је унутрашња, мучно егземплифкативна, и најпре почива у односу распуштених снага – а тај однос није дат једном за свагда, стално се нагиње час на једну, час на другу страну, према додиру са хаосом и према просветљавајућој спознаји. Само понегде, најпре у ауторефлексивним деловима, [...] изречен је ауторкин поглед на живот, на властито писање, на његов смисао и трансценденталну вредност. (Јанковић 2007: 20)

6. Уместо закључка

Ослањајући се на становишта Јана Мукаржовског, изречена у делу *Kapitoly z české poetiky*, о томе да „садржај и форма обухватају целокупно уметничко дело“, настојали смо да у целини сагледамо најкарактеристичније елементе прозе Ходрове, или барем оне најфреквентније присутне у њеном књижевном стваралаштву, најпре говорећи о форми у којој препознајемо најкарактеристичнији поступак аутостилизиције, а потом говорећи о садржини – при чему смо истакли мотиве и теме којима се образује сиже књижевног дела. По тумачењу саме Ходрове, смисао аутостилизиције је продубљивање значењске димензије приповести и акцендовање приповедања. Саморефлексија је, дакле, уобичајени поступак који се користи уместо традиционалног целовитог сижеа, управљеног ка размршењу заплета и дешифровању скривених значења; уместо тога, приповест се у романима Ходрове не довршава на очекиван начин, будући да је наратив испуњен бројним, такозваним „белим местима, без расплета, по могућству уз неколико хипотетичких тумачења у вези са чиме се постиже и антиилузивност романа“ (Hodrová, 1989: 81–82). У погледу на антиилузивност романа у вези са ауторском саморефлексијом, Ходрова истиче да у 20. веку истакнута саморефлексија у романима није израз кризе ове књижевне врсте, „већ пре новог преокрета у његовом развоју од старог романа-фикције ка новом роману-стварности“ (Hodrová, 1989: 83).

Акценовањем изабраних мотива (циклично протицање времена, вечно враћање истог, реинкарнација, поетика пролазности, мртви) које смо илустровали примерима из романа, ни приближно нисмо побројали све кључне појмове којима би се употпуниле књижевне координате Данијеле Ходрове. Међутим, сви они заједно илустративно представљају модел којим се образује генеративна мрежа фиктивног света прозе Ходрове. У погледу на семантичко значење генеративне мреже образоване унутар корпуса њених романа, уочљива је пре-доминанта дискурса пролазности који је, за књижевницу о којој говоримо, важан начин којим се човек односи према бићу. Усудићемо се завршити њеним речима, да је то очигледно стога, „што се у осећају пролазности, у чулном опа-

жају протицања времена и свесности о властитој коначности, не само време и 'боравак', већ и само биће, интензивније јавља" (Hodrová, 2011b: 18).

Напомена: Рад је настао у оквиру пројекта *Књижевност и визуелне уметности: руско-српски дијалог* (178003), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Литература

- Bergström, L. (2013). Death and eternal recurrence. In B. Bradley, F. Feldman & J. Johansson (Eds.), *The Oxford Handbook of: Philosophy of Death* (pp. 167–185). Oxford: Oxford University Press.
- Doležel, L. (2008). *Heterokosmika. Fikcija i mogućí svetovi* (S. Kalinić, prev.). Beograd: Službeni glasnik.
- Doležel, L. (2014). *Heterocosmica II*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- Fuchs, T. (2018). The Cyclical Time of the Body and its Relation to Linear Time. *Journal of Consciousness Studies*, 7–8, 47–65.
- Chlup, R. (2007). *Corpus hermeticum*. Praha: Herrmann a synové.
- Haman, A. (2016). Autorka s darem přemýšlivosti. In A. Jedličková & S. Fedrová (Eds.), *Vyvolávání točitých vět* (pp. 15–18). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- Hodrová, D. (1989). *Hledání románu*. Praha: Československý spisovatel.
- Hodrová, D. (2001). Poetika syžetu a příběhu. In D. Hodrová, *...na okraji chaosu. Poetika literárního díla 20. století* (pp. 719–791). Praha: Torst.
- Hodrová, D. (2004). Text města jako síť a pole. *Česká literatura*, 4, 540–544.
- Hodrová, D. (2006). *Citlivé město*. Praha: Akropolis.
- Hodrová, D. (2011a). Čas, „smrti bratr“. In D. Hodrová, *Chvála schoulení* (pp. 99–140). Praha: Malvern.
- Hodrová, D. (2011b). Diskurs pomíjivosti. In D. Hodrová, *Chvála schoulení* (pp. 17–36). Praha: Malvern.
- Hodrová, D. (2011c). Poznávání básnickými obrazy. In D. Hodrová, *Chvála schoulení* (pp. 58–71). Praha: Malvern.
- Jankovič, M. (1965). K pojetí sémantického gesta. *Česká literatura*, 13(4), 319–326.
- Jankovič, M. (2007). Vyvolávání z nebytí v *Komedii Daniely Hodrové*. *Česká literatura*, 55(1), 1–24.
- Jollés, A. (1978). *Jednostavni oblici*. (V. Biti, prev.). Zagreb: Studentski centar Sveučilišta.
- Kosková, H. (1999). Trilogie Daniely Hodrové. *Tvar*, 12, 12–13.
- Koten, J. (2016). Román jako dialog. In A. Jedličková & S. Fedrová (Eds.), *Vyvolávání točitých vět* (pp. 73–81). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- Krausová, N. (1984). K teorii sujetu. In N. Krausová, *Význam tvaru. Tvar významu* (pp. 31–64). Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Mukařovský, J. (1948). *Kapitoly z české poetiky. Díl III. Máchovské studie*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Mukařovský, J. (1958). K otázce individuálního slohu v literatuře. *Česká literatura*, 6(3), 254–269.

Ryšavý, M. (1993). *Zasvěcení do textu. Úvaha nad románovou trilogií Daniely Hodrové Trýznivé město. Tvar*, 37–38, 18–19.

Trpka, V. (2016). *Sebereflexivní vyprávění v prózách Daniely Hodrové*. In A. Jedličková & S. Fedrová (Eds.), *Vyvolávání točitých vět* (pp. 85–104). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.

Томашевски, Б. (1972). *Теорија књижевности* (Н. Богдановић, прев.). Београд: Српска књижевна задруга.

[Tomaševski, B. (1972). *Teorija književnosti* (N. Bogdanović, prev.). Beograd: Srpska književna zadruga]

Извори

Hodrová, D. (1991). *Kukly*. Praha: Práce.

Hodrová, D. (1992). *Théta*. Praha: Československý spisovatel.

Hodrová, D. (2010). *Vyvolávání*. Praha: Malvern.

Hodrová, D. (2015). *Točité věty*. Praha: Malvern.

Hodrová, D. (2017). *Trýznivé město*. Praha: Malvern.

Ivana N. Kočevski

Summary

IN DANIELA HODROVÁ'S LITERARY COORDINATES

The paper considers the most important keywords which could be recognized in Daniela Hodrová's novels in order to understand her exceptional way of storytelling. The keywords refer both to the narrative methods and various motifs that are commonly used in her literary work. We find that the narrator's evident self-reflection in various novels is part of forming the so-called "generative web" interpreted as the process in which the fictional world, text-world, is being built. At the same time, the generative web may be identified with Mukařovský's semantic gesture – the process of creating the meaning. Milan Jankovič says that "the form" is the most subjective content of an artwork, in light of which Hodrová's self-reflection could be understood. Apart from that, the keywords in Hodrová's prose are frequently used motifs, interpreted from a structuralist point of view by Tomaševski, Mukařovský, Doležel, and Hodrová herself. Those are, for example, cyclical time, the eternal return of the same, reincarnation, and the discourse of death. Taken together, they form a distinctive poetics of transience.

Key words:

Czech literature, Daniela Hodrová, narrative self-reflection, distinctive motifs, cyclical time, eternal recurrence, the poetic of transience, the dead, generative web

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.12>
821.163.41.09-31 Милићевић В.

Гавре Ђаковић као пост-аривиста: *Беспуће* или шта након губитка илузија?

Исидора Д. Ђоловић*
независни истраживач

Кључне речи:

аривиста
модерна
психологизација
идентитет
друштво
двојник
српска књижевност
Вељко Милићевић

Апстракт

Књижевни лик амбициозног дошљака који, напуштајући ограничења провинције, покушава да се успење на друштвеној лествици велеграда, суочавајући се са различитим искушењима и неминовно пролазећи кроз процес моралне деградације, обележио је романескну традицију деветнаестог и раног двадесетог века. Аривистина историја обично се завршава поразом или, знатно ређе, тријумфом над изазовима окружења и сопствене нарави. Главни јунак романа Вељка Милићевића, као пример обескоренењеног „човека слабе воље“, пружа увид у живот аривисте након пораза и повратка завичају, тачније, оном делу приче који најчешће бива пребрзо затворен и недоступан. (*примљено: 12. септембра 2021; прихваћено: 28. децембра 2021*)

Фигура амбициозног дошљака, тзв. ариviste, готово је незаобилазна у романима деветнаестог и раног двадесетог века, када наведени тип (анти)јунака постаје репрезентативан за осликавање, критику и сагледавање многих актуелних друштвених појава. Романескни лик ариviste истовремено превазилази књижевноисторијске оквире, с обзиром на то да феномен о коме је реч израста првенствено из социјалних прилика.

Под типом обично подразумевамо књижевни лик „чији карактер сажима одређене особине људи, средине или њихових нарави“, али и јунаке повезане заједничким одликама. То може бити конкретна личност са властитом психологијом, али, чија је карактеризација обично „сведена на истицање једне доминантне особине која се веже за групу људи коју представља“ (Роровић, 2007: 734–735). Овакви ликови су карактеристични за реализам и у највећем броју случајева се може ући у траг стварносном прототипу. Убедљиви тријумф романа у XIX веку, сматра Манделштам, непосредно је зависио од „наполеонске епопеје, која је јако уздигла акције личности у историји и, преко Балзака и Стендала, учврстила терен за цео француски и европски роман“. Око биографије „завојевача и срећника“ Бонапарте, током епохе његових ратова „створио (се) читав вихор малих биографија-имитација, које су приказивале судбину централне историјске фигуре, не доводећи је, коначно, до краја, већ развијајући варијанте, на разне начине. Стендал је у *Црвеном и црном* испричао једну од тих подражавалачких вихорских биографија“. Покретачка снага у свакој од њих постаје „тежња да се човек пробије из нижих и средњих социјалних слојева у више“ (Petrov, 1975: 221).

Желећи да избегне задатост или напосто доскочи систему, не пристајући на извесност или се угледајући на недостижне примере, одбијањем да прегрми „дечије болке“ и тек тако пригрли снисходљиво утапање у колектив, јунак развојног романа искорачио је из устаљене „траке“ кретања, напуштајући колосек по цену пропасти. Узмемо ли да сазревање неминовно носи најмање једну изневерену наду и растанак са илузијама, нова варијанта модерношћу освешћеног књижевног лика у средишту не жели да немо, послушно прихвати такав заокрет. Оно што је у традиционалном билдунгсроману било болно, али не и кобно губљење снажних уверења, за индивидуу новог доба поприма размере катастрофе. Пркосећи друштву, некад и од самог почетка, јунак је, прелазећи с једног краја века на други, од послушног грађанина који се и поред странпутица вољно и успешно „укалупио“, постао наследник јуришника на ветрењаче и пожелео да прометејски украде забрањену искру слободе. Како времена буду губила херојске атрибуте, бунтовник има две опције на располагању: постати злочинац или се свести на карикатуру; самоубилачки срљати до краја – или одустати; све док се од почетне делатне енергије која је покретала на „померање небеса“ не буде задржало само далеко, нејасно сећање да различитост духом унапред онемогућава договор са светом.

Разочарање се обично сматра суштинским деветнаестовековним искуством (Miller, 1984: 170). Вођен заслепљујућим изгледима на успех, појединац нај-

чешће заборавља или се свим снагама труди да потисне свест о томе колико ће заправо прилагођавања још бити потребно уколико се докопа жељеног одређишта. Одлаже и, можда са страхом, задуго избегава да постави себи питање колико је уступака спреман да учини, једном када му велики свет отвори врата под одређеним условима и са неумољивим захтевима. Многе честите природе ће заувек бити упрљане и, макар само пред собом, суочене са поражавајућом деградацијом сопства као наличјем јавне победе.

Роман Вељка Милићевића *Беспуће* (1912) могли бисмо назвати аривилистичком причом после (неуспеха). Мало шта у њему сазнајемо о животу главног јунака током пресудних година одвојености, у граду, видимо једино последице тог боравка и свеукупног дотадашњег искуства. Оне су, што врло брзо постаје јасно, прилично непоправљиве, а душа протагонисте безнадежно затрована „чмотињом“ и неком врстом раног одустајања од себе, тако да мало шта може п(ре)окренути његов живот. Боље рећи, полази на пут за који жели да буде спасоносан, али набасаће једино на – беспуће, још тежу заплетеност у инерцију и декадентно препуштање унутрашњем растакању. С обзиром на то да проблем потиче знатно више из њега самог него од спољних узрока, бивајући производ склопа личности пре него околности, од почетка је тешко уопште имати реално засновану наду у избављење. На путу лаганог самоуништења, са собом ће повући још неколико лица. Понекад се чини као да је Гавре Ђаковић навикао на мртвило свакодневнице до те мере да другачије не би ни умео да живи.

Неки од аривиласта заувек носе сенке најближих са собом. Њихова тежина и поред дугогодишњег одсуства и наизглед непремостиве дистанце, наставља да притиска у тренуцима осаме. Када се, као повратник разочаран читаоцу непознатим искуствима из града, врати на старо и увери себе да је то најбоље прибежиште, успомене на тешко детињство погађају га још већом силом. Нама, као посматрачима и тумачима, реакције на покренути ток сећања, оно неизговорено, о тајанственом протагонисти откривају више него што би то сам желео. Међу првим траговима прошлости на које је Гавре Ђаковић набасао у старој кући налази се фотографија млађег брата, официра Милана. Реакција је на први поглед штура, малодушна као и све у вези са овим јунаком – „Како смрт одраћа“. Један другом су били потпуна супротност: „Гавре Ђаковић није много марио за те утегнуте мундире с високим оковратницима и сјајним пуцима, ни за сабље које звецкају и одскачу од земље“ (Милићевић, 1982: 22).

Још тада озбиљан, знао је да прекори хедонисту због, како се показало, кобне лакомислености. Ипак, брат није могао другачије, па Гавре након последњег сусрета „жали што га је озловољио“ (Милићевић, 1982: 24). Када Милан буде одузео себи живот, доследан уверењу да је „боље и глупо умријети него глупо живјети“ (Милићевић, 1982: 25) – Гавре, као што ћемо касније видети, нема воље ни за једно, ни за друго – а мајка се убрзо угаси од жалости за мезимцем, још више се повлачи у себе. Реакција на мајчину уцвељеност била је можда последњи отворени излив неконтролисаних осећања: „Он климну лагано главом и окрену се у страну и тихо заплака, што није радио до тада, осјетивши, у томе

тренутку, што је смрт“ (Милићевић, 1982: 29). Испратила га је без задржавања, „једним хладним пољупцем“, и то ће бити њихово последње виђење. Гавре остаје сам на свету, наоко индиферентан и навикнут на емоционалну изолацију као природно стање.

Отуђеност Гавре Ђаковића потиче из породичног круга, пише Радован Вучковић. Он, како примећујемо, од почетка „манифестује знаке патолошког понашања, али је све то у границама неуротичне кризе и неурастеничног немира“ (2014: 391). „Ронећи у себе, у подсвест“, открива комплекс из детињства и „нешто атавистички јако“ што га још више отуђује од људи, посредством сећања на очеву смрт (Глигорић, 1970: 22).

Новим асоцијативним током мисли, баш када му се буде пробудила наклоност према сељацима, долази до потиснутог сећања на очев погреб, „први страشان дан у његовом дјетињству“ (Милићевић, 1982: 35). Шумарски чиновник Манојло Ђаковић био је тврдица удворан према моћнијима, а суров према сељацима. Тиранин породице, силник који је напослетку сломљен после мистериозног рањавања и дугог, мучног боловања (готово две године агоније), умире више од јада него од задобијене ране. У Гаври се задржала чудна мешавина гриже савести, због очевог понашања, и одбојности према сељацима, услед основане сумње да су га убили. То га понајвише спречава да им се приближи, па чак и слободно издалека диви због исте оне енергије коју воли код реке, а не проналази у сопственом бићу.

Признавали је или не, класна припадност врши утицај на судбину јунака. Ма колико напора улагали у њено негирање, барем на дну личности остаје паничан страх од повратка старом, ужасавајући немир који тиња и у часовима најближим срећи. Све наклоности, презир, одбојност и фасцинација потичу из првог окружења које их је обележило, сврстало и дало до знања где су, будући продуктиван или деструктивни пркос.

Као ни многе важне податке о његовом животу у граду, не знамо каквог је Гавре образовног нивоа и профила, али нема сумње да је у Загреб послат на школовање и да је, судећи према наговештају већ изгустуираног начина на који проводи слободно време у уводној сцени романа, водио живот (свршеног) студента. За разумевање теме арилизма која је у јужнословенским књижевностима углавном неодвојива од теме школовања у великом граду (чиме одговара моделу класичног билдунгсромана), важно је стећи увид у образовне прилике на прелазу векова. У Србији се предност при слању „на велике школе“ веома дуго давала искључиво мушкој деци из добростојећих градских или варошких кућа. Сама идеја образовања које превазилази најосновније потребе углавном је изазивала отпор на селу.

У негативном односу према образовању заправо се одражава страх од градске средине, која је већински сеоско становништво ужасавала као „легло порока“ и вртлог у коме ће се неискварене придошлице брзо изгубити. Стога се почетком двадесетог века у роману о обескорењеним декадентима (међу које спадају јунаци прозе Вељка Милићевића и Милутина Ускоковића) форсира теза

о губитку врлине (и илузија), који неминовно прати селидбу у велеград и неуспешно адаптирање на тамошње услове живота.

Мада нису озлоглашени, јунаци Ускоковићеве и Милићевићеве прозе немају присну везу са окружењем. Њихова самоизолација је свесно одабрана и одржавана кроз године, па се време пре напуштања родног места за Чедомира Илића губи у дубинама заборава, а Гавре Ђаковић га местимично евоцира враћањем кући, само да би установио још драстичнију отуђеност. Као јунак тихо придодат слици уобичајене, загребачке кафанске вреве којом доминира нешто изузетно тромо и успорено, сличну носталгију осећа све до тренутка када се заиста обрео у завичају.

Од посебног су значаја монотонија и индиферентност погледа, који обежавају виђење окружења у романима о ариности на прелазу између векова. Дух времена или доживљај посматрача уморног од поновљивости? – тек, стално је „у ваздуху нешто тешко што заражава чамом и малаксалошћу“ (Милићевић, 1982: 8). Као супротност, код јунака се јављају мисли о завичају, природи и слободи познатог, а једноставног живота, остављеног зарад обећавајуће неизвесности. Такве варљиве претпоставке подстиче неред града који му долази пред очи на сваком кораку. У повратку до стана након антологијске сцене која отвара роман, Гавре „се журио кроз ту гомилу света, не марећи да опази икога, да се осврне за којом женом, да поздрави кога или да врати поздрав“ (Милићевић, 1982: 11). Лош наговештај употпуњују семинаристи у вечерњој шетњи, подсећајући на „нешто мрачно и туробно, налик на спровод“ (Милићевић, 1982: 12). Нажалост, промена амбијента суочава га са истом чињеницом: „то огромно мноштво које јунаци Милићевићевих дела гледају с висине, свело је њихова хтења на просечан ниво у том трагичном сукобу у коме средина редовно излази као победник“ (Ивановић, 1969: 114). Исти проблем, како се испоставило – неизводљивог захтева за прихватањем „општег нивоа“, биће фаталан за Чедомира Илића.

С обзиром на то да се роман заснива на предочавању унутрашњег света, дескрипција физичког изгледа централне личности је прилично оскудна и сведена на његову прву појаву, у сцени која отвара причу. Наговештен је кроз став, уклопљен у општу монотонију, безвољност, засићеност сталним понављањем дневне рутине: „Гавре Ђаковић, мали, крупан, црн, наслонио се, заваљен на канапе од црвене кадифе, с опруженим ногама, с палцима у џеповима од прслука, с изгубљеним очима на стропу, у збрканим сецесионистичким сликама које су тада ушле у моду“ (Милићевић, 1982: 8).

Вељко Милићевић износи „пример једног интелектуалца изгубљеног у многобројним нерешивим проблемима, у душевном хаосу и кошмару неискристалисаних идеја насталих из сукоба сна и стварности“, симболичан за читав нараштај аутора коме припада и Ускоковић (Ивановић, 1968: 31). Песимизам потоњег писца потиче из личног искуства, услед кога се осећао као „подједнако странац у било ком месту и било којој средини“, вечито „на пола пута између модерног Европљанина и патријархалног Ужичанина“.

И Гаври Ђаковићу, као репрезенту декадентних интелектуалаца с краја епохе, умна освешћеност доноси само већу nelaгoду, чинећи свакодневницу тешко подношљивом. Од прве сцене у роману „разочаран, немоћан, лен и саможив, уз то је скептик и помало злoбан oном злoбом интелегентних људи који су некако промашили живот“ (Радовић, 1913: 15). За разлику од револта његових књижевних претходника, овога пута душевна посусталост нема јасан узрок и опстаје као тиха, али постојана и убитачна тегоба:

И колико год се трудио да нађе разлог зашто је нерасположен, није га налазио. Није изгубио на картама, имао је пара, није се ни с ким по свађао, није се сјећао да му се десило нешто неугодно. Осјећао је само у себи нешто сломљено, сатрвено, тјескобно; Кад се то десило и зашто је дошло тако изненада, у једном тренутку, није знао. Тек завитлало се нешто у њему, заиграло, заболело га, стегло га, стресло га и тјерало га даље, даље отуда, из тога бљутавог живота у коме се гушио више од осам година. (Милићевић, 1982: 9)

Поглавље у коме је откривен највећи део мотива за Гаврино понашање и животни стил отвара слика коња који вуче таљиге, док на њима спава млади радник. „Кљусе“ је иначе добро позната фигура код стваралаца из овог периода (првенствено Ракића и Ускоковића, мада још на почетку *Злочина и казне* затичемо симбол упрегнутог коња под теретом, који Раскољников воли да посматра), а у Милићевићевом случају „стар и лијен коњ с обореним очима као да дријема и са амом који му поиграваше на врату“ (Милићевић, 1982: 46) вуче гомилу смећа. На ђубрету се безбрижно одмара радник „црвеног, једрог лица“, чији задовољан израз наговештава пријатне снове. Критичари су ову сцену тумачили као метафору епохе: трули, посустали век носи омладину.

Неке од првих критика романа *Беснуће* исправно су указивале на то да, баш као у случају *Дошљака*, разлог што главни ликови бивају поражени треба тражити на другој страни, уместо у већ извиканој и потрошеној теорији о „обескорењенима“ – наиме, морамо се окренути њиховом нестабилном карактеру и интелектуалној освешћености која наилази на зид.

Идући за француским узорима који воле да решавају чудновате социјалне проблеме, писац је покушао личну несрећу Гавре Ђаковића објаснити његовом искорењеношћу.(...) Овакво пишчево објашњење нас је помало изненадило. О искорењености се може говорити код биљака, код животиња, код босанских мухаџира, код пресељених сељака и тако даље, али код интелегента понајмање. Интелегент уопште слабије осећа примитивне инстинкте, па зато нема ни то праосећање груде у толикој мери. (Радовић, 1913: 15)

Када се то дешава и због чега? Можда, заправо, већ на почетку, услед несагласја насталог између потенцијала и прилика, које погрешно усмерава и неприкладно устројава јунакову вољу.

Слични симптоми појачане раздражљивости понекад прате повратак из града. У старој кући, обухваћен „ваздухом који не трпи живота“, Гавре развија фобију од било каквог спољашњег потреса, ветра, уплива који би „унео немир и будио сјене“. Потоњих је неколико: у питању су чланови породице на које му, као што смо већ истакли, сасвим случајно навиру непријатна сећања. Што се тиче, такође већ споменуте, слике живота као изнуреног коњчета које вуче младог радника утонулог у снове, Гавре кроз призор препознаје

[...] ниједи подсмјех живота који пролажаше полагано и неопажено. Гавре Ђаковић видио га је и осјетио га је. И тај призор не раздвајаше се више од њега, он га је прогонио свуда: кадгод је загледао у свој живот, јављала се у њему злобно и пакосно та слика, само мјесто радника видио је себе. (Милићевић, 1982: 46)

Фрустрација подједнаком силином погађа јунаке „заробљене“ у мртвом мору завичаја и оне који су, отиснувши се у немирне градске воде, доспели до разочаравајућег затишја.

Када говоримо о јунаку *Беспућа*, намеће се једно интересантно запажање: у уводној сцени, Гавре одбија позив на билијар, а часопис који редовно чита бацио је са стране, нерасположен и безвољан. Назив споменуте публикације гласи *Simplicissimus*. Оног тренутка када живот око себе почне да посматра као нешто поједностављено, упрошћено (*simplicis*), Гавре „одгурује од себе“ часопис чије име готово идентично звучи (а који је до тада био незаобилазан део његове рутине), немајући више жељу, ни потребу да га чита. Иначе, реч је о сатиричном немачком недељнику, назива инспирисаног пикареским романом из XVII века. У Гаврином случају, замена би, фигуративно, био презриво-иронијски поглед на стварност коме више нису потребни никакви посредни „филтери“, а где је он сам протагониста без покрета и авантура, чак и карикатурално приказиваних. За њега, свет више није довољан изазов у који се вреди упустити, већ непрегледно „мртво море“ из кога се бежи. Окружење више, чак ни на негативан начин, не пружа подстицај; не изазива презриви револт, нити било какво довољно живо осећање.

Најбољи пример незапечаћености односа између завичаја и велеграда пружа аривистина „прича после“ преживљеног разочаравајућег, али ипак не смртоносног искуства. Јунак је повратник који се нашао пред другим по реду губитком илузија, овога пута о завичају као несталој вредности и спасоносном простору. Његов живот је обрнути роман о аривисти, у контрамеру исприповедана повест једног пораза. С обзиром на то да „Гавре Ђаковић напушта Загреб само делимично свестан промашености свога живота, али већ злослутнички предиспониран према својој даљој судбини“, његова прича добија извештајан „бајроновски, уклетолуталачки моменат“ (Ивановић, 1969: 98, 102).

Док су одласци у град углавном пажљиво, дуго планирани и осмишљавани, припреме за бекство у супротном смеру јунак обавља исхитрено, као што му се јавила и сама идеја о одласку. Аутоматизам и инертност прате сваки његов

покрет или поступак, почев од коментара: „Свеједно“, датог на сусрет са познаником и изречену лаж о томе куда је кренуо (Милићевић, 1982: 12). Испраћају га „несложно“ брујање звона са катедрале, неприродан смех и разговор официра на немачком, а упркос томе што се „трудио да не мисли ништа“, запитаће се: „Куда ја то, дођавола, идем?“ (Милићевић, 1982: 13). Његов хронични замор понајмање је физичке природе: „Све га је сметало, бунило, узрујавало. [...] Пред освет, он осјети још већи умор, очни капци бијаху му тешки и запаљени, дуван му није пријао, уста му бијаху горка и оловна малаксалост умртвљаваше му цијело тијело“ (Милићевић, 1982: 16)

Обескорењеност као мотив уводи се самим предузимањем повратка, док личност покушава да развије алтернативни сценарио свега што би се десило да није, у првом реду, ни напуштала родни крај. Убеђује себе како би у том случају био срећнији:

И он је помишљао, зашто се није раније тргао и оставио школу и дошао да живи у својим пољима; да би можда боље било да се није одвајао од своје земље, да дише с њом заједно, да и њега бију кише које падају у невријеме, да и њега сатире мраз...(...) Не би га се ништа друго тицало, не би можда осјећао околико празнине и пустоши у животу; у кући би га чекала жена и полетила у сусрет дјеча. Он би живио у својој малој породици срећно и задовољно, без туробних мисли и без празних и неистунљивих жеља. (Милићевић, 1982: 47-8)

Као и већина у град разочараних јунака, Гавре се заноси, уједно најозбиљније заваарава, идеализованом сеоском средином. Од почетка је прилично јасно да ни ту не би нашао сврху и спокојство. Са дистанце му је много лакше да пронађе оправдање, чак веома убедљив алиби за даље препуштање, констатујући своју тренутну позицију на беспућу – што је, као „негде између“, најгора од свих опција. Обратимо пажњу на глаголе који су употребљени у наредном пасусу (подвлачење је ауторско), сугеришући да је јунак све време вођен, пасиван. Заправо, први вољни, свесни чин му је – згражање:

Али овако кад му је умрла воља за све, када не може да се снађе, кад нема снаге да се тражи ни смјелости да се држи, кад га је укочила и скаменила мемла и чама једне плитке средине, он се осјећао тако сам, одвојен од свега, као у једној страшној бескрајној пустињи без хоризонта. Гурнули су га у школе да буде господин, одвојили га од земље и народа, спријечили га да ухвати коријена у земљи из које је изникао, гурнули га у један живот у који кад је загледао, он се згрозио, ужаснуо, тргнуо. И пошао је натраг кад већ више мостова није било: у онај живот није се усудио да уђе, а овај други постао му је недоступан. И он је застао, остао тако стојећи, не идући ни напријед ни натраг, с презривим осмјехом према себи, са рукама на леђима, осјећајући горко сву биједу и глупост свога положаја. (Милићевић, 1982: 48)

Драгиша Витошевић примећује још једну интересантну симболику:

У часу када Гавре Ђаковић, сит тих „чари“, решава да се повуче, да побегне, поред његаје младић, „вјероватно бруцош“, који тај живот тек открива, сав испуњен собом и задовољством од достигнуте зрелости и самосталности: новајлија и – нова жртва. Знак да се зачарани кавански круг неисцрпно обнавља. (Милићевић, 1982: 134)

Прво буђење у старој кући „престрашиће га неочекиваном равнодушношћу“. Јучерашње дирљиве успомене показују се као „мале, незнатне“, услед чега једва суздржава „презрив осмијак“ при помисли на то како је „страховао од тог првог јутра: бојао се будалаштина, суза“ (Милићевић, 1982: 17). Осећао је, заправо, страх од завршетка пута и суочавања са затеченом променом. Жељеног одредишта више нема у облику који је упамтио из детињства, сада је то „умрли“, опустели свет, па ништа није логичније од тога да и сам брзо утоне у нову, не много другачију обамрлост. Иако га испрва до неиздржљивости „то осјећање живота који је ишчезнуо и гдје га није одавно било, плаши и ужасава“, после неког времена се на празнину навикао до те мере да „и он у њој замираще полако“ (Милићевић, 1982: 20–21).

Мотив сувог јаблана у чијем се пропадању препознаје „нешто сродно и блиско“ (Милићевић, 1982: 31), исцрпљеност несаницом и тихим, упорним присуством мајчине авети, „пусти и безбојни“ дани, супротстављени су животворном и спасоносном лајтмотиву реке (Уне). Гавре воли енергију воде, можда и јер му је саме мањка, а из следећег описа избија потискивани гнев због удаљености од њене динамике: наиме, док покушава да прегазу реку, Гавре „дере ципеле“, „цијепа одијело о дрско, црно трње“, „крвави руке“, „мокар и љут“ што не успева да испуни своју „луду жељу и вољу“, кад већ толико „воли њен заплјенушени бијес...“ (Милићевић, 1982: 33–34).

Корени отуђености често сежу даље од прости разочараности у град и могу бити схваћени као сложен процес, чије су компоненте „заједничким деловањем у истом смеру формирале уморног, мрзовољног, неактивног, безвољног младог човека“ (Пашић, 1990: 66 и 223). Милићевић се стваралачки надовезује на мотив порушених идеала и психолошку анализу, код српских писаца први пут значајније присутну у делима Светолика Ранковића, с тим што проширује увиде укључивањем нових учења као што је Фројдово (Sigmund Freud). С обзиром на то да су спољашње околности само део проблема чији се корени ипак крију у самој личности, покушај симболичног брисања недавне прошлости повратком на позицију са које се кренуло, није довољан да јунака ослободи узнапредовале нелагоде. Стечено искуство је немогуће поништити, а прилагођавање је, уосталом, нешто што га, без разлике, очекује и у једној и у другој средини.

Аривистина „двојност“ представља сигнал будуће (не)способности за драстична, не увек очекивана дела, знак нестабилности и побуну подсвести против

наметнутих правила разума, посебно када су она подстицана изазовима града и очувања индивидуалности. Измицање целовитости упозорава особу на то како је мало потребно да јој се планови поруше попут куле од карата. „Двојник“ је можда од самог почетка био у јунаку и промењене околности су га, заједно са искушењима, само истерале на чистину. Он је тај који говори, у најдрастичнијим случајевима и дела, пристајући на све оно што се јунак при уобичајеној трезвености, суспрегнутости и са увек будном обзирношћу, никада не би усудио да предузме. Спознати мрачну страну душе, пробудити јунговску Сенку, почетак је низбрдице на чијем крају чекају, већ сада готови, услови за убилачки чин усмерен ка „другоме“ – у себи.

Са осећајем удвајања или другости унутар себе (MacCannell, 1983: 933) про-тагониста се најнепосредније сусреће у ситуацијама када след догађаја измиче његовој контроли, па се самом себи учини као посматрач сопственог живота. Када му је наметнуто нешто што не жели да прихвати, а ипак није у могућности ни да спречи, има утисак да је „изашао из себе“ и посматра своје, судбини препуштено тело без воље, док га други воде и њиме управљају.

Status quo је стање какво најрадије бира и главни јунак Милићевићевог романа. Уплашен од саме могућности среће и промене која би га могла снаћи у самостално одабраном изгнанству, Гавре Ђаковић се у неколико наврата пита није ли можда било боље да није отворио врата свога дома гостима из Чешке. Истог тренутка схвата како му, заправо, „они ни мало не сметају, да је он сам свему крив, да је он био увијек несрећа за самог себе са својим лудим и суманутим мислима“ (Милићевић, 1982: 70). Одлазећи још даље у интроспекцији, себе доживљава као биће сатрто унутрашњим сукобима, у вечитом кашњењу за животним радостима, мучено хроничном неодлучношћу. Преломни тренутак душевног разоткривања за њега је онај у коме самом себи постаје стран, попут „чудноватог, ружног бића, пуног злобе према свијету и животу, себичног и јадног у своме рођеном злу“. Док онај „прави“ Гавре са ужасавањем констатује: „Не, не, нијесам то ја!“, двојник је „у њему направио једну презриву гримасу“. Удвајајући се, схвата како „он носи годинама то биће у себи, да га годинама крије, ућуткује, претрпава гомилама изговора, обмана, лажи, да га се боји и да га поштује, и да му се са тајним уживањем ропски покорава. Он га је осјећао у себи као терет који га вуче земљи, који му не да да се крене, исправи, пође“ (Милићевић, 1982: 71).

Међутим, поставља се питање жели ли јунак искрено да се ослободи свог мрачног баласта. Двојник је некада савршено оправдање за одустајање и одбијање било каквог свесног рада на себи и односу са остатком света, услед унапред створеног уверења о немогућности истинског постизања примирја. У овом случају, јунакова природа је „идеалистичка, сентиментална“, а животна очекивања висока, што чини да му одговори на „интензивно осећање апсурдности људског живота“ постану – неурооза и депресија.

Не излазећи из једне солипсистичке позиције Гавре се појачаном перцепцијом у исти мах дистанцира од спољашњег света и од себе самог и

зато у цркви налази само оно што у њој и тражи: потврду испразности ритуала у свету без Бога. (Ахметагић, 2016: 65–66)

Иако избегава свако самоиспољавање, унутрашњи живот му је изразито динамичан и богат – толико, да њиме „овладава архетип Сенке“ чији продор у несвесно јунак доживљава као двојништво, „цепање личности“ (Ахметагић, 2016: 70). Ма колико било непријатно, оно му истовремено пружа какву-такву врсту објашњења прожимајуће нелагоде која га тако дуго опседа, а чије је лоцирање понекад важно колико и сам отпор.

Можда бисмо, условно речено, могли рећи да је у Гаврином случају нешто најближе веома „натегнутом“ покушају увођења иоле подстицајне менторске фигуре постигнуто кроз долазак Бохуслава Панека, инжењера из Чешке. Он је, заправо, много важнију улогу одиграо као посредник до своје кћери Ирене, предмета Гавриног љубавног интересовања. Но, овај покушај да се његова учмалост уздрма испрва је раздражио јунака: „Зашто да га узнемирава тај свијет?“ и „Шта хоће овај човјек од мене?“, прве су мисли након што му сесоски дечак јави да има посету (Милићевић, 1982: 49). Гост, како се показало, руководи радовима на изградњи пута (усред јунаковог личног беспућа), стога му је потребан смештај. Но, иако је недуго пре пожалио порушене мостове до смисленог живота, Гавре није вољан да, метафорички, дозволи новим људима да премосте јаз. Штавише, његови први утисци о Панеку су претежно комично интонирани, јер се придошлица на скупочено време вајка „сједећи тако као да не мисли да се скоро диже“: „Боже мој, шта хоће овај човјек од мене? – питаше се очајно Гавре Ђаковић који се досађивао. И он посла у себи до ђавола и Јана Хуса, и Жишку, и словенску солидарност, заједно са господином инжињером и његовим Златним Прагом“ (Милићевић, 1982: 50).

Ускоро се на прве утиске надовезује смешан страх од нарушавања устаљене тишине, струјања живота које почиње да осећа са усељењем подстанара – страх који превазилази чак и знатижељу да сазна ко је скривена женска особа у инжењеровој пратњи. Робујући ирационалном страху, јунак, заправо, проналази изговор за остајање у дубокој самоизолацији.

Плашио се планом пута и различитим другим плановима из инжињерова цепа; бојао се као живе ватре Јана Хуса и Жишке, увјеравао се да онај зна још стотину ствари о којима може да прича по неколико сати да му пробија главу како су Чеси први словенски народ. И не смједо да оде. (Милићевић, 1982: 52)

Као и жеља или идеја-водиља, љубав ариviste поседује двосмислену особину да буде животворна или смртоносна. Истина, чешће се јавља фаталност, будући да јунак веома много полаже на понос и славољубље, те неће презати од чињења или изазивања прилично драстичних ствари када му се емотивни, посебно једнострано односи било како испрече на стази успеха. Због тога се

неретко, управо као последица неспоразума или исход издаје у љубави, његова егзистенција од блиставих хоризоната убрзано скотрља до тамних понора. Често се баш у том домену покрећу питања жртвовања или доношења компромисних одлука, јер, колико је јунак способен да заволи, толико, па и више, њега ватрено обожавају.

Поводом романа *Беспуће*, Радомир Ивановић примећује: „То што је јунак изузетна личност чини од њега изразито егоцентричну природу“ (1969: 105). Посебну категорију испољавања личности ариviste у љубави представљају примери који су, ма колико њихове везе биле снажне или површне, усмерене на један предмет жеље или неумерено много њих, пре и на крају свега верни искључиво сопственом нарцисоидном бићу. Чак и када овакви јунаци остављају утисак изразито осећајних, пасивних и слабих карактера, њихов Его је подмукло навикнут на израбљивање туђих емоција, те „изванредном снагом воље брзо и ефикасно гуши у себи оно што називамо гласом савести“ (Милошевић, 1965: 48). Такве су љубави од почетка осуђене на пропаст због страха протагонисте од нарушавања унутрашњег мира и помисли на било какав емоционални покрет усмерен према другоме.

„Судбина је чулне љубави“, пише Фројд, „да се угаси када је задовољена; да би потрајала, она мора од самог почетка да буде помешана са чисто нежним, то јест у-погледу-свог-циља-осујећеним компонентама или да претрпи такву трансформацију“ (Frojd, 2006: 179). Ни Гавру Ђаковића искључиво „телесна љубав не задовољава“, иако, насупрот томе, „правој љубави није у стању да одговори“ (Пековић, 1987: 71), тачније, овај јунак разликује љубав тела (или еротски набој) од љубави душе (која подразумева идеализацију жене; Пековић, 1989: 102). Обе ће доживети и одбацити у кратком временском размаку.

Недуго по повратку кући, међу ретким особама које местимично нарушавају самотну тишину његовог дома издваја се Јека, девојка са села задужена да послужује главног јунака. Она је нека врста духа неостварене прошлости, могућност која га је заобишла услед процеса „искорењивања“.

Гавре је се сећао као малог дјетета које је касније заборавио; зачудио се кад ју је, последије толико година, поново спазио и нашао као израслу, витку дјевојку, с црним очима, разликујући се од осталих сељакиња што је била вазда чисто обучена. Она му је доносила јело и касније почела да се брине за неке ствари по кући, старајући се да му угоди, не разумијевајући његово мрко лице ни ћутање. (Милићевић, 1982: 41)

Ма колико мрзовољан, главни јунак је и даље мушкарац, притом изолован. Јекино намерно одуговлачење са одласком кући након сваког радног дана, невербална комуникација и (несвесне) реакције на Гавру, скупа одају спремност да му се потпуно потчини. Са друге стране, младалачка свежина и неисквареност „цивилизацијом“ којима одише, враћају у његов приватни простор живот, обећање промене:

Она је доносила у кућу мирис и свјежину поља и дах изапираних обала Уне; упадала у кућу као лагани вјетар који се ваља на ситним таласима и игра у тромом љесковом лишћу и у врбиним крошњама које су се надвиле над воду. И кад је она долазила, затитрала би она чама која је пунила ову зграду и губила се: у кући се осјећала једна младост која живи и једно срце које бије. (Милићевић, 1982: 42)

Нарочито је сугестивна готово станковићевски интонирана епизода немог завођења, до којег долази приликом једне провале облака:

Он осјећаше поред себе њу, свјежу и младу, која изгара за човјеком; он осјећаше огањ гдје му пржи лице и запаљује мозак. Он је погледа: она сјећаше с рукама у крилу, с обореним очима, с лицем у које је ударила крв, с облим грудима које су поигравале. Она се давала својим дисањем и ноздрвама које се шире, и ћутањем и очима које нешто траже, и ломљењем прстију и којим дрхтајем и трзајем свога тијела, и уснама које су подрхтавале и упијале се једна у другу. И у њој се збивало нешто. Она диже главу и нађе његов поглед, слубивши га са својим, и само што дубоко уздахну и стресе се.

И кад он метну грубо руку на њезино раме, она одмах клону и сва му се предаде, без речи. (Милићевић, 1982: 43)

Епизода са Јеком, ипак, не означава буђење из мртвила, већ „тренутну физичку манифестацију организма која није праћена никаквим емотивним и духовним узлетом“ (Пашић, 1990: 62). Све што се буде дешавало у вези са њом, узнемирује јунака који „осјећаше да равнодушно упропашћује једну младост и подлачки гази једно срце“ (Милићевић, 1982: 46). Па, ипак, стално одлажући прекид, напослетку дозвољава да и тај део његове свакодневнице постане само инерција, слаб ток у коме плута: „био се пустио животу нека га заноси куд хоће, осјећајући да је слаб да се отима, а кукавица да се бори“ (Милићевић, 1982: 46). У променљивости јунакових расположења и немогућности да, паралисан амбивалентном осећајношћу, испољи иједан потпуно вољни чин, Јасмина Ахметагић препознаје јасне сигнале неуротичности (2016: 61). Ивановић га назива „лички Обломов“, „ексбоем, бонвиван“ (1969: 107), недовољно имун на женске чари, али исувише уморан да се пред њима заиста покрене.

Ирена Панек, кћерка инжењера пристиглог по службеној дужности да гакоће „наруши“ Гаврин мир, друга је женска фигура са којом се јунак суочава као могућношћу спаса и нове наде. Испрва није ни свестан формирања осећања, јер никада у животу није искусио нешто слично. Најпре га само „вуче за њом нешто јаче од њега“, жели да дуго разговарају, размишља о њој, осећа продор светлости, младости и снаге у своју таму. Али, већ наредног тренутка им се супротставља питањем „Куда то води?“ (Милићевић, 1982: 65), праћеним сумњом и страхом од претеране наде која би се могла показати лажном. Услед тога, за-

нос самом себи представља као пролазну обману. Свесна борба да је избрише из мисли истовремено му делује као обезвређивање и унижавање Иренине реалне доброте, као својеврсна увреда, због чега дозвољава „сладак терет“ на својој души, али не задуго. Већ сутрадан, избегава одлазак до реке иако зна да ће девојку изложити разочарењу узалудним чекањем. Поред љубави, у себи тада нерадо освешћује већ размотрену појаву „двојника“, мрачне стране личности.

Као и Јека, Ирена оличава импулс ка животу, струјању – премда више ваздуха који асоцира на њену крхкост и етеричност, него узавреле крви девојке из завичаја:

Он гледа поред себе њу, у лакој, плавичастој хаљини, са врпцама које се лепршају на вјетру, са широким, сламнатим флорентинским шеширом на јакој, бујној, златуњавој коси; лице дугуљасто са фином, бијелом пути која се покадгод зарумени, са доста обичних потеза, али пуних једне благе њежности: тек мало замишљености која се тренутно јавља из њезиних очију, даје лицу више изражаја. То је био његов први утисак. (Милићевић, 1982: 53–54)

Као супротност првом дану са Иреном, проведеном у разговору, по повратку кући затиче „на столу ручак који се охладио“, траг Јекиног присуства и бриге. Уморан „од разговора, вреве, рада“, подсмева се самом себи због радозналости коју је у почетку осећао према Чехињи: „све што је донио у себи од тог познанства, био је један миран и равнодушан утисак. И после пола сата, он више и не мишљање на њу“ (Милићевић, 1982: 57). Јасно је да Гавре припаднице лепшег пола посматра или као „женке“ (Јека) или романтичарску љубав која се мора држати на одстојању (Ирена). Прву користи да задовољи сексуални нагон, од друге зазире како не би распршио своје поетичне илузије“ (Пашић, 1990: 58) и то до утиска индиферентности: „Све до краја, тај се Ђаковић занима крај ње досађивањем, иако је воли“ (Радовић, 1969: 15).

Погледајмо како Гавре уопште постаје свестан дугогодишње „успаване чежње“, намерно потискиване током прве младости. „Тјешећи се обичном, вашарском љубављу“, прегрмео је „те ватре и грознице“, „као човјек који је наумио да се свега одрече и да све мрзи“ (Милићевић, 1982: 67). Сада, увелико верујући како је већ престарео, „напола раскрстио са животом“ (на шта указују проређена коса, прве седе, „слабост у тијелу, а безвољност у души“, почетни сигнали овог пропадања), у Ирени препознаје ново буђење отписаних нада. Због тога јој неочекивано упућује два признања, једно неизговорено („А ја не једем, не пијем, не спавам, без и једног часа мира и починка, мислећи непрестано на њу“, Милићевић, 1982: 68) и једно увијено (када га буде питала шта ће радити, ако већ нема у плану повратак у Загреб, одговара јој: „Чекати вас да доћете овамо до године“, Милићевић, 1982: 69).

Са Иреном га је повезало и саучесништво у врло непријатној ситуацији, која подстиче кратко давање приповедног гласа јунакињи ради објашњења њене

прошлости. Присуствујући девојчином понижењу због пијаног оца и сазнавши са чиме се годинама бори, осетиће бес (чак жељу да удари и повреди Панека: отуда га, онесвешћеног, намерно грубо и немарно баца на кревет), затим саосећање према Ирени, па тренутно покушава да се свлада и остане миран док је теши. Иако потом настоји да њену патњу релативизује питањем: „А зар сам ја срећан?“ (Милићевић, 1982: 61), гошћа се за стално усељава и у његове мисли.

У чувену категорију „волим и мрзим“, Витошевић сврстава пример „девојке заљубљене у главног јунака, пасивног интелектуалца“. Феномен, наравно, у другачијим контекстима важи за још неке истакнуте ликове аријевиста и њихових љубави, попут Жилијена Сорела и Матилде де Ла Мол. Ирена осећа да је боравак у страном месту, нарочито близином реке, значајно изменио њено биће, односећи наде и слутњу слободе развијене након тешког одрастања у самостану. Као и Жеки, познанство са Гавром и једносмерна љубав потрошили су јој душевне снаге, остављајући пустош и затровавши је истом чамотињом:

Осјетила је у себи срце које бије и младост која чезне, срела је једног непознатог човјека који се досађивао и имао настране мисли, који јој се приближио, зауставио је у њезином уживању, задобио њезине симпатије, заузео њезине мисли, показао да му није равнодушна, и остао једнако мрк, неприступачан и затворен. (Милићевић, 1982: 88)

[...] Она не знађаше шта да мисли о њему. Бијаше дана кад јој се чинио близ у мислима и несрећан, и дана кад јој се чинио досадан и плитак или безобразан и дрзак. Она је уздрхтала толико пута под његовим ријечима, заплакала у себи ради његовог подсмјеха или зажалила и осјетила горко кад би опазила да тај човек кога је волила има према њој само једну ниску жељу. И често пута она није знала да ли га воли, презире или мрзи, и пушташе да јој сузе замијене мисли. (Милићевић, 1982: 89)

Важна сцена је, зато, њихово опраштање на самом крају романа. Након непроставане ноћи, у нади да ће је ујутру сачекати изненадни преокрет, од Гавре који је „напола спавао и очевидно било му је непријатно остављати топао кревет“ (Милићевић, 1982: 90) не добија ни реч, баш као што ни сама неће смогнути снаге да је изговори. Како наводи Пековић (1987: 153), „Беспуће би се, пре свега, могло назвати романом о „болном неразумевању и одбачености, о свирепој интелигенцији која живо дочарава све што постоји око субјекта, која све схвата, све проживљава, али није у стању да покрене живот у јунаку“.

Прекретничкој сцени у којој Гавре једног тмурног јутра (које га и иначе чини нервозним, што је још један од показатеља хроничне нервне пренапрегнутости) затекне пијаног Панека док посрће кроз ходник и почне да разуме Иренину тугу, претходи предочавање јунакових туробних осећања, као последице онога што описује на следећи начин:

...толико терета на себи; сиве, оловне чаме која је била страшна јер је била непомична и грозна, јер је била неисказана и немилосрдна, јер се није мијењала, остајући вјечно иста. Он се осјећао спутан од ње, од нечега невидљивог што га гњечи, мучи и сатире, лагано и без журбе, непрекидно и сигурно. Он није налазио ничега у себи да се одупре и отме томе злу, он му се био предао са затвореним очима и малаксалим тијелом, проживљујући грозне часове, очајне у својој празнини.“ (Милићевић, 1982: 58)

Не знамо порекло, узрок ни тачну природу јунакове меланхолије. Нисмо ничим довољно наведени на закључак да је подстакнута одређеним искуством из младости у граду, трауматичном успоменом из детињства, или је можда напосто самоникла, као зараза времена која погађа нарочито хиперсензитивне, а наглашено интроспективне личности попут Ђаковића. Наслућујући пре клиничку него социјалну слику, Скерлић је овај роман називао „моралном аутопсијом“ младића кога је „велика варош (...) помела, исушила и као исцеђен лимун одбацила у његов суморни завичај“. Услед тога је Гавре каквог затичемо постао невесели део подједнако тубробне приче, „сасушени плод на дрвету цивилизације“, душевно умрли „млади старац“ и још: бедни неурастеник, кукавни јунак, „оријенталски бадавација и словенски мрљавац“, „понесен па упуштен“ човек који „своју урођену лењост, неспособност и нерад прикрива свакојаким проблемима“ (Скерлић, 1964: 296-7). Глигорић његово стање једноставно назива „неурастеничном меланхолијом“ (1970: 64).

У Гаври, који једино сигурно зна како не жели да буде попут других, али истовремено, сувише уплашен од живота и било какве промене, не верује у сопствене вредности које би требало да га издвоје, Пашић препознаје „ничеовски конфликт“ (1990: 70). Његова добровољна изолација изазива постепено декомпоновање бића: „Као интровертна личност, Гавре Ђаковић живи у свету маште, замишљања и ретроспективе. Његове спољашње манифестације су веома сиromашне, а унутрашњи свет богат. Његов нервни систем је под сталним притиском“ (Пашић, 1990: 96).

Гаврин „двојник“, који проговара управо у тренуцима највише психолошке напетости, заступа ону другу, обезвољену, пасивну страну личности која одустаје, пркоси, тражећи увек нове разлоге за предају. Попут страног тела, Гаврин унутрашњи мрачни парњак је доминантан и агресивнији, наглашено злурад, својеврсни морални изолатор.

Он убија жеље, сужује мисли, затвара очи, заглушује својом гласином све што се око њега чује, збива, гласно живи и ори. Он кликће кад опажа у њему пустош гдје се шири, наде гдје се ломе. (...) Гавре Ђаковић осјећаше да га се боји, да стријепи пред њим и да уступа кад покуша да му се отме или, кад се ухвати с њиме у коштац, како га онај слама, мрви, сатире и обара, показујући своју снагу и надмоћност. (Милићевић, 1982: 72)

Таква, дијаболнична страна искључује сваку врсту осећања, па пред занемареном („она више није постојала за њега“), емоционално „згаженом“ Јеком негира љубав према Ирени, настављајући да повређује девојку упркос њеном очигледном „тихом јаду“. Гавре наслућује да га Јека искрено и чисто воли, да је „раскрвавио њезину душу, да је у њезину безбрижну младост, пуну сунца и ватре, унио своје мразеве и зиме“, чинећи је и самом неком врстом таоца његове тамне стране. Још горе, у својој свести је можда ненамерно изједначава са чисто телесним, пролазним везама без дубине, не остављајући недоумице по питању места које јој припада у његовом животу: „...она је нестала и утопила се у његовим успоменама, изравната можда са гомилама шарених жена, са безбојном, плаћеном, празном љубављу“ (Милићевић, 1982: 73).

Но, и поред присуства свести – и савести, јер, јунак је веома добро свестан туђих осећања и тачно зна какву врсту бола наноси другој особи, на девојчино пребацивање („Ви волите ову у вашој кући“), „мрачна сјенка прелети преко лица Гавре Ђаковића“ (Милићевић, 1982: 73), а у инат пробуђеном поштовању за обе девојке „јави се у њему нешто животињско и сурово“, „рапавим и ружним гласом“ потискујући наклоност према Ирени. Овога пута „без воље и радости“ са њене стране, или покушаја да одглуми аутентичну емоцију са своје, наставиће да користи Јеку, ропски предану и „скамењеног лица“ (Милићевић, 1982: 74). Касније ће разложније сагледати ситуацију и себе доживети као правог злочинца. Гавре одлично зна шта ради, али је истовремено усамљени мушкарац у мртвилу празне, хладне куће, где време пролази бескрајно споро и утешно је имати сапатника.

И онда мишљаше на ову сељачку дјевојку чију је душу он сатро, служећи се њом само као средством да заборави за часак своје мрачне мисли или да истисне слику друге жене из своје душе, не трудећи се да бар пред њом покуша да то сакрије, да је бар за неко вријеме одржи у вјеровању да је воли. Он се је на њезину љубав бацио каменом првог дана и он знађаше да сваког дана кад му није ни падало на памет да ју гледа, прозбори коју љубазну ријеч, погледа с осмјехом, на њезину душу падаше по један тежак камен. Он је без мишљења и без оклијевања, мирно и равнодушно, смрвио њезино срце под једном могилом и то га заболи сада кад је све било касно, кад је он био немоћан да ту могилу крене, да је испод ње ослободи и да покуша да је поново врати младости и животу. Он се устава са осјећајима човјека који је убио: трзао се немирно и гонио привиђења. (Милићевић, 1982: 75)

Ивановић сматра како, баш као и код Ускоковића, Милићевићеви јунаци настоје да „у свему поступе савесно и алтруистички“ докле год им „личност остаје изван најширег круга повратног или узајамног дејства“ (1969: 105). Из цитираног пасуса видимо како Гавре свесно заробљава Јеку у узајамности узалудних односа без икакве перспективе, чак не толико јер се сам осећа боље што

неко дели његову агонију, већ понајвише јер је исувише лењ да предузме било шта по питању њеног спасења – из својих руку – држаног, опет, у сопственим рукама. Зато се окреће, колико год немирном и кошмарном, сну.

И звук манастирских звона који наредног јутра буди наду у очишћење душе, враћајући јунака невиним успоменама из детињства, брзо замире при сусрету са иронијски осликаним свештенством и паством која радознано посматра повратника. Гаврином ниҳилизмом испуњеном душом овладавају само љутња и стид због „дјетињарије“ (Милићевић, 1982: 77) за коју је помислио да може искупити његове пређашње грешке. У поглављу које се читаво одвија из Иренине приповедне перспективе, језовит утисак на девојку, приликом поздрављања, оставља јунакова рука „хладна као усред зиме“. У дочараној реакцији („њеним тијелом прође језа“, Милићевић, 1982: 84) препознајемо сличан доживљај који обузима Вишњу под Чедомировим леденим додиром, у Ускоковићевом роману. Ради се о јасном знаку претње и деструкције коју главни лик носи са собом: Гавре је „разграђена, разбијена и херметички затворена личност која сама у себи трули и сама по себи пропада“ (Најдановић, 1983: 509).

Последњи пут у роману, јунак се са „пустоши и мртвилком“, сада уз закашњење, суочава након Ирениног одласка. Пошто буде освестио најрадије игнорисану чињеницу да тиме из његовог живота одлази „нешто што није требао ни смио“ пустити, препушта се градацијски нанизаним реакцијама: пасивности („куњаше читавог дана“), презривом смењу и, као раније при поласку из града, исхитреној одлуци да прода кућу. Крај романа тиме постаје још сведенији, лично елиптичан: након што је „осјетио како је нешто умрло у њему заувјек“ (Милићевић, 1982: 90), јунак физички нестаје из села – уједно и саме приче. О њему ће надаље стизати тек непоуздани гласови из друге руке („Писаху неки сељаци кући...“, Милићевић, 1982: 91), извештавајући о емиграцији у Америку. Као и за Фредерика Мороа, промена одредишта постаје више ствар снисходљивог бежања од доживљеног пораза него праћење истинске наде и трагање за новим хоризонтима: „Гавре Ђаковић нема идеала и, колико се може закључити из романа, није их ни имао. Живи од привида, па су путовање и кретање једина извесност“ (Вучковић, 2014: 390).

У поговору насловљеном „Први српски модерни роман и његов писац“, Драгиша Витошевић примећује како се аутор, између свих расположивих, типских ликова реалистичког романа (односно, „позитивног и негативног јунака“, „идеалиста и каријериста“) одлучио за треће решење, „јунака доба који није никакав пример ни узор, али није ни негативан, бар у смислу који том појму данас даје Никола Милошевић: да чини зло. Он је негативан јер просто не чини ништа“ (Милићевић, 1982: 125). Поред тога, скреће пажњу на Гаврину преосетљивост која се чудно меша са, на моменте истински застрашујућом, равнодушношћу, при чему необично подељена психологија овог јунака бива испољавана кроз „у ондашњем смислу декадентно, односно неуротично“ (Милићевић, 1982: 147) понашање.

Свим сличним књижевним ликовима (од Флоберовог Фредерика, преко Ускоковићевих Кремића и Илића, до Крлежиног Филипа Латиновића) заједничко

је стално враћање кући и поновно бежање у свет, тумарање између прошлости и данашњице, при чему се о евентуалној будућности готово никада не говори или размишља, сем у крајње магловитим, неодређеним категоријама. Њихов живот је попут привида, без чврстог упоришта, па налик уклетом Холанђанину читаву вечност могу безвремено, бесциљно трагати за, по свом избору недо-стижним идеалом, не очекујући ништа – будући да су унапред одустали од свега.

Напомена: Рад је део докторске тезе „Психолошки портрет ариviste у францу-ском (XIX век) и српском роману (с краја XIX и почетком XX века)“, одбрањене 7. јула 2021. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

Литература

- Ахметагић, Ј. (2016). *Проза душе*. Београд: Досије студио.
[Ahmetagić, J. (2016). *Proza duše*. Beograd: Dosije studio]
- Вучковић, Р. (2014). *Модерна српска проза: крај XIX и почетак XX века*. Београд: Службени гласник.
- [Vučković, R. (2014). *Moderna srpska proza: kraj XIX i početak XX veka*. Beograd: Službeni glasnik]
- Глигорић, В. (1970). *Сенке и снови*. Београд: Просвета.
[Gligorić, V. (1970). *Senke i snovi*. Beograd: Prosveta]
- Ивановић, Р. (1968). *Милутин Ускоковић*. Београд: Нолит.
[Ivanović, R. (1968). *Milutin Uskoković*. Beograd: Nolit]
- Ивановић, Р. (1969). *Огледи*. Крушевац: Багдала.
[Ivanović, R. (1969). *Ogledi*. Kruševac: Bagdala]
- Милошевић, Н. (1982). *Негативан јунак*. Београд: Вук Караџић.
[Milošević, N. (1982). *Negativan junak*. Beograd: Vuk Karadžić]
- Најдановић, М. (1983) *Релације писац-средина у књижевности српског реализма: прилози за историју српске књижевности*. Крагујевац: Светлост.
- [Najdanović, M. (1983) *Relacije pisac-sredina u književnosti srpskog realizma: prilozi za istoriju srpske književnosti*. Kragujevac: Svetlost]
- Пашић, М. (1990). *Романи „Беспуће“ и „Чедомир Илић“ – претходница српског модерног романа*. Нови Сад: Матица српска; Титово Ужице: Вести.
- [Pašić, M. (1990). *Romani „Bespuće“ i „Čedomir Ilić“ – prethodnica srpskog modernog romana*. Novi Sad: Matica srpska; Titovo Užice: Vesti]
- Пековић, С. (1989). *Књижевно дело Вељка Милићевића*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- [Peković, S. (1989). *Književno delo Veljka Milićevića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost]
- Пековић, С. (1987). *Српска проза почетком двадесетог века: формално-стилске и тематске иновације*. Београд: Просвета.
- [Peković, S. (1987). *Srpska proza početkom dvadesetog veka: formalno-stilske i tematske*

inovacije. Beograd: Prosveta]

Радовић, Д. (1913). Вељко Милићевић, *Беснуће*. Босанска вила, 28(1), 14–16.

[Radović, D. (1913). Veljko Milićević, *Bespuće*. Bosanska vila, 28(1), 14–16]

Скерлић, Ј. (1964). *Писци и књиге V*. Београд: Просвета.

[Skerlić, J. (1964). *Pisci i knjige V*. Beograd: Prosveta]

Frojd, S. (2006). *Psihologija mase i analiza ega: Izabrani spisi*. Beograd: Fedon.

MacCannell, J. F. (1983). Oedipus Wrecks: Lacan, Stendhal and the Narrative Form of the Real. *MLN*, 98, 910–940.

Miller, D. A. (1984). Balzac's Illusions Lost and Found. *Yale French Studies*, 67, 164–181.

Petrov, A. (prir.) (1975). *Roman – rađanje moderne književnosti*. Beograd: Nolit.

Popović, T. (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.

Извор

Милићевић, В. (1982). *Беснуће*. Београд: Нолит.

[Milićević, V. (1982). *Bespuće*. Beograd: Nolit]

Isidora D. Đolović

Summary

GAVRE ĐAKOVIĆ AS A POST-ARRIVISTE: THE ROAD TO NOWHERE OR THE AFTERMATH OF LOSING ONE'S ILLUSIONS

The literary character of an ambitious newcomer (*arriviste*) who, leaving behind the limitations of the provinces, tries to climb the social ladder of the metropolis, facing various temptations and inevitably going through a process of moral degradation, marked the novelistic tradition of the nineteenth and early twentieth century. Arriviste's history usually ends in defeat or, less frequently, in triumph over the challenges of the environment and one's own nature. The protagonist of Veljko Milićević's novel, as an example of a disgraced "man of weak will", provides an insight into life after defeat and return to homeland; more precisely, into the part of the story that usually becomes inaccessible for readers too quickly.

Key words:

arrivist, modernism, psychological portrait, identity, society, doppelganger, Serbian literature, Veljko Milićević

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.13>
821.163.41.09-13:398

Новак ковач и Раде неимар – историјске личности и књижевни артефакти

Росанда В. Бајовић*

Гимназија „Слободан Шкерковић“, Подгорица

Кључне ријечи:

Новак ковач
Раде неимар
позни средњи вијек
усмена традиција
историјски факт
књижевни артефакт
симболички поредак

Апстракт

У раду су излажу подаци о Новаку ковачу и Раду неимару као историјским личностима, као и њихове представе у усменој традицији и књижевном наслеђу. Иза њихових имена налазе се историјске личности из позног средњег вијека. Попримајући симболичке конотације, Новак ковач и Раде неимар надрастају реалност постојања ковача Новака из Котора и каменоресца из Бара Рада Боро(је)вића Бјелмужевића. То показујемо пјесмама из збирки Вука Караџића, али и десетерачким пјесмама из *Босанске виле*, Богишићеве, Краусове, Херманове, Петрановићеве збирке, те рукописном грађом Которског архива, средњовјековним записима и натписима, као и примјерима писаног наслеђа. Будући да су они типски ликови помагачи, у усменој традицији нема засебних дјела о Новаку ковачу нити о Раду неимару. (примљено: 12. фебруара 2022; прихваћено: 15. маја 2022)

Име јунака у песми и историјској збиљи (тј. у историјском извору) може, али не мора бити једнако. У песми функционишу различити начини номинације ликова: детопонимно презиме (Сибињанин, Смедеревац, Сењанин) супституише право; ознака занимања или друштвеног статуса (Неимар, Барјактар, Краљевић, Бановић) функционише као презиме; патроним је једнак етнониму (Маџарин, Бугарин) или се номинација изводи на основу неке особине коју поседује носилац презимена (Мали, Огњени). (Kleut, 1990: 101)

1. Новак ковач – историјска личност и лик у епској биографији Марка Краљевића

У литератури се наводи да се иза Новака ковача као лика усмене епике налази позносредњовековни Новак ковач из Котора. Тврдећи да се у позадини Новака ковача из Подруговићевих пјесама „Марко Краљевић и Муса кеседија“ (Караџић, 1988: 292) и „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ (Караџић, 1988: 250) налази которски ковач Новак, Килибарда истиче:

Епске личности Новака ковача нема нигдје у нашој епици, сем у пјесмама које су из постојбине Подруговића, Старца Милије и Рашка, из крајева у којима су се рађале легенде о Мрњавчевићима, и с којим су историјски Мрњавчевићи имали живих веза и додира. У пјесми из Македоније Вукашинову сабљу ковао је Јањо из Солуна, а једну је Марко купио у Цариграду. (Килибарда, n.d.: 81)

У пјесми из необјављених рукописа Вука С. Караџића „Марко Краљевић огледа сабљу“ (Караџић, 1974: 134), Марко купује сабљу „од Новака кулунције млада“ (стих 3), а „сабља кошта три товара блага / све жутије мљетачки дуката“ (стихови 5–6).¹

Вук Караџић је једну од пјесама о Марковом препознавању сабље краља Вукашина записао од Трговца из Босне, у Сремским Карловцима године 1815, и унио је у другу књигу *Српских народних пјесама* – иза Подруговићеве пјесме „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ (Караџић, 1988: 250) – насловивши је „Опет то, само мало друкчије“ (Караџић, 1988: 253). И у другој књизи Вукових необјављених рукописа налази се пјесма „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ (Караџић, 1974: 131). Потребно је прићи са опрезом Килибардиној претпоставци да је Трговац из Босне пјесму о Марковом препознавању очеве сабље могао чути у Сремским Карловцима па је претјевати (Килибарда, n.d.: 75).

1 Пишући о епској биографији Старине Новака, Бошко Сувајдић напомиње да Новак ковач као „типски лик мачара у епској поезији Срба [...] није директно повезан са историјском димензијом конституисања лика Старине Новака“ (Сувајдић, 2005: 210) – и, позивајући се на необјављену докторску дисертацију Октава Пауна (Octav Paun) *Новак и његова дружина у румунским и српскохрватским народним песмама*, додаје: „Интересантна је чињеница да се Новак као ковач може срести и у неким од румунских варијанти. Новак носи ковачко одело, познаје ковачки занат“ (Сувајдић, 2005: 210).

„Верујемо да кад једном упознамо чињенице везане за усмено стваралаштво, морамо престати са покушајима да нађемо изворник било које традиционалне песме“ (Lord, 1990: 180).

Истичући да међу пјесмама о мегдану Марка Краљевића и Мусе кесеције, осим Подруговићеве, једино још у 73. пјесми зборника Кирила Пенушилског Марко Краљевић признаје да је Муса бољи јунак од њега („појунак от мене“), Звонимир Костић наводи и друге пјесама о мегдану Марка Краљевића и Мусе кесеције – од којих су три у Богишићевом зборнику, двије у зборнику Дебељковић-Бован и по једна у Милутиновићевој, Томићевој и Красићевој збирци (Kostić, 2002: 115). „Све, међутим, објављене песме остају у сенци оне коју је Вуку у перо казивао његов омиљени казивач Тешан Подруговић“ (Kostić, 2002: 172).

И Подруговићева пјесма „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ оставља у сјенци све пјесничке варијанте о Марковом препознавању сабље рањеног, а потом убијеног му оца краља Вукашина. Владан Недић са правом истиче да је епски лик Марка Краљевића првенствено обликовао Тешан Подруговић (Недић, 1990: 31). Након што саопштава да је Вук Караџић до 1833. године објавио шеснаест пјесама о Марку Краљевићу од којих је девет Подруговићевих, Недић закључује: „Оволики број Подруговићевих песама о једном јунаку, и то најбољих песама, морао је преко Вукових књига утицати чак и на савремене певаче, а немоли на позније“ (Недић, 1990: 31–32). Томо Маретић наводи 43. пјесму у II тому Зборника Матице хрватске као пјесму која је израсла из Подруговићеве пјесме „Марко Краљевић и Муса кесеција“ (Maretić, 1966: 196).

Међу епским ковачима, Новак ковач је издвојен захваљујући пјесмама Тешана Подруговића који је поријеклом из Голије, са простора који није далеко од Котора – града у коме је живио ковач Новак, о чијем постојању свједочи архивска грађа из четрнаестог вијека. Односно, Подруговић је са простора на коме, како се претпоставља, стасава усмено казивање о Мрњавчевићима.² Полазећи од Ковијановићевог рада „Новак ковач“, који говори о Новаку ковачу као историјској личности, Бошко Сувајџић наводи: „Он је мајстор из Котора, који је постао популаран највише јер се ‘у немирна времена надирања Турака од Марице до Косова, Зета, расадник народних предања о Мрњавчевићима, грозничаво оружала“ (Сувајџић, 2005: 210). На Новака ковача као историјску личност из средњовјековног Котора указује и Павле Мијовић: „Мачари, као Новак ковач (Novacus spatarius Cathar) поменут године 1396, постају легендарни јунаци народног епа“ (Мијовић, 1970: 304).

2 Светислав Стефановић прихвата претпоставку Лазара Мирковића и Јована Томића да је усмена традиција о Мрњавчевићима настала у Херцеговини, и закључује да су усмене пјесме о Мрњавчевићима одатле лако могле dospјети у Приморје и Црну Гору, одакле се преносе „у Македонију, Марков Прилеп, и одатле се после шире на све стране, потамњујући и потискујући постепено ону ранију првобитну локализацију у југозападној Херцеговини“ (Стефановић, 933: 294). Георгије Александрович Острогорски (Георгий Александрович Острогорский) сматра непоузданом тврдњу Мавра Орбина да је Мрњава, отац краља Вукашина и деспота Угљеше Мрњавчевића на двор цара Душана дошао из Ливна (видјети Острогорски, 1965: 38). У литератури је већ истакнуто да се у овом случају Мавро Орбин (Орбин, 1968) позива на Лаоника Халкокондила (Λαονικόσ Χαλκοκονδύλης).

Поред Новака ковача, Ристо Ковијанић наводи имена и других средњовјековних ковача из Котора:

Ако су на мач урезали своје иницијале Марко Новаков и ковач Вукосав или Вукашин, онда су ти иницијали сачувани у стиховима народне пјесме „Марко Краљевић познаје очину сабљу“:

*Једно слово Новака ковача,
Друго слово Вукашина краља,
Треће слово Краљевића Марка
(Ковијанић, 1988: 92).³*

Семантизација „три слова ришћанска“ на сабљи краља Вукашина у наведеној пјесми Тешана Подруговића на показани Ковијанићев начин не би се могла прихватити дословно, чак ни ако би се претпоставило да је постојала баш таква сабља краља Вукашина као историјске личности. За значење усмених епских пјесама ирелевантно је да ли је ван њих постојао ковач Новак о коме, полазећи од Владимира Ђоровића и Јована Томића, говоре Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић – ковач који је године 1396. у једном документу у Которском архиву поменут као *Novacus spatarius Cathar* (Ковијанић/Стјепчевић, 1957: 148).

Описујући сабље које је саковао Новак ковач у пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“, Подруговић је могао поћи од свијести о которском ковачу Новаку, али и историјска позадина традицијског лика улази у симболички поредак. Теоријски посматрано, Подруговић није морао знати да ли је позно-средњовјековни которски ковач Новак постојао. У пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ мјесто у коме Новак ковач кује сабље Муси кесеџији и Марку

3 Ристо Ковијанић појашњава: „У Котору је израда мача трајала неколико дана, без украсних радова. Ковач с помагачима ковао је ‘црне мачеве’; други помагач их је оштрио на тоцилу. Ковач-мачар дотјеривао је те мачеве, глачао их, калио и давао им сјај. На ручице скупљих мачева, поред крснице и јабуке, прављене су главе орла или лава“ (Ковијанић, 1988: 91–92). На истом мјесту, Ковијанић наводи да је говорење о ковању сабље Страхињића бана у пјесми Старца Миље „Бановић Страхиња“ (Караџић, 1988: 196) реалистично: „Ковала су сабљу два ковача, / два ковача и три помагача, / од нећеље опет до нећеље“ (стихови 650–652). Ковијанић говори и о штитовима као историјским фактима, али и штитовима и калпацима као артефактима у фрескосликарству и усменој епизи: „Видимо их на фрескама наших средњовјековних манастира. Историчари кажу да је Реља (Охмућевић) имао на шлему и штиту усликан свој властити грб са орлом раширених крила. Цар Душан је добијао штитове ‘израђене на словенски начин’. Народни пјесник описује српске јунаке са оклопима, штитовима, калпацима и челенкама. Крвава Марица ‘трноси коње и калпак’ (1371). У перашкој епској пјесми дугога стиха каже се да су Турци подметнули испод коња ‘штитове’, те му се ‘по њима коњиц добар потакнуо’. Косовка дјевојка је из кржаве Ситнице уграла калпак и челенку, сву од срме и чистог злата; на калпаку кнежева биљега’. Познао је Васојевић Стево и узвикнуо: ‘Ова капа Бошка Југовића!’. На челенци Васојевић Стева су ‘шипке од челика’, које му падају на рамена, ‘да јунака од мачева бране’.“ (Ковијанић, 1988: 112). Исти аутор наводи и ријечи вјеренице Максима Црнојевића из Милијине пјесме „Женидба Максима Црнојевића“ (Караџић, 1988: 378), упућене своје вјеренику, након сазнања да је у под његовим именом у сватовима Милош Обренбеговић: „Од копча ти градили носила, а од штита гробу поклопнице“ (Ковијанић, 1988: 112). Свијест о развијеном занатству у приморју баштини и обраћање Вука Мандушића владици Данилу на крају Његошевог *Горског вијенца* (Петровић, 1966: 163): „На мору је од свашта мајсторах, / би л’ ми могли пушку прековати“ (стихови 2808–2809).

Краљевићу се не помиње директно, али се за Марка Краљевића, који се упутио на мегдан са Мусом кесецијом, каже: „Оде право у приморје равно“ (стих 165). Након одметања од цара у Стамболу, приморје је станиште Мусе Арбанаса и у исказима турског цара и Новака ковача, а и сам Муса кесеција у свом монологу, у уводном дијелу пјесме, поручује да ће се од цара у Стамболу одметнути у равно приморје – „вјешаћу му хоће и хаџије“ (стих 15). Знаковито је да у пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеција“ вино не пије Марко Краљевић него Муса Арбанаса. Док „вино пије Муса Арбанаса“ (стих 1), Марко Краљевић се налази у тамници цара у Стамболу.⁴

Уз име Муса Арбанаса у првом стиху пјесме „Марко Краљевић и Муса кесеција“ Вук Караџић напомиње: „Арбанаса је мјесто Арбанас или Арбанашанин“ (Караџић, 1988: 292). Биће да се иза лика Мусе кесеције у епској пјесми налази историјска личност Муса (Мојсије), који је био у служби Ђурђа Кастриотића, пронареченог Скендербега. У пјесми Андрије Качића Миошића „Цар Мемед по крипости издаје намисли погубити Скендербега на 1454.“ (Каџић, 1946: 75) опјеван је неуспјешни покушај Мусе Арбанаса, који је напустио свога господара Скендербега да би дворио отоманског цара, да би се, након неуспјеха да савлада Скендербега и критике цара у Стамболу, Муса одметнуо од турске власти и вратио Скендербегу.⁵ Један од стихова исте Качићеве пјесме гласи: „Ал не мучи Арбанасин Муса“ (Каџић, 1946: 77), као што у њој уз Мусино име скоро без изузетка стоји атрибут капетан. Исти Муса капетан је лик у „Писми од боја Јуре Кастриотића с пашом Амеџом и с Дибран пашом“ (Каџић, 1946: 74). „Пјесма Вукова II, 67 (из које је настала 43. пјесма из зборника Матице хрв. II) добро је упамтила да је Муса био Арнаућин, да је неко вријеме стајао у служби султановој, а послѣје му постао најљући непријатељ, како се то види одмах из првијех стихова“ (Maretić, 1966: 196).⁶

4 Вук Караџић у *Народној Српској пјеснарици*, објављеној у Бечу године 1815, у вези са епским ликом Марка Краљевића истиче: „Гди се год Српски език чуе, ту се чују и песне о њему, кое се по највише починју: Пије вино Краљевићу Марко“ (Караџић, 1965: 107). Инвертована позиција је и у сусрету мегданџија: Муса Арбанаса дочекује Марка Краљевића, на начин на који Марко уочи мегдана дочекује своје противнике. Љубомир Зуковић се пита зашто се Марко Краљевић, као изузетно снажан човјек, није придружио Муси кесецији у бунту против турског цара, „већ ће га чак убити у име оног истог цара у чијој је тамници он сам, такође, био жив сахрањен“ (Zuković, 1985: 26). И поред свијести да би се на то питање могли тражити различити одговори, Зуковић сматра да је тачном одговору најближе то да је пјесма „Марко Краљевић и Муса кесеција“ могла настати у времену кад је било свјеже сјећање на вазалство Марка Краљевића. Тиме се превића тежиште пјесме, јер пјесничка мотивација тамничења Марка Краљевића управо је у томе да се он не би противио турском цару. Марко Краљевић се, након мегдана са Мусом кесецијом, не враћа у Стамбол: „Оде Марко бијелу Прилепу, / оста Муса уврх Качаника“ (стихови 279–280), што значи да је он својим мегданом са Мусом кесецијом ослободио и себе и турског цара. Три су пјесме о Марку Краљевићу у другој Вуковој *Пјеснарици*, из 1915. године, и све три су записане од Тешана Подруговића. Прва међу њима је насловљена „О Марку Краљевићу и Муси Кесечјији“. Та пјесма је у другој Вуковој књизи *Српских народних пјесма* добила наслов „Марко Краљевић и Муса кесеција“.

5 Завршна строфа наведене Качићеве пјесме позива се на ауторе који су у млетачким изворима познати као историјске личности: „Посли Муса бољи јунак бише. / Барлецио и Сегредо пише: / Хиљаду је глава одсикао / И срамоту своју освитлао“ (Каџић, 1946: 79).

6 Ако је прототип за лик Мусе Арбанаса у усменој епци Муса из дјела *Прича о животу епирског кнеза*

Сабљама које је мегданџијама саковао Новак ковач, а које су током мегдана саломљене, у опису мегдана није дато више важности него копљу и буздовану, као оружју које су мегданџије приграбили у наставку борбе. Сабље Марка Краљевића и Мусе кесеџије нијесу само у функцији приказивања односа физичких снага њихових власника, односно, тежиште пјесме није у Марковој заштити турског цара колико је то његов однос према себи и Новаку ковачу. Сабља је, у том погледу, само медијум. Марко Краљевић је преко сабље коју му је Новак ковач саковао, након изласка из тамнице турског цара, доведен до спознаје да постоји неко пред ким се заустављају његове могућности. Он надраста самог себе тек након мегдана са Мусом кесеџијом, ријечима: „Јаох мене до Бога милога! / ће погубих од себе бољег“ (стихови 267–268).⁷

Скендербега (Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis) – чији је аутор скадарски католички свештеник Марин Барлети (Marlino Barlezio), који се након турске опсаде Скадра године 1478. склонио у Падову, и тамо написао поменути Скендербегову биографију – онда је Никола Банашевић у праву кад сматра да је неубједљива тврдња Јована Томића да је Муса кесеџија одметник Јеген-паше, са краја седамнаестог вијека: „Примећујем прво да подударност у терену рада епске и историјске личности није тако строга како тврди Томић [тумачећи пјесму „Марко Краљевић и Муса кесеџија“]: у поменутој Вуковој песми, Муса се одмеће у Приморје а терен Јеген-пашиног рада била је унутрашњост Балканског Полуострва“ (Банашевић, 1935: 102–103). Као други аргумент против Томићевог начина идентификовања историјске позадине епског Мусе кесеџије у Подруговићевој пјесми, Никола Банашевић наводи: „У песми Ђуприлић лично иде с војском против Мусе и бива заробљен и везан, а Јеген-паша је стварно разбио војску коју је предводио серашћер Хасан-паша а не Ђуприлић који је тада био везир. Да су певачи опевали догађаје с краја XVII века, којима су присуствовали или о којима су слушали, они би пре поменули Хасан-пашу, који је стварно командовао војском, а не би га заменили везиром Ђуприлићем, који је доносио одлуке у Цариграду. Ђуприлић се у песми не јавља због свог рада против Јеген-паше него због тога што је временом постао тип везира у народним песмама, како то добро примећује А. Вајан“ (Банашевић, 1935: 103). Банашевић наводи и запажање Андре Вајана (André Vailant) да је позицији везира Ђуприлића у усменој епизи „многоструко допринело његово име које улази у десетерац као друга половина стиха: *Ђуприлић везира, хоџа Ђуприлићу* (Банашевић, 1935: 103). У Подруговићевој пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ саопштава се да је турски цар у напад на Мусу кесеџију, због његовог зулума, послао Ђуприлић-везира са три хиљаде војника (видјети стихове 28–29), као и то да Муса кесеџија заточеног Ђуприлић-везира, након борбе са њим, у Стамбол шаље везаних руку. Султан га у Стамболу назива хоџом Ђуприлићем (видјети стих 47), да би му, након што му је предложио да ослободи из тамнице Марка Краљевића и пошаље га на мегдан са Мусом кесеџијом, као награду за тај предлог обећао на Босни везирство (видјети стихове 57–59). Усмена епска пјесма „Долазак босанског везира Ђуприлића у Травник“, коју је Наско Фрндић унио у антологију *Муслиманске јуначке пјесме* (Frndić, 1969: 213) казује да је Ђуприлић два пута био босански везир – односно да се Ђуприлић, након седам година везировања у Травнику, вратио у Стамбол и од султана поново добио везирство у Босни: „Ја ти ново везирство давам. / Па ти хајде Босни каловито“ (стихови 68–69). У Петрановићевој пјесми „Женидба Мирчетић Михајла“ (Петрановић, 1989б: 410) Марко Краљевић одсијеца главу везиру Ђуприлићу, што не припада аутентичном епском пјесништву, ни у хришћанској ни у муслиманској усменој епизи. Познато је да су пјесме Петрановићеве збирке, махом, у функцији квазипатриотизма. У литератури је већ истакнуто да Ђуприлић игра видну улогу у муслиманским усменим епским пјесмама, „које су се донекле контаминисале с песмама о Марку и Муси Кесеџији“ (Банашевић, 1935: 103).

7 У литератури је већ истакнуто то да је Марко Краљевић једини лик у српској усменој епизи који се након мегдана каје. Милош Н. Ђурић сматра да је Марко Краљевић тиме морални побједник над Мусом кесеџијом, „јер је духовно јунаштво више но телесно“ (Ђурић, 1997: 104). На другој страни, Муса кесеџија није савладан снагом Марка Краљевића, него је искоришћен тренутак заноса Мусе кесеџије гласом виле из облака, чиме је пала сјенка на јунаштво Марка Краљевића, иако је то на крају пјесме превладано покајањем. Владан Неђић указује на пјесничку индивидуалност Тешана Подруговића и преко лика Мусе кесеџије, који се памти само из његове пјесме: „Подруговић је извојевао двоструку

Пјесма „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ захвалан је примјер за посматрање односа усменог пјесништва о Марку Краљевићу према миту. „Стари слојеви епске традиције огледају се у Марковом пријатељевању с вилом, као и у натприродним својствима Мусина трострука срца са заспалом гујом“ (Пешић, 1997: 148). Надреално у овој Подруговићевој пјесми није само себи циљ, него се односи на реалност. Да је Муса кесеџија бољи јунак од Марка Краљевића потврђено је на крају пјесме, мада је то раније наговјештено – ријечима Новака ковача да је бољем јунаку бољу сабљу саковао, односно стиховима: „Мусу б’јела пјена попанула, / Краљевића б’јела и крвава“ (стихови 224–225). Мусина снага се сасвим одгонета у свијетлу надреалних слика: троје ребара једних над другим и три срца јуначка, од којих се једно уморило, друго се разиграло, „на трећему љута гуја спава“ (стих 257) – „када се је гуја пробудила, / мртав Муса по ледини скаче“ (стихови 258–259). Одсијецањем руке Новаку ковачу и убиством Мусе кесеџије ножем из потаје, Марко Краљевић је антијунак, док се митским атрибутима Мусе кесеџије истовремено подупире култ физичке снаге Марка Краљевића у његовој епској биографији као цјелини.

Указујући на то да Жорж Едмон Раул Димезил (Georges Edmond Raoul Dumézil) „пореди староирску традицију о сину богиње рата Мече, који је имао три срца и у њима три змије: да га није убио јунак Мас Сеит те змије би порасле и потаманиле све живо“, Александар Лома (Лома, 1998: 204) напомиње да је тешко не сјетити се три срца Мусе кесеџије у пјесмама Вукове и Милутиновићеве збирке. У Милутиновићевој *Пјеванији црногорској и херцегвачкој* мотив три срца јуначка је у пјесми „Хавалац“ (Милутиновић, 1990: 590), записаној од стране попа Гаша Поповића Пипера, у којој су у сукобу од Авале Раде и Мујо Серхатлија, док је Марко Краљевић у улози коју има вила у Вуковој пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“.⁸

Знак митског је и у најпоетскијим стиховима Подруговићеве пјесме „Марко Краљевић познаје очину сабљу“, а односе се на сабљу коју је краљу Вукашину сковао Новак ковач: „Гледа сабљу мало и велико; / Нико ме се извадити не да: / Оде сабља од руке до руке, / Доћ’ у руке Краљевићу Марку, / Сама му се сабља извадила“ (стихови 81–85).

умјетничку победу: и приказао га најживље и обдарио га, иако противника Марковог, привлачним цртама (одметник од власти, пореклом из најнижих слојева, велики јунак). Тешану је, види се, била туђа национална пристрасност“ (Недић, 990: 32–33). Тек са краја Подруговићеве пјесме бива видно да исказ Новака ковача да је саковао „бољу сабљу, а бољем јунаку“ (стих 146), и то Муси кесеџији, није само констатација него је то и знак испитивања сујете Марка Краљевића. Након припреме за мегдан са Мусом кесеџијом, и то до хиперболичног цијећења суве дреновине, Марко Краљевић од Новака ковача захтијева: „Куј ми сабљу Новаче ковачу! / какву ниси прије саковао“ (стихови 124–125). Тиме што каже да је бољу сабљу саковао Муси кесеџији, у одговору на питање Марка Краљевића је ли коме бољу сабљу саковао, Новак ковач даје предност Муси кесеџији. Сама потреба Марка Краљевића да наведено питање постави указује на његову психичку несигурност, и поред физичке снаге коју је поново стекао након изнемоглости у турској тамници.

8 Доминантан мотив у пјесми „Хавалац“ су три срца јуначка Серхатлије Муја, кога је погубио од Авале Раде: „Ал’ у њему три срца јуначка: / једно му се бјеше уморило, / а друго се теке разиграло, / треће става за то и не знава / и на њему змија кравосица. / Да се змија пробудила била, / би Радове очи извадила“ (стихови 69–75).

То што се у рукама Марка Краљевића сабља сама извадила не изражава његову физичку снагу, као опште својство усменог епског пјесништва о њему, него је у питању поетска сугестија. Ова приповиједна интенција је знак да сабља има нарочиту везу са Марком Краљевићем. На граници психологизма су Зуковићеве ријечи: „Вукашинова сабља као да и сама тражи освету“ (Zuković, 1985: 73). Три хришћанска имена на сабљи краља Вукашина у пјесми Тешана Подруговића припремају сусрет те сабље са оним коме је она намијењена.⁹

За разлику од Подруговићеве пјесме, Марко Краљевић другачије долази до сабље у пјесми „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ која је записана од Трговца из Босне: „Ту се нико наћи не могаше, / тко би сабљу за благо купио“ (стихови 9–10). У том погледу, у истој су равни пјесма Трговца из Босне и пјесма из Вукових необјављених рукописа „Марко Краљевић познаје очину сабљу“. Поред тога, у њима је, за разлику од Подруговићеве пјесме, краљ Вукашин рањен на Косову. То је, дијелом, утицај магнетног поља Косова у српској усменој епизици. Упркос историји, у пјесми Слепице из Гргуреваца „Пропаст царства српскога“ (Караџић, 1988: 219) у Косовском боју се боре и три брата Мрњавчевића.

У усменом епском наративу, Новак ковач саковао је сабље краља Вукашина, Марка Краљевића и Мусе кесеџије. Сабља Марка Краљевића у Подруговићевој пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ није описана директно, него објективним корелативом. Након питања Марка Краљевића, упућених Новаку ковачу: „Јеси л', Ново, сабљу саковао?“ (стих 130) и: „Је ли добра, Новаче ковачу“ (стих 133), долази огледање сабље: „Новак Марку тихо говорио: / 'Ето сабље и ето наковња, / Ти огледај сабљу каква ти је'. / Ману сабљом и десницом руком / И удари по наковњу Марко, /Наковња је пола пресекао“ (стихови 134–139).¹⁰

9 У пјесми „Преудаја љубе Тодора Поморавца“ (Меденица/Аранитовић, 1987: 160), сабљу из корица успијева да извади једино Тодор Поморавца као прерушени муж на свадби своје жене. Послије узалудног покушаја младожење да то учини, исту сабљу узалудно покушавају да изваде и вјенчани кум и стари сват, а потом сабља иде од руке до руке: „По два ваде а тројица држе, / ниткому се извадити не да. / А кад сабља до Тодора дође, / Тодор држи сабљу преко крила“ (стихови 105–108). Јелеазар Мојсејевич Мелетински (Елеазар Мойсејевич Мелетинский) говори о сабљи коју нико не може извадити из корица као митеми, као што указује на митске функције којима су појаве повезане на ширем плану: „Димезил уочава чак и у *Илијади*, у којој је принц-пастир Парис, тиме што је изабрао Афродиту, изазвао против себе Херу и Атenu, које представљају друге 'митске' функције, и навукао рат“ (Meletinski, 1983: 280). Дешава се, међутим, да тумачење позадине усмене традиције у митолошком кључу непознато сведе на познато. У том погледу, не може се прихватити претпоставка Владимира Г. Алексића да је усмена пјесма „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ рефлекс првобитног замјетка „учења о Вукашину као светитељу по обрасцу борца палог за свету хришћанску веру“ (Алексић, 2012: 96), јер тежиште све три пјесме о препознавању сабље оца Краљевића Марка у Вуковим збиркама није на Вукашину Мрњавчевићу него на Марку Краљевићу. Алексић закључује да Подруговићева пјесма о Марковом препознавању очеве сабље „приказује Вукашина као митског јунака јер је његово оружје из канија у стању да извуче само најстарији син“ (Алексић, 2012: 96). Други синови краља Вукашина, Андрија и Митар, не утичу на семантизацију Подруговићеве пјесме. У том погледу, они су изузети и знаковима поред пута у распореду имена на сабљи краља Вукашина. Сабља у тој пјесми физички се креће кроз простор а значењски и кроз вријеме – тиме што прво указује на онога који је сабљу саковао (Новака ковача), затим на онога коме она припада (краља Вукашина), а потом на онога коме је намијењена (Краљевића Марка).

10 Сабља краља Вукашина у Подруговићевој пјесми „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ атрибуирана је као окована и бритка – „о бедри му сабља окована“ (стих 23), „а на једну сабљу оковану“ (стих

Централно мјесто мотивационе динамике пјесме „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ је питање Марка Краљевића постављено Новаку ковачу приликом преузимања сабље: „Ој Бога ти, Новаче ковачу, / јеси л' икад бољу саковао“ (стихови 141–142), односно одговор Новака ковача на то питање: „Ој Бога ми, Краљевићу Марко! / Јесам једну бољу саковао, / Бољу сабљу а бољем јунаку: / Кад с одврже Муса у приморје, / Што сам њему сабљу саковао, / Кад удари њоме по наковњу, / Ни трупина здрава не остаде“ (стихови 144–150).

Не може се безрезервно прихватити тврдња Љубомира Зуковића да има хуманости у томе што Марко Краљевић, након одсијецања руке Новаку ковачу, том истом ковачу даје дукате, да се храни до краја живота.¹¹

Иако је ковач лик помагач, Новак ковач није пуки помагач у усменој епизици. Снежана Самарџија даје до знања да, за разлику од статуса осталих ликова помагача:

Статус ковача показује веома динамична решења. У општим формулама изузетност сабље истиче се ангажовањем „три ковача и шест помагача“ при изради изузетног оружја. Улога ковача подразумева његову директну повезаност са најзначајнијим епским атрибутима (ковање сабље, поткивање коња), те очекује да му припадне делокруг помоћника. Међутим, са мањим или већим одступањима и варијацијама, ковач ће открити непријатељске намере према јунаку. Тако Новак кује бољу сабљу Марковом (демонском) противнику, док налбатин Петар постаје Арапинов двојник, којем пресуђује изневерени побратим (Вук, СНП, II, бр. 67, 78; Ер, бр. 110). (Самарџија, 2008: 280)¹²

72), „припасао сабљу оковану“ (стих 79), „откуд тебе ова бритка сабља“ (стих 92). У пјесми Трговца из Босне сабља краља Вукашина је димишћија – „дај да видим сабљу димишћију“ (стих 15), „гледа Марко сабљу димишћију“ (стих 17), „Марко гледа сабљу димишћију“ (стих 37), „поред њега сабља димишћија“ (стих 69), док је у пјесми из Вукових необјављених рукописа сабља краља Вукашина атрибуирана као окована (видјети стих 40) и бритка (видјети стихове 6, 52, 76, 83). У литератури су већ истакнути атрибути сабље Марка Краљевића – „златна, окована, позлаћена, крвава, гола, танка, бритка, оштра, свијетла, самоволна, исписана, зарђала“ (Златковић, 2011: 24). Овим се списак њених атрибута не исцрпљује. У пјесми из Богишићевог зборника „Марко Краљевић и царева хазна“ (Богишић, 91) Краљевић се жали свом побратиму Алил-аги на то да ће на султановом дивану све сабље бити сјајне и свијетле, „а моја је мутна и крвава“ (стих 26). *Маркова сабља, (Алегорија у два дела)* наслов је драмског дјела Јована Ђорђевића (1872).

11 И одсјеченом руком и дукатима из руку Марка Краљевића, Новак ковач доживљава иронију судбине: „Рахљути се Краљевићу Марко, / Па говори Новаку ковачу: / 'Пружи руку, Новаче ковачу! / Пружи руку, да ти сабљу платим'. / Превари се, уједе га гуја, / Превари се, пружи десну руку, / Ману сабљом Краљевићу Марко, / Одс'јече му руку до рамена: / 'Ето сада, Новаче ковачу! / Да не кујеш ни боље ни горе; / А нај тебе стотину дуката / Те се рани за живота свога“ (стихови 151–162). На исти начин се, у сопственој сујети, српски цар Стефан опходи према Петру неимару у усменој пјесми „Зидање Манастије“ (Караџић, 1935: 126). Након што неимар саопштава да би могао љепшу цркву саградити да је било више блага, цар му вади очи и даје дукате да се прехрани, само што то неимар одбија. Отпохођење Марка Краљевића према Новаку ковачу блиско је његовом отпохођењу према сестри Леке капетана у Милијиној пјесми „Сестра Леке капетана“ (Караџић, 1988: 169).

12 Након говорења о неимару као традицијском лику помагачу, који се неријетко појављује у усменим епским пјесмама, Самарџија наводи лик берберина као рјеткост, као и друге ликове те врсте: „Од осталих епизодних, колективних ликова сусрећу се различито именовани: чувари, стражари на капијама

Међу пјесмама о Марковом препознавању очеве сабље, име Марка Краљевића уписано је на сабљи једино у Подруговићевој пјесми „Марко Краљевић познаје очину сабљу“. На сабљи краља Вукашина у пјесми коју је испјевао Трговац из Босне уписана су имена Светог Аранђела, Светог Димитрија и краља Вукашина (видјети стихове 40–42), док су у пјесми из Вукових необјављених рукописа на исту тему на сабљи краља Вукашина исписана имена краља Вукашина, љетњег Светог Ђурђа и Светог Димитрија (видјети стихове 44–49), при чему се саопштава да је Свети Ђурђе крсно име Краљевића Марка (што није изузетак у усменим епским пјесмама о њему).

У пјесми из Херманове збирке „Смрт Луке од Приморја“ (Hörmann, 1990: 173) на сабљи Марка Краљевића такође су три хришћанска имена. Осим имена Марка Краљевића, ту је име његовог оца Вукашина и име његове Јевросиме мајке – које се наводи прије имена његовог оца.¹³ На предлог од Приморја Луке (кога подржава стамболски Мурат-паша) цар Сулејман од босанског Ђуприлић-везира, код кога служи Марко Краљевић, захтијева да му пошаље главу Краљевића Марка, као и његовог Шарца дебелог и његову ћорду исписану. Везир каже Марку Краљевићу да ће султану послати главу некога физички сличног њему, али му и даје до знања: „Са Шарцом се мораш растанути, / И са твојом окованом ћордом, / Јер је на њој име исписано, / Твоје име, Краљевићу Марко, / Друго име Јевросиме мајке, / Треће име Вукашина краља“ (стихови 277–282).

Начин расплитања сукоба у Подруговићевој пјесми „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ један је од знакова достизања епске правде. Не изненађује смрт Мустаф-аге, након ријечи његове сестре: „На шта си се, болан, преварио? – / А на једну сабљу оковану! / Еда Бог да, одсјекла ти главу“ (стихови 71–73).

Туркиња дјевојка је свога брата Мустаф-агу правремено и узалудно упозорила: „Немој ми се, брате, преварити, / да погубиш рањена јунака (стихови 58–59). Владан Недић каже да је Туркиња дјевојка „која је рањеном Вукашину бацила крпу платна и избавила га из воде Марице“ (Недић, 1990: 33) узвишене нија од Косовке дјевојке.

Сабља краља Вукашина у Подруговићевој пјесми креће се од Новака ковача, краља Вукашина, Туркиње дјевојке и Мустаф-аге до Марка Краљевића. У пјесми Трговца из Босне, у којој све тече праволинијски, нема Туркиње дјевојке, а ни Новака ковача, као што их нема ни у пјесми из Вукових необјављених рукописа. За разлику од њих, у Подруговићевој пјесми, формулативним стихом „то му рече, уз кулу утече“ (стих 74) затвара се први дио пјесме. Марко Краљевић у Подруговићевој пјесми припада другом временском плану. Он до сусрета са Мустаф-агом не зна за Туркињу дјевојку и њен покушај да спаси рањеног краља Вукашина. То знају наратор и Мустаф-ага, који је погубио рањеног краља Вукашина, и поред завјета датог својој сестри да то неће учинити – из похлепе, ради сабље на којој су „три балчака златна“ и у њима „три камена драга“.

града, писари, чувари блага, апсанције, целати, телали“ (Самарџија, 2008: 208).

¹³ Јован Делић напомиње да су „два најзначајнија српска епска јунака, Марко Краљевић и Милош Обилић, ‘мајковићи’ упркос свеколикој ‘мушкости’ и патријархалности“ (Делић, 1990: 304).

2. Раде неимар – историјска личност и транспозиција историјских факата у усменој традицији и умјетничкој књижевности

У поглављу „Историчка лица“ књиге *Наша народна епика*, Томо Маретић казује: „Раде Неимар се спомиње у Вуковијем пјесмама II, бр. 26 (гдје гради Скадар на Бојани), 36 (гдје гради манастир Раваницу) и у Петрановићевој II, бр. 18 (гдје гради ‘Милошеву’, задужбину војводе Милоша) – свуда као главни градитељ“ (Maretić, 1966: 203). Раде неимар је заиста главни градитељ у усменим епским пјесмама, само што се опсег дјела у којима се он појављује не докида епским пјесмама који наводи Маретић, нити само епским пјесмама. Слика Павла Паје Јовановића (уље на платну) названа је *Раде неимар предаје макету Манасије*.

Ђурђе Бошковић закључује да би клесар Раде, чије је име ушло у усмену епику, могао бити најмлађи син клесара Бороја или Бороја Бјелмушевића из Бара који се са својим синовима именом Грубе и Пале помиње у документима Архива у Дубровнику: „Може се претпоставити да трећи, најмлађи, Раде, тада још није био довољно зрео да заједно са њима суделује у раду. Могао је отуда да буде рођен око 1335. год.“ (Bošković, 1962: 247). У прилог томе, Бошковић наводи потпис мајстора Рада уклесан у цркви Богородице у Новом Брду као и у истом рукопису уклесани натпис протомајстора Рада Боровића на порталу Љубостиње (Bošković, 1962: 247).

Не подржава се напамет мишљење да је Раде неимар из Бара градитељ манастира Љубостиња, задужбине кнегиње Милице Хребелановић из девете деценије четрнаестог вијека. Указујући на старију литературу о Раду неимару, Гордана Томовић је објавила потпис Рада неимара, урезан на прагу улаза из црквене припрате у наос Љубостиње (Томовић, 1974: 84 сл.). Томо Маретић наводи да „Томо Милићевић пише: ‘На доњем каменом прагу, на средњим вратима у цркви од стране женске препрате изрезане су ове речи: Protomaјstor Bogović Rad.’ По овоме нема сумње да наше народне пјесме не пјевају узалуд Рада неимара“ (Maretić, 1966: 203). И Гордана Бабић-Ђорђевић и Војислав Ј. Ђурић сматрају да Раде Боро(је)вић јесте неимар Љубостиње, и, уз опис градитељских рјешења у манастиру Љубостиња и констатацију да је „Раде Неимар, упамћен и у народним песмама“ (Бабић-Ђорђевић/Ђурић, 1994: 175), додају: „У књизи М. Васић, *Жича и Лазарица*, 138–139, улаз у олтар је погрешно наведен као место где се налази урезани потпис неимара“ (Бабић-Ђорђевић/Ђурић, 1994: 175).¹⁴

У поглављу „Баранин Раде неимар“ књиге *Трагови прошлости*, Миленко Ратковић не сумња да је у позадини Рада неимара у Рашковој пјесми „Зидање

14 Говорећи о градитељима и клесарима из Бара, а посебно о Брајковићима и Боројевићима или Боровићима, Ђурђе Бошковић напомиње: „Исто име свакако не мора да обележава и исту личност. Нисам отуда ни издалека расположен да поједине личности идентификујем само по имену које носе. Међутим, ако се једно име јавља у исто време, на истом месту, или на месту на коме се одређена личност у то доба могла налазити, ако је уз име назначено још и исто занимање, онда оно може заиста да постане указатељ за одређивање и исте личности. То је у великој већини случај и са именима мајстора градитеља односно клесара из Бара“ (Bošković, 1962: 243).

Скадра“ историјска личност: „Но, без обзира на неисторијску основу ове пјесме, неимар Раде је стварна личност“ (Ратковић, 2010: 29). У том погледу, Ђурђе Бошковић је нешто опрезнији: „Што се зидања Скадра тиче, у народној поезији нашла је можда одјека чињеница да је Раде пореклом Приморац, Баранин. Напомињем, само напомињем, да и данас постоје породице Беровића, које се сматрају пореклом из Скадра – породица проф. Радивоја Беровића на пример“ (Вошковић, 1962: 247). На трагу Бошковићевог истраживања, Ратковић саопштава да се позносредњовјековни барски клесар Раде презива „Боровић или Боројевић /по оцу Бороју/“ (Ратковић, 2010: 29). Према Ратковићу, отац Рада Боровића (Беровића) такође је клесар, као што је клесар и његов син Бороје Радивојевић, а за родоначелника ове каменорезачке породице узима се Радоје Бјелмушевић. Ратковић истиче да је неимар Раде живио у Старом Бару, као што наводи податке о зидарским радовима неимара из породице Бјелмушевић у Бару и у Дубровнику (Ратковић, 2010: 29).

Као ни типски лик помагач Новак ковач, ни Раде неимар није пуки помагач у десетерачкој усменој епизици. У Рашковој пјесми о зидању Скадра, „Раде неимар као типски представник групе, испуњава последњу жељу недужне жртве, чији вапаји не утичу на одлуку двојице девера, а њеног господара чине још немоћнијим“ (Самарџија, 2008: 279). Гојкова браћа Вукашин и Угљеша „подвикнуше Рада неимара, / Раде викну до триста мајстора“ (стихови 179–180). Краљ Вукашин подвикује и кад покушава да настави градњу, кад слуга Десимир ни током три године није успио да пронађе брата и сестру, Стоју и Стојана, које вила тражи за зазиђивање у темеље града који браћа Мрњавчевићи узалудно покушавају да подигну. У пјесмама о жртвовању духу-покровитељу грађевине да би се умилостивио, по правилу се тражи људска жртва чије је име симболичког значења: Стојан, Стоја, Остоја. Иако је ограничен вољом краља Вукашина, Раде неимар у Рашковој пјесми о зидању Скадра услышава молбу младе Гојковице да јој током зазиђивања остави прозоре на дојкама и очима – изговорену након што је схватила да се мајстори не шале кад су је већ до појаса зазидали, и након узалудног обраћања своме мужу и дјеверима да је избеаве: „Богом брате, Раде неимаре! / Остави ми прозор на дојкама / истури ми моје б’јеле дојке“ (стихови 211–213); „Остави ми прозор на очима, / Да ја гледам ка бијелу двору, / Кад ће мене Јова доносити / И ка двору опет односити“ (стихови 224–227). Снежана Самарџија напомиње да: „Братимљење/сестримљење којим невољници покушавају да се изборе, некад обухвата један детаљ из архаичне подлоге, чиме се додатно појачава смисао и значај њихових молби“ (Самарџија, 2008: 119).¹⁵

15 У првој од двије своје напомене уз Рашкову пјесму „Зидање Скадра“, Вук Караџић (1988: 74) каже да једни и другачије пјевају од 121. до 178. стиха, након чега новоди стихове тога другачијег пјевања, од којих се последњи односе и на младу Гојковицу: „Јоште ћаше Гојко говорити, / Ал’ не даде Вукашине краљу, / Но је узе за десницу руку, / Па подвикну Рада Неимара“ (стихови 175–178). Из контекста је јасно да се наведени стихови односе на зазиђивање Гојковице у темељ Скадра на Бојани. Раде неимар из Рашкове пјесме „Зидање Скадра“ помиње се у „Причањима Вука Дојчевића“ Стефана Митрова Љубише, гдје Вук Дојчевић казује да постоји пјесма о томе да „су Мрваљевићи градили Скадар, а вила им обноћ град ваљала, пак зазидали невјесту на чеду, да им грађа стане“ (Љубиша, 1949: 161), и

Триста мајстора Рада неимара, поред Рашкове пјесме „Зидање Скадра“, ради и у Петрановићевој пјесми „Како се оградаила ћуприја на Вишеграду“ (Петрановић, 1989б: 472), односно у Петрановићевој пјесми „Цар Лазар и војвода Милош“ (Петрановић, 1989а: 143), у којој, у мјесту Милошево, зидају цркву задужбину Милоша Обилића. У пјесми из Херманове збирке „Филип Маџарин и гојени Халил“ (Hörmann, 1990: 451) „Кулу гради Филип Маџарине. / У Прилепу граду бијеломе. / Кулу гради седам годин’ дана, / Радило му до триста мајстора, / И пред њима Раде неимаре“ (стихови 1–5).

У пјесми „Филип Маџарин и Гојени Халил“, која има 1878 стихова, Раде неимар се не појављује након 63. стиха, односно након што му Филип Маџарин у дукатима исплаћује надокнаду за озидану кулу.¹⁶ Неимар Богдан са триста мајстора гради мост на Неретви у усменој пјесми из Ерлангенског рукописа, која је у редакцији Радослава Меденице и Добрила Аранитовића добила наслов „Зидање моста на Неретви“ (Меденица/Аранитовић, 1987: 304). У синтагми триста мајстора ријеч триста је у фоностилистичкој парадигми са ријечју мајстор, захваљујући сугласничкој групи ст, односно природи и позицији настанка самогласника и сонанта ј. Међу пјесмама у којима је Раде неимар колективни лик помагач, једино у пјесми „Опет зидање Раванице“ (Караџић, 1988: 154) није триста него хиљаду мајстора: „Саставише хиљаду мајстора / И хиљаду младих сараора, / А преда њих Рада неимара“ (стихови 103–105).

Захваљујући квалитету Рашкове пјесме „Зидање Скадра“ (Караџић, 1988: 94), Раде неимар у усменој епици најпознатији је према тој пјесми. Рада неимара нема у пјесми „Зидање Скадра“ из необјављених Вукових рукописа коју је испјевао Тодор Иков Пипер (Караџић, 1974: 29). У Пиперовој пјесми, Скадар на Бојани подижу Мрњавчићи, њих деветорица, као неимари без пуних личних имена. Ђурђе Бошковић наводи да му је Ненад Љубинковић дао до знања да се Раде неимар налази у „у песми Зидање Скадра и у песми Опет Зидање Раванице“, односно да му је Војислав Јовановић скренуо пажњу на то да је Раде неимар присутан и у пјесмама „Тврћа Србина у вјери“ из прве Вукове књиге, „Како се оградаила ћуприја на Вишеграду“ из треће Петрановићеве књиге, као и у муслиманској пјесми „Хасан-ага“, објављеној у сарајевском *Бехару* (Вошковић, 1962: 247³⁴).

О Раду неимару највише говори пјесма из Петрановићеве збирке „Како се оградаила ћуприја на Вишеграду“ (Петрановић, 1989б: 472), која је према Све-

додаје да је „она молила Рада зидара да остави окно според њенијех прси, како би јој чедо долазило да се напита“ (1949: 161). Исти мотив је асоциран у приповијетки „Зидање Скадра“ Маргерит Јурсенар (Marguerite Yourcenar) (видјети Jursenar, 1980: 8). Будући да полази од Рашкове пјесме „Зидање Скадра“, присуство тога мотива је у читалачком хоризонту очекивања у драми Атанасија Николића *Зидане Скадра на Бояни (Жалостно позорије у три дјeјства)* (1861).

16 У контексту епског града Прилепа, Мирјана Детелић наводи да се тај град „везује увек за Краљевића Марка и само се тако и помиње“ (Detelić, 2007: 345), и додаје да само пјесма „Филип Маџарин и гојени Халил“ у Прилеп смјешта Филипа Маџарина. Међу ојконимима, Мирјана Детелић и Марија Илић наводе и „од Прилепа Марко“ (Detelić/Ilić, 2006: 12). Детелић подсјећа на то да је структура пјесме „Филип Маџарин и гојени Халил“ слична пјесмама о сукобима Марка Краљевића и Филипа Маџарина (у неким варијантама Филипа Драгиловића, односно Филипа Шошкића), и закључује да је до контакминације дошло „вероватно препевавањем“ (Detelić, 2007: 345).

тиславу Стефановићу добијена „из Херцеговине“ (Стефановић, 1933: 282). Један од стихова те пјесме гласи: „Гради Раде на Дрини ћуприју“ (стих 567). Обично се сматра да је лик Рада неимара у Андрићев роман *На Дрини ћуприја* достигао преко Рашкове пјесме „Зидање Скадра“, премда је наслов тога романа шестерац из десетерца усмених пјесама о подизању вишеградске ћуприје у којима су неимари именом Митар и Раде.¹⁷ Лик Рада неимара у Петрановићевој пјесми „Како се оградила ћуприја на Вишеграду“ најудаљенији је од Рада неимара као историјске личности, као што је та пјесма као цјелина најудаљенија од историјске стварности међу пјесмама о подизању на Дрини ћуприје.

За разлику од оних десетерачких пјесама о подизању вишеградске ћуприје које памте Мехмед-пашу Соколовића као стварног ктитора, у Петрановићевој пјесми ћуприју подижу три Турчина – паша Урумлија, паша Једренлија и паша Анадолски – за шта, на њихов захтјев, краљ земље Малтије ангажује свога слугу Рада неимара. Природа занимања омогућава покретљивост неимара кроз шири простор, односно „сама номенклатура је довољан знак да појаву јунака усклади са одговарајућом епизодом епске радње“ (Самарџија, 2008: 280). Након што је саслушао Рада неимара, краљ Милутин у Петрановићевој пјесми „Како се оградила ћуприја на Вишеграду“ саопштава својој дјечи захтјев виле за жртву духу-градитељу како би се грађевина обдржала:

Од како су Стамбол прихватили,
Грађевину славна господара,
Господара цара Костадина,
Зулумом су сваком дотужили,
Пак су вишу владу прихватили,
На Косову пољу јадовиту,
Кад погибе славан цар Лазаре,

17 Говорећи о неимару Роџеру из романа *Звоник* (*The Spire*) Вилијама Голдинга (William Golding), анонимни аутор се присјећа Рада неимара из усмене пјесме „Зидање Скадра“ и Андрићевог романа *На Дрини ћуприја*, додајући да сваки народ на Балкану има „неког свог митског неимара који је саградио велике ствари које су претекле мрачно доба разарања“ (*Letnja lektira: Goldind – Zvonik i neka građevinska zapazanja*, 2012). Инвентивност израстања Андрићевог романа *На Дрини ћуприје* из корјена усмености показује, између осталог, то што неимар у њему није Митар него Раде, односно то да је вила у том роману бродарица, а не бјелогорка – како је то у Хермановој пјесми „Зидање ћуприје у Вишеграду“. Свезнајући наратор казује: „Знали су да је градњу ометала вила бродарица, као што је одувек и свуда неко ометао сваку градњу, и ноћу рушила оно што је дању саграђено. Док није ‘нешто’ проговорило из воде и саветовало Раду Неимару да нађе двоје нејаке деце, близнади, брата и сестру именом Стоја и Остоја, и да их узиде у средње стубове моста“ (Андрић, 1996: 108). Вила бродарица која, наводно, ноћу руши то што се дању сазида покриће је за отпор Абидагиних кулучара Турцима, предвођених Радисавом са Уништа – који је идентификацију са легендом платио властитим животом. У циклусу пјесама „Лелујни ликови“ збирке *Свјетлила Слобода*на Калезића, двије пјесме у својој позадини имају мотив набијања на колац Радисава са Уништа у Андрићевом роману *На Дрини ћуприја*, „Радисав са Уништа I“ и „Радисав са Уништа II“. У другој од ових пјесама, Радисав са Уништа асоциран је Гојковицом из усмене пјесме „Зидање Скадра“: „Муње су се среле у његовом даху / Кб звијезде тајне понад Дринограда, / Оста лик у зраку и запис у праху, / Као у дно Скадра Гојковица млада“ (Калезић, 1988: 81).

Издајице цара издадоше,
 Српску славу Турцим' дароваше,
 А Турци се више посилише,
 Сиротињи зулум повисише,
 Пак се тога мало покајаше,
 Своје благо на добит' ставише,
 Да ограде на води ћуприју,
 Ал' се њима направит не даде,
 Већ је ваља нама направити
 Ради среће и напретка свога.
 (Петрановић, 1989б: 484, стихови 495–511)¹⁸

Петрановићева пјесма о подизању вишеградске ћуприје далеко је од истинске поезије, а поготово у дијелу у коме се прихвата предлог Краљевића Остоје да све три паше-критори истовремено легну на бугар-кабаницу на којој је товар блага те да падом у Дрину покушају да зауставе њен ток – што би, у ритуалном смислу, требало да значи успјешно премошћавање ријеке – међутим, паше-критори су се утопили у Дрини. И поред очевидне наивности у начину даривања ријеке, тај мотив има композиционо оправдање – уочи поновног покушаја тројице турских паша да саграде вишеградску ћуприју, Краљевић Остоја предлаже Раду неимару да на наведени начин дарују ријеку Дрину. Та епизода јесте ушивена у основни ток пјесме, односно срачуната на то како да се из њеног основног тока искључе првобитни градитељи, а да се умјесто њих укључи краљ Милутин са својом дјецом. Светислав Стефановић каже:

Петрановићева варијанта показује очигледну дегенерацију основних елемената и већ њено претварање у комичну приповест личи на оно како иначе тешка старонемачка песма о Хилдербранду у неколико векова познијој обради, добија сасвим нехеројски, скоро комични карактер; или како наша чудновата прича о Мећедовићу која почиње сасвим митски одједном окрене на комику Ђосинога стила. (Стефановић, 1933: 283)

18 У Петрановићевој пјесми „Како се оградилa ћуприја на Вишеграду“, вила објашњава Раду неимару да се узалудно труди да турским благом озида ћуприју на Дрини, јер је оно стицано насиљем, још од освајања Цариграда, односно од Косова. Уз њихову сагласност а на захтјев виле која се у сну јавља Раду неимару, краљ Милутин даје своју дјецу, Стоју и Остоју, да буду узидана у мост на Дрини како би се земља ослободила од Турака. У пјесми „О смрти младог цар-Уроша“ (Милутиновић, 1990: 633) цар који умире именом није Душан него Милутин, док је његова жена именом Милица, а син им је Урош, што представља алтернирање имена и улога. Јасно је да је краљ Милутин као историјска личност живио прије подизања вишеградске ћуприје. Поред тога, у Петрановићевој пјесми такође учествује Краљевић Остоја, а Босна у историјској стварности има краља Остоју који је владавину Босном преузео након бездјетног краља Твртка II Котроманића, што значи знатно прије подизања вишеградске ћуприје. Његово име у пјесми нема наглашену мотивацију, иако је парадигматично именима оних који се бирају за жртву духу-покровитељу грађевине да би се обдржала.

Поред даривања духа ријеке благом, у Петрановићевој пјесми „Како се оградила ћуприја на Вишеграду“, ритуалног карактера је и безуспјешни покушај превођења коња преко ријеке. Раде неимар у више наврата покушава превести вранца преко Дрине непоткованог, а потом и тога истог вранца са незаврнутим чавлима у копитима. Коњ се, међутим, устеже од преласка цијеле ријеке – што се тумачи као знак да градња неће бити успјешна. На симболичком плану, у парадигми су прелазак коња преко ријеке и премошћавање ријеке, што ће рећи повезивање једне обале с другом. Поред тога, ријека се у истој пјесми дарује благом како би се умилостивио дух воде, као и у другим пјесмама о подизању вишеградске ћуприје, а и у пјесми „Зидање моста на Неретви“.¹⁹

И на основу само дванаест стихова пјесме цитиране у *Босанској вили*, уз парафразе и предања о Мехмед-паши Соколовићу у раду Захарије Богдановића (видјети Богдановић, 1888: 174–175), бива јасно да су та пјесма и Петрановићева пјесма „Како се оградила ћуприја на Вишеграду“ варијанте пјесме на исту тему. Богдановић наводи:

Прича народ, да је ћуприји био мајстор неимар Раде, који по два пута начини ћуприју, па удари вода с прољећа и јесени, те му до половине сруши. Када се већ досадило несрећном Раду неимару, од његове велике пропасти и невоље, сједне он један пут на обрвану кулу од ћуприје, па се смисли да скочи у брјеговите валове мутне Дрине па да се већ опрости мука које преко главе претура. У том стане љуто клети Дрину и над њом јадиковати:

„Хеј проклета Дрино валовита!
 Ће остарјех на теби радећи,
 И опет ме хоћеш да прогуташ?“
 Истом Раде скочит шћадијаше,
 Док се њему нешто попричуло,
 Викну вила из Буткова Рила:
 „Чу ли мене, неимаре Раде!
 Да не можеш начинит ћуприју

19 На захтјев бјелогорке виле, у пјесми „Зидање ћуприје у Вишеграду“ неимар Митар у кулу моста узиђује брата и сестру, Стоју и Остоју. Он претходно покушава да преведе коња преко Дрине, али вила бјелогорка покушава да утопи њега и његовог коња – „руса јој се коса обавила / вранцу коњу око првих ногу“ (стихови 66–67). Након узиђивања Стоје и Остоје витка оморица је зањихала на Дрини ћуприју, што неимар Митар тумачи као знак да Мехмед-паши Дрину дарује благом. Након Мехмед-пашиног даривања духа ријеке, неимар Митар одсијеца оморику, из које удара крв и нешто (дух ријеке) проговара: „Оста данас на Дрини ћуприја, / оста данас, оста довијека“ (стихови 142–143). У предању које наводи Захарија Богдановић, уз стихове пјесме о подизању вишеградске ћуприје, Раде неимар у вишеградски мост зазиђује „брата и сестру, Стоју и Остоју, па пошто је Стоја била бремена, кад је зазидаше, потече млеко по камену и од тога оно има чудотворну лековиту силу“ (Стефановић, 1933: 283). О материјалним доказима жртвовања жена духу кише видјети Џацић, 1996: 17. На трагу Мирче Елијаде (Mircea Eliade), Миодраг Павловић наводи културе у којима удате жене нијесу узимале за жртву јер се сматрало се да су оне већ жртвоване својим мужевима, као што наводи и културе у којима нијесу жртвоване ни животиње које дају млијеко (Павловић, 1993: 142, 143).

Док не наћеш, Стоју и Остоју,
И то Раде брата и сестрицу,
Па узидај у дринску ћуприју,
Тако ће ти остат вјековита“
(Богдановић, 1888: 175).

У пјесми о зидању Тешња, записаној у Осови код Жетча а објављеној у Краусовој збирци, неимари су Раде, Петар и Гојко. Њен стих „Тешањ зићу до три неимара“ Светислав Стефановић (Стефановић, 1933: 281) узима као знак разлике у односу на Вукову пјесму о зидању Скадра, у којој су неимари три брата Мрњавчевића. На основу завјета тројице неимара да својим љубама не казују да ће бити узидана у темељ града она која сјутрадан донесе ручак мајсторима, те чињенице да је једино Гојко то обећање одржао, као и имена Раде и Гојко, Стефановић закључује да је та пјесма везана „за Вукову варијанту“ (Стефановић, 1933: 281). Он то додатно образлаже: „Врло је за ова разматрања илустративно како у босанској варијанти из Жетча не три брата Мрњавчевића, него три брата неимара, међу којима је Раде, граде мост, а жртвује се жена најмлаћег брата Гојка. Раде неимар је ту у улози краља Вукашина“ (Стефановић, 1933: 301). Трећи неимар у усменој епској пјесми о зидању Тешња, именом Петар, истог је имена као и неимар у пјесми „Зидање Раванице“ из необјављених рукописа Вука Караџића (Караџић, 1974: 59).²⁰

Раде неимар је лик и у пјесми Сељака из Рудничке нахије „Опет зидање Раванице“, али не и у пјесми „Зидање Раванице“ из Вукових необјављених рукописа. Од три варијанте Вукове епске пјесме о зидању Раванице, неимар који зида цркву Раваницу, задужбину кнеза Лазара, не помиње се једино у пјесми „Зидање Раванице“ Старца Рашка. Раде неимар је лик централног дијела пјесме „Опет зидање Раванице“ (између 105. и 150. стиха), и то као директна веза између кнеза Лазара и Југовића, који су „настојници и управитељи зидања“ (Караџић, 1988: 157) – како то у вези са варијантом из Тршића каже Вук Караџић. У трећој од четири своје напомене уз пјесму „Опет зидање Раванице“, Вук саопштава да је „још као дијете у Тршићу“ (Караџић, 1988: 157) слушао пјесму о зидању Раванице, у којој је Раде неимар „изишавши пред кнеза Лазара стао плакати, а кнез га запитао: ‘Каква ти је голема невоља, / те прољеваш сузе од очију’“ (Караџић, 1988: 158).

²⁰ Имена Раде и Петар су својим значењем захвална за фикционализацију, али се не може са сигурношћу тврдити да је име Петар, тиме што значи стијена, додатно мотивисани избор имена неимара у више епских усмених пјесама. У пјесми „Болани Дојчин“ (Караџић, 1988: 333), Петар је име налбатина: Дојчин својој љуби Анђелији каже да његовог коња одведе „побратиму Петру налбантину, / да ми кује вересијом дора“ (стихови 123–124). Име Петар као име неимара налази се и у пјесмама са мотивом жртвовања људског бића духу-градитељу да би се грађевина обдржала. У усменој епској пјесми „Зидање Манасије“ Стефан Лазаревић доводи „мајсторије од Ерцеговине“ (стих 3) – „два шегрта сина Богданова, / пред њима је Петар Неимаре ...“ (стихови 4–5). Не може се искључити могућност да су као историјске личности постојали и мајстори именом Богдан и Петар, као прототипови неимара из пјесме о зидању Манасије. У пјесми „Зидање моста на Неретви“ неимар је именом Богдан.

У пјесми „Опет зидање Раванице“, Раде неимар након подизања цркве обавештава кнеза Лазара о недоличностима Југовића и Југ-Богдана, након чега кнез шаље свога слугу Милоша Обилића да поравна рачуне тако што ће их усмртити. Обилић, међутим, проблем рјешава безболно, као и у по садржини сличној пјесми „Зидање Раванице“ из необјављених Вукових рукописа. Кнез Лазар у пјесми „Опет зидање Раванице“ према својој тазбини мијења однос након што је од Рада неимара чуо да Југовићи током зидања Раванице не светкују петак ни недјељу, „ни Илију који громом бије, / ни Марију која муњом пали“ (стихови 149–150). То сазнаје након одговора на сопствено питање: „Јагње моје, Раде неимаре! / Градиш ли ми Раваницу цркву? / Јеси ли јој темељ поставио“ (стихови 138–140).

Снежана Самарџија о Раду неимару као повезници са кнезом Лазарем у наведеној пјесми каже: „У име свих неимара и кулучара иступа Раде, обавештавајући Лазара да Југовићи нису испунили његове налоге. Мада је извештавање могло да се веже за неког другог јунака, уверљивост и објективност се наглашавају именованем представника колектива који је непосредни сведок и жртва обести надзорника“ (Самарџија, 2008: 279). У том контексту, не треба губити из вида да је епски Раде неимар у усменој традицији увијек главни мајстор. Као што смо видјели, Раде Боровић као историјска личност потписао се у Богородичиној цркви у Новом Брду као мајстор, а у Љубостињи се потписао као протомајстор. У вези са пјесмом „Опет зидање Раванице“ Ђурђе Бошковић напомиње: „С обзиром да постоје прилично велике разлике у начину клесања декоративне пластике на Раваници и Љубостињи тешко би се смело претпоставити да је Раде подигао и Раваницу“ (Воšković, 1962: 247²¹).

Локално предање каже да је Раде Неимар погинуо тако што је пао са скеле током изградње манастира Светог Луке у Жупи Никшићкој, као што каже да

21 Негирајући социологизам Радована Зоговића (1970: 19) у тумачењу пјесме „Опет зидање Раванице“, Килибарда запажа да „пјевач, у кога Зоговић вјерује да је очувао слику средњег вијека и неправде, не дозвољава да Југовићима ни длака с главе фали. Наводни егзекутор Милош Обилић наређује побратиму Рељи да их у тамници храни ‘медом и шећером’. А наредбодавац кнез Лазар весели се што његова пријетка одлука није извршена“ (Килибарда, n.d.: 177). Лик кнеза Лазара у пјесми „Опет зидање Раванице“, Килибарда посматра у контексту косовске епике, док Самарџија тај лик у истој пјесми тумачи као једнодимензионалан: „Сујетан, разметљив и импулсиван аутократа лако и непромишљено доноси одлуке, што је у посебној несагласности са духовном димензијом подизања задужбине. [...] Оваква својства приписана Лазару подударна су са иначе амбивалентним портретисањем јунака (Милош, Југовићи), опеваних у ‘временима’ и пре Косова и кроз ток судбоносне ‘тремјене’“ (Самарџија, 2008: 215). У вези са истом пјесмом, Килибарда појашњава да је „истина о опјеваном времену у једном пјесничком рјешењу у усменој епичи слика свијета коме пјевач-пјесник припада, више слика моралне повјеснице његова вијека него вијека у коме је живјела опјевана личност“ (Килибарда, n.d.: 181). Кнез Лазар је опјеван у времену прије Косовског боја и у Рашковој пјесми „Зидање Раванице“, у којој се кнежев лик у потпуности сагледава из косовске перспективе. У Рашковој пјесми „Зидање Раванице“ „примарно је значење цркве која се подиже као духовна одбрана од Турака као пријетње што је на видику, а не као конкретно извођење грађевинских радова или као прилика за пројављивање ситних људских интереса“ (Бајовић, 2021: 84). Завршним дијелом пјесме о зидању Раванице Сељака из Рудничке нахије кнежев лик је преозначен на боље. У Петрановићевој пјесми „Цар Лазар и војвода Милош“ цар Лазар одлучује да погуби Милоша Обилића зато што он није вољан да му уступи властиту цркву задужбину. Од тога наума кнез одустаје након што схвата колико народ поштује Милоша Обилића, чиме негација постаје вид афирмације.

је Раде Неимар својим далеким поријеклом из Захумља (Rastoder/Andrijašević, 2006: 5). Запис из 1492. године на гробном камену у манастиру Светог Луке у Жупи Никшићкој каже да је над тим каменом „крст Мученика Рада Неимара, како се престаји у манастиру светога Луке у Подградини...“ (Павић, 1986: 125). У новом реду овога записа стоји: „И ево би жив стотину лета“ (Павић, 1986: 125). Гробно мјесто Рада неимара евоцирано је у пјесми „Горски престо“ Радована Бећировића Требјешког: „Па на мутној води Грачаници / Какви ли су стари споменици: / Развалине Моракова града/ И гробница неимара Рада“ (Бећировић, 1998: 210).

У новом десетарачком епском пјесништву, Раде неимар није литерарни знак само у пјесми Радована Бећировића. И епска пјесма „Јела, љуба Милоша Обилића“ (коју је у Зети године 1912. записао Илија Златичанин) каже да је Раде неимар, на захтјев Јеле Милошеве, кћерке кнеза Лазара сазидао цркву Светог Ђорђа „под Горицом изнад Подгорице“ (Златичанин, 1912: 319), као и цркву Светог Николе у Вуковцима – у знак захвалности Светом Ђорђу што је спасио док је бјежала од свога трећег епског мужа Ђура Топаловића, господара Котора, након његових увреда изречених на рачун њених претходних епских мужева, Милоша Обилића и Балше Зећанина.²²

Потребно је обратити пажњу на коментар Миленка Ратковића: „Неизвјесно је учешће Рада неимара у изградњи вишеградског моста, јер се у једној другој пјесми као градитељ тог моста помиње неки Митар“ (Ратковић, 2010: 30). Вишеградски мост подигао је Мехмед-паша Соколовић, историјска личност из шеснаестог вијека, а као што смо видјели, и сам Миленко Ратковић наводи да је Раде неимар живио у четрнаестом и петнаестом вијеку. Изградња моста на Дрини у Вишеграду трајала је од 1571. до 1577. године (Богдановић, 1888: 157). Тај мост је у историјској стварности пројектовао дворски архитекта Коџа Мимар Синан (Коџа Мимар Синан), према чијем умијећу је подигнута и Мехмед-пашина џамија у Цариграду. Митар, неимар Мехмед-паше Соколовића у Хермановој пјесми „Зидање ћуприје у Вишеграду“ није никакав доказ да се неимар вишеградске ћуприје тако звао и у историјској стварности.

Да се којим случајем неимар Мехмед-пашиног моста у Вишеграду у стварности и јесте звао Митар, он је у пјесми поетски знак, а не фактичка личност. Из фактичке грађе, више од фактичког има само оно што је означавањем на другостепеном нивоу обезбједило улазак у симболички поредак. Ново Вуковић аристотеловски појашњава да и историјски факти увођењем „у књижевно

22 Подгоричком црквом Светог Ђорђа, у пјесми „Јела, љуба Милоша Обилића“ замијењена је црква Светог Ђорђа са скадарског острва Горица (Брезовица, Бешка), која се налази поред Богородичине цркве, цркве коју је подигла и у којој је сахрањена Јелена Балшић као историјска личност. Подгоричка црква Светог Ђорђа старија је од Јелене Балшић. И данас је живо усмено предање које збори да је Јелена Балшић подигла цркву у Вуковцима у Зети. То мјесто је у средњем вијеку припадало широј зетској области званој Горичани, у којој се налазио манастир у коме је монах Никон Јерусалимац, у присуству херцега Стјепана Косаче, записао тестамент Јелене Балшић. О црквама на скадарском острву Бешка видјети Пејовић, 1995: 114–118, а о цркви чији су темељи откопани у Церници године 2013, која би могла бити задужбина Јелене Балшић, видјети Пекић, 2014: 372.

дјело нужно постају фикционални“ (према Јевтић, 2002: 70), а Кете Хамбургер (Käte Hamburger) истиче да стварност у књижевном дјелу *јесте*, али не значи (Hamburger, 1976: 226–227). Уосталом, и сами Ратковић каже: „Раду неимару приписиване су многе грађевине које он није могао да зида. То не угрожава истину о њему, већ доказује симболичку општезначност његовог имена. Његово име постало је симбол градитељства“ (Ратковић, 2010: 30).²³

Усменој епизи је важно памћење, а не спознаја – како то у поетици старе руске књижевности запажа Михаил Михаилович Бахтин (Михаил Михайлович Бахтин) (Бахтин, 1997: 25) – али онај који тумачи усмену пјесму не треба да игнорише спознају о њеној историјској позадини. Петрановићеву пјесму о подизању вишеградске ћуприје брани пјесничка слобода кад гријешу у односу на историју, казујући да ту ћуприју покушавају да подигну три турске паше, или кад казује да је краљ Милутин, који је живио вјековима раније, одобрио да се у мост на Дрини ради ослобођења од Турака узудају његова дјеца Стоја и Остоја. У завршници исте пјесме, преиначен је историјски факт и натписом Рада Неимара на вишеградској ћуприји: „Ћуприја је Милутина краља, / и ћеце му Стоје и Остоје“ (стихови 36–37).

Клод Леви-Строс (Claude Lévi-Strauss) појашњава да епско памћење функционише по принципима митског мишљења (Lévi-Strauss, 1966: 57–58). Епско вријеме допушта да поједини дјелатници у приповиједној радњи живе стотинама година. Тако Марко Краљевић у Вишњићевој пјесми „Смрт Марка Краљевића“ (Караџић, 1988: 319) живи триста година, што је у вези с вишевјековним ропством Срба под Турцима (видјети Zuković, 1985: 108). Свезнајући наратор у Андрићевом роману у вези са подизањем вишеградског моста каже: „Зидао га је Раде Неимар, који је морао живети стотинама година да би га изградио; све што је лепо и трајно по српским земљама, легендарно и стварно изградио је безимени мајстор, каквог свака маса замишља и жели, јер не воли да много памти ни многим дугује чак ни у сећању“ (Андрић, 1996: 108). У симболичком поретку, Раде Неимар у Андрићевом роману *На Дрини ћуприја* знак је смисленијег утицаја легенде него да је у њему неимар вишеградске ћуприје другачије именован.

3. Закључак

Традицијски ликови Новак ковач и Раде полазе од стварних историјских личности позног средњег вијека. Которски ковач Новак и барски зидар Раде мање су значајни од Новака Ковача и Рада неимара као језичких творевина.

²³ Логично је да није симбол градње сваки Раде који се, према писаним изворима, труди. Мимо подраумијевајућег *poten est oten*, мајстор Раде нема симболичку вриједност у запису на маргини рукописног Јеванђеља из 1300. године: „Бог да прости Рада мајстора јер ми удеља дашчице књигама“ (Павић, 1986: 45). У наведеном запису мајстор Раде није колективни епски лик помагача, него је то стварни човјек који помаже у конкретној, неепској ситуацији. Сама собом говори и 1300. година, из које је наведени запис. Полазећи од закључка Тома Милићевића да је Раде Боровић као прототип Рада неимара из усмене епике зидао манастир Љубостиња, Томо Маретић каже: „По том би се, дакле, нар. пјесме слагале са хронологијом кад Рада неимара стављају у вријеме кнеза Лазара и његовијех савременика“ (Maretić, 1966: 203).

Томо Маретић тврди да се Раде неимар појављује у свега три епске песме (Maretić, 1966: 203); међутим, он је у књижевности знатно присутнији, и то и у усменој и у такозваној писаној књижевности. Епски лик Новака ковача неодвојив је од епске биографије Марка Краљевића. У пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ (Караџић, 1988: 292), ковач Новак присутан је и ријечју и сабљом, а у пјесми „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ (Караџић, 1988: 250) он присуствује у одсуству – својим именом уписаним на сабљи краља Вукашина. Наведене Подруговићеве пјесме парадигматичне су и мотивом сабљи које је саковао Новак ковач. Природом занимања, мања је покретљивост Новака ковача. У односу на Новака ковача, Раде неимар је епски лик чије је присуство разуђеније. Будући да су у усменој наративној традицији Новак ковач и Раде неимар типски ликови, односно ликови помагачи, о њима нема засебних књижевних дјела – премда они нијесу пуки помагачи.

Постоје у усменој епици и ковачи и неимари под другим именима у вези с којима се не може са сигурношћу тврдити да немају прототипове, али значењска веза имена Новак са глаголом ковати и имена Раде са глаголом радити чини да други епски ковачи и неимари остају у њиховој сјенци. Имена ковача и неимара, Новак и Раде, у књижевности су у функцији додатне поетизације. „Веза у језику у дубинској структури увек оспољава митску везу међу појмовима“ (Сувајџић, 2010: 203). Усмена епика првенствено је призивала имена ковача и неимара, Новак и Раде, која су додатно знаковита у контексту симболике ковања и подизања грађевина. Чињеница је да је и прије и након Рада Боровића Бјелмужевића као историјске личности било великих грађевина, чак и оних које су подизали његов отац и син, али је међу епским неимарима Раде неимар и најприсутнији и најзначајнији. Иво Андрић је, поред варијанти усмене пјесме о подизању ћуприје у Вишеграду из *Босанске виле* и Петрановићеве пјесме на исту тему, у којима је немар именом Раде, морао познавати и пјесму „Зидање ћуприје у Вишеграду“ (Hörmann, 1990: 68) у којој је неимар именом Митар, али у роману *На Дрини ћуприја* је Раде Неимар, чије име је својим значењем призивано за симбол градитељства. Раде неимар је у усменој традицији повезан са више ликова чији су прототипови историјске личности, али и са онима којима прототипови нијесу познати, док је Новак ковач неодвојив од епске биографије Марка Краљевића.

Литература

- Алексић, В. Г. (2012). *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- [Aleksić, V. G. (2012). *Naslednici Mrnjavčevića i teritorije pod njihovom vlašću od 1371. do 1395. godine* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd]
- Бабић-Ђорђевић, Г., Ђурић, В. Ј. (1994). Полет уметности. У Д. Богдановић, Р. Михаљчић, С. М. Ђирковић, Ј. Калић, Д. Ковачевић-Којић и др. (ур.), *Историја српског народа* (Књ. 2) (стр. 144–191). Београд: Српска књижевна задруга.

- [Babić-Đorđević, G., Đurić, V. J. (1994). Polet umetnosti. U D. Bogdanović, R. Mihaljčić, S. M. Ćirković, J. Kalić, D. Kovačević-Kojić i dr. (ur.), *Istorija srpskog naroda* (Knj. 2). Beograd: Srpska književna zadruga]
- Бајовић, Р. (2021). Сагледавање стварности из косовске перспективе у усменом епском наративу о црквеном градитељству кнеза Лазара. *Oktoih*, 11, 73–118.
- [Vajović, R. (2021). Sagledavanje stvarnosti iz kosovske perspektive u usmenom epskom narativu o crkvenom graditeljstvu kneza Lazara. *Oktoih*, 11, 73–118]
- Банашевић, Н. (1935). *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*. Скопље: Књиге Скопског ученог друштва.
- [Banašević, N. (1935). *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti*. Skoplje: Knjige skopskog učenog društva]
- Бахтин, М. М. (1997). *Еп и роман (Методологија изучавања романа)* (А. Бадњаревић, прев.). Бањалука: Арт-принт.
- [Bahtin, M. M. (1997). *Ep i roman (Metodologija izučavanja romana)* (A. Badnjarević, prev.). Banjaluka: Art-print]
- Делић, Ј. (1995). *Традиција и Вук Стефановић Караџић*. Београд: БИГЗ.
- [Delić, J. (1995). *Tradicija i Vuk Stefanović Karadžić*. Beograd: BIGZ]
- Ђорђевић, Ј. (1872). *Маркова сабља (Алегорија у два дела)*. Београд: Државна штампарија.
- [Đorđević, J. (1872). *Markova sablja (Alegorija u dva dela)*. Beograd: Državna štamparija]
- Ђурић, М. Н. (1997). *Хеленска књижевност и компаратистика* (Д. Димитријевић, прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [Đurić, M. N. (1997). *Helenska književnost i komparatistika* (D. Dimitrijević, prir.). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva]
- Златковић, И. (2011). *Епска биографија Марка Краљевића (Тематско-мотивска основа)*. Београд: Завод за уџбенике.
- [Zlatković, I. (2011). *Epska biografija Marka Kraljevića (Tematsko-motivska osnova)*. Beograd: Zavod za udžbenike]
- Зоговић, Р. (прир.). (1970). *Црногорске епске пјесме разних времена*. Титоград: Графички завод.
- [Zogović, R. (prir.). (1970). *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*. Titograd: Grafčki zavod]
- Килибарда, Н. (n.d.). *Поезија и историја у народној књижевности*. Београд: Слово љубве.
- [Kilibarda, N. (n.d.). *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*. Beograd: Slovo ljubve]
- Ковијанић, Р., Стјепчевић, И. (1957). *Културни живот старога Котора (XIV–XVII вијек)*. Цетиње: Историјски институт НР Црне Горе.
- [Kovijanić, R., Stjepčević, I. (1957). *Kulturni život staroga Kотора (XIV–XVII vijek)*. Cetinje: Istorijски institute NR Crne Gore]
- Ковијанић, Р. (1988). *Которски медаљони* (2. издање). Београд: Књижевне новине.
- [Kovijanić, R. (1988). *Kotorski medaljoni* (2. izdanje). Beograd: Književne novine]
- Лома, А. (1998). 'Женидба са препрекама' и ратничка иницијација. *Кодови словенских култура*, 3, 196–217.

- [Loma, A. (1998). 'Ženidba sa preprekama' i ratnička inicijacija. *Kodovi slovenskih kultura*, 3, 196–217]
- Мијовић, Р. (1970). Сликарство и примијењена умјетност. У Д. Вујовић, Р. Ковијанић, Н. Ђаконовић, Мил. Ђуровић, Мир. Ђуровић, П. Мијовић, Ђ. Пејовић, В. Стругар (ур.), *Историја Црне Горе* (Књ. 2, том 1) (стр. 223–305). Титоград: Историјски институт Црне Горе.
- [Mijović, R. (1970). Slikarstvo i primijenjena umjetnost. U D. Vujović, R. Kovijanić, N. Đakonović, Mil. Đurović, Mir. Đurović, P. Mijović, V. Strugar (ur.), *Istorija Crne Gore* (Knj. 2, tom 1) (str. 223–305). Titograd: Istorijski institut Crne Gore]
- Недић, В. (1990). *Вукови певачи*. Београд: Рад.
- [Nedić, V. (1990). *Vukovi pevači*. Beograd: Rad]
- Острогорски, Г. (1965). *Серска област после Душанове смрти* (Књ. 9). Београд: Научно дело.
- [Ostrogorski, G. (1965). *Serska oblast posle Dušanove smrti* (Knj. 9). Beograd: Naučno delo]
- Орбин, М. (1968). *Краљевство Словена* (З. Шундрица, прев.). Београд: Српска књижевна задруга.
- [Orbin, M. (1968). *Kraljevstvo Slovena* (Z. Šundrica, prev.). Beograd: Srpska književna zadruga]
- Павловић, М. (1993). *Огледи о народној и старој српској поезији*. Београд: Српска књижевна задруга.
- [Pavlović, M. (1993). *Ogledi o narodnoj i staroj srpskoj poeziji*. Beograd: Srpska književna zadruga]
- Пејовић, Т. (1995). *Манастири на тлу Црне Горе*. Нови Сад – Цетиње: Прометеј, Републички завод за заштиту културе.
- [Pejović, T. (1995). *Manastiri na tlu Crne Gore*. Novi Sad – Cetinje: Prometej, Republički zavod za zaštitu kulture]
- Пекић, Р. Б. (2014). Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLIV(1), 371–384.
- [Pečić, R. B. (2014). Zadužbina Jelene Lazarević u Hercegovini. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIV(1), 371–384]
- Пешић, Р., Милошевић Ђорђевић, Н. (1997). *Народна књижевност*. Београд: Требник.
- [Pešić, R., Milošević Đorđević, N. (1997). *Narodna književnost*. Beograd: Trebnik]
- Ратковић, М. (2010). *Трагови прошлости*. Подгорица: Побједа.
- [Ratković, M. (2010). *Tragovi prošlosti*. Podgorica: Pobjeda]
- Ровински, П. А. (1993). *Црна Гора у прошлости и садашњости I* (Д. Ђупић, прев.). Цетиње – Сремски Карловци: Издавачки центар „Цетиње“, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- [Rovinski, P. A. (1993). *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti I* (D. Ćupić, prev.). Cetinje – Sremski Karlovci: Izdavački centar „Cetinje“, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića]
- Самарџија, С. (2008). *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

- [Samardžija, S. (2008). *Biografije epskih junaka*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost]
- Стефановић, С. (1933). *Студије о народној поезији* (Књ. III и IV). Београд: Штампарија З. Маџаревића.
- [Stefanović, S. (1933). *Studije o narodnoj poeziji* (Knj. III i IV). Beograd: Štamparija Z. Madžarevića]
- Сувајдџић, Б. (2005). *Јунаци и маске*. Београд: Чигоја штампа.
- [Suvajdžić, B. (2005). *Junaci i maske*. Beograd: Čigoja štampa]
- Сувајдџић, Б. (2010). *Певач и традиција*. Београд: Завод за уџбенике.
- [Suvajdžić, B. (2010). *Pevač i tradicija*. Beograd: Zavod za udžbenike]
- Томовић, Г. (1974). *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт.
- [Tomović, G. (1974). *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*. Beograd: Istorijski institut]
- Ђирковић, С. (1968). Коментари и извори Мавра Орбина. У М. Орбин, *Краљевство Словена* (стр. 291–377). Београд: Српска књижевна задруга.
- [Ćirković, S. (1968). Komentari i izvori Mavra Orbina. U M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena* (str. 291–377). Beograd: Srpska književna zadruga]
- Џацић, П. (1996). Иво Андрић: Легенда, прича, мит, историја (Предговор). У И. Андрић, *На Дрини ћуприја* (стр. 7–102). Београд: Просвета.
- [Džadžić, P. (1996). Ivo Andrić: Legenda, priča, mit, istorija (Predgovor). U I. Andrić, *Na Drini ćuprija* (str. 7–102). Beograd: Prosveta]
- Aristotel (1988). *O pesničkoj umetnosti* (M. Đurić, prev.). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bošković, Đ. (1962). *Stari Bar*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.
- Detelić, M., Ilić, M. (2006). *Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima*. Beograd: Balkanološki institut.
- Detelić, M. (2007). *Epski gradovi (Leksikon)*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut.
- Hamburger, K. (1976). *Logika književnosti* (S. Grubačić, prev.). Beograd: Nolit.
- Kleut, M. (1990). Podela srpskohrvatskih usmenih pesama na cikluse – uzroci i posledice. *Narodna umjetnost*, 27(1), 99–108.
- Kostić Z. (2002). *Lik Marka Kraljevića u srpskoj junačkoj pesmi*. Jagodina: Princip.
- Lévi-Strauss, C. (1966). *Divlja misao* (J. Milinković, prev.). Beograd: Nolit.
- Lord, A. B. (1989). *Pevač priča* (S. Glišić, prev.). Beograd: IDEA.
- Maretić, T. (1966). *Naša narodna epika*. Beograd: Nolit.
- Meletinski, E. (1983). *Poetika mita* (J. Jančićević, prev.). Beograd: Nolit.
- Mickjević, A. (1982). О srpskoj narodnoj poeziji (S. Subotić, prev.) U S. Koljević (prir.), *Ka poetici narodnog pesništva (Strana kritika o našoj narodnoj poeziji)* (str. 219–225). Beograd: Prosveta.
- Rastoder, Š., Andrijašević, Ž. M. (ur.). (2006). *Istorijski leksikon Crne Gore 5*. Podgorica: Vijesti.
- Zuković, Lj. (1985). *Narodni ep o Marku Kraljeviću*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Извори

- Андрић, И. (1996). *На Дрини ћуприја*. Београд: Просвета.
[Andrić, I. (1996). *Na Drini ćuprija*. Beograd: Prosveta]
- Бећировић, Р. Т. (2011). *Стабљике српства (Изабране и нове пјесме)*. Цетиње: Светигора.
- [Bećirović, R. T. (2011). *Stabljike srpstva (Izabrane i nove pjesme)*. Cetinje: Svetigora]
- Богишић, В. (прир.). (2003). *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. Горњи Милановац: ЛИО.
- [Bogišić, V. (prir.). (2003). *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*. Gornji Milanovac: LIO]
- Богдановић, З. (1888). Уз наше слике. Вишеградска ћуприја. *Босанска вила*, III(10), 157–158; III(11), 174–175.
- [Bogdanović, Z. (1888). Uz naše slike. Višegradска ćuprija. *Bosanska vila*, III(10), 157–158; III(11), 174–175]
- Златичанин, И. (1912). Јела, љуба Милоша Обилића. *Босанска вила*, 23–24, 317–319.
- [Zlatičanin, I. (1912). Jela, ljuba Miloša Obilića. *Bosanska vila*, 23–24, 317–319]
- Зоговић, Р. (прир.). (1970). *Црногорске епске пјесме разних времена*. Титоград: Графички завод.
- [Zogović, R. (prir.). (1970). *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*. Titograd: Grafički zavod]
- Јевтић, М. (2002). *Висови Нова Вуковића (Разговор са Новом Вуковићем)*. Београд – Ваљево: Београдска књига, Кеј.
- [Jevtić, M. (2002). *Visovi Nova Vukovića (Razgovor sa Novom Vukovićem)*. Beograd – Valjevo: Beogradska knjiga, Keј]
- Калезић, С. (1988). *Свјетлила*. Подгорица: Културно-просвјетна заједница.
- [Kalezić, S. (1988). *Svjetlila*. Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica]
- Караџић, В. С. (1935). *Српске народне пјесме* (2. издање, књ. VI). Београд: Државна штампарија.
- [Karadžić, V. S. (1935). *Srpske narodne pjesme* (2. izdanje, knj. VI). Beograd: Državna štamparija]
- Караџић, В. С. (1965). *Пјеснарица 1814–1815*. Београд: Просвета.
- [Karadžić, V. S. (1965). *Pjesnarica 1814–1815*. Beograd: Prosveta]
- Караџић, В. С. (1974). *Српске народне пјесме (Из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића)* (Књ. II) (Ж. Младеновић, В. Недић, прир.). Београд: Српска академија наука и уметности.
- [Karadžić, V. S. (1974). *Srpske narodne pjesme (Iz neobjavljenih rukopisa Vuka Stef. Karadžića)* (Knj. II) (Ž. Mladenović, V. Nedić, prir.). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti]
- Караџић, В. С. (1988). *Српске народне пјесме* (Књ. II) (Р. Пешић, прир.). Београд: Просвета.
- [Karadžić, V. S. (1988). *Srpske narodne pjesme* (Knj. II) (R. Pešić, prir.). Beograd: Prosveta]
- Љубиша, С. М. (1949). *Стефан Митров Љубиша, Приповијести и причања* (В. Латковић, прир.). Београд: Југословенска књига.

- [Ljubiša, S. M. (1949). *Stefan Mitrov Ljubiša, Pripovijesti i pričanja* (V. Latković, prir.). Beograd: Jugoslovenska knjiga]
- Меденица, Р., Аранитовић, Д. (прир.). (1987). *Ерлангенски рукопис (Зборник старих српскохрватских народних песама)*. Никшић: Универзитетска ријеч.
- [Medenica, R., Aranitović, D. (prir.). (1987). *Erlangenski rukopis (Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama)*. Nikšić: Univerzitetska riječ]
- Милутиновић, С. М. (1990). *Пјеванија црногорска и херцеговачка* (Д. Аранитовић, прир.). Никшић: Универзитетска ријеч.
- [Milutinović, S. M. (1990). *Pjevanija crnogorska i hercegovačka* (D. Aranitović, prir.). Nikšić: Univerzitetska riječ]
- Николић, А. (1861). *Зиданѣ Скадра на Бояни (Жалостно позорие у три дѣјства)*. Нови Сад: Брзотискомъ Епископске Књигопечатнѣ.
- [Nikolić, A. (1861). *Zidaně Skadra na Bояni (Žalostno pozorie u tri dějstva)*. Novi Sad: Brzotiskomъ Episkopske Kњigorečatnѣ]
- Павић, М. (прир.). (1986). *Стари српски записи и натписи*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- [Pavić, M. (prir.). (1986). *Stari srpski zapisi i natpisi*. Beograd: Prosveta, Srpska književna zadruga]
- Петрановић, Б. (1989а). *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине* (Књ. II) (Н. Килибарда, прир.). Сарајево: Свјетлост.
- [Petranović, B. (1989a). *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine* (Knj. II) (N. Kilibarda, prir.). Sarajevo: Svjetlost]
- Петрановић, Б. (1989б). *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине* (Књ. III) (Н. Килибарда, прир.). Сарајево: Свјетлост.
- [Petranović, B. (1989b). *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine* (Knj. III) (N. Kilibarda, prir.). Sarajevo: Svjetlost]
- Петровић, П. Њ. (1996). *Горски вијенац*. Цетиње: Обод.
- [Petrović, P. Nj. (1996). *Gorski vijenac*. Cetinje: Obod]
- Frndić, N. (prir.). (1969). *Muslimanske junačke pjesme*. Zagreb: Stvarnost.
- Hörmann, K. (1990). *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini* (Knj. I) (Đ. Buturović, prir.). Sarajevo: Svjetlost.
- Jursenar, M. (1980). *Osmeh Kraljevića Marka* (Đ. Dimitrijevič, prev.). Beograd: Beogradski grafičko-izdavački zavod.
- Kačić, M. A. (1946). *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Letnja lektira: Goldind – Zvonik i neka građevinska zapazanja*. (2012, 4. avgust). Blog Između. <https://izmedju.wordpress.com/tag/rade-neimar/>

Rosanda V. Bajović

Summary

NOVAK THE BLACKSMITH AND RADE THE BUILDER – HISTORICAL CHARACTERS AND LITERARY ARTEFACTS

This paper analyses the characters of Novak the Blacksmith and Rade the Builder in historical reality, as well as their portrayal in oral tradition and written literature. While they are based on historical figures from the Late Middle Ages, Novak the Blacksmith and Rade the Builder transcend the factual existence of blacksmith Novak from Kotor and builder Rade Boro(je)vić Bjelmužević from Bar by becoming part of the symbolic order. This is demonstrated not only in the poems found in Vuk Karadžić's collections, but also in decasyllabic poems from *Bosanska vila*, in Bogišić's, Krauss', Hermann's and Petranović's collections, in handwritten manuscripts from the Archives of Kotor, in medieval records and inscription, as well as in written literature. Since they are typical characters who assist the hero, there aren't any works of oral tradition which feature Novak the Blacksmith and Rade the Builder as protagonists.

Key words:

Novak the Blacksmith, Rade the Builder, Late Middle Ages, oral tradition, historical facts, literary artefacts, symbolic order

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.14>

821.143.09-13 Хомер

821.163.41.09-13:398

Circe y la *vila* Ravijojla como oponentes y aliadas del héroe: dos episodios análogos en la épica griega y serbia

Andrea Sánchez i Bernet*

Universitat de València, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació, Departament de Filologia Clàssica

Palabras clave:

Odiseo

Marko Kraljević

personajes

mito

esquema narrativo

Resumen

El episodio de Circe en la *Odisea* encuentra un paralelo casi exacto con el canto *Marko y la vila* del ciclo de Marko Kraljević en la épica serbia. Coinciden en su número, funciones e incluso caracterización general en sus respectivas tradiciones los personajes de ambos relatos: tanto el héroe (Odiseo y Marko) y la oponente (Circe y Ravijojla), como el compañero del héroe y el ayudante sobrenatural. Además, el esquema narrativo de los dos consta de los mismos ocho motivos en idéntico orden. Estamos, pues, ante un mismo mito en dos tradiciones poéticas distintas a la vez que próximas, cuyas mínimas divergencias se explican por la diferente forma literaria con que se concretan. (*примљено: 5. априла 2022; прихваћено: 19. априла 2022*)

1. Introducción

La mitología griega cuenta con innumerables mitos que narran las acciones de todo tipo de dioses, semidioses y héroes, entre los cuales destacan aquellos que protagonizan obras cumbre de la literatura universal como lo es la épica homérica. Así, Odiseo es recordado sobre todo por su penoso y largo retorno desde la guerra de Troya a su Ítaca natal, periplo en el que supera duras pruebas como en su paso por la isla Eea. En esta estación de su viaje, Odiseo vence a la diosa Circe, que había transformado a sus compañeros en animales y consigue que los devuelva a su forma humana y que les ayude para continuar su travesía.

Contenido casi enteramente en el canto 10 de la *Odisea*, el episodio es sin duda uno de los más conocidos del ciclo y que más se ha puesto en relación con narraciones populares o cuentos, así como con otras obras épicas, notablemente sánscritas y mesopotámicas. En este trabajo proponemos analizar los paralelismos de este relato con el canto *Marko y la vila*, del ciclo de Marko Kraljević, fundamental en la épica serbia. Pretendemos mostrar cómo los dos episodios mantienen una misma estructura en lo referente a personajes y a acciones o momentos clave del relato. Las correspondencias, demasiadas como para ser meras coincidencias, pueden deberse a una remotísima tradición indoeuropea común que aflora en las dos tradiciones, o, probablemente, a un influjo hipertextual de la épica griega sobre la serbia, ya sea a través de fuentes cultas o semicultas. En todo caso, se trata de la realización de un mismo mito en dos literaturas balcánicas concretas.

Comenzando por el análisis de los personajes, observaremos que no solo cumplen funciones análogas en este relato, sino que se hayan ciertas correspondencias entre las figuras heroicas de Marko y Odiseo, y también entre las antagonistas femeninas: Circe y la *vila*, que permiten asociarlos a ciertos arquetipos universales o figuras folklóricas típicas. Constituirá el núcleo de nuestro análisis la comparación de los dos textos fundamentales que transmiten la narración: la *Odisea*, por el lado griego, y el canto arriba mencionado del ciclo serbio (recogido por Karadžić a principios del siglo XIX a partir de los cantos de los *guslari* sobre este héroe).¹ Ello nos permitirá concluir el último motivo narrativo con una extensión de la comparación a otros cantos de ambos ciclos donde sigue desarrollándose la relación entre el héroe y la antagonista sobrenatural convertida en aliada.

En todo momento tendremos presentes las diferencias entre ambas tradiciones épicas y las dificultades metodológicas que plantean. La *Odisea* nos es conocida por un texto fijado por escrito ya en época arcaica, entre los siglos VIII y VI a.e.v., se presenta como una obra extensa, completa, cuyos diferentes cantos siguen una estructura narrativa predeterminada.² El ciclo de Marko Kraljević, por su

---

1 Para el texto griego hemos seguido la edición de West (2017) y, para el serbio, la edición de Karadžić (1845) sirviéndonos, como materiales auxiliares, de las traducciones de Low (1922: 21–24) al inglés y Prenz al castellano (1983: 50–53).

2 La comparación con la épica oral serbia permitió demostrar a Parry, seguido por Lord y Arend entre otros, la importancia de las fórmulas y las repeticiones de temas y elementos esenciales para la técnica compositiva de los poemas homéricos. Sin embargo, la hipótesis oralista sobre la creación de la épica griega fue posteriormente matizada por otros estudios que reconocen un mayor peso a la presencia de la escritura

parte, recopila treinta y un cantos breves (el episodio que nos ocupa cuenta, por ejemplo, con ciento veintitrés versos) e independientes entre sí, con una mínima secuenciación en los cantos referidos al nacimiento y la muerte del héroe.³ Como en el caso de Odiseo, que aparece en otros mitos no incluidos en el poema homérico, la presencia de Marko también se extiende a otras tradiciones yugoslavas, otros géneros y cantos épicos de otros ciclos, que solo mencionaremos tangencialmente. Más que en la búsqueda de coincidencias fraseológicas, que intuimos probables pero que requerirían un análisis especializado y más pormenorizado, nos limitaremos en esta aproximación a comentar los motivos temáticos y literarios y la estructura de la narración.

2. Personajes: el héroe ingenioso y la aliada sobrenatural

2.1. Odiseo y Marko Kraljević

Antes de nada, conviene repasar varios análisis previos sobre los principales personajes del episodio y su correspondencia con determinados arquetipos. Son diversos los estudios, desarrollados tanto desde la eslavística como desde el campo de la tradición clásica, que apuntan a los héroes griegos que pueden haber inspirado la figura de Marko Kraljević, ‘el príncipe Marko’. Basado en el rey histórico Marko Mrnjavčević (1335–1395), este personaje aparece como figura principal en obras líricas, épicas y tradiciones folklóricas en general de los pueblos yugoslavos desde Serbia y Croacia hasta Bosnia, Macedonia y Bulgaria. Se le representa como un guerrero incansable, fuerte y audaz, de firmes valores cristianos, vasallo del sultán a la vez que enemigo de los opresores turcos y compañero de seres fantásticos como su inseparable caballo Šarac, tan grande e insaciable como él.

Pese a la distancia cronológica, la serbia es una épica oral viva hasta hace relativamente poco y desarrollada en un espacio geográfico, los Balcanes, superpuesto al marco histórico de la cultura griega. Ello hace especialmente probables las coincidencias, ya sean a partir de una herencia indoeuropea común, o bien tomadas de la literatura culta o de la tradición popular. En un primer momento, su caracterización básica como hombre forzado, armado con una maza, abrigado con una piel de lobo y vencedor de enemigos portentosos recuerda a Hércules o, más en general, al tipo de héroe “matadragones”, igualmente representado por figuras como San Jorge o la deidad conocida como jinete tracio (Lord, 1977: 73–75; Sang Hun/Hyok Jae, 2016: 591–594, y también, de manera tangencial, al tratar un mito centroasiático, West, 2012: 533). Otros estudios han apuntado a cómo el ciclo de

---

ya en la Grecia arcaica. Hoy se acepta generalmente que la estructura y la compleja organización de los poemas, especialmente la *Odisea*, prueba que fueron tratadas como obras completas por un autor en lugar de como meras transcripciones de cantos independientes de los aedos (Cassio, 2002: 114; West, 2011).

3 La puesta por escrito más sistemática y exitosa los poemas serbios fue iniciativa del filólogo Vuk Karadžić (1787–1864), quien recopiló y agrupó los cantos de varios ciclos heroicos en *Srpske narodne pjesme*, ‘Poemas nacionales serbios’ (cinco volúmenes, 1823–1864). El ciclo de Marko Kraljević recopila las composiciones protagonizadas por este personaje, empezando por las que cuentan los antecedentes genealógicos y nacimiento del héroe y acabando por la que narra su muerte, pero todas formalmente independientes. Cf. Low (1922: ix–xxi); Jurić (2019: 24–26).

Marko Kraljević incorpora el motivo narrativo de la justa cólera que aparta al héroe del combate y causa una derrota momentánea en su bando, mucho más elaborado en la épica griega a través de Aquiles en la *Ilíada*.⁴ No obstante, no son pocos los estudios que observan sus paralelos con otro modelo griego: Odiseo. Ambos marchan a combatir lejos de su patria y a su retorno deben recurrir a varios ardides para reclamar su identidad, su hogar y su esposa tras una prueba de reconocimiento (Lord, 1972: 314–316; Coote, 1981; Foley, 1986: 204–208; 1990: 372; Ready, 2014: esp. 268–270; Sang Hun/Hyok Jae, 2016: 598, o el propio Grossardt, 2015: 230–231).

De manera más asistemática se ha remarcado asimismo cómo Marko resuelve problemas no solo con su inmensa fuerza, sino a menudo mediante el ingenio (Coote, 1981: 9, 14; Bošković, 2008: 87). Este último punto, la agudeza mental, es el rasgo definitorio de Odiseo, lo que le hace sobresalir y protagonizar todo tipo de gestas, desde el diseño de un gigantesco caballo para entrar en Troya hasta los engaños que urde y con los que se asegura su retorno victorioso a Ítaca, a la vez que permite identificarlo como *trickster*.⁵ En el caso de Marko, su ingenio y habilidad para el engaño aparecen de manera constante en el ciclo, aunque no tan frecuentemente como su fuerza, a menudo en cantos con ciertos elementos de comicidad. Si bien la maña del héroe no juega un papel determinante en el episodio que analizaremos, el hecho de que un mortal venza a una oponente sobrenatural frente a la cual otros han caído y que, además, lo haga para ayudar a otros hombres, permiten asociar este relato con las facetas del *trickster* de personaje en inferioridad de condiciones y solidario.

2.2. Circe y la *vila* Ravijojla

En el canto que nos ocupa, las acciones del protagonista solo se pueden entender como reacción a las de un personaje femenino: la diosa Circe en el caso de Odiseo y la *vila* Ravijojla en el de Marko, el obstáculo que el héroe debe superar. Aparentemente, Circe y Ravijojla no comparten nada más que su relación con el héroe en este episodio concreto, pues, a diferencia de Odiseo y Marko, no pueden asociarse a un mismo arquetipo narrativo. La tradición posterior ha identificado a la primera con la bruja o la hechicera y a la segunda, la *vila*, en cambio, más bien con las hadas. Si bien no podemos demostrar su correspondencia a todos los efectos en la mitología y la religión, sus paralelismos en el relato, como veremos, justifican detenernos en su caracterización típica y origen, dada su relevancia en sus respectivos contextos culturales, que trasciende las obras literarias que analizaremos aquí.

4 Grossardt (2015) demuestra así cómo los paralelos, aunque forzosamente desiguales, ofrecen una visión más clara sobre lo que particulariza cada tradición poética.

5 A grandes rasgos, el *trickster*, 'tramposo' o 'pícaro', se define como un arquetipo o figura, presente en narraciones y folklore de todo el mundo, caracterizada por sobreponerse a los problemas por su capacidad mental y por su espíritu juguetón o ligeramente malicioso. En principio el término se acuñó en referencia a un personaje típico del folklore norteamericano: el bufón egoísta, a veces bobo pero siempre ocurrente y cuyas acciones repercuten positivamente en la vida humana. Con todo, se ha generalizado hasta incluir a cualquier héroe ingenioso, como lo serían en los mitos griegos Hermes, Prometeo, Sísifo, Autólico u Odiseo. Para un actualizado estado de la cuestión sobre la definición del *trickster* y su presencia en la mitología griega cf. Dominas, 2020.

Como en el caso de muchas otras divinidades de la mitología griega, se ha intentado discernir cuánto hay en Circe de ser sobrenatural históricamente adorado o de mero personaje literario. Hija de Helios, el sol, y de la oceánida Perse según la mayoría de fuentes (Homero, ca. 750 a.e.v./2017: 10.135; Hesíodo, ca. 750 a.e.v./1970: *Th.* 956; Apolodoro, ca. 50/1921: 1.80; Apolonio de Rodas, ca. 250 a.e.v./1964: 4.584), podría haber sido, en principio, una divinidad relacionada con los elementos naturales tanto celestes como acuáticos y terrestres. Su nombre se ha puesto en relación bien con una flexión femenina de κίρκος, ‘halcón’, lo que la asociaría, al menos remotamente, con un animal cazador y alado (como las *vile*), o bien con la acepción de ‘círculo’, en alusión a la revolución del universo o al renacimiento.⁶ Ambas hipótesis insisten así en su vínculo genealógico con la naturaleza, pero otras fuentes la hacen descender de Hécate, diosa ctónica de la magia y de las encrucijadas, lo que coincide ciertamente con su papel de guía hacia el Hades en la *Odisea* (Diodoro Sículo, ca. 45 a.e.v./2004: 4. 45).

Sin entrar en su significación en la religión griega como divinidad femenina receptora de cultos locales,⁷ desde la perspectiva literaria más general, el personaje de Circe, conocido sobre todo por su aparición en la *Odisea*, concentra varios motivos narratológicos universales: habita una casa del bosque (como la bruja típica de los cuentos), transforma personas en animales, el héroe la vence con ayuda sobrenatural, y se convierte en una aliada que indica el camino de ida y vuelta al reino de los muertos (Schönbeck, 2004: 57–59). La realización concreta de estos motivos, las dotes y carácter que le atribuye Homero, sirven de base a posteriores desarrollos del mito donde se la consagra como transformadora de humanos en bestias y se le añaden los celos como motivación en su transformación de Glauco, Escila y Pico (Virgilio, ca. 25 a.e.v./1982: 7, 187–210; Ovidio, ca. 8/1998: 14. 1–74; 14. 308–440). De esta manera llega a conformar, junto a la Medea euripídea, el principal modelo del personaje de la hechicera en la literatura grecolatina, a través del cual se construye, a su vez, el de la bruja en muchas literaturas occidentales.⁸

Más en concreto, dentro de la *Odisea* se ha explorado cómo Circe repercute del mismo modo que Calipso en la acción principal, como seductora que retrasa el viaje del héroe y que más tarde lo impulsa, y establece una relativa repetición o construcción cíclica que delata la sofisticación narrativa de la obra.⁹ Con todo, a pesar de su función

6 Sostienen la primera etimología Chantraine (1999: 547) y West (1997: 408) a partir, eso sí, de paralelos orientales; mientras que la segunda se encuentra en una interpretación del mito de Plutarco transmitida por Estobeo (ca. 450/1884–1912: 1.49.60).

7 Cf. Estrabón (ca. 20/1966–2017: 9.1.13), quien describe su culto heroico en unas islas del Ática, o Estrabón (ca. 20/1966–2017: 5.3.6) y Cicerón (44 a.e.v./1933: 3.19) para su culto más extendido en el Lacio.

8 Cf. Ogden (2002: 78–101) para una completa compilación de fuentes clásicas sobre las cuales se construye este personaje en el imaginario occidental. Page (1973: 60) sostiene, a su vez, que el personaje de la bruja es ajeno al imaginario griego y que el origen oriental de tanto Circe como Medea indica que deriva de figuras mesopotámicas como la babilonia Ishtar u otros árabes, cf. West (1997: 405–410).

9 Tanto Circe como Calipso representan, también, el motivo de esposa divina del héroe (Aguirre Castro, 1994; West, 1997: 404–412), cf. Burgess (2017: 101): “Both the Cyclopes and the Laestrygonians are large cannibals, for example, and both Circe and Calypso are island-dwelling goddesses. In its episodic and duplicating manner, the apologos might be described as cyclic in nature. But Homerists have argued that

simétrica en el conjunto de la composición épica, Circe se diferencia de Calipso en un punto fundamental: además de apartar y luego guiar a Odiseo en su viaje de retorno, se erige como clara antagonista y da pie a la narración de un episodio narrativo bastante extenso. Es justamente este episodio el que concentra todas las facetas de Circe en la mitología griega y el que, a su vez, hace de ella un personaje plenamente individualizado: “Die Berührungen des Circes Stoffes mit verbreiteten Märchentypen sind nur oberflächlich (cf. AaTh 303, 313, 403, 405, 442, 450, 451), doch gerade die Verschiedenheit beweist sein Eigenständigkeit” (Schönbeck, 2004: 58).

Ravijojla,¹⁰ por su parte, es una de las muchas *vile* de la mitología eslava: espíritus de la naturaleza muy presentes en el folklore, sobre todo yugoslavo, donde mayor presencia tienen en los topónimos, y más ocasionalmente en las tradiciones checas o polacas. En su análisis de las diferentes fuentes primarias, Jurić define a la *vila* a partir de unos rasgos fundamentales: sobrenatural, bella, blanca, habitante de la naturaleza, que canta, baila y vuela, acompañada por un cortejo de otras *vile*, hábil asistente en la guerra, concedora de lo oculto, dada a otorgar poderes a los héroes y a casarse con ellos, relacionada con las aves y cuyo poder depende de que no le arrebaten ni un cabello o sus ropas; además, fuera de la épica se le atribuyen ocasionalmente la capacidad de transformarse en animales, la recepción de sacrificios y un carácter feroz (Jurić: 2010b). Muchas de estas características pueden reducirse a la identificación de la *vila* como una divinidad de la naturaleza y se ha pretendido distinguir en este colectivo tres tipos de seres según sus ámbitos de poder y localización: las *vile* terrestres o de los bosques, las acuáticas, y las del aire (Zimmerman, 1979: 169–170).¹¹ La etimología de su nombre no está del todo clara y conviven varias hipótesis que lo relacionarían igualmente con el viento, uno de sus elementos, o con su poder sobrenatural y sagrado (Jurić, 2019: 8).¹² A través de la comparación con otros seres de la tradición céltica, Miller destaca como rasgo distintivo de las *vile*, más que su relación con la naturaleza, su habilidad con actividades intrínsecamente humanas como la música y la danza con las que atraen a los incautos: “they seemingly have little to do with any kind of fertility, human

---

the apologos is distinguished by sophisticated patterning. Books 9, 10, and 12 narrate two smaller episodes (Cicones, Lotus-eaters; Aeolus, Laestrygonians; Sirens, Scylla and Charybdis) before featuring a longer one (Polyphemus, Circe, Thrinacia). Arguably there is cross-reference between episodes within these triads; alternation of tempting utopias and dangerous dystopias also seems to occur. The Underworld, the furthest episode, surrounded by Circe, can be considered a capstone for preceding and subsequent series of episodes. Patterning may be normal for oral composition, but one suspects that the Homeric apologos is extraordinary in the arrangement of its inherently episodic material.”

10 La etimología y la antroponimia nos resultan aquí aún de menos ayuda, pues se trata muy probablemente de un nombre femenino típico como el del resto de *vile* a las que se les da uno, derivado del del arcángel Rafael en este caso, cf. Jurić (2010a: 41).

11 No obstante, Jurić (2010a: 17) considera esta especialización fruto de una reciente confusión de la *vila* folklórica con las ninfas griegas, que no aparece en las narraciones míticas en sí, donde son todas ellas espíritus que protegen ciertos parajes y conversan con plantas y animales.

12 Se puede derivar su nombre, a través del eslavo *viti*, ‘girar’ o ‘remolino’, de la raíz indoeuropea **yejo-*, ‘viento’, o bien de una forma diminutiva de la raíz **wi-*, presente en otros teónimos y que aludiría a su carácter sagrado, como también su denominación búlgara de *samovila* o *samodiva*, mucho más transparente: ‘enteramente *vila*’ o ‘enteramente divina’.

or otherwise, their origins are mysterious (certainly pre-Christian, and perhaps pre-Indo-European) and a particular kind of dance (and, to a somewhat puzzling extent, song) is very much a specific marker for them” (Miller, 2010: 102).

Desde el punto de vista de sus acciones, su capacidad de seducción, así como de castigo de aquellos que perturban los espacios que habitan, ya sea con una actitud benévola, pícara o malvada, las puede equiparar con una gran variedad de seres fantásticos populares como las hadas, los vampiros, o las mismas sirenas de la *Odisea*, quienes también atraen al héroe con su canto.¹³ Ahora bien, es precisamente su vínculo con la naturaleza lo que las individualiza. No solo poseen poderes sobrenaturales, como el control de los elementos o la identificación con los animales, sino que además dominan las hierbas y la elaboración de pócimas,¹⁴ algo que remite, a su vez, a las dotes de las hechiceras como Circe.¹⁵

La mayor parte de fuentes literarias conservadas tratan sobre estas criaturas como un colectivo. En la primera donde se alude a las *vile*, seres naturales objeto de culto y receptoras de sacrificio por parte de una tribu eslava localizada junto al Danubio, es, justamente, bajo la denominación de “ninfas”, de acuerdo con la *interpretatio Graeca* de Procopio (ca. 550/1940: 3.14.24), y más adelante se las menciona en textos tardomedievales donde se prohíbe su culto. Así, para encontrarlas como personajes de narraciones, a menudo como *posestrime*, ‘hermanas de sangre’, ‘patronas’ o ‘protectoras’ de los héroes, hay que acudir a la tradición oral fijada en épocas bastante posteriores, donde se han identificado sucesivas reapariciones y reelaboraciones a través de las cuales han ido perdiendo su agresividad e impulsos más violentos para convertirse en meras ayudantes o consejeras (Zimmerman, 1979: 172).¹⁶ Al asumir una función específica en la narración, el personaje de la *vila* se individualiza y distingue de la mera caracterización folklórica, a la vez que mantiene algunos de sus rasgos intrínsecos más antiguos, perdidos en su descripción genérica como parte de un grupo, y que remiten más claramente a otros seres análogos de diversas tradiciones indoeuropeas.¹⁷ En el episodio que nos ocupa, la *vila* Ravijojla es una de aquellas con nombre propio y con un papel concreto en la literatura, donde se la relaciona siempre con el ciclo de Marko Kraljević (Jurić, 2019: 99).

13 Jurić (2019: 72) apunta asimismo a su representación como seres mitad aves y mitad mujeres, que recordaría a las alas de las *vile*, y a su localización oriental en algunas fuentes griegas; si bien el motivo de la seducción mediante el canto se atribuye a muchas otras criaturas.

14 Las curanderas tradicionales croatas sostenían, de hecho, que sus habilidades eran conferidas por las *vile* (Jurić, 2010a: 16), y además, su nombre aparece en la denominación tradicional de muchas plantas medicinales (Jurić, 2019: 372).

15 En la descripción de cómo Odiseo es atendido, bañado, vestido y alimentado al salir del lecho de Circe se menciona a cuatro siervas de la diosa nacidas de fuentes, bosques y ríos sagrados (10, 350–351). Estas ninfas o seres divinos de espacios naturales venerados coinciden, en esta presentación básica, con las *vile* protectoras de distintos parajes.

16 Cf. Jurić (2019) para un repertorio de fuentes primarias y de motivos más o menos recurrentes asociados a las *vile* en cada una de ellas.

17 La *vila* como protagonista épica o personaje mitológico remite a criaturas sobrenaturales femeninas de otras culturas como las valkirias nórdicas, las *apsarti* indias e incluso las mujeres pájaro de *Las mil y una noches*, de manera que se descubre mucho más compleja que la *vila* hada o seductora del folklore, más genérica y con funciones más vagas (Jurić, 2010a: 63).

Para cerrar esta sección, debemos reconocer que, narrativamente, resulta también crucial la presencia de un tercer personaje en la narración que actúa como objeto de disputa o motivo para la gesta del héroe: los compañeros que sirven de prueba de los poderes y el peligro de la oponente sobrenatural y a los que él debe salvar.¹⁸ Esta figura es secundaria y, sobre todo, se toma a partir de elementos asociados con el héroe en cada tradición: la tripulación de Odiseo o el no menos heroico príncipe Miloš, compañero legendario, más improbablemente histórico, de Marko.¹⁹ Por ello, no podemos establecer paralelos entre ellos como personajes, sino solo a través de sus acciones en el relato. De la misma manera, también el ayudante sobrenatural gracias al cual el héroe vence a la oponente – Hermes y el caballo Šarac respectivamente – que interviene aún más brevemente, dependerá totalmente de las figuras ya establecidas como auxiliares en cada caso.

3. Narración: acciones y motivos básicos

3.1. Llegada del héroe a un paraje desconocido y petición al compañero

Presentados ya los protagonistas y antagonistas y sus principales características, pasamos a observar cómo sus analogías trascienden lo anecdótico para concretarse en un mismo episodio de los ciclos épicos de Odiseo y Marko Kraljević. La llegada del héroe y su acompañante a un lugar desconocido marca el inicio de la narración. En la *Odisea*, Odiseo y sus hombres llegan a la isla de Eea, descrita directamente como dominio de Circe, a la que introduce como ‘diosa de bellos cabellos y habla humana’, descendiente del sol y del océano (10, 135–139). Aunque se trata de epítetos relativamente comunes y aplicados a otros personajes, estas tres características de la diosa–la cabellera, la relación con la naturaleza y, en cierta manera, la voz que remite a la capacidad de cantar y seducir– recuerdan a algunas de las más típicas de la *vila*. A continuación se incide en la confusión del héroe y sus hombres mientras permanecen en la playa, sin osar penetrar en el bosque del que emerge una columna de humo que señala la presencia humana (10, 148–156), en cómo establece el vínculo de afecto y amistad comiendo un ciervo recién cazado y bebiendo vino entre todos (10, 172–186), y en cómo al final, tras cuatro días, les explica lo que vio en el bosque y les pide que exploren para salir de su desorientación y continuar su camino (10, 187–197).

De manera mucho más breve, en los primeros versos del canto de *Marko y la vila*, se establece cómo Marko y su *pobratim* (literalmente ‘medio hermano’, ‘hermano

18 Además, hay razones puramente narrativas que explican por qué el héroe no puede enfrentarse a la hechicera al mismo tiempo que los otros, ya que, si fuera él solo primero, no se verían los efectos de su poder, y, si los acompañara, sería consciente en seguida del peligro y los salvaría inmediatamente (Page, 1973: 53).

19 Miloš Obilić es un caballero que figura en la tradición épica serbia como compañero de Lazar durante la conquista otomana y en el ciclo de Kosovo como asesino del sultán Murad (1389), lo que lo hace un posible contemporáneo de Marko. Las fuentes más antiguas que lo mencionan son algo posteriores, por lo que su existencia queda en duda, si bien su figura legendaria, como la del propio Marko, se ha expandido en los Balcanes hasta el punto de hacerle un santo en la iglesia ortodoxa. Además de con Marko Kraljević, se le vincula como hermano de sangre a otros héroes serbios, cf. Popović (1988: 26).

de sangre’) Miloš cabalgan por la montaña (1–4) y cómo les une un profundo amor (5–8). Esta vez, la acción que el héroe le pide a su compañero y que desencadena el conflicto es que cante y le refresque porque se está durmiendo (9–13).

3.2. Transgresión del compañero pese a su renuencia inicial

Aunque se trate de un elemento a primera vista no requerido para la continuación de la historia, en ambas versiones la petición del protagonista choca con la renuencia y el temor del compañero. La tripulación de Odiseo llora y anticipa que en Eea serán diezmados como lo fueron por los lestrigones y los cíclopes (10, 198–202), de manera que su capitán debe hacer valer su autoridad y ofrece, como garantía de seguridad, la división en dos grupos, de los cuales le toca a suertes explorar el bosque al comandado por Euríloco (10, 203–208). Son los acompañantes los que cometen la transgresión al adentrarse en el dominio desconocido del ser femenino que se revelará como oponente, elemento marcado en la *Odisea* por la llegada a un extraño palacio rodeado de animales salvajes pero mansos (10, 209–218) y la aparente actitud positiva inicial de la diosa. Circe es descrita nuevamente como una diosa de bellos cabellos y el primer signo de su presencia es, justamente, el canto con el que acompaña su actividad al telar (10, 219–223).²⁰

Miloš, análogamente, se niega rotundamente a cantar como le pide Marko y alude, igualmente, a un episodio anterior ausente del ciclo de Marko y del resto de cantos recopilados por Karadžić (Jurić, 2019: 110), en el cual él y la *vila* bebieron demasiado vino la noche anterior, cantaron juntos y ella le amenazó con asañearle a la garganta y al corazón si volvía a hacerlo (14–22). El héroe intenta tranquilizar al compañero animándole a confiar en que su presencia y atributos guerreros (su caballo y su maza) lo mantendrán a salvo (23–27), por lo que Miloš se decide a comenzar el canto (28–33). El objeto del canto hace referencia a héroes y glorias pasadas en Macedonia y a la construcción de bellos edificios de fe, lo que introduce otro mínimo motivo metaliterario dentro del relato.²¹ Sin que se dé una separación física, también aquí el acompañante se expone en solitario al peligro al no darse cuenta de que Marko se queda dormido y seguir cantando, con lo que se introduce como elemento disruptivo en el dominio de la *vila*.

3.3. Aparición y ataque del ser femenino sobrenatural

La acción del acompañante confirma sus temores y desencadena el siguiente motivo: la aparición, bondadosa o neutra en principio, del ser femenino sobrenatural, que en seguida se revela como oponente implacable. Así, al anunciar su presencia

²⁰ La mención a los cabellos y al canto concuerdan con los atributos típicos de la *vila* y se podría aducir que la compañía de los animales salvajes, sus anteriores víctimas, representa su dominio sobre la naturaleza a falta de habilidades cinegéticas, que nunca se atribuyen a Circe. Por otra parte, su residencia en un bello edificio, el fuego del hogar que mantiene encendido (y cuyo humo había indicado visualmente su presencia) y su ocupación en el telar hacen de ella un ser mucho más doméstico que la agreste Ravijojla, cf. Aguirre Castro (1994: 309–310).

²¹ “Од свих наших бољих и старијих, / Како ј’ који држо краљевину / По честитој по Маћедонији, / Како себе има задужбину” (28–31).

a los hombres, Circe sale de su palacio y les ofrece entrar (10, 224–231), donde les agasaja dejándoles reposar en sus sillones y ofreciéndoles queso, harina, miel y abundante vino²² (10, 233–236). Entre los brebajes incluye, como sabemos, un licor que les hace olvidar la patria y que, al golpearles ella con una varita, los transforma en puercos (10, 237–243). En la descripción de la metamorfosis se destacan los efectos de la magia sobre la cabeza, la voz y el pelo. Ahora bien, en el primer momento de amable invitación, Homero ha anticipado un detalle discordante con el sentido general del relato: la prudencia de Euríloco, quien mantiene sus sospechas y se niega a entrar con Circe (10, 232). A nivel narrativo, esta actitud excepcional de uno solo de los compañeros del héroe permite, dada la separación física entre el bosque y la orilla, que regrese y avise a Odiseo de que sus miedos han sido confirmados y de los peligros que le esperan (10, 244–260).

En la épica serbia, la *vila* no cumple directamente la amenaza que le había hecho a Miloš, sino que, al oírlo cantar, se une al canto, respuesta en principio positiva y agradable, hasta que se da cuenta de que no puede competir con la belleza de la voz de él (37–41). La inclusión de este elemento de los celos o envidia y competición está del todo ausente en el relato griego. Además, se da aquí una importancia mucho mayor a la actividad musical,²³ característica, como hemos visto, de las *vile* en general, que en la *Odisea* juega solo un papel secundario en la atracción de los hombres a la casa. Inmediatamente después, la *vila* se revela como oponente al disparar dos flechas blancas²⁴ a la garganta y el corazón de Miloš (42–46). El motivo finaliza, eso sí, de la misma manera: el compañero predilecto del héroe, como Euríloco ante Odiseo,²⁵ habiendo confirmado sus temores, se lamenta amargamente y exclama que lo había advertido (47–51).

22 El vino se describe constantemente como la bebida por excelencia en la literatura griega, por lo que no extraña que aparezca aquí tanto en la primera comida de Odiseo con sus hombres, en el punto crucial de la engañosa hospitalidad de Circe y, más adelante, cuando esa hospitalidad se hace real. También en la épica serbia Marko no bebe prácticamente otro líquido (y se enorgullece de ello, de hecho, en el canto *Marko bebe vino en Ramadán*). Con todo, el hecho de que Miloš refiriera en su brevísima relación de las advertencias de Ravijojla haber bebido ‘mucho vino’ con ella (17), así como interpretaciones posteriores que resaltan este elemento para hacer del mito griego una fábula que previene sobre los efectos embrutecedores y degradantes de la embriaguez, podrían sugerir que se trata de un motivo fundamental intrínseco al episodio. Como el canto y la danza, el vino es fruto de la civilización y marca acontecimientos generalmente positivos, pero su exceso no está exento de peligros. Cf. Dión Crisóstomo (ca. 100/1932: 8. 21–22); Plutarco (ca. 100/1895: 985d–986f); Ateneo de Náucratis (ca. 100/2009–2014: 1.18).

23 La relevancia de la música en la versión serbia del mito y como objeto de interés de la *vila* se demuestra en otro relato muy similar donde otros compañeros de Marko son atacados por un grupo de *vile* por la misma razón: haber cantado en sus montañas (Jurić, 2010a: 22; Miller, 2010: 104).

24 El color blanco se asocia constantemente con las *vile* como probable símbolo de importancia o de poder sobrenatural (Jurić, 2010b: 178; Miller, 2010: 108–109).

25 Se establece claramente en ambos relatos el vínculo fraternal entre los dos humanos: Marko y Miloš son hermanos de sangre y Euríloco es cuñado, hermano político, de Odiseo a través de su hermana Ctímene (cf. 15, 361–379), además de uno de los hombres más fieles que le acompañan y segundo de abordaje en su flota. En el caso griego el parentesco se explicita más adelante en el relato, una vez individualizado Euríloco, cuando Odiseo, tras otro desacuerdo, se enfurece contra él y afirma que si no fuera por su estrecha relación familiar le cortarían la cabeza allí mismo (10, 438–441).

3.4. Reacción del héroe y preparación del enfrentamiento

Establecido el ser sobrenatural como oponente, solo cabe esperar ya la confrontación directa por parte del protagonista, que ambas narraciones anticipan mediante una escena previa donde se describe su reacción y los preparativos que toma para ello. En la *Odisea* podemos distinguir tres momentos clave: la rapidez con que el héroe se arma con espada y arco (10, 261–262), un segundo en que, tras ordenar a Euríloco que lo guíe hasta el lugar del peligro este se resiste cobardemente y propone que toda la tripulación restante huya (10, 263–269), ante lo cual Odiseo se decide a marchar solo, a pie a través de un valle sagrado (10, 270–275), y, en tercer lugar, el encuentro con el ayudante sobrenatural, Hermes,²⁶ que le explica lo sucedido dentro del palacio de la diosa y le entrega la hierba que lo hará inmune a sus hechizos y le permitirá vencerla (10, 276–309).

En la épica serbia, esta escena de reacción se presenta de manera mucho más reducida, en apenas veinte versos (52–71), concentrada en la interacción de Marko con un solo personaje, omnipresente a lo largo del ciclo y mencionado previamente en este canto como montura (9, 26). Despertado por los lamentos de Miloš, Marko abraza su inseparable caballo Šarac y le promete magníficas recompensas si le hace atrapar a la *vila* Ravijojla y terribles castigos si falla (56–69), reitera su amor por el compañero y se lanza a la montaña. Si nos fijamos detenidamente, el texto permite interpretar que el fiel equino contiene en sí mismo los tres elementos de la preparación de Odiseo: el armamento, ya que él mismo es una herramienta indispensable para la captura de la *vila*, la renuencia y posible huida, que se incluye solo como posibilidad que Marko tiene en cuenta para amenazarle, y la ayuda sobrenatural, que no es otra que sus maravillosas cualidades como la fuerza y la velocidad.²⁷

Es en este punto donde las coincidencias entre el texto griego y serbio son más difusas, en gran parte porque ambos relatos se amoldan a la inclusión de un ayudante sobrenatural, necesariamente diferente al ser tomado de las figuras protectoras del héroe en las respectivas mitologías. Odiseo, interpretable como héroe ingenioso o *trickster*, es ayudado por la principal representación de esta figura universal en la mitología griega, el dios Hermes, del que se le hace descendiente y que, además, como dios masculino pero también con atribuciones ctónicas encaja en el episodio como contrapeso a las habilidades mágicas y ocultas de Circe con las plantas.²⁸ La descripción del héroe encaminándose solo, sin Euríloco ni los otros compañeros,

26 Hermes cumple en este episodio tres rasgos fundamentales del arquetipo del ayudante: la pregunta inicial, el carácter sobrenatural y la aparición y desaparición repentinas ante el protagonista solo en el bosque (Davies, 2008).

27 Notamos aquí, aunque parezca osado llevar los paralelos hasta este extremo, que al igual que el instrumento sobrenatural que recibe Odiseo es descrito en detalle como una planta de doble color, de flor blanca y raíces negras (10, 304), el nombre del caballo de Marko hace referencia a su pelaje pío, es decir, blanco con manchas oscuras.

28 Davies (2008: 31) considera esta la mejor hipótesis para explicar que sea Hermes en concreto quien haga aquí de ayudante ya que como *psychopómpos* (función ausente en Homero) también guía en el Más Allá desconocido; a ello podría añadirse que este papel de auxiliar de héroes es propio del dios en otros mitos como el de Perseo.

hacia el peligro es necesaria, dentro del contexto narrativo de la *Odisea*, para que el dios le muestre su favor solo a él y combata cuerpo a cuerpo con la hechicera y, por otra parte, los caballos no tienen cabida en una historia de peripecias marítimas.²⁹ En cuanto a Marko Kraljević, muy raramente interactúa con seres sobrenaturales que no sean sus oponentes, por lo que, fuera de la *vila* Ravijojla, su ayudante sobrenatural no puede ser otro que Šarac, quien le acompaña constantemente en la mayoría de cantos del ciclo.

3.5. Ataque y victoria física sobre la oponente

Tras la superación de las trabas que suponen los poderes de su adversaria sobrenatural, el protagonista la alcanza, combate físicamente con ella y la vence, lo que supone el punto fundamental del relato en el que cambia la relación de fuerzas entre ambos.³⁰ Circe intenta aplicar sobre Odiseo los mismos trucos que a sus compañeros: la aparente hospitalidad y el brebaje que facilitará su transformación en bestia, sin que estos surtan ningún efecto (10, 310–320). La narración no indica si la hierba *moly* de Hermes había sido ingerida previamente o cómo ejerce su poder de antídoto, solo sus efectos, y cómo, pese a su sorpresa, Circe le ordena que vaya a la pocilga con sus compañeros. Igual de vagamente se describe el ataque de Odiseo, quien aprovecha su confusión para sacar su espada y asaltarla ‘como deseando matarla’ (10, 321–322).

En el caso de la *vila*, la única dificultad de su captura es su velocidad y dominio de la naturaleza, que Marko vence, precisamente, gracias a la rapidez de su corcel, pues le cuesta encontrarla al principio sin verla ni escucharla,³¹ pero la espía y la persigue aunque ella huya a la cima de la montaña y hasta las nubes (70–81). En lugar de amenazarla, la apresa y la golpea repetidamente con su arma típica, la maza (82–88).

3.6. Intento de la oponente vencida de ganarse la confianza del héroe

La presencia del acompañante que había motivado el enfrentamiento es también crucial para explicar el desenlace de la narración. Pese a la innegable habilidad guerrera de los héroes, demostrada en otros episodios, y a su furia implacable ante otros adversarios, en este mito el ser femenino sobrenatural pasa de ser oponente a aliada. Una vez vencida por el héroe, inicia una negociación e intenta ganarse su confianza. Tras suplicar por su vida y reconocer su derrota (10, 323–329), Circe confirma su identidad y anima a Odiseo a yacer juntos y confiar el uno en el otro

29 Así lo confirma Telémaco al rechazar los caballos con los que le obsequia Menelao porque en la pequeña Ítaca no los necesitan (4, 601–608).

30 Page (1973: 62–65) considera este punto –el ataque por sorpresa del héroe, la súplica de la hechicera y la promesa de sus favores– el final del episodio y un motivo “as old as anything in folklore”, como indicarían los paralelos acadios e indios que aduce. Sin embargo, como creemos demostrar, este no es más que uno de los muchos eslabones firmemente unidos para conformar este mito en concreto.

31 También Circe posee en cierta medida este don aunque no lo utilice durante el enfrentamiento: al final del episodio, una vez ha despedido a la tripulación, desaparece sin ser vista, aunque la pregunta retórica que cierra el canto da a entender que este es un poder de todo ser divino (10, 573–574).

(10, 330–335); él, sin embargo, le recuerda la situación de sus hombres y la hace jurar que no le engañará más (10, 336–344), a lo que ella accede (10, 345). A partir de aquí se desarrolla una larga escena en la que Circe agasaja al héroe (10, 346–374) que amplía el motivo esencial con las formularias escenas de súplica, presentación y muestras de hospitalidad y se conecta con los temas de la nostalgia del rey de Ítaca por su patria y los suyos y su destino de retornar. Al finalizar, se reiteran los puntos esenciales en la progresión del episodio: la promesa de Circe de no engañar más a Odiseo (10, 375–381) y la petición de él de que libere a sus compañeros si quiere verlo gozar de los manjares que le ofrece (10, 375–381).

La negociación en *Marko y la vila* comienza de manera mucho más directa, con la intervención del héroe para maldecir a Ravijojla, pedirle explicaciones por el ataque a su amigo y ordenarle que lo cure bajo amenaza de decapitarla (89–92). La *vila* reconoce su derrota y su cambio de disposición dirigiéndose a él como ‘hermano’ e invocando a Dios y a San Juan repetidamente (alusión religiosa que podemos equiparar con el solemne juramento de Circe), le suplica y accede a recoger las hierbas que restablecerán a Miloš (93–97). Marko se compadece y acepta confiar en ella (98–100) y, como muestra de confianza, ella va a coger las hierbas gritando que está cerca para demostrar que no huye (101–103).

3.7. Conversión de la oponente sobrenatural en aliada al restablecer al compañero

Finalmente, el conflicto del episodio se cierra con el personaje femenino curando al compañero al que hirió en un primer momento, cumpliendo su promesa y estableciéndose, así, como aliada del héroe. Esta reconversión negociada y la ayuda indirecta al protagonista a través de la figura de los compañeros es el elemento distintivo del episodio y lo que diferencia a la hechicera Circe de otros seres seductores malévolos como las sirenas e incluso otros reconvertidos en aliados para su viaje como Calipso. En todas las otras variantes del canto serbio, constituye un elemento invariable e igualmente significativo de la relación de Marko con la *vila* Ravijojla (Jurić, 2019: 110–112).

Circe empuña de nuevo su varita y elabora un ungüento, no ya un brebaje, con el que devuelve a los compañeros de Odiseo su forma humana (10, 388–394) e, incluso, los hace más jóvenes, bellos y altos que antes (10, 395–399). Idénticamente, con las hierbas recolectadas (no se dice si bebidas o ungidas), Ravijojla restablece Miloš a un estado de salud mejor que el que tenía (104–109).

3.8. Continuación del viaje del héroe y su compañero con asistencia de la aliada sobrenatural

Concluido el episodio en sí, el ser femenino sobrenatural queda asociado al héroe y se le demuestra como aliado en otras de sus aventuras. La primera prueba de lealtad que ofrece resulta, en ambos casos, el impulso para que el protagonista continúe el viaje en el que dio con ella de manera inesperada. La inserción en un relato mucho más amplio, el del retorno, es patente en la *Odisea*, donde, para mantener la continuidad narrativa, se hace alusión al resto de la tripulación (la mitad de los

hombres que iba a capitanear Odiseo) que permaneció en la playa, que Circe invita a llevar a su casa, lo que da pie a más escenas de ilimitada hospitalidad y aumenta el tiempo del héroe fuera de su patria (10, 400–468).³² Cuando sus compañeros, al comprobar que ha pasado un año, le recuerdan que deben volver a Ítaca (10, 469–474), se reitera el motivo básico del episodio y en su última noche con Circe Odiseo le pide ayuda para el viaje de retorno (10, 475–486), que se concreta en sus indicaciones sobre la próxima etapa de su periplo: el viaje al Hades para consultar a Tiresias (10, 541–549). La oponente sobrenatural queda ya expuesta como una prueba más cuya superación le ofrece un recurso, su alianza, que le acerca un poco más al final de una aventura más amplia: anima al héroe y los compañeros a partir (10, 541–549) y les entrega algo necesario para superar la próxima prueba: dos animales negros que sacrificar para atraer a las almas de los difuntos (10, 570–574), mientras ella permanece, estática, en su dominio.

Si bien es cierto que la significación de Circe en la *Odisea* se concentra casi enteramente en este episodio del canto 10 y que el principal ayudante sobrenatural de Odiseo en todas sus hazañas es la diosa Atenea, el favor de la hechicera es también duradero y sus efectos traspasan el relato anterior. Después de restablecer a los compañeros y dejarles proseguir su travesía, los ayuda activamente dándoles información y recursos para superar el viaje al Hades.³³ Más adelante, tras la consulta a los muertos en la *Nekyia* (canto 11), siguiendo las indicaciones de Tiresias, Odiseo regresa a Eea y cumple el encargo de la sombra de Elpénor de enterrar su cuerpo (12, 7–15), se avituallan, gozan una vez más de su hospitalidad (12, 16–30) y el héroe, ya solo con ella, le vuelve a pedir predicciones y consejos para el resto de su travesía (12, 31–141). Su despedida repite, de manera aún más clara que en el canto 10, dos motivos fundamentales: ella regresa al centro boscoso de la isla para permanecer en sus dominios (12, 142–143) y Odiseo y su tripulación zarpan con la ayuda de un viento favorable con el que Circe los impulsa (12, 144–152).³⁴

El canto de Marko Kraljević concluye precisamente con estas dos ideas de manera bien explícita: la *vila* vuelve a la montaña y permanece allí (110), mientras

32 Se retoma la escena de la renuencia y el temor de Euríloco, repetición que dota de mayor profundidad a los personajes: al seguir resistiéndose a confiar en Odiseo reitera sus temores, recuerda al cíclope y llama temerario a su capitán, aunque Circe no suponga ya ningún peligro (10, 429–437). Ello desencadena una respuesta mucho más violenta de Odiseo, quien siente ganas de cortarle la cabeza, motivo, este, el de la decapitación, presente en *Marko y la vila*, como hemos visto, como última amenaza de Marko a su oponente.

33 Una de las gestas típicas del *trickster* en los cuentos es la de engañar la muerte (como Sísifo en la mitología griega), por lo que, aunque ausente del ciclo de Odiseo tal y como lo conocemos, se podría conjeturar, a partir de ciertos versos y de la entusiasta acogida de Circe a su regreso, que en alguna versión alternativa del mito su visita al Hades contuviera acciones más heroicas o peligrosas que la mera consulta a los muertos (Davies, 2002: 21–24).

34 La relación de Circe con la muerte y Odiseo continúa en versiones posteriores donde se cuenta que el cuerpo del héroe es llevado a Eea para que ella le alargue la vida o lo entierre debidamente (Apolodoro, ca. 50/1921: *Epit.* 7.37; Higino, ca. 100/2002: 127), o, incluso, en un esolio mucho más tardío, se contempla la posibilidad de que lo resucitara (Tzetzes, ca. 1140/1958: 805). Un episodio análogo se podría encontrar, quizás, en otro canto fuera del ciclo donde Marko fuerza a una *vila* a resucitar a un héroe muerto, cf. Popović (1988: 126).

que Marko y Miloš continúan cabalgando hacia otros lugares. Aunque la narración no explicita su propósito ni su destino final, como tampoco al principio del canto, su intención de viajar se expresa en un breve catálogo geográfico (111–115). Este es el único pasaje de este tipo que hemos podido apreciar en el ciclo³⁵ y resalta por ser uno de los pocos cantos en el que Marko no vuelve al punto de inicio de su gesta. Notablemente, sugiere que el episodio que se narra forma parte de una aventura más extensa de los dos compañeros. La coda con la que se cierra del todo el canto centra la atención, sin embargo, en Ravijojla, quien cuenta a otras *vile* la lección que casi le cuesta la vida aprender: que no disparen nunca a Marko Kraljević porque es un guerrero de fuerza formidable (116–123). Es, pues, en otros cantos del ciclo, además de otros mitos recogidos en diversas fuentes que no trataremos,³⁶ donde se confirma a la *vila* Ravijojla como *posestrima*, hermana de sangre y protectora, del héroe: en *Marko y el bandido Musa* (235–245) él la invoca y le pide ayuda en medio de un combate, mientras que en *La muerte de Marko* (17–52) espontáneamente ella le vaticina su próxima muerte y lo orienta sobre cómo preparar su tumba.³⁷ Si bien esto último no es exactamente equiparable a la visita al Hades de Odiseo, que se corresponde con un viaje físico al Más Allá del que el héroe debe retornar, la *vila* se sitúa, como Circe, en una posición liminar como conocedora del reino de los muertos (Aguirre Castro, 1994: 312–313; Davies, 2002: 25).³⁸

En último lugar, el ser femenino sobrenatural aparece asimismo como pareja del héroe: en la *Odisea* este motivo se insiere en la escena de la negociación con Circe, como hemos explicado (10, 330–347), y reaparece en la figura de Calipso (5, 192–227; 9, 29–36).³⁹ En propiedad, esta figura constituiría un mitema aparte del episodio en que la oponente se convierte en aliada, como se aprecia en la épica serbia en los diferentes relatos en que Marko desposa a una *vila* (Jurić, 2010a: 23).⁴⁰

35 Además, aunque la inclusión de topónimos no es exclusiva de este canto, sí que parece que hay una precisión geográfica mucho mayor que en otros al indicarse el nombre de la montaña de la *vila*, Miroč (2, 43, 51, 71, 96, 104, 110), al cantar Miloš las glorias de Macedonia (32), y en este catálogo: “Отидоше поречкој крајини, / И Тимок су воду пребродили / На Брегову селу великоме, / Па одоше крајини Видинској” (110–113). Los lugares mencionados se encuentran dispersos alrededor de la montaña, por lo que no es posible reconstruir el sentido del itinerario.

36 A veces es la *vila* quien le otorga a Marko su fuerza, sus armas o incluso su inseparable corcel (Popović, 1988: 29–45, 72; Jurić, 2010a: 22).

37 Como Circe, la *vila* interviene sobre todo como guía y consejera y, en todo caso, dadora de regalos, a diferencia de la valedora principal de Odiseo, la poderosa Atenea, cf. Zimmerman (1979: 172): “Unlike Athena’s actual physical protection of Odysseus, the *vila*’s care of Marko is essentially advisory”.

38 En general, se puede considerar que todas las figuras femeninas que retrasan el regreso del héroe, como también Calipso y Nausícaa, que viven en remotas islas paradisíacas y que por su propia feminidad se vinculan al Más Allá y los espacios liminares, representan personajes infernales. Con todo, es sin duda Circe la que conoce y se relaciona de manera más explícita con el Hades. Jurić (2010a: 42–43) observa que en las fuentes yugoslavas quedan vestigios de la *vila* como especialmente ligada a la muerte de guerreros en el campo de batalla y *psychopómpos*, funciones que debieron de perderse pronto bajo la influencia cristiana en la concepción de la ultratumba.

39 No pretendemos explorar aquí los abundantes mitos sobre la progenie de Circe y Odiseo, cuya relevancia es más la de proporcionar un vínculo genealógico con los fundadores de diferentes pueblos, sobre todo itálicos, que desarrollar el motivo del emparejamiento de diosa y mortal.

40 Según las versiones la *vila* accede al matrimonio con el héroe mortal más o menos voluntariamente y a menudo se trata de Nadanojla, la reina de las *vile*.

4. Conclusiones

Las coincidencias entre estos dos episodios de la épica griega y serbia son, como creemos haber expuesto, abundantes y significativas. No obstante, observamos también ciertas diferencias entre ambos textos. En primer lugar, no todos los puntos o motivos de la narración se desarrollan con una forma y extensión similar, algo intrínsecamente ligado a la realización literaria que toman los dos cantos. En la *Odisea* el relato es contado en primera persona por el propio héroe, quien rememora los principales hitos de su retorno ante los feacios, y se relaciona directamente, de manera más compleja, con el resto de cantos que la conforman. El de *Marko y la vila* constituye uno solo de los muchos cantos agrupados dentro del ciclo de Marko Kraljević, eminentemente independientes entre sí y en los cuales apenas reaparecen unos mismos personajes. De hecho, después del propio Marko, su caballo Šarac, su madre Jevrósimi y un genérico sultán, la *vila* es quizás el personaje cuya presencia trasciende más episodios.

A la dispar extensión entre ambos (en la *Odisea* el episodio analizado ocupa algo más del triple de versos que el canto serbio) contribuye en gran medida el hecho de que en la *Odisea* el enfrentamiento con Circe por sus compañeros comprenda y desarrolle, además de las referencias al objetivo más amplio del retorno, escenas como la seducción que aparta momentáneamente al héroe de su propósito o las detalladas indicaciones para el viaje al inframundo. El canto serbio mantiene, en su sencillez, el episodio en sus elementos esenciales, apenas sin una reelaboración literaria que lo conecte claramente con otros. Para corroborar estos principios harían falta otros estudios sobre otras realizaciones y versiones del mito, quizás en otros géneros, y sobre el grado de individualización literaria de sus personajes.

En segundo lugar, ciertos motivos no solo se presentan con diferente extensión, sino que adquieren una distinta significación en cada narración. La música, central en el canto de Marko como habilidad instigadora de la competición entre Miloš y la *vila* y el posterior ataque, no lo es tanto en la *Odisea*. Aquí la encontramos también como habilidad y capacidad atractiva de Circe en el epíteto con el que se nos la presenta nada más empezar el canto y como elemento que decide a los compañeros a entrar a su casa, pero sin que se afirme su importancia. Inversamente, la transformación de los compañeros en cerdos es el elemento probablemente más icónico y reconocible del relato homérico y se encuentra del todo ausente en el canto serbio, donde un mismo efecto, la anulación de las habilidades humanas, se consigue con dos certeros disparos a órganos vitales.

En tercer lugar, en cuanto a los personajes, Circe se nos muestra como un ser mucho más complejo que reúne y adopta en un solo canto varias facetas o funciones aparte de la de oponente sobrenatural reconvertida en aliada. También seduce al héroe y se convierte en su pareja divina, se la vincula a los animales y a la naturaleza al mismo tiempo que a habilidades domésticas como el telar e, incluso, se vislumbra en la *Odisea* algo de su carácter de divinidad liminal y relacionada con el Más Allá. Ravijojla, a su vez, se mantiene como espíritu de la naturaleza y más directa y agresiva pero, interesantemente, introduce el motivo de los celos que otros autores, no Homero, darán a Circe.

Los paralelos entre ambos textos, sin embargo, son mucho más numerosos, sistemáticos y regulares y superan las meras coincidencias. Primeramente, en los personajes se da una equivalencia total entre las respectivas acciones del héroe, su acompañante y la oponente sobrenatural. Aparte de la relación más obvia y ya explorada entre los dos héroes, se confirma que Circe y la *vila* desempeñan en este episodio un mismo papel, más concreto y complejo que el de la seducción del héroe, atribuible a muchos otros seres caracterizados como femeninos. Aunque no se pueda afirmar que se trate en esencia de un mismo ser mitológico, este paralelismo continúa en la relación que mantiene con el héroe en otras de sus aventuras, así como en varias de sus asociaciones con la música, los elementos naturales y la ultratumba. Los compañeros, por su parte, sirven principalmente como elemento instigador del conflicto, cuya presencia y acciones determinan el desarrollo del relato, pero meramente auxiliar en la relación del héroe y la antagonista. Conviene recordar cómo ambas narraciones enfatizan las acciones de los otros dos personajes subrayando su valor al indicar que el héroe considera al compañero como un hermano. Es en el cuarto personaje, el ayudante sobrenatural que aparece muy brevemente y que puede interpretarse como un desdoble del héroe, enteramente instrumental, donde se dan mayores diferencias y se recurre a figuras propias de cada mitología.

La estructura narrativa de los dos relatos es prácticamente idéntica: incluye los mismos puntos fundamentales y en el mismo orden, lo que revela que los dos ciclos heroicos presentan un mismo patrón narrativo. El análisis detallado de las causas y consecuencias de cada acción de los personajes demuestra que las coincidencias van más allá de los motivos folklóricos o los hitos típicos del cuento tradicional. Una tercera similitud, también en cuanto a la diégesis, es precisamente el carácter episódico de los dos relatos en el sentido de que ambos, pese a su coherencia interna y carácter unitario, tienden a figurar como parte de un todo más amplio. Este aspecto podría estar propiciado por el punto inicial: la llegada de los personajes a un lugar desconocido que deben atravesar, lo que invita a insertarlo en la narración de un viaje. Es en este punto donde más evidente se hace la necesidad de ahondar en otras fuentes, especialmente serbias y de otras narraciones eslavas, para verificar si los paralelos entre los ciclos de los dos protagonistas se mantienen en otros episodios además de este.

En definitiva, las mínimas divergencias entre ambos relatos se explican fácilmente por la forma literaria de ambos textos y por la relación con elementos adicionales tomados en cada caso de su propia tradición. Las correspondencias, tanto en cuanto a los personajes como en cuanto a la narración, demuestran que el canto 10 de la *Odisea* sobre la aventura de Odiseo en Eea y el canto *Marko y la vila* del ciclo serbio de Marko Kraljević son realizaciones concretas de un mismo mito. Estas certezas dan paso, a su vez, a inevitables preguntas sobre cómo llegó a plasmarse el relato en dos literaturas distintas y alejadas cronológicamente.

A grandes rasgos, podemos esbozar tres hipótesis para dar cuenta de las concomitancias observadas. Tanto la lengua, la poética y la mitología griegas como la eslava se remontan a un ancestro indoeuropeo común o, incluso, se podría considerar la presencia de elementos propiamente mediterráneos o balcánicos. Sostienen esta opción otros fructíferos estudios sobre el tratamiento poético de

otros mitos pan-indoeuropeos y, sobre todo, las similitudes entre los dos personajes principales, particularmente la oponente femenina sobrenatural. Con todo, parece difícil que desde un antecedente remoto se haya conservado una estructura tan clara, idéntica en lo esencial, e incluso algunos detalles.

Alternativamente, es posible que la literatura griega, fijada muchos siglos antes, haya influido directamente sobre la épica serbia, bien de manera oral, como parte de una tradición popular que uniría a los diversos pueblos balcánicos, bien a través de la tradición hipertextual a partir de fuentes cultas o semicultas. A favor de esta segunda explicación cabe aducir el hecho de que sea la más económica, pues prescinde de la existencia de un prototipo que solo se podría conjeturar a partir de una extensiva comparación con otras culturas indoeuropeas, y parte de obras bien conocidas. La enorme relevancia de la cultura griega en Europa y, en concreto, la fama y popularidad de los relatos homéricos, hacen muy probable su difusión y su superposición sobre figuras históricas como la del rey Marko en la épica de los *guslari* directa o indirectamente, más aun teniendo en cuenta los estrechos contactos entre Serbia y Bizancio de la Edad Media en adelante. Además, las sutiles alusiones metaliterarias – el viaje interrumpido, la experiencia previa con la *vila* de Miloš o el final relativamente abierto del episodio – hacen destacar el canto de *Marko y la vila* entre otros del círculo épico, totalmente independientes, y sugieren una obra más extensa. Esta hipótesis sería más fácilmente verificable o refutable atendiendo a las fuentes griegas y serbias medievales.

Las notables correspondencias entre la épica griega y serbia ponen de relieve, por una parte, cómo cada literatura reelabora un mismo relato y qué puntos resultan más significativos en cada cultura. Por otra parte, las tres hipótesis propuestas – un origen común, influencia del mito griego sobre el serbio a través de la tradición oral o influencia del mito griego a través de fuentes cultas – no son mutuamente excluyentes. Esperamos que a partir de ellas se puedan desarrollar comparaciones posteriores para discernir si se trata de un patrón narrativo indoeuropeo o universal o bien propiamente balcánico. Se hará, así, necesario el concurso de la metodología de la literatura comparada y de la filología eslava para esclarecer el alcance de cada factor.

Referencias

- Aguirre Castro, M. (1994). El tema de la mujer fatal en la Odisea. *Cuadernos de Filología Clásica*, 4, 301–317.
- Bošković, S. (2008). L'image du Turc dans la poésie épique serbe. *Cahiers balkaniques*, 36–37, 79–98.
- Burgess, J. S. (2017). The Apologos of Odysseus: Tradition and conspiracy theories. In C. Tsagalis, A. Markantonatos (Eds.), *The winnowing oar – New Perspectives in Homeric Studies* (pp. 95–120). Berlin–Boston: De Gruyter.
- Cassio, A. C. (2002). Early editions of the Greek epics and Homeric textual criticism in the sixth and fifth centuries BC. In F. Montanari (Ed.), *Omero tremila anni dopo. Atti del congresso di Genova 6–8 luglio 2000* (pp. 105–136). Roma: Storia e Letteratura.

- Chantraine, P. (1999). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (2^a ed.). Paris: Klincksieck.
- Coote, M. P. (1981). Lying in Passages. *Canadian-American Slavic Studies*, 15, 5–23.
- Davies, M. (2002). The folk-tale origins of the *Iliad* and *Odyssey*. *Wiener Studien*, 115, 5–43.
- Davies, M. (2008). Hermes the helper figure: *Odyssey* 10.275–382. *Prometheus*, 34, 27–32.
- Dominas, K. (2020). Autolycus and Sisyphus – some words about the category of Trickster in Ancient mythology. *Studia Religiológica*, 53, 203–212.
- Foley, J. M. (1986). Tradition and the collective talent: Oral epic, textual meaning, and receptionalist theory. *Cultural Anthropology*, 1, 203–222.
- Foley, J. M. (1990). *Traditional oral epic. The Odyssey, Beowulf, and the Serbo-Croatian Return Song*. Berkeley: University of California Press.
- Grossardt, P. (2015). Noch einmal zum Heldenzorn bei Marko Kraljević und Achilleus. *Hermes*, 143, 229–239.
- Jurić, D. (2010a). *Treatise on the South Slavic Vila* (tesis de maestría no publicada). McMaster University, Hamilton.
- Jurić, D. (2010b). A call for functional differentiation of the South Slavic vila. *Journal of Indo-European Studies*, 38, 172–202.
- Jurić, D. (2019). *Singing the Vila: Supernatural beings in the context of their traditions* (tesis de doctorado no publicada). McMaster University, Hamilton.
- Lord, A. B. (1972). The effect of the Turkish conquest on Balkan epic tradition. In H. Birbaum, S. Vryonis (Eds.), *Aspects of the Balkans: Continuity and change* (pp. 298–318). The Hague: Mouton.
- Lord, A. B. (1977). Parallel Culture Traits in Ancient and Modern Greece. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 3, 71–80.
- Miller, D. A. (2010). Supernatural beings and ‘song and dance’: Celtic and Slavic exemplars. In M. Fomin, V. Blažek, P. Stalmaszczyk (Eds.), *Transforming traditions: Studies in archaeology, comparative linguistics and narrative. Proceedings of the Fifth International Colloquium of Societas Celto-Slavica held at Přebíram, 26–29 July*, (pp. 101–112). Łódź: Łódź UP.
- Ogden, D. (2002). *Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds: A sourcebook*. Oxford: Oxford UP.
- Page, D. L. (1973). *Folktales in Homer’s Odyssey*. Cambridge, MA: Harvard UP.
- Popović, T. (1988). *Prince Marko: The hero of South Slavic epics*. New York: Syracuse UP.
- Ready, J. L. (2014). ATU 974: The homecoming husband, the returns of Odysseus, and the end of *Odyssey* 21. *Arethusa*, 47, 265–285.
- Sang Hun, K., Hyok Jae, K. (2016). Historical-mythical roots of the legend of Marko Kraljević. *Zeitschrift für Slawistik*, 61, 581–601.
- Schönbeck, H. P. (1981). Circe. In K. Ranke et al. (Eds.), *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* (Vol. 3, pp. 57–59). Berlin–New York: De Gruyter.
- West, M. L. (1997). *The east face of Helicon: West Asiatic elements in Greek poetry and myth*. Oxford: Oxford UP.
- West, M. L. (2011). The Homeric Question Today. *PAPhS*, 155, 383–393.

West, S. (2012). Some reflections on Alpamysh. In F. Montanari, A. Rengakos, C. Tsagalis (Eds.), *Homeric Contexts. Neoanalysis and the Interpretation of Oral Poetry* (pp. 531–542). Berlin–Boston: De Gruyter.

Zimmerman, Z. D. (1979). The changing roles of the “Vila” in Serbian traditional literature. *Journal of the Folklore Institute*, 16, 167–175.

Fuentes

Apolodoro. (1921). *The Library* (J. G. Frazer, Ed. y Trad.). Cambridge, MA: Harvard UP–London: W. Heinemann. (Obra original ca. 50)

Apolonio de Rodas. (1964). *Argonautica* (H. Fraenkel, Ed.). Oxford: Clarendon Press. (Obra original ca. 250 a.e.v.)

Ateneo de Náucratis. (2009–2014). *The Learned Banqueters* (S. D. Olson, Ed. y Trad.). Cambridge, MA–London: Harvard UP. (Obra original ca. 100)

Cicerón. (1933). *De Natura Deorum* (W. Ax – O. Plasberg, Ed.). Stuttgart: B. G. Teubner. (Obra original ca. 44 a.e.v.)

Diodoro Sículo. (2004). *Biblioteca Histórica: Libros IV-VIII* (J. J. Torres Esbarranch, Ed. Y Trad.). Madrid: Editorial Gredos. (Obra original ca. 45 a.e.v.)

Dión Crisóstomo. (1932). *Discourses 1-11* (J. W. Cohoon, Ed. y Trad.) (Vol. 1). Cambridge, MA: Harvard UP – London: W. Heinemann. (Obra original ca. 100)

Estobeo. (1884–1912). *Anthologium* (C. Wachsmuth, O. Hense, Eds.). Berlin. Weidmann. (Obra original ca. 450)

Estrabón. (1966–2017). *Géographie* (F. Lasserre, G. Aujac, R. Baladié et al., Ed. y Trad.). Paris: Les Belles Lettres. (Obra original ca. 20)

Hesíodo. (1970). *Hesiodi Opera* (F. Solmsen, Ed.). Oxford: Clarendon Press. (Obra original ca. 750 a.e.v.)

Higino. (2002). *Fabulae* (P. K. Marshall, Ed.). Leipzig: B. G. Teubner. (Obra original ca. 100)

Homero. (2017). *Odyssea* (M. L. West, Ed.). Berlin: de Gruyter. (Obra original ca. 750 a.e.v.)

Low, D. H. (1922). *The ballads of Marko Kraljević*. Cambridge: Cambridge UP.

Ovidio. (1998). *Metamorphoses* (W. S. Anderson, Ed.) (8ª ed.). Leipzig: B. G. Teubner. (Obra original ca. 8)

Plutarco. (1895). *Moralia* (G. N. Bernardakis, Ed.). Leipzig: B. G. Teubner. (Obra original ca. 100)

Prenz, J. O. (1983). *El Cid y Krállevich Marko: una primera aproximación*. Madrid: Literatura Americana Reunida.

Procopio. (1940). *History of the wars. Gothic war* (H. B. Dewing – G. Downey, Ed. y Trad.) (Vols. 3-5). Cambridge, MA: Harvard UP–London: W. Heinemann. (Obra original ca. 550)

Tzetzes, J. (1958). *Licophon. Alexandra. Scholia continens* (E. Scheer, Ed.). Berlin: Weidmann. (Obra original ca. 1140)

Virgilio. (1982). *Enéide* (J. Perret, Ed. y Trad.) (2ª ed.). Paris: Les Belles Lettres. (Obra original ca. 25 a.e.v.)

Караџић, В. С. (1845). *Српске народне пјесме* (Књ. 2). Беч: штампарија јерменскога манастира.

[Karadžić, V. S. (1845). *Srpske narodne pjesme* (Knj. 2). Beč: Štamparija Jermenskoga manastira]

Andrea Sánchez i Bernet

Summary

CIRCE AND THE VILA RAVIJOJLA AS OPPONENTS AND ALLIES OF THE HERO: TWO ANALOGOUS EPISODES IN GREEK AND SERBIAN EPICS

Circe's episode in the *Odyssey* finds an almost exact parallel in the ballad *Marko and the vila* from the Marko Kraljević cycle in Serbian epics. The characters of the two stories coincide in their number and functions, and even show the same general characterization in their respective traditions. This holds true for the hero (Odysseus and Marko) and the opponent (Circe and Ravijojla), as well as for the hero's companion and the supernatural helper. Furthermore, the narrative scheme of the two consists of eight identical and identically ordered motifs. This is, therefore, one and the same myth in two different, as well as close, poetic traditions, whose minimal divergences are explained by the different literary form they take.

Key words:

Odysseus, Marko Kraljević, characters, myth, narrative pattern

Andrea Sánchez i Bernet

Sažetak

KIRKA I VILA RAVIJOJLA KAO PROTIVNICE I SAVEZNICE GLAVNOG JUNAKA: DVE SLIČNE PRIČE IZ GRČKE I SRPSKE EPSKE POEZIJE

Događaj sa Kirkom u *Odiseji* ima svoju gotovo istovetnu paralelu u pesmi o Marku i vili iz ciklusa Kraljevića Marka u srpskoj junačkoj poeziji. Likovi iz ove dve priče podudaraju se u broju i funkcijama, a čak pokazuju i iste opšte osobine u skladu sa tradicijom iz koje potiču. Ovo važi kako za junaka (Odiseja i Marka), tako i za njegovu protivnicu (Kirku i Ravijojlu), ali i za pratioca glavnog junaka i natprirodno biće koje mu pomaže. Takođe, narativni obrazac obe pesme sastoji se od osam identičnih motiva koji se ređaju identičnim redosledom. Radi se, stoga, o jednom istom mitu iz dve različite, ali i bliske, poetske tradicije čija se minimalna razilaženja mogu objasniti njihovom različitom literarnom formom.

Ključne reči:

Odisej, Marko Kraljević, likovi, mit, narativni obrazac

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.15>

821.111.09-31 Елиот Џ

821.111.02РЕАЛИЗАМ

821.111.02РОМАНТИЗАМ

Džordž Eliot između realizma i romantizma

Nataša V. Ninčetović*

Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Filozofski fakultet, Katedra za engleski jezik i književnost

Ključne reči:

Džordž Eliot

književni metod

realizam

romantizam

Vilijam Vordsvort

Apstrakt

Polazno stanovište ovog istraživanja je hipoteza da umetnički koncept Džordž Eliot, iako se u biti podudara sa pretpostavkama realizma, sadrži u sebi brojne karakteristike romantizma. Oslanjajući se na tvrdnje same spisateljice, ali i na stavove kritičara kao što je Džordž Levin, u prvom delu članka se obrazlažu sve osobenosti opusa Džordž Eliot koje su svojstvene realizmu. Iz tih svojstava proizilazi zaključak da se njen književni metod može definisati kao samosvesni, psihološki i moralni realizam. Iako je namera realista bila da objektivno i nepristrasno predstavite stvarnost, većina pisaca bila je svesna da je taj ideal nedostižan. Eliot je tvrdila da, baš zato što je nemoguće predstaviti neposredovano iskustvo, kazivanje istine treba da bude etički imperativ pisca. Cilj ovog rada je da problematizuje tvrdnju da realistički metod, bar kad je u pitanju Džordž Eliot, ne predstavlja suštu suprotnost romantičnom metodu, već pre reakciju na njega i njegovu nadgradnju. Od predstavnika francuskog romantizma primetan je uticaj Rusoa, a od nemačkih romantičara Fridriha Šilera i Volfganga Getea. Kada su u pitanju predstavnici engleskog romantizma, primetan je izvestan uticaj Valtera Skota i Bajrona, ali se kao romantičar koji je najviše oblikovao umetnički koncept Džordž Eliot definitivno izdvaja Vordsvort. Pojašnjavanjem paralela sa Vordsvortom dolazimo do zaključka da je opus Džordž Eliot originalan i da se ne može u potpunosti okarakterisati kao realistički. Kao i Vordsvort, Eliot je bila nostalgичna prema prošlom, predindustrijskom dobu, kada je zajednica bila stabilnija. Pored toga, primetna je i sličnost kada je u pitanju odnos prema sećanju, kao i veličanje deteta kao oličenja prirodnog stanja čoveka. (primљeno: 9. фебруара 2022; прихваћено: 19. маја 2022)

1. Uvod

Kao inspiracija za ovaj rad poslužio je stav Tima Dolina (Tim Dolin), autora knjige *Authors in context: George Eliot* (2005), da je „realistički imperativ Meri En Evans (Mary Ann Evans), poznatije pod pseudonimom Džordž Eliot (George Eliot), utemeljen u romantizmu“¹ (Dolin, 2005: 88).² Ova tvrdnja deluje kontradiktorno ako imamo u vidu činjenicu da je realizam nastao kao reakcija na period koji mu je prethodio. Međutim, iako kritika ne dovodi u pitanje realistički okvir književnog stvaralaštva Džordž Eliot, Džordž Levin (George Levine) prepoznaje uticaj Vordsvorta (Wordsworth) na njen „moralni“ realizam (Levine, 2001: 6). Iz analize realističkih i romantičnih elemenata u opusu Džordž Eliot proizilazi zaključak da njen realistički koncept zapravo predstavlja spoj realističkog i romantičnog. Uticaj romantizma na Eliot je neosporan, a ogleda se u uticaju francuskih, nemačkih i engleskih romantičara.

2. Samosvesni, psihološki i moralni realizam Džordž Eliot

Kako tvrdi Džordž Levin, „realizam kao književni metod predstavlja samosvesni napor autora, obično u ime moralnog poduhvata kazivanja istine i pomeranja granica ljudskog saosećanja, da stvori književnost koja naizgled direktno opisuje realnost“ (Levine, 1983: 8).³ Realisti su, u nastojanju da naprave zaokret u odnosu na pretpostavke romantizma, težili što većoj objektivnosti, mada su svi velikani engleskog realizma bili svesni da je zbog same forme romana bilo nemoguće čitaocima dati neposredovano iskustvo (Levine, 1983: 8). Cilj realista bio je da od romana načine ozbiljnu književnu formu koja će imati moralnu i edukativnu funkciju. Iako je među predstavnicima engleskog realizma bilo velikih razlika, Levin kao zajedničke osobine navodi izmeštanje fokusa sa velikog na malo, sa opšteg na pojedinačno, kao i ublažavanje dramatičnih ekstrema (Levine, 1983: 13).

Realisti za protagoniste svojih romana biraju obične ljude. Džordž Eliot, jedna od najistaknutijih predstavnica engleskog realizma, u eseju “The natural history of German life”, u kojem se osvrće na književno stvaralaštvo Vilhelma Rila (Wilhelm Riehl), primećuje da iskustvo običnih ljudi, seljaka i zanatlija, često uopšte nije pomenuto u književnosti. Da bi književnost ostvarila svoju funkciju u smislu izazivanja saosećanja kod čitaoca, neophodno je da pisci daju uvid kako u spoljašnji izgled stvari, tako i u ideje, motive i impulse likova (Eliot, 1856: 56). To znači da je kod ove spisateljice primetan zaokret od spoljašnjeg ka unutrašnjem životu likova i u tom pogledu Džordž Eliot se smatra pretečom modernističkih pisaca. Za nju na formiranje karaktera utiče nasleđe, ali i okolina. Prema tome, ova spisateljica ne poriče izvesnu predodređenost, ali smatra da i mikrokozam u kojem pojedinac odrasta ima neosporan uticaj na nju/njega. Uzimajući u obzir sve faktore koji oblikuju čoveka, Eliot stvara kompleksne likove i uspeva da ogoli samu srž ljudske prirode (Parveen, 2018: 165).

1 Svi navodi neprevedene literature dati su u prevodu autorke rada.

2 “realist imperative of Eliot’s [...] had its roots in European Romanticism”.

3 “Realism, as a literary method, can be defined as a self-conscious effort, usually in the name of some moral enterprise of truth-telling and extending the limits of human sympathy, to make literature appear to be directly describing [...] the reality itself.”

Manifestom realizma Džordž Eliot smatra se njen prvi roman, *Adam Bid* (*Adam Bede*). Autorka u sedamnaestom poglavlju romana komentariše sopstveni metod. Po njoj, pažnja autora mora se više usredsrediti na život običnih ljudi i njihovog „jednolikog domaćeg života“ (Eliot, 1957: 213), jer je to sudbina većine ljudi. Neophodno je „diviti se svakom znaku dobrote kod tog manje-više odvratnog, glupog i nepristojnog sveta“ (Eliot, 1957: 212). U suprotnom, umetnost bi se pretvorila u „neke visokoparne teorije koje bi se odnosile samo na jedan svet krajnosti“ (Eliot, 1957: 214). Dakle, za Eliot je od suštinske važnosti težiti što većoj objektivnosti, ne ulepšavati stvarnost. Na taj način pisci će izbeći preteranu sentimentalnost i melodramu. Književnost ne bi trebalo da pothranjuje iluzije čitalaca i idealizuje realnost, jer bi onda čitaoci prezreli svet koji ih okružuje. Debora Epstajn Nord (Deborah Epstein Nord) u književnom metodu Džordž Eliot prepoznaje jednu značajnu novinu – nastojanje da prikaže i neke manje lepe aspekte provincijskog života, što podrazumeva i prisustvo „fizički obeleženih, neljupkih i neuglednih – jednom reči, ružnih“ (Epstein Nord, 2018: 364).⁴

Cilj Džordž Eliot bio je da prikaže ljude, objekte i situacije onakve kakvi oni zaista jesu. Spisateljica je bila svesna da, uprkos težnji ka što većoj nepristrasnosti, roman ne može da bude u potpunosti autentičan odraz života:

[...] kako se ja trudim da izbegavam proizvoljne slike i da dajem tačan izveštaj o ljudima i događajima, onako kako se oni ogledaju u mojoj duši. Ogdalo bez sumnje ima mana: ponekad će obrisi ispasti nemirni, slika će biti bleđa i zbrkana; ali ja smatram da sam dužna da prikažem slike što mogu tačnije, kao da se nalazim u klupi za svedoke i da se na svoj iskaz mogu zakleti. (Eliot, 1957: 211)

Za Tima Dolina, glavni problem sa realizmom Džordž Eliot je upravo u tome što je ideal kojem ona teži – nepristrasno, objektivno prikazivanje stvarnosti – zbog jezika kao medijatora nedostižan. Međutim, kako tvrdi Dolin, ovaj problem Eliot pokušava da reši tako što ga predstavlja kao etički imperativ: „istinitost, kada jednom prihvatimo da ne može u potpunosti biti ostvarena, postaje još veća etička odgovornost“ (citirano u Dolin, 2005: 81).⁵ Levin se slaže da je za Džordž Eliot objektivna reprezentacija stvarnosti predstavljala moralni projekat. Zato ovaj kritičar realizam ove spisateljice, koji se svodi na „predstavljanje i dramatizaciju običnog“, naziva „moralni realizam“ i u njemu vidi uticaj Vordsvorta (Levine, 2001: 5–6). Kako primećuje Levin, niko nije imao jasniju predstavu od ove spisateljice koliko je teško reći istinu, i to potpunu istinu (Levine, 2008: 11). Pisanje je za realiste predstavljalo izlazak iz okvira sopstvene svesti i bića i pokušaj da „nađemo način da ‘uđemo’ u druge osobe i osetimo ono što te osobe znaju, da budemo ono

4 “[...] physically marked, the ungraceful, the non-beautiful – in short, the ugly”.

5 “... truthfulness, once we accept that it cannot be fully achieved, is an even more urgent ethical responsibility”.

što oni/e jesu“ (Levine, 2008: 9)⁶: „Umetnost je najbliža životu: ona predstavlja način za pojačavanje iskustva i širenja kontakta sa bližnjima izvan okvira naše lične sudbine“ (Eliot, 1963: 271).⁷ Kako pojašnjava Levin, da bismo mogli da saosećamo sa nekim, neophodno je da razumemo njegov položaj (Levine, 2008: 10). Takva vrsta znanja zahteva nepristrasnost, što znači da pisac treba da potisne emocije kako bi što jasnije sagledao stvarnost. Eliot je verovala da osećanja sputavaju kako ljude pri procenjivanju situacija, tako i pisce koji se trude da verno prikažu svet koji ih okružuje. Naravno, Levin ističe veliku razliku između književnih početaka Džordž Eliot i romana koje je napisala kao zrela spisateljica. Dok njen književni metod s početka karijere ovaj kritičar povezuje sa empirizmom, romani poput *Midlmarča* (*Middlemarch*) i *Romole* (*Romola*) za njega predstavljaju spoj realizma i pozitivističkog idealizma. Iako Eliot nije volela da protagoniste svojih romana naziva herojima, očito je da u svojim najboljim romanima ona opisuje iskustvo koje prevazilazi obično i svakodnevno (Levine, 2008: 29).

Engleski realizam, za razliku od npr. francuskog realizma, nije izražavao veliko nezadovoljstvo stanjem u društvu. Kako primećuje Rejmond Čapman (Raymond Chapman), u engleskom realističkom romanu prevladava uverenje da je englesko društvo kao celina dobro, ali da je potrebno raditi na njegovom stalnom napredovanju (Chapman, 1968: 128). Džordž Eliot, kao i Tomas Hardi (Thomas Hardy), bila je predstavnic meliorizma – teorije po kojoj nam uvid u negativne aspekte aktuelnog stanja pruža mogućnost da napredujemo i da sagledamo u kom pravcu bi trebalo usmeriti napore. Ipak, odnos između pojedinca i zajednice u fiktivnom svetu Džordž Eliot приметно je problematičan. Sa jedne strane je društvo koje je rigidno i konzervativno, koje teži da svojim konvencijama i normama ograniči pojedinca. Sa druge strane nalazi se protagonista romana, izraziti individualista. Eliot nije svoje protagoniste volela da naziva herojima/heroinama zato što je smatrala da je heroizam povezan sa sebičnošću i negiranjem neospornih veza pojedinca sa bližnjima, prošlošću i zajednicom u kojoj je odrastao i formirao se kao ličnost (Levine, 1969: 222). Za ovu spisateljicu se moralno sazrevanje ogleda upravo u potiskivanju sebičnih, ličnih težnji zarad plemenitijih i viših ciljeva (Levine, 1969: 237). Implikacija je da u univerzumu regulisanom zakonima koji su nepromenjivi, isti za sve (Levine, 1969: 222), individua ne može da očekuje naročito lično zadovoljenje. Sreća je u bliskosti, u povezivanju sa drugima, u razvijanju saosećanja, ali je naglašena i dužnost preuzimanja odgovornosti za sopstvene postupke. Svaki čin, ma koliko delovao beznačajan, može imati nesagledive posledice, zbog čega treba biti veoma pažljiv kako ne bi iz nehata nekome učinili kakvu nepravdu.

Kada je u pitanju odnos pojedinca i društva, reprezentativni primer iz opusa Džordž Eliot definitivno je lik Megi Taliver (Maggie Tulliver). Protagonistkinja *Vodenice na Flosi* (*The Mill on the Floss*) na početku romana je predstavljena kao neko ko se ne uklapa u društvo, koga društvo ograničava i ne dozvoljava joj da realizuje

6 “... to find a way to enter the beings of others and feel what they know, be what they are”.

7 “Art is the nearest thing to life; it is a mode of amplifying experience and extending our contact with our fellow men beyond the bounds of our personal lot.”

svoje težnje i ambicije. Vrhunac sazrevanja Megi Taliver je trenutak kada ona uviđa da lične ambicije nemaju značaj kakav ima osećaj bliskosti i zajedništva. Zato ona potiskuje svoje aspiracije, spremna da ih žrtvuje zarad dobrih odnosa sa porodicom i okolinom, a na prvom mestu sa bratom, koji je centralna figura u njenom životu. Nažalost, iako se Megi miri sa ograničenjima koje joj društvo nameće, njena sudbina je tragična i ona umire u poplavi, i to nakon što se pomiri sa bratom.

Niko od nas, tvrdi Eliot, ne može se u potpunosti izolovati od društva. Evolucija društva je neumitna i nezaustavljiva, ali je u pitanju postepen, dugotrajan proces. Pojedinaac ne sme da porekne veze sa društvom, sa bližnjima i sa prošlošću, jer bi takvo odricanje vodilo ka dehumanizaciji i destrukciji (Levine, 1969: 222). Ipak, neophodno je da se individua, bez kidanja veza sa svojom okolinom, izdigne iznad mentalnog nivoa prethodne generacije. To, naravno, ne može učiniti svako, već samo izuzetni pojedinci zaokupljeni „vizijom koja je ispred vremena u kojem žive i koja utire put promenama“ (Levine, 1969: 222).⁸ Jedna takva istaknuta individua svakako je junakinja *Vodenice na Flosi*. Megi je svesna stereotipa i uskogrudosti sredine u kojoj je odrasla. Ipak, ona se ne odlučuje da tu sredinu napusti, već se žrtvuje ne bi li olakšala budućim generacijama. Iako Stiven Gest (Stephen Guest) i Lusi Din (Lucy Deane) posećuju njen grob, iz epiloga romana nije jasno da li se u zajednici nešto promenilo ili je sve ostalo baš kao i pre njene smrti.

Za Džordž Eliot su podjednako bitni razum i osećanja. U svom književnom opusu nastojala je da spoji roman o manirima sa intelektualnim romanom. Kako primećuje Levin, Džordž Eliot je bila najzaslužnija za transformaciju romana iz popularne u ozbiljnu književnu formu (Levine, 2001: 2). Sa druge strane, spisateljica je insistirala na saosećanju i razumevanju za druge: „Moral i dogma bez milosrđa i ljubavi zapravo ne predstavljaju moral, već samo lošu religiju“ (citirano u Levine, 2001: 6).⁹ Na taj način „umetnost prevazilazi teoriju i prerasta u osećanje i iskustvo“ (Levine, 2008: 11).¹⁰ Eliot je nastojala da ideje integriše u romane tako da one proizilaze iz iskustva likova: „[...] ideje su bile u potpunosti otelovljene, kao da su se najpre ispoljavale u svom telesnom, a ne duhovnom obliku“ (Eliot, 1985: 300).¹¹

Iako su osećanja za poetiku Džordž Eliot od neosporne važnosti, insistiranje na emocijama može navesti na pogrešan zaključak da je spisateljica po svojoj sklonosti da veliča osećanja bliža romantičarima nego realistima. Problem je, kako tvrdi Rej Grajner (Rae Greiner), u tome što se saosećanje, ključni koncept opusa Džordž Eliot, poistovećuje sa osećanjima. Ova kritičarka primećuje da je problematično izjednačavanje saosećanja sa empatijom. Dok empatija podrazumeva emocionalnu identifikaciju (Greiner, 2012: 159), saosećanje predstavlja imaginativni proces i proces spekulacije. Štaviše, saosećanje je formalne prirode jer proizilazi iz principa.

Grajner kao polazno stanovište koristi tvrdnje čuvenog škotskog ekonomiste i etičara XVIII veka, Adama Smita (Adam Smith). Smitova hipoteza je da bi svaki

8 “a vision which is far ahead of his time, prepares the way for the future changes.”

9 “Morality and dogma without mercy and love are no morality and only bad religion.”

10 “[...] it [art] can move us beyond theory and argument into feeling and experience”.

11 “[...] ideas that were thoroughly incarnate, as if they had revealed themselves [...] first in the flesh and not in the spirit”.

pojedinaц voleo da zna šta se dešava u životima drugih ljudi. Kako ne postoji način da saznamo šta druga osoba misli i oseća, pribegavamo spekulaciji i zamišljamo kako bismo se mi sami osećali u nekoj situaciji (Smith, 2002: 11). Smit smatra da saosećanje nije posledica emocije čiji smo očevidac, već situacije koja je tu emociju izazvala (Smith, 2002: 14). Iz toga proizilazi, kako zaključuje Grajner, da saosećanje ne mora da ima veze sa osećanjima, već predstavlja „način razmišljanja orijentisan ka drugima“ (Greiner, 2012: 1).¹²

Grajner tvrdi da iz Smitove teorije proizilazi implikacija da „ne saosećamo najviše sa ljudima koje poznajemo ili čija osećanja delimo“ (Greiner, 2012: 4).¹³ Smit obrazlaže da neretko najveći stepen saosećanja ispoljava neko od koga to uopšte ne očekujemo (Smith, 2002: 216). Zapravo, kako ističe Grajner, uglavnom je osnovni preduslov za ispoljavanje saosećanja „vremensko-prostorna i epistemološka udaljenost“ (Greiner, 2009: 297).¹⁴

3. Romantični elementi u opusu Džordž Eliot

Za razliku od realističke, književnost romantizma izrazito je subjektivna i idealistička. U fokusu je pojedinac, a ne društvo. Kako primećuje Puhalo, romantizam je nastao kao reakcija umetnika na preterano oslanjanje na razum i logiku u eri prosvetiteljstva (Puhalo, 2003: 171). Iako je polazno stanovište svih predstavnika romantizma da je umetničko delo „proizvod ‘nadahnuća’ ili ‘spontanog preliivanja jakih osećanja’ (‘a spontaneous overflow of powerful feelings’“ (citirano u Puhalo, 2003: 171)¹⁵, Vilijam Vordsvort naglašava da „pesma ne proizilazi direktno iz doživljaja, već je plod emocije koje se čovek seća u spokojstvu (‘emotion recollected in tranquillity’“ (citirano u Puhalo, 2003: 175). Da je i za Eliot umetnost bila proizvod mašte svedoče njena pisma, gde spisateljica beleži da nije redak slučaj da poezija, koja je pesnika prethodne noći preplavila, ujutru potpuno nestane, kao da je nikada nije ni bilo (Eliot, 1985: 264). Implikacija je da i za Vordsvorta i Eliot „intelekt i mašta nisu zasebne sposobnosti“ (Dolin, 2005: 88).¹⁶

U prvom delu članka bilo je reči o realističkom konceptu Džordž Eliot. Levin njen opus opisuje kao nastojanje da pojedinac izađe iz okvira sopstvene ličnosti i poveže se sa drugima (Levine, 2008: 9). Forest Pajl (Forest Pyle) tvrdi da je takav umetnički koncept nastao pod uticajem „romantične želje da se proširi svest, da se usredsredi na ‘kontrast između spoljašnjeg i unutrašnjeg’“ (Pyle, 1993: 6).¹⁷ Slično, Karen Man (Karen Mann) u realističkoj tendenciji povezivanja vidi uticaj romantičnog ukrštanja, sjedinjavanja spoljašnjeg i unutrašnjeg (Mann, 1980: 679). Ovaj jaz između spoljašnjeg i unutrašnjeg pokušava da premosti Megi Taliver, ali i Dorotea Bruk (Dorothea Brooke). Iako je i na početku romana *Midlmarč* Dorotea predstavljaje-

¹² “a form of thinking geared towards others”.

¹³ “we don’t sympathize best with those whose feelings we share”.

¹⁴ “temporal-spatial and epistemological distance”.

¹⁵ U pitanju je čuvena Vordsvortova izreka.

¹⁶ “intellect and imagination are not separate faculties”.

¹⁷ “a romantic desire to extend consciousness, to address the ‘contrast between the outward with the inward’”.

na kao otvorena i srdačna, iskustva kroz koja prolazi pokazuju joj koliko je zapravo bila ograničena i usredsređena na sebe. Za nju prvi brak, iako se završava smrću supruga, predstavlja značajno i dragoceno iskustvo. Tokom kratkog supružničkog života Dorotea uviđa da je potreban veliki trud kako bismo uspeli da izgradimo otvoren odnos i pokušali da na događaje gledamo iz perspektive drugog. Iz njenog braka sa Edvardom Kazabonom (Edward Causabon) proizilazi implikacija da brak nije krajnji cilj, već početak upoznavanja i zajedničkog života koji sa sobom nosi niz izazova i poteškoća.

Poznato je da je Eliot, kao i njene heroine Megi Taliver i Dorotea Bruk, žudela za znanjem. Književnica je čitala na nemačkom, italijanskom, francuskom i latin-skom, što joj je omogućavalo pristup kako klasičnim, tako i savremenim naučnim delima. Poznavanje filozofije i nauke jeste donekle oblikovalo njena dela, ali je Eliot ipak tvrdila da život predstavlja „mnogo više od nauke“ (Eliot, 1856: 71).¹⁸ Kako primećuje Mojra Gejtens (Moirra Gatens), Eliot, koja je smatrala da čovek mora da teži bliskosti, verovala je da je za povezivanje sa drugima neophodno ostvariti ne samo racionalne, već i imaginativne i saosećajne potencijale (Gatens, 2013: 216).¹⁹ Cilj ove spisateljice bio je objektivno, nepristrasno prikazivanje realnosti. Odrasnost trebalo je da bude posledica pažljivog posmatranja i otvaranja uma kako bi umetnik stekao uvid ne samo u postupke, već i u osećanja, motive i impulse drugih. Samim tim, umetnički koncept Džordž Eliot nije bio usredsređen samo na spoljašnje okolnosti, već i na unutrašnji život likova, one manje vidljive faktore koji utiču na postupke ljudi. Ovo zadiranje u unutrašnji život likova davalo je njenom opusu izvesnu subjektivnu dimenziju, što je dovodi u vezu sa romantičarima.

Džoana Vilks (Joanne Wilkes) u književnom stvaralaštvu Džordž Eliot primećuje vidan uticaj romantizma, i to predstavnika francuskog, nemačkog i engleskog romantizma. Od francuskih romantičara najveći uticaj je na spisateljicu izvršio Žan-Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau), čije je *Ispovesti* (*Confessions*) čitala. Ruso se smatra pretečom romantizma, a njegov uticaj na Eliot je primetan kada je u pitanju odnos prema čoveku i prirodi, kao i uverenje da misli i osećanja zavređuju podjednaku pažnju (Wilkes, 2013: 249). Ruso je insistirao na osećanju kao nečemu superiornijem od misli, a ta superiornost se ogleda u sposobnosti osećanja da ublaži „dehumanizujuće efekte bilo koje sistematske racionalne misli“ (citirano u Dolin, 2005: 89).²⁰ Nešto slično imamo kod Eliot, koja smatra da pojedinačni slučaj ne mora uvek da se uklapa u opšte pravilo, zbog čega uvek treba težiti sagledavanju šire slike. Što se tiče predstavnika nemačkog romantizma, Vilks naglašava uticaj dramaturga Fridriha Šilera (Friedrich Schiller), mada je neosporan uticaj na Džordž Eliot imao i Johan Volfgang fon Gete (Johan Wolfgang von Goethe). Šilerovi likovi,

18 "a great deal more than science".

19 Adam Bid, protagonista istoimenog romana, na početku simbolizuje razum lišen saosećanja. Kroz poteškoće kroz koje prolazi on sazreva, tako da izrasta u tip junaka karakterističan za opus Džordž Eliot. Kroz potpuno različita iskustva sa Heti Sorel (Hetty Sorrel) i Dajnom Moris (Dinah Morris), Adam uči kako da pronikne u motive tuđih postupaka i nade razumevanje i za one čija dela ne odobrava.

20 "dehumanizing effects of any systematic rational thought".

poput likova Džordž Eliot, često dolaze u sukob sa ograničenjima koja im nameće društvo. Dok njegovi likovi uglavnom umiru, protagonisti romana Džordž Eliot se odriču ličnih ambicija i prilagođavaju se društvu (Wilkes, 2013: 254). U takvom razrešenju zapleta primetan je uticaj realizma, koji propagira stav da se pojedinac mora uklopiti u društvo. Kako primećuje Linda Šajrs (Linda Shires), „greške“ likova u realističkom romanu pripisuju se nezrelosti. Klasičan zaplet podrazumeva vraćanje likova na „pravi“ put, a „pravilno“ sazrevanje je preduslov za uklapanje u viktorijsko buržoasko društvo (Shires, 2003: 66). Integrisanje u društvo ponekad nastupa prekasno, kao npr. u slučaju Megi Taliver. Iako se Megi kaje zbog toga što je bila sebična i pokušava da se iskupi, oproštaj dobija prekasno i život završava tragično.

Poznato je da je Džordž Eliot prevodila dela nemačkih filozofa Ludviga Fojerba-ha (Ludwig Feuerbach) i Fridriha Štrausa (David Friedrich Strauss), ali i da je pročitala skoro sva Geteova dela. Spisateljica je nekoliko meseci provela u Nemačkoj sa svojim partnerom Džordžom Henrijem Luisom (George Henry Lewis), koji je prikupljao građu za biografiju čuvenog nemačkog pisca. Eliot je objavila esej o čuvenom Geteovom liku – „Moral Vilhelma Majstera“ (“The morality of Wilhelm Meister”, 1855). Matilda Blajnd (Mathilde Blind) u karakterizaciji likova kod Džordž Eliot vidi uticaj Getea. Na početku romana njeni likovi su idealisti koji streme ka ostvarivanju izuzetnih ciljeva i prevazilaženju okvira malograđanske sredine. Jedan takav lik je Megi Taliver, koju Blajnd opisuje kao otelotvorenje Geteove problematične prirode. Megi je lik koji je strastven i koji karakteriše bujna, neobuzdana priroda. Njoj, kao i Vilu Ladislavu (Will Ladislaw), nedostaje usmerenje energije, koja bez jasne vizije nekontrolisano luta od jedne do druge krajnosti (Blind, 2014: 113). Pozitivistički idealizam kojem Eliot stremi u svojim zrelim romanima sastoji se u spoznaji likova da se život sastoji od odricanja i aktivnosti. Moralno zrela osoba prihvata da postoje okolnosti koje su u suprotnosti sa njegovim/njenim željama i koje se ne mogu promeniti (Ermarth, 1985: 26). Za Eliot, sloboda podrazumeva svest da je kontekst pojedinca uslovljen spoljašnjim okolnostima (Gatens, 2013: 217).

Kada su u pitanju predstavnici engleskog romantizma, Vilks naglašava uticaj Vilijama Vordsvorta, Valtera Skota (Walter Scott) i Bajrona (George Gordon Byron). Skot je uticao na Džordž Eliot u odabiru teme. Eliot je od njega preuzela ideju da u središte svog opusa stavi obične ljude, ljude čije iskustvo često uopšte nije bilo prepoznato, a neretko je prikaz običnih ljudi bio sentimentalna i melodramatičan. Kako navodi Nensi Henri (Nancy Henry), Eliot je prilagodila koncept istorijskog romana Valtera Skota. Autorka je pisanju romana pristupala ozbiljno, te je temeljno prikupljala građu (Henry, 2008: 37) kako bi što vernije predstavila određeni trenutak u istoriji. Novina je, kako ističe Čapman, u tome što je Eliot nastojala da problematizuje mesto pojedinca u istoriji (Chapman, 1968: 290). Ako govorimo o Bajronu, Vilks tvrdi da su protagonisti Džordž Eliot sušta suprotnost klasičnom bajronovskom junaku. Dominatne osobine bajronovskog junaka su tajanstvenost, harizmatičnost, razočaranje, nemir i strastvena priroda. Iako Vilks primećuje kontrast između junaka bajronovskog tipa i junaka Džordž Eliot (Wilkes, 2013: 253), nameće se zaključak da mnogi likovi u opusu spisateljice (uzmimo kao primer Megi Taliver ili

Vila Ladislava) na početku romana poseduju gotovo sve osobine karakteristične za Bajronove likove. Implikacija je da, iako su i likovi spisateljice izraziti individualisti, ona u toj idealističkoj prirodi uočava izvesnu sebičnost i smatra da pojedinac mora da shvati koliko je mali i beznačajan, ali i da ne može sebe da posmatra izolovano od društva – kao deo društva mora da prihvati svoju društvenu odgovornost i da dela u skladu sa tim. Drugim rečima, na početku moralnog sazrevanja kod likova Džordž Eliot dominantna je želja svojstvena romantizmu. Kako proces sazrevanja odmiče, dolazi do sjedinjavanja „želje i poslušnosti“ (Mann, 1980: 685),²¹ te i u tom pogledu intencija Eliot ne predstavlja nameru suprotnu nameri romantičara, već nadgradnju i redefinisanje te namere.

3.1. Džordž Eliot i Vilijam Vordsvort

Dušan Puhalo opisuje Vordsvorta kao „izrazito romantičnog pesnika“ (2003: 189), zato što za predmet svog stvaralaštva bira samo ono što najbolje poznaje – ruralni predeo Engleske. U predgovoru *Lirskih balada* (*Lyrical Ballads*), koji se smatra manifestom romantizma, Vordsvort piše o svojoj nameri da prikaže događaje iz običnog svakodnevnog života, i to prostim, narodnim govorom, govorom koji ti ljudi zaista koriste. Vordsvort je verovao da su „prosti ljudi bliži prirodi, naročito kad su u stanju živog uzbuđenja (in a state of vivid excitement)“ (Puhalo, 2003: 175). Međutim, treba napomenuti da u pogledu teme i fokusa romantičari nisu bili jedinstveni. Iako se može reći da obični ljudi nisu bili u središtu pažnje svih važnijih predstavnika romantizma (kao što je to slučaj kod Vordsvorta), prost narod je dobio mesto u njihovom stvaralaštvu zbog odnosa sela i prirode, koja je za romantičare bila glavni izvor inspiracije. Slično Vordsvortu, Eliot je isključivo opisivala život u provinciji i na selu. Kako život u gradu nije najbolje poznavala, nije se usuđivala da grad postane središte zbivanja u njenim romanima. Eliot se trudila da verno prikaže život običnih ljudi, ne prepuštajući se impulsu da njihov prikaz postane senzacionalistički, idealistički ili melodramatičan. Štaviše, ona je nastojala da uveri čitaoce da i životi tih ljudi koje svakodnevno srećemo i koje možda uopšte ne primećujemo zavređuju našu pažnju, da i u tim naizgled monotonim životima postoji potencijal za herojska dela i moralne podvige.

Pored toga što je u središtu pažnje ovih velikana engleske književnosti običan čovek, žitelj sela i provincije, postoji izvesna analogija između njih kada govorimo o odnosu prema prirodi. Eliot i Vordsvort su sa podozrenjem gledali na razvoj tehnologije, verujući da tehnološki razvoj podrazumeva oslanjanje isključivo na razum i logiku, što vodi ka mehanizaciji čoveka. Kako primećuje Vilks, odrastanje u predelu koji još nije bio mnogo izmenjen pod uticajem industrijalizacije imalo je za posledicu verovanje u pozitivan efekat prirode na ljudski um i duh (Wilks, 2013: 256). Vordsvort je smatrao da je rešenje u povratku prirodi, u životu na selu gde je primitivna veza sa prirodom još uvek prisutna. Ipak, treba napomenuti da, za razliku od Vordsvorta, koji je verovao da priroda predstavlja izvor utehe i moralnog preporeda

21 "desire and obedience".

(Puhalo, 2003: 250), Eliot nije smatrala da život na selu obavezno podrazumeva i visoko razvijeni osećaj za moral. Kako tvrdi Dongui He (Donghui He), Eliot je uočavala u žiteljima sela i provincija sposobnost da se prilagode teškim uslovima života, ali i izvesnu uskogrudost. Ona je smatrala da se stanovnici ovih zajednica moraju izdignuti iznad ograničavajućeg načina života, implicirajući da je jedini pravi način za to povezivanje sa drugima (He, 2000: 45–46). Tako je npr. ruralna zajednica u romanu *Adam Bid* predstavljena kao stabilna, ali i malograđanska i konzervativna. U opisanoj sredini vrednuje se forma, a ne sadržaj. Tako je zajednica tolerantna prema brojnim manama svojih članova, ali je sa druge strane neumoljiva kad pojedinac učini nešto što se kosi sa ustanovljenim društvenim pravilima.

Oduševljenje decom u romantizmu bilo je povezano sa slavljenjem prirode i „prirodnog stanja čoveka“. Dete je, ističe Vilks, postalo sinonim za nadu romantičara da sve one vrednosti koje su oni smatrali bitnim nisu bespovratno izgubljene. Dete je simbolizovalo nevinost, ali su romantičari takođe smatrali da ono poseduje sposobnost percepcije i iskonsku vezu sa prirodom (Wilkes, 2013: 251). U kontekstu veličanja deteta treba pomenuti možda najčuveniji stih Vilijama Vordsvorta – „dete je otac čoveka“ (“the child is father of the man”) (citirano u Wierda Rowland, 2012: 25). Romantičari su smatrali da detinjstvo predstavlja „čovekovo ‘prirodno’ stanje zbog toga što su u tom periodu mašta i osećajnost najjači i najčistiji“ (Puhalo, 2003: 172). Jedna od implikacija *Vodenice na Flosi* je da doživljaji iz detinjstva imaju presudan značaj za formiranje ličnosti. Odnos Megi i Toma prikazan je od najranijeg doba, što olakšava razumevanje njihovog kompleksnog odnosa i kad odrastu. Kao dominantnu osobinu deteta, Virda Rouland navodi njegovu prirodnu subjektivnost (Wierda Rowland, 2012: 26). Iako je Eliot težila objektivnom, nepristrasnom predstavljanju stvarnosti, neosporno je da njeni romani imaju i subjektivnu dimenziju. Reprezentativni primer te dimenzije je *Vodenica na Flosi*, naročito deo romana koji opisuje Megino i Tomovo detinjstvo. Čitajući o prvim zajedničkim trenucima Megi i Toma Talivera, čitalac spoznaje Megin unutrašnji svet, što omogućava razumevanje njenih motiva i postupaka u odrasloj dobi.

Još jedna paralela između Vordsvorta i Eliot vezana je za moć sećanja. Moć sećanja je, kako tvrdi Vilks, centralni motiv Vordsvortove poezije. Dok za njega sećanje ima isceliteljsku moć (Wilkes, 2013: 251), Džordž Eliot smatra da sećanja, baš kao naši bližnji i društvo u kojem odrastamo i živimo, čine sastavni, neodvojivi deo našeg identiteta. Negiranje važnosti prošlosti vodi ka destrukciji. Budućnost pojedinca zavisi od njegove/njene prošlosti, te kod Eliot nema jasnih granica između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Tako je sećanje na prošlost ono što Megi ne dozvoljava da poklekne i prihvati Stivenovu bračnu ponudu. Iako je zapravo ništa ne obavezuje da poslušava brata, sećanje na detinjstvo i trenutke koje je provela sa Tomom predstavlja neodvojivi deo njene ličnosti. Ona oseća da bi odluka koja bi se kosila sa voljom brata predstavljala izdaju, jer „ako nas prošlost ne veže, gde je onda dužnost“ (Eliot, 1964: 534). I Vordsvort i Eliot sa strepnjom su se odnosili prema promenama u načinu života koje su obeležile period nakon industrijske revolucije. Za njih je karakteristična nostalgija prema prošlom, preindustrijskom dobu, kada je društvo

bilo stabilnije i koherentnije. Vrednosti koje je promovisala harmonična zajednica iz prošlosti vodile su, tvrdi Hanlon, ka zajedništvu i razvijanju saosećanja među članovima zajednice. Sa promenom društvenih okolnosti, zajednica se menja i gubi na stabilnosti (Hanlon, 1983: 311), zbog čega se pojedinac okreće prošlosti i u njoj traži putokaz. Seoska idila, koja je simbolizovala stabilnost i kontinuitet, trebalo je da posluži kao alternativa anksioznosti nastaloj usled industrijalizacije i urbanizacije.

4. Zaključak

Cilj ovog rada nije da Džordž Eliot predstavi kao izrazito realističku ili romantičnu spisateljicu, već da kroz komparativno pojašnjavanje realističkih i romantičnih elemenata njenog književnog stvaralaštva ukaže na neospornu i prepoznatljivu „intelektualnu nezavisnost i duboko inovativni karakter njene misli“ (Gatens, 2013: 31).²² Eliot je nadasve autentična, originalna i u odabiru teme i u njenoj obradi. Ako je u fokusu realističkog romana društvo, a u središtu romantične književnosti pojedinac, slobodno možemo reći da je u centru pažnje Džordž Eliot odnos pojedinca i društva. Spisateljica nije volela da svoje protagoniste naziva herojima jer je heroje povezivala sa sebičnim impulsima. Za nju je preduslov moralnog sazrevanja bilo prevazilaženje egoizma kroz povezivanje sa drugima. Ipak, na početku romana njeni „junaci“ podsećaju na klasične romantične likove. Oni su u stalnom sukobu sa društvom i njegovim pravilima i ograničenjima. Slično kao kod Bajrona, likovi Džordž Eliot su idealisti koji od društva očekuju više nego što ono može da ponudi. Međutim, likovi Eliot se uglavnom „vraćaju na pravi put“ i postižu neku vrstu sporazuma sa društvom.

Iako je cilj Džordž Eliot bio objektivno, nepristrasno predstavljanje stvarnosti, ona je bila svesna da je neposredovano iskustvo nedostižan ideal. Umetnički koncept ove spisateljice može se definisati kao samosvesni, psihološki i moralni realizam sabrojnim romantičnim elementima. Ako su realisti insistirali na razumu i objektivnosti, a romantičari na osećanjima i subjektivnosti, Eliot je opet negde između te dve krajnosti. Ona je verovala da intelekt i osećanja nisu zasebne sposobnosti. Da bi književnost ostvarila svoju moralnu funkciju, neophodno je ostvarivanje racionalnih, imaginativnih i saosećajnih potencijala. Pored toga, Eliot se u svojim delima ne zadržava samo na spoljašnjem, onom što je vidljivo golim okom, već pravi zaokret ka unutrašnjem. Zadirući u motive i ideje likova, ona utire put modernistima.

Od francuskih romantičara primetan je uticaj koji je na spisateljicu ostvario Žan-Žak Ruso, dok se među nemačkim romantičarima ističu Fridrih Šiler i Wolfgang Gete. Od predstavnika engleskog romantizma treba pomenuti Valtera Skota i Džordža Gordona Bajrona, ali je neosporno najveći uticaj na književno stvaralaštvo Džordž Eliot izvršio Vilijam Vordsvort. Dela oba pisca utemeljena su u konzervativnoj ideologiji. Vordsvort je, kao i Eliot, pisao o onome što je najbolje poznao – o životu na selu. U središtu njegove poezije su obični ljudi. Zajednička

²² “intellectual independence and the profoundly innovative character of her thought”.

im je i nostalgija prema prošlom, predindustrijskom dobu. I Vordsvort i Eliot su strepeli od negativnih uticaja razvoja tehnologije i isključivog oslanjanja na razum i logiku. Pored toga, postoji i analogija u pogledu veličanja deteta, koje je za njih predstavljalo otelotvorenje prirodnog stanja čoveka. Moć sećanja, centralni motiv Vordsvortove poezije, zauzima važno mesto i u delu Džordž Eliot. Za nju se pojedinac ne može posmatrati izolovano od negove/njene prošlosti, bližnjih i zajednice u kojoj živi. Negiranje veza sa okolinom bi vodilo ka dehumanizaciji i destrukciji. Implikacija je da svako mora da teži bliskosti, povezivanju sa drugima, jer je jedino izlazak iz okvira ličnog put ka razvijanju saosećanja.

Literatura

- Blind, M. (2014). *George Eliot*. Portland: The Floating Press.
- Chapman, R. (1968). *The Victorian Debate: English Literature and Society 1823–1901*. London: Trinity Press.
- Dolin, T. (2005). *Authors in Context: George Eliot*. Oxford: Oxford UP.
- Eliot, G. (1856). The natural history of German life. *Westminster Review*, LXVI, 51–79.
- Eliot, G. (1963). *Essays of George Eliot* (T. Pinney, Ed.). New York: Columbia UP.
- Eliot, G. (1985). *Selections from George Eliot's Letters* (G. S. Haight, Ed.). London: Yale UP.
- Ermarth, E. (1985). George Eliot's conception of sympathy. *Nineteenth-Century Fiction*, 40(1), 23–42.
- Epstein Nord, D. (2018). George Eliot and John Everett Millais: The ethics and aesthetics of Realism. *Victorian Studies*, 60(3), 361–389.
- Gatens, M. (2013). Philosophy. In M. Harris (Ed.), *George Eliot in Context* (pp. 214–222). Cambridge: Cambridge UP.
- Greiner, R. (2009). Adam Smith, George Eliot and the realist novel. *Narrative*, 17(3), 299–311.
- Greiner, R. (2012). *Sympathetic Realism in Nineteenth-Century British Fiction*. Baltimore: The Johns Hopkins UP.
- Hanlon, B. L. (1983). *Supporting characters and rural communities in the novels of George Eliot and Thomas Hardy* (unpublished doctoral dissertation). The Ohio State University, Columbus.
- He, D. (2000). *Reconstructions of the rural homeland in novels by Thomas Hardy, Shen Congwen, and Mo Yan* (unpublished doctoral dissertation). British Columbia University, Vancouver.
- Henry, N. (2008). *The Cambridge Introduction to George Eliot*. Cambridge: Cambridge UP.
- Levine, G. (1969). Determinism and responsibility in the works of George Eliot. In S. Kumar (Ed.), *British Victorian Literature: Recent Reevaluations* (pp. 215–242). New York: New York UP.
- Levine, G. (1983). *The Realistic Imagination: English Fiction from Frankenstein to Lady Chatterly*. Chicago: Chicago UP.
- Levine, G. (2001). *The Cambridge Companion to George Eliot*. Cambridge: Cambridge UP.
- Levine, G. (2008). *Realism, Ethics and Secularism: Essays on Victorian Literature and Science*. Cambridge: Cambridge UP.

- Mann, K. (1980). George Eliot and Wordsworth: The power of sound and the power of mind. *Studies in English Literature, 1500–1900*, 20(4), 675–694.
- Parveen, R. (2018). George Eliot's realistic representation of life in Adam Bede. *Phenomenal Literature*, 3(1), 162–172.
- Puhalo, D. (2003). *Istorija engleske književnosti XVIII veka i romantizma (1700–1832)* (7. izd.). Beograd: Trebnik.
- Pyle, F. (1993). A novel sympathy: The imagination of community in George Eliot. *NOVEL: A Forum on Fiction*, 27(1), 5–23.
- Shires, L. (2003). The aesthetics of the Victorian novel: Form, subjectivity, ideology. In D. Deirdre (Ed.), *The Cambridge Companion to the Victorian Novel* (pp. 61–76). Cambridge: Cambridge UP.
- Smith, A. (2002). *The Theory of Moral Sentiments* (R. Haakonssen, Ed.). Cambridge: Cambridge UP.
- Wierda Rowland, A. (2012). *Romanticism and Childhood: The Infantilization of British Literary Culture*. Cambridge: Cambridge UP.
- Wilkes, J. (2013). Romanticism. In M. Harris (Ed.), *George Eliot in Context* (pp. 248–255). Cambridge: Cambridge UP.
- Елиот, Џ. (1957). *Адам Бид* (Ч. Петровић, прев.). Београд: Издавачко предузеће „Рад“.
- [Eliot, Dž. (1957). *Adam Bid* (Č. Petrović, prev.). Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“]
- Елиот, Џ. (1964). *Воденица на Флоси* (А. Николић, прев.). Београд: Народна књига.
- [Eliot, Dž. (1964). *Vodeniца na Flosi* (A. Nikolić, prev.). Beograd: Narodna knjiga]

Nataša V. Ninčetiović

Summary

GEORGE ELIOT BETWEEN REALISM AND ROMANTICISM

The starting point of this research is the hypothesis that the artistic concept of George Eliot, although realistic in its essence, contains numerous characteristics of Romanticism. Relying on the claims of the writer herself, as well as on the attitudes of critics such as George Levine, the first part of the article explains all the characteristics of Eliot's oeuvre that are realistic. The realism of George Eliot is self-conscious, psychological and moral. Although the aim of realists was to depict reality objectively and impartially, most of the writers were aware that such an ideal was unattainable. Eliot claimed that for the very reason that unmediated representation of reality was impossible, it should be the highest ethical imperative of a novelist. The purpose of this article is to demonstrate that, apart from Realism, Romanticism had a significant impact on the literary creation of George Eliot. Speaking of French Romanticism, the most noticeable influence is that of Jean-Jacques Rousseau, whereas the German Romanticists Eliot held in high esteem were Friedrich Schiller and Johann Wolfgang von Goethe. As far as

English Romanticists are concerned, Walter Scott and George Gordon Byron had some impact on Eliot. Still, the Romanticist who profoundly influenced Eliot's concept of art is William Wordsworth. By means of clarifying the parallels between George Eliot and Wordsworth, we come to the conclusion that Eliot's fiction is original and cannot be characterised as thoroughly realistic. As her oeuvre marks a shift towards the interior life of characters, the implication is that it is partly subjective. Similarly to Wordsworth, Eliot was nostalgic for the past, pre-industrial period, when the community was more stable. Moreover, there is an analogy when it comes to attitude towards memory, as well as glorification of the child as an embodiment of the natural condition of man.

Key words:

George Eliot, literary method, Realism, Romanticism, William Wordsworth

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.16>
821.111.09-31 Џојс Џ.

Хронотоп града у Џојсовом роману *Портрет уметника у младости*

Биљана Р. Влашковић Илић*

Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, Катедра за енглески језик и књижевност

Кључне речи:

Бахтин
хронотоп
Џојс
Даблин
град
егзил
уметност
религија
политика

Апстракт

Рад приступа Џојсовом Даблину из романа *Портрет уметника у младости* као неопходном позадинском фиктивном лику који утиче на развој младог Џојса и Стивена Дедалуса својом комплексношћу, бурном историјом, религијским и политичким превирањима. Културолошки и контекстуални приступ омогућава откривање веза између аутобиографског и фиктивног Даблина, те појашњава однос између религије, политике и уметности у Ирској с краја деветнаестог века. Циљ анализе је да појасни да ли је на Дедалусов избор да напусти родну земљу како би остварио свој уметнички потенцијал утицала растрзаност самог града између католичанства и протестантизма, уметности и традиције, национализма и егзила. У ту сврху као методолошко полазиште у раду се користе Бахтинова разматрања о хронотопу као формално-садржајној категорији књижевности, у којој се „просторна и временска обележја [сливају] у осмишљену и конкретну целину“. Даблин из *Портрета* се овде посматра као доминантни/оквирни хронотоп који уобличава сиже, али и као дијалогски хронотоп који утиче на критичне и одлучујуће тренутке у развоју Стивена Дедалуса као уметника. (примљено: 29. октобра 2021; прихваћено: 25. јануара 2022)

1. Увод

Четири града која су, сваки у своје време и на јединствени начин, утицала на живот и дело Џејмса Џојса – Даблин, Трст, Париз и Цирих – имала су значајнију улогу за развој његовог уметничког духа од пуког места за живот. Ипак, несумњиво је да је Даблин имао посебно место у Џојсовом срцу. Познато је да је Џојс придавао велики, чак „мистични“ значај свом датуму рођења и да је изричито захтевао од свог издавача да Уликс буде објављен на његов четрдесети рођендан (Bulson, 2006: 1). По тајанствености и комплексности ништа мање значајан за њега није био ни његов родни град. Језичка, религијска и политичка подељеност Даблина описана у *Портрету* упућује на Бахтинову тезу да су живот и роман по својој природи дијалогски (Bužinjska/Markovski, 2009: 165), те да „књижевно дело није затворена и аутономна творевина“ (Bužinjska/Markovski, 2009: 180) већ да зависи од других дела и да се његов смисао (који никада није коначан) одређује у односу на „смислове“ других дела¹. Као што објекат/текст не постоји самостално, тако не постоји самостално ни субјекат/човек: према Бахтиновом дијалогском принципу, „човек дефинише сам себе уз помоћ другог човека“ (Bužinjska/Markovski, 2009: 176), и постоји „само онолико колико неко други о [њему] говори“ (Bužinjska/Markovski, 2009: 175). У Џојсовом *Портрету*, бахтиновска дијалогичност уочава се на два плана. Најпре, на плану успостављања језичког, религијског и политичког идентитета, Стивен Дедалус себе успева да дефинише тек у односу на оног другог/оно друго, тако што свој приучени енглески језик пореди са енглеским којим је говорио Бен Џонсон, или тако што покушава да суморну католичку визију света замени уметничком, или пак тако што се присећа „јадног“ Чарлса Парнела и сећање на његову смрт супротставља унионистима. Друго, на плану аутобиографског, Џојс оправдава Бахтинову тврдњу да аутор свом лицу „дозвољава идеолошку независност која [...] изнутра разбија надрећену свест ауторског Ја“ (Bužinjska/Markovski, 2009: 177), а све како би на себе могао да „гледа очима другог“ (Bužinjska/Markovski, 2009: 178). На оба ова плана, Стивен Дедалус и Џејмс Џојс дефинишу сопствени идентитет позивајући се на оно што је друго и у том дијалогу са другим осветљавају и културни контекст коме припадају. У позадини њихове потраге за идентитетом налази се хронотоп града, у којем се време „згушњава, стеже, постаје уметнички видљиво“, док се простор „напиње, увлачи се у кретање времена, сижеа, историје“ (Bahtin, 1989: 194). Као такав, Даблин у *Портрету* има велики сижејни потенцијал јер се време и простор у њему претплићу тако да јасно одражавају владајуће идеологије с краја деветнаестог века у Ирској, док истовремено утичу на развој главног лика који је и сам „суштински хронотопичан“ јер га хронотоп града, као формално-садржајна категорија романа, у знатној мери одређује (Bahtin, 1989: 194). Ово даље значи да се „анализа хронотопа тиче и анализе начина на који се у датом наративу третирају проблеми човеко-

1 „Не постоји изолован исказ. Он увек садржи исказе који му претходе, као и оне који после њега долазе. Ниједан није ни први ни последњи. Исказ је само карика у ланцу и не може се проучавати одвојено од њега“ (цитирано према Bužinjska/Markovski, 2009: 173).

вог идентитета“ (Алексић, 2019: 44): развој уметничког идентитета у *Портрету* је централна тема која се обрађује на основу присећања одређених епизода из живота Стивена Дедалуса, које су ситуиране у простору и времену Даблина као седишта радње, односно оквирног хронотопа. Сама *просторност* Даблина обухвата како његову географску локацију и изглед, тако и „околности свакодневног живота људи који га насељавају, послове, обичаје, навике“, али и „временски период у којем се одвија радња, јер време у историјском смислу битно одређује животну супстанцу сваког простора“ (Алексић, 2019: 47). Бахтиновско „згушњавање времена“² односи се на читав склоп различитих међуодноса у које ступају наведене категорије и заједно чине доминантни хронотоп књижевног дела који формира сиже и уобличује/дефинише жанр *Портрета*, који је најчешће препознат као *künstlerroman*, али се неретко назива и фиктивном аутобиографијом, биографском фикцијом и историјском фикцијом, управо због сложености доминантног хронотопа.

Конструкција хронотопа, односно одређеног фиктивног света, постаје примарна компонента наратива, битнија од приказаних догађаја и чинова говора у роману (в. Bemong/Borghart, 2010: 4) јер се они тумаче у односу на хронотоп и тек заједно са њим имају смисла. Како наводе Бемонг и Боргхарт (Bemong/Borghart, 2010: 5), Бахтинов опис времена које се згушњава и простора који се напиње најчувенији је опис термина „хронотоп“, али он не представља „дефинитивну дефиницију“ термина јер она и не постоји, због чега је сам концепт често био изложен критици, док су и критичари који су користили хронотоп као полазну тачку за анализу књижевних текстова тај термин користили на различите начине. Тако се у књижевној критици појављују увек нови хронотопи: хронотопи целих жанрова, мотивски и генерички хронотопи, основни и гранични, мали и велики, микро, локални и случајни, хронотопски мотиви, итд. Чак и сам Бахтин у есеју „Облици времена и хронотопа у роману“ (*Огледи из историјске поетике*) на неким местима користи речи „хронотоп“ и „мотив“ као синониме (в. Bemong/Borghart, 2010: 6). Барт Кеунен (Bart Keunen) је систематски поделио генеричке хронотопе на апстрактне категорије. Његова подела илуструје неухватљивост овог термина, који не само да измиче коначном дефинисању већ се може применити у ширем смислу на безмало сваки „кутак“ у роману³. Кеунен дели „времепростор-хронотопе“ на два типа у зависности од „временског развоја у апстрактном тоталитету фиктивног света“ (Bemong/Borghart, 2010: 7). Први тип је *телеолошки* или *монолошки хронотоп* који налазимо у традиционалним нарацијама где се заплет креће ка коначном расплету, а радња заснива на смени „хронотопа равнотеже и сукоба“. На основу тога где се унутар нарације налази сукоб или конфликт, Кеунен издваја три подгрупе хронотопа: *хронотоп мисије* (типичан за авантуристички роман и бајке), *хронотоп регенерације* (на пример у готском роману или популарним романсама) и *хронотоп деградиције* (где сам

2 Времена као водеће категорије у књижевности (в. Алексић, 2019: 44, 47).

3 Хану Риконен (Hannu Riikonen), на пример, наводи да Џојс, нарочито у раним радовима, користи сетове малих хронотопа попут врата, прага, ходника, степеништа и прозора. Види Riikonen, 2001.

конфликт остаје неразрешен, као у неким Шекспировим трагедијама). Други тип хронотопа, *дијалогски хронотоп*, карактеристичан је за модерни роман попут *Портрета уметника у младости*:

[Овде] наратив није усмерен ка крајњем моменту, ка „телосу“, већ се састоји од мреже конфликтних ситуација и раскрсница које међусобно комуницирају – отуда назив „дијалогски“. Овде су хронотопи конфликта на првом месту психолошки по природи, и за разлику од традиционалних наратива који иду ка телосу, овде се иде ка „Каиросу“: критичким, одлучујућим тренуцима који су карактеристични за модерни роман од деветнаестог века. (Bemong/Borghart, 2010: 7–8)

Стога се и у нашем тумачењу Даблин сагледава и као доминантни/оквирни хронотоп и као дијалогски хронотоп у Кеуненовом смислу.

2. Паклени Даблин у *Портрету уметника у младости*

Даблин је у Џојсу изазивао сложена и најчешће негативна осећања. Када је почео да пише кратке приче за један часопис, будућој збирци дао је наслов *Даблинци* како би „оголио душу оне хемиплегије или парализе коју многи сматрају градом“⁴ (Ellmann, 1982: 163). У писму Гранту Ричардсу (Grant Richards), Џојс открива да је намеравао да испише поглавље о моралној историји Ирске, те да је за седиште радње изабрао Даблин јер је тај град за њега „центар парализе“ (Ellmann, 1975: 83). Џојсов блиски пријатељ, Френк Баџен (Frank Budgen), са којим је провео многе сате у шетњи Цирихом током 1918. и 1919. године, присећа се у својој студији о Уликсу пишчеве жеље да у овом епохалном делу „створи толико комплексну слику Даблина да би град једног дана, ако би изненада нестао са земље, могао према [овој] књизи да се реконструише“ (Budgen, 1989: 69). Иако је у питању сугестивна анегдота, многи критичари су искористили Баџеново присећање како би објаснили значај симболике града у Уликсу. Тако је према Ч. Х. Пику (C. H. Peake) Уликс „роман у којем је град представљен као моћна, чак доминантна сила која утиче на радњу – као непријатељски настројено биће против којег се двојица протагониста надмећу“ (цитирано према Brooker, 2004: 75). Енда Дафи (Enda Duffy), пак, види Уликсов Даблин као фукоовску хетеротопију јер је Даблин као „колонијална престоница оно „друго место“ у односу на империјални метрополис“ (Duffy, 2000: 51). Дафијево постколонијално читање романа сагледава град као „територијални императив који национализам захтева“ (Duffy, 2000: 37), а коме се у роману покушава умаћи. Међутим, иако на крају *Портрета* Стивен Дедалус усхићено најављује свој одлазак из Даблина, он не успева сасвим да побегне и у Уликсу га опет затичемо у истом граду, у који је морао да се врати због смрти мајке. Стивен је у Уликсу и даље млади уметник, али неостварен, разочаран и приморан да се врати граду

4 Сви преводи са енглеског на српски језик су преводи ауторке рада.

за који верује да баца мреже на душу човека како би је задржао да не узлети (Џојс, 2004: 203). Стога је Уликсов Даблин исти онај Даблин из *Портрета*, премда је у Уликсу доминантнији, кошмарнији и „гласнији“, док у *Портрету* попут Дикенсовог Духа будућих Божића стоји нем и невидљивом руком спроводи Стивена кроз различите формативне иницијације: политичку, религијску, сексуалну, уметничку.

Као што је типично за модернистички роман, *Портрет* представља мозаик недоречених мисли и ситуација, чије значење зависи искључиво од читаоца, који мора да попуни празнине својим искуством, жељама, страховима, и слично. Занимљиво је да је ослањање модернистичког романа на читаоца који има обавезу да нађе везу између наизглед неповезаних епизода и мисли заправо постмодернистичког карактера: уместо једног, коначног значења текста, суочени смо са мноштвом значења или „смилова“, тако да смисао сам по себи не постоји, како је писао Бахтин⁵, односно према Гадамеру, „Ниједна реч није последња, исто као што не постоји ни прва реч“ (Буџинска/Markovski, 2009: 174). Конвенционални наративни приступ уступа место фрагментарној нарацији у *Портрету*, која је још израженија у Уликсу, делу које је одличан пример преласка са модернизма на постмодернизам (в. Fagnoli/Gillespie, 2006: 16).

Радња романа прати Стивеново одрастање, од раног детињства до његових универзитетских дана када одлучује да напусти Даблин. Будући да се радња умногоме поклапа са детаљима из Џојсовог живота (банкрот његове породице, школовање у Клонгоус Вуд колеџу, Белведеру и на Универзитету у Даблину), тешко је одолети аутобиографском приступу приликом тумачења текста, али како Фаргноли и Гилеспи упозоравају (Fagnoli/Gillespie, 2006: 5), била би озбиљна грешка читати овај роман (али и Уликс) као да је у питању верни приказ Џојсовог живота. Док излаже колеги постулате своје естетске теорије, и сам Стивен тврди да „[у]метник као Бог творац остаје у свом делу или поред, или иза, или изнад њега, невидљив, оплемењен толико да више не постоји, равнодушан, и обрезаује нокте“ (Џојс, 2004: 215). Ако је Џојсов живот „приказан“ у *Портрету*, онда је то „живот пречишћен у људској машти и поново пројциран из ње“ (Џојс, 2004: 215), о чему сведочи и пун наслов романа (*A Portrait of the Artist as a Young Man*), чији неодређени члан уз реч „портрет“ упућује на то да се ради о једном могућем портрету датог уметника. Како пише Бахтин у делу *Аутор и јунак у естетској активности*, аутор реагује на јунака као што и јунак реагује на аутора: дајући нам поједине јунакове поступке, аутор гради јунакову целину, која је кључна (в. Bahtin, 1991: 5–6). Сам јунак открива у том процесу „много гримаса, случајних маски, лажних гестова, неочекиваних поступака [...] у зависности од [...] случајних емоционално-вољних реакција, ауторових душевних каприца, кроз чији хаос он мора да се пробија до свог истинског вредносног настајања, док се на крају његов лик не сложи у чврсту нужну целину“ (Bahtin, 1991: 6–7).

5 „[С]мисао текста – како пише Бахтин – „служи [...] искључиво смисловима који су се срели и међусобно суочили“ и резултат је сучељавања снага (=смилова)“. (Буџинска/Markovski, 2009: 174)

Уметник се бори са самим собом док ствара „одређен и чврст лик јунака“, али када једном створи ту целину, аутор је „читав у створеном продукту, остаје му само да укаже на своје дело“, где ћемо га једино и тражити (Bahtin, 1991: 7–8). Премда је често уобичајено трагати за подударанем чињеница из живота аутора и јунака, Бахтин напомиње да тиме „запостављамо целину јунака и целину аутора“ (1991: 10), јер су у питању две различите целине, иако је једна проистекла из друге. *Аутор-творца* је тај који јунака облачи у ново тело, тако да се јунак рађа као нови човек „на новој равни живота“; *аутор-човек*, са друге стране, брижљиво уклања себе из јунаковог животног поља и чисти читаво животно поље за јунака и његово постојање (Bahtin, 1991: 15). Дакле, иако поређење ауторове и јунакове биографије може бити итекако продуктивно, Бахтин сматра да због пуког поређења биографских чињеница долази до мешања аутора-творца и аутора-човека (в. 1991: 11), а самим тим и до неразумевања целине јунака, који постаје независан од аутора-творца у завршеном делу. Другим речима, након што је јунаку обезбедио целину, аутор-творца постаје аутор-човек, такође независан од свог дела. Међутим, уклонити аутора из текста (као што је саветовао Ролан Барт⁶, а за њим и Фуко) у случају *Портрета* је мач са две оштрице: с једне стране, аутора не треба сматрати за гаранта исправности тумачења јер је, како смо навели, читалац прави творца књижевног текста док аутор остаје „иза“ истог, али са друге стране, аутора не треба у потпуности елиминисати, будући да паралеле између Џојсовог и Стивеновог Даблина омогућавају културолошки приступ овом књижевном тексту као друштвено детерминисаном и тиме ближе објашњавају улогу хронотопа града у роману.

Развојни пут Стивена Дедалуса испраћен је усложњавањем језичког израза од периода његовог детињства, када наратор користи језик који је примењен да искаже детиње мисли, све до његовог сазревања као младог уметника и интимног исповедања у виду дневничких записа⁷. Један од њих је нарочито упечатљив јер открива да је Стивен пронашао и узрок и лек за клаустрофобију сопствених мисли: „21. марта, ноћу. Слободан. Слободне душе и слободне маште. Нека мртви покопају мртве! Да! И нека се мртви венчавају са мртвима“ (Џојс, 2004: 250). Стивенове речи имплицирају да је бекство из Даблина и одрицање националистичких идеала и традиције једини начин да буде слободан. Као што раније напомиње у разговору са Кренлијем, он се више не плаши да буде сам, да напусти оно што мора напустити (Џојс, 2004: 249): „Нећу служити

6 Неопходно је напоменути да Ролан Барт у тексту *Смрт аутора* симболички „убија“ аутора само како би омогућио различите интерпретације текстова, а да оне не буду искључиво везане за „ауторску интенцију“. Међутим, како пише Ана Буџињска (Bužinjska/Markovski, 2009: 377, в. 347), „он ће ући у историју као неко ко је наговарао на убијање писаца – на ту куриозитетну бесмислицу можемо наићи чак и данас“.

7 Фаргноли и Гилеспи (Fagnoli/Gillespie, 2006: 137) истичу две кључне карактеристике нарације у роману: „Глас који препричава искуства Стивена Дедалуса, иако није заиста глас Стивенове свести, све време је веома свестан Стивенових осећања. Потом, тај глас износи своја мишљења користећи вокабулар који је отприлике еквивалентан ономе који би се очекивао од Стивена у датом периоду његовог живота...“.

ономе у што више не верујем, звало се то дом, моја отаџбина, или моја црква: покушаћу да се изразим у неком облику живота или уметности што слободније могу и што потпуније могу, служећи се у своју одбрану једним оружјем које себи дозвољавам – ћутањем, изгнанством и лукавством“ (Џојс, 2004: 248). До овог сазнања да живи у окружењу које гуши и спутава његов уметнички потенцијал Стивен долази након низа ситуација које обликују његов религијски, политички, сексуални и уметнички идентитет. Значајна епизода која представља политичку и религијску позадину Даблина је божићна вечера у дому Дедалуса којој Стивен први пут присуствује. Напета атмосфера за вечером у потпуности осликава дух Даблина с краја деветнаестог века. Стивенска религијска иницијација поклапа се са политичком иницијацијом током разговора који се води између одраслих – његовог оца Сајмона, њиховог породичног пријатеља господина Кејзија и гувернанте Данте. Иако су сво троје ирски националисти, убрзо постаје јасно да је Данте загрижена католикиња која подржава одлуку Католичке цркве да јавно осуди Чарлса Парнела као прељубника, док Сајмон Дедалус и Кејзи славе Парнела као човека који је био рођен да води Ирце у борби за независност, али га је у томе црква спречила. Стивенска виђење политике је типично дечије: он се присећа да му је Данте казала да је „Парнел рђав човек“: „Питао се да ли су код куће расправљали о томе. То се звало политика. То су биле две страна: Данте је била на једној страни, а његов отац и господин Кејзи били су на другој, али мајка и ујка Чарлс нису били ни на једној. Сваког дана је у новинама писало нешто о томе“ (Џојс, 2004: 17). Божићна сцена описује Даблин као средину пуну неразрешивих тензија, где се религија меша у политику и обрнуто. Док гледа свог оца како плаче за мртвим Парнелом, Стивен није сигуран којој од ирских институција би требало да се приклони: католичкој цркви за коју је реч црквених пастора последња или националистима попут Сајмона Дедалуса који сматрају да „Ирској не треба никакав Бог“ (Џојс, 2004: 39).

У националистичком заносу Сајмон узвикује да су Ирци „један несрећан народ коме су се на грбачу попели попови [...] Народ са поповима на грбачи од кога је и Бог дигао руке!“ (Џојс, 2004: 38). И поред овог строгог политичког става, Сајмон Дедалус одлучује да пошаље сина у језуитску школу, сматрајући да је то свет који му „може обезбедити добро место“ (Џојс, 2004: 72) јер „у животу нема бољих дипломата од језуита“⁸ (Џојс, 2004: 73). Међутим, Стивен је због банкрота своје породице приморан да напусти Клонгоус Вуд Колец⁹ и да неко време проведе у Блекроку, области јужно од Даблина, где је породица принуђена да се пресели. Заселак Стилорган у којем живе описан је као „раскрсница друмова“ (Џојс, 2004: 63). Овај хронотоп пута симболично представља и Стивена на

8 Конформизам у животу и образовању једна је од тема којој Џојс посвећује посебну пажњу. У контексту банкрота породице Дедалус (али и Џојсове породице) након пада Парнела, Сајмонова одлука чини се добро промишљеном јер ће Стивену осигурати посао и добра примања. Са друге стране, она открива да је Сајмон упркос својим убеђењима приморан да се приклони цркви.

9 Католичка језуитска школа за младе дечаке са интернатом, у области Килдер, на око 30 километара од Даблина.

раскрсници живота: на темпоралном плану он се креће између детињства и адолесценције, док на спацијалном плану свакодневно шетајући околином он открива друштвене и историјске прилике у Даблину које ће га касније прогањати:

Док су уморно ишли друмом или стајали у каквој прљавој гостионици поред пута, његови стари су беспрекидно говорили о проблемима који су им били на срцу, о ирској политици, о Минстеру и о легендама о њиховој породици, а Стивен је све то пожудно слушао. Речи које није разумео стално је понављао у себи, све док их не би научио напамет: и помоћу њих је назирао стварни свет око њих. Чинило му се да се ближи час кад ће и он узети учешћа у животу тога света, и он се потајно поче припремати за велику улогу која га, како је наслућивао, чека, а о чијој природи је имао само магловито предосећање. (Џојс, 2004: 63)

Иако још увек несвестан погубног утицаја који ће на њега оставити ови разговори, Стивен већ осећа нелагодност у овој средини и излаз тражи у сањарењима о „својој“ Мерцедес, као оној коју је имао Гроф од Монте Криста, али, за разлику од њега, Стивен још увек не може да побегне из свог „затвора“, већ се са породицом још једном сели, овога пута у сам Даблин, у којем постаје немиран и очајан: „Нагло бекство из удобности и сањарија у Блекроку, пролажење кроз мрачни магловити град, помисао на невеселу голу кућу у којој сада морају да живе, падали су му тешко на срце; и опет осети један наговештај, неки предосећај будућности“ (Џојс, 2004: 67). Стивен се љути због „промене судбине“, због тога што је „плен грозничавих безумних нагона“ (Џојс, 2004: 68), али користи свој бес како би изоштрио визију коју има за будућег себе. Ова визија остаје прилично магловита чак и када видимо Стивена на другој години студија у језуитском колеџу Белведер¹⁰, када се присећа догађаја из шестог разреда основне школе док му је душа „још увек била узнемирена и ојаћена суморном појавом Даблина“ (Џојс, 2004: 79). Стивен изнова осећа срам због оптужбе да у његовом писменом задатку има јереси, као и због сопственог покоравања наставнику којег убеђује у „исправно“ тумачење једне речи у есеју како би избегао казну:

Господин Тејт извуче своју утиснуту руку па отвори писмени састав.

– Овде. То о Творцу и души. Хм... Хм... Хм... Ах! без икакве могућности да му се икад приближе. То је јерес.

Стивен промрмља:

– Ја сам мислио без икакве могућности да га икада достигну.

То је било покоравање, и господин Тејт, смирен, затвори састав и пружи му га говорећи:

– О... Ах! икад достигну. То је већ нешто друго. (Џојс, 2004: 80)

¹⁰ Џојс је похађао колеџ Белведер од 1893. до 1898. године.

Стивенена потреба да се оправда због свог мишљења или начина на који је исказао своје мисли верно осликава клаустрофобичну даблинску атмосферу која гуши развој уметничког талента. Неколико дана након овог догађаја, Стивен успева да се искупи у својим очима тако што и поред претњи својих вршњака одбија да „призна“ да је Бајрон био неморални јеретик и храбро изјављује не само да је Бајрон највећи песник икада, већ и да је Тенисон за њега „само стихоклепац“ (Џојс, 2004: 81). Бајрон јеретик и Бајрон егзилант симболично предсказују Стивенену будућност као уметника који је побегао из Ирске, док његово омаловажавање Тенисона указује на Стивенену огорченост према „правом“ енглеском језику, који се умногоме разликује од енглеског који се може чути на улицама Даблина. У петом одељку романа, на Универзитетском колеџу у Даблину, Стивен осећа горчину и потиштеност док разговара са асистентом, „земљаком Бена Џонсона“ и помишља:

Језик којим је говорио био је његов пре него што је постао мој. Како различито звуче речи *дом*, *Христос*, *пиво*, *господар* са његових усана и мојих! Ја не могу да изговорим или напишем те речи без духовног немира. Његов језик, тако познат и тако стран, увек ће за мене бити један научени говор. Ја нисам саставио ни примио његове речи. Мој глас се клони од њих. Моја душа бесни у сенци његовог језика. (Џојс, 2004: 189)

У складу са Бахтиновим интересовањем за „вербално-идеолошки“ живот дате епохе [...] и књижевноисторијски процес схватан као „компликована борба култура и језика која траје читаве векове“ (Буџинска/Markovski, 2009: 170), Стивенена оптерећеност енглеским као приученим језиком одраз је његовог политичког, религијског и уметничког сазревања. Ако језици скривају у себи одређени поглед на свет, онда је и Стивенев поглед на свет одређен даблинским дијалектом енглеског језика, што је једна од ствари које он жели да се ослободи. Ово је илустровано приказом разних гласова његових вршњака, гласова које бисмо могли назвати полифонијом у бахтиновском смислу¹¹, који Стивену говоре да „пре свега буде центлмен [...] да пре свега буде добар католик [...] да буде веран својој отаџбини и да помогне подизању њеног језика и традиције“ (Џојс, 2004: 84). Стивена ће то „грактање [...] шупљих гласова“ натерати „да се у недоумици уздржи од тог бављења фантомима“ (Џојс, 2004: 85), и да нађе срећу онда када побегне од њих и повуче се у свет фантазије. Међутим, на крају другог поглавља, Даблин га још једном побеђује увлачећи га у своје мрачне блатњаве улице и мамећи га да начини свој први „смртни грех“ – да „згреши с неким од своје врсте, да присили неко друго биће да згреши с њим, и да с њим ликује у греху“ (Џојс, 2004: 100). Стивенена сексуална иницијација са даблинском прос-

11 „Полифонија дословно значи вишегласје: говори појединих ликова у роману, који се одликују различитим погледима на свет, самостално постоје, ступају међусобно у различите полемичке односе и нису подређени надређеној свести аутора [...] Појам полифоније је у тесној вези с појмом „недовршеног дијалога“ у којем никада не бива изговорена последња реч“ (Буџинска/Markovski, 2009: 173).

титутком прекретна је тачка у његовом сазревању, након које он почиње да сумња у свој одабрани позив и да преиспитује све идеале које му намећу породица, црква и отаџбина.

Стивенсена растрзаност између живота у дивљем греху, који му је донео „неки мрачни мир“ (Џојс, 2004: 104), и живота као новог префекта у колеџу конгрегације Блажене Девике Марије симболично је приказана кроз духовне вежбе у Белведеру и проповеди оца Арнала, чије речи наводе Стивена на опсесивно размишљање о природи свог греха, кривици, савести, задовољству, казни, смрти. Арналова острашћена тврдња, „О ви лицемери, О ви окречени гробови, О ви који показујете свету благо насмешено лице док је душа у вама гадна баруштина греха, шта ће бити с вама тог страшног дана?“ (Џојс, 2004: 115), као да је упућена само њему: „Свака та реч била је за њега. Против његовог греха, гадног и тајног, био је усмерен сав гнев Господњи. Проповедников нож је чепркао дубоко по његовој разоткривеној савести и он је сада осећао да му душа труне у греху“ (Џојс, 2004: 116). Осетивши се опет попут детета због повратка оца Арнала у његов живот¹², Стивена нарочито погађа и плаши очев опис пакла као тесне, мрачне и смрдљиве тамнице, обитавалишта демона и изгубљених душа (Џојс, 2004: 120), од којих је једна управо Стивенсена. Међутим, пакао је апстрактна слика нечег реалнијег – града у којем је Стивен сагрешио, града у који се такође излила сва прљавштина света (Џојс, 2004: 121), у којем невидљиви огањ вечно гори и гуши Стивенсенову душу, али и одржава оно што пали тако да се од те тескобе човек не може ослободити.

Фаргноли и Гилеспи (Fargnoli/Gillespie, 2006: 141) као примарну мотивацију за Стивенсеново покајање на крају трећег поглавља виде његов понос, због којег он умишља да је његов грех већи од туђих грехова и да су све проповедникове речи упрте против њега, а како ће се испоставити, управо ће тај понос одиграти кључну улогу у Стивенсеновој коначној одлуци да напусти будући позив свештеника и оствари се као уметник. Наиме, иако предан свом језуитском позиву и пун покајања, у наредном поглављу Стивен почиње да уочава у којој мери религија гуши уметнички порив. Стивену је забрањен било који вид духовног заноса, док сва чула мора да умртви како би поништио своју грешну прошлост (Џојс, 2004: 150). И поред сталног одрицања и непрекидних молитви, Стивен не може лако да обузда своје емоције, а нарочито гнев који је осећа због тога што мора да „слије свој живот у општи ток осталих живота“ (Џојс, 2004: 151). То је за њега „теже но ма који пост или молитва и никада није успевао да то на своје задовољство и учини, што је у његовој души, најзад, изазивало неко осећање духовне штурости и давало маха сумњама и двоумљењу. Његова душа пролазила је кроз период пустоши у коме му се чинило као да су се и сами сакраменти претворили у пресахла врела“ (Џојс, 2004: 151). Стивенсенов креативни порив јачи је од његове научене љубави према вери, те на крају поглавља

12 Отац Арнал се појављује у првом поглављу романа као Стивенсенов наставник латинског језика у Клонгоусу.

он одбија понуђени свештенички позив и с усхићењем очекује универзитетске дане: „Задовољство па понос уздизали су га као дуги спори таласи. Циљ коме је био рођен да служи, а који још није видео, повео га је да измакне неком невиђеном стазом и сада му је још једном махао и за њега тек што није почела једна нова пустоловина“ (Џојс, 2004: 164). Џојс на наредних неколико страна описује рађање уметника у Стивену, који пун наде хита ка неком гласу ван света, ван Ирске, који га дозива. Он по први пут разуме значај свог имена Дедалус и одлучује да ће попут њега „поносно стварати нешто живо, ново и узвишено и лепо, недокучиво, неуништиво“ (Џојс, 2004: 169). Његова уметничка визија доживљава врхунац у даблинском заливу, где угледа лепу непознату девојку коју поистовећује са птицом, симболом своје новостечене уметничке слободе. Њена једноставна смртна лепота, упоран бестидни поглед и незаинтересованост за обожавање у Стивеновим очима чине да он у тренутку душевне екстазе осети надоласећи креативни потенцијал и да кликтајући поздрави „долазак живота који је кликтао њему“ (Џојс, 2004: 171). Након сексуалне иницијације, Даблин Стивену обезбеђује и уметничку иницијацију у визији ове безимене девојке, која еротско задовољство замењује естетским уживањем.

У последњем, петом поглављу романа видимо коначне трзаје Даблина да приволи Стивена сопственој идеологији. Његова првобитна усхићеност универзитетом уступиће место сазнању да му и академија намеће погледе на свет који нису у складу са његовим уметничким потенцијалом. Симболично приказано у ликовима Дејвина, Линча и Кренлија (који су засновани на истинитим ликовима, Џојсовим универзитетским колегама (в. Fargnoli/Gillespie, 2006: 145, 148)), универзитетско наслеђе представља тешко бреме за Стивена Дедалуса, као што је представљало и за Џојса, који је најпознатији алумни Универзитетског колеџа у Даблину. Овај највећи ирски универзитет заједно са најстаријим ирским колеџом Тринити¹³ даје Даблину академску ауру која вуче „Стивенов дух ка тлу“ (Џојс, 2004: 179) уместо да га уздигне. Даблин је на почетку поглавља приказан као извор немира у Стивеновој души: беду његове породице јасно дочаравају слике танког чаја који Стивен испија пред полазак на наставу, жуте масти од печења која га подсећа на зеленкасту воду у купатилу у Клонгоусу, поклопца кутије умрљаног тачкастим траговима вашију, улубљеног будилника, мочварне стазе и луднице за калуђерице иза веранде њиховог стана и трулих отпадака о које се саплиће (в. Џојс, 2004: 173–175). Све ово у њему изазива гађење и горчину, коју успева да одагна само својом уметничком визијом док размишља током јутарње шетње по граду о Њумановој прози и поезији Бена

13 Основан 1854. године као Католички универзитет Ирске, Универзитетски колеџ у Даблину (UCD) је добио ово име 1909. године, а од 1997. је препознат као национални универзитет Ирске. Тринити колеџ је знатно раније, 1592. године, основала краљица Елизабета Прва и он се и данас сматра једним од најпрестижнијих факултета на свету, са веома познатим алумнима као што су Оскар Вајлд, Семјуел Бекет, Брам Стокер и Џонатан Свифт. Пролазећи кроз „сури блок Тринитија“ који је „лежао [...] усред незнања града као мутан камен стављен у неки огроман прстен и вукао Стивенов дух ка тлу“ (Џојс, 2004: 179), Стивен се у себи подсмевља споменику националног песника Ирске, Томасу Муру, који га подсећа на његовог колегу Дејвина, „студента сељака“.

Џонсона, о Ибзену, Аристотелу и Томи Аквинском. Овај моменат када је Стивен усамљен у својим сањаријама помаже му да опстане у туробном Даблину: „[...] када би тог краткотрајног поноса ћутања нестало, он би се радовао што се још увек налази усред обичног живота и што иде својим путем, одважно и лака срца, кроз прљавштину и буку и ругобу града“ (Џојс, 2004: 176). Нешто касније, када му млада девојка у дроњавом оделу понуди да од ње купи цвеће, Стивен се присећа „обесхрабрујућег сиромаштва“ (Џојс, 2004: 183) које влада Даблином и схвата да се „[д]уша храброг поткупљивог града, о коме су му његови старији причали, свела [...] временом на [...] слаби смртни задах који се дизао са земље“ (Џојс, 2004: 184). Ова слика Даблина појачава утисак безизлазности и огорчености у наредним сценама, када Стивен коначно раскида са свим идеалима и начелима ирских институција. Његова потиштеност због енглеског језика којим говори асистент (Џојс, 2004: 189) појачава се и претвара у бес у разговору са Дејвином, страственим ирским националистом. Стивен презриво говори о својим прецима који су „одбацили свој језик и узели други [...] [и] дозволили шачици странаца да их потчини“; он верује да је Ирска „стара крмача која једе своју прасад“ и чије мреже мора покушати у лету да мимоиђе (Џојс, 2004: 203–204).

Друга велика тема која одређује каснији Стивенов пут тиче се његове естетске теорије коју излаже Линчу. Стивен је несигурни уметник чије се теорије базирају махом на учењима Аквинског, али у дугом излагању он објашњава кључне појмове којима ће се као уметник водити: сажалење, страх, трагичну и естетску емоцију, жудњу, гађење, лепоту, уметност. За њега је уметност „човекова моћ да материју и дух уобличи за један естетски циљ“ (Џојс, 2004: 207), док личност уметника, „испрва поклич или каденца или расположење а онда течна и треперава прича“, мора коначно да се пречисти и да престане да постоји, да постане „безлична“ (Џојс, 2004: 215). Слично Бахтину, аутор-творац (или по Стивену „уметник као Бог творац“ (Џојс, 2004: 215)) мора да постане аутор-човек онда када постигне естетски циљ и целину. Доминантни хронотоп, међутим, и овде квари дојам Стивеновог естетског ескапизма својом реалношћу која је приказана у Линчовом мрзовољном коментару: „Шта ти мислиш [...] кад брбљаш о лепоти и машти на овом бедном острву од кога је и Бог дигао руке? Није ни чудо што се уметник повукао у своје дело или иза њега кад је створио ову земљу“ (Џојс, 2004: 215).

Најзад, треће велико питање које Стивен мора да разреши је питање религиозног отуђења у разговору са Кренлијем. Фаргноли и Гилеспи примећују да свако поглавље у *Портрету* одликује изражена промена тона, од еуфорије којом се завршава једно поглавље до депресивних тропа који отварају наредно поглавље (в. Fagnoli/Gillespie, 2006: 139). Унутар последњег поглавља могу се такође уочити овакве промене тона –током јутарње шетње градом Стивенова депресија и еуфорија се неколико пута смењују; Стивен је огорчен док разговара са Дејвином о ирском национализму и миту, а потом усхићен када Линчу образлаже своју естетску теорију. Најизраженија (и вероватно најбитнија) промена расположења, од „омађијаности срца“ уметношћу (Џојс, 2004: 217) до

Стивеновог признања Кренлију да је изгубио веру, омогућава боље разумевање расцепа у Стивеновој души између религије и уметности. Одбацивши понуду да постане католички свештеник, он постаје свештеник „вечне маште који преображава хлеб насушни искуства у светло тело живота који вечито живи“ (Џојс, 2004: 222). Ово је Стивенова коначна дефиниција себе као уметника, коме је да би стварао неопходна слобода, симболично приказана у птицама које посматра са степеништа библиотеке. Оне су и симбол одласка и симбол самоће, оне увек долазе и одлазе, граде увек нове домове, а потом их напуштају и лутају ка новим висинама (в. Џојс, 2004: 226–227). Да би Стивен коначно одлетео попут птице неопходно је да раскрсти са религијом и црквом, коју назива судопером хришћанства (Џојс, 2004: 221). У једној од најинтимнијих епизода у роману, Стивен се суочава са својим највећим страховима, са сумњом у основне постулате католичанства, са сазнањем да је све до тада, док је његов дух био презасићен религијом, био неко други (в. Џојс, 2004: 241). Када повери Кренлију да се посвађао са мајком јер је одбио да учествује у ускршњим духовним вежбама, Кренли у свом коментару сажима конформистичко-прагматичну идеологију којој теже све његове колеге: „Учини то што она жели да учиниш. Шта је то за тебе? Ти у то не верујеш. То је само форма: ништа више. А њену ћеш савест умирити“ (Џојс, 2004: 243). Сва умртвљеност, патвореност и клаустрофобичност Даблина осећа се у овој реченици, која и нагони Стивена да одбије да служи ономе у шта више не верује (Џојс, 2004: 248) и да се поред својих страхова суочи и са оним чега се више не плаши:

Не плашим се да будем сам, ни да будем одгурнут због неког другог, нити да напустим оно што морам напустити. И не плашим се да починим грешку, чак ни велику грешку која може потрајати читав живот, а можда чак и вечност. (Џојс, 2004: 249).

Ово је коначно слободни Стивен Дедалус који оправдава своје име и који је раскрстио са свим институцијама које су кочиле његову креативност. Ипак, док хрли у загрљај гласовима који га дозивају да пође са њима далеко, у последњем ироничном преокрету чују се његове мисли које га враћају ономе од чега жели да побегне, његовој нацији: „Ја идем да се по милионити пут сучелим са стварношћу искуства и да у ковачници своје душе искујем још нестворену свест свог народа“ (Џојс, 2004: 255).

Ако би се морао издвојити један аутобиографски сентимент у *Портрету*, онда би то свакако био овај. Џојс се у наредних десет година које је провео у Трсту три пута вратио у Даблин, два пута 1909. године и једном 1912. године, али га је сваки „повратак у Ирску све више [...] уверавао да уметничку слободу може пронаћи једино у изгнанству“ (Влашковић Илић, 2015: 157). Са друге стране, учмалост живота у Даблину, „немогућност човека да се бори против духова прошлости и „живих“ митова“ (Влашковић Илић, 2015: 157) и паралишућа градска атмосфера инспирисаће будућег великог уметника да напише кратке приче о

животу у Даблину (објављене у збирци *Даблинци*), које се углавном баве сентиментима просечног Ирца „коме је дозлогрдила његова земља и који је толико сит Ирске да изналази разне начине да побегне из ње“ (Влашковић Илић, 2015: 157). Сличним питањем бави се и Џојсова драма *Изгнаници*, која нуди једну могућу визију тога што би се догодило уметнику који би се из егзила вратио у Ирску, док у *Уликсу*, како смо раније истакли, Даблин постаје моћна, доминантна сила, хронотоп који утиче на радњу још израженије него у *Портрету*, *Даблинцима* и *Изгнаницима*. Према речима Френка Кермода (Frank Kermode), *Уликс* уједињује „неумањиви хронос Даблина са неумањивим каирсом Хомера“ (Kermode, 2000: 58); каирс у *Уликсу* је иронично приказани моменат кризе, један дан који је пун случајности, „сусрета који имају сврху и случајности које немају сврху“ (Kermode, 2000: 113). У *Портрету уметника у младости*, хронос је безвременски Даблин испресецан моментима кризе у раном животу Стивена Дедалуса, које он наизглед успешно превазилази, али изнова проживљава у *Уликсу*.

3. Закључак

Издвојене епизоде романа *Портрет уметника у младости* послужиле су да представе Даблин не само као доминантни оквирни хронотоп, односно фиктивни свет дела који утиче на сиже, већ и као дијалогски хронотоп како га је дефинисао Кеуенен, који се фокусира на конфликте или каирсе – одлучујуће тренутке кризе који обликују целину књижевног јунака. Даблин као неми протагониста игра кључну улогу у развоју Стивена као уметника. Заправо, ако се о Џојсу размишља као о аутору-створицу, може се тврдити да је хронотоп Даблина који је у Џојсу пробудио уметника изнедрио и Стивена Дедалуса. Са друге стране, Џојс као аутор-човек дозвољава Стивену идеолошку независност и допушта му да развије сопствену естетску теорију које се сам Џојс у овом роману не придржава нити је форсира¹⁴. На пример, једно занимљиво виђење у Стивенској естетској теорији се коси са Бахтиновим аргументом да је времепростор целина. Говорећи о поимању естетске представе, Стивен каже:

Прва фаза поимања је гранична црта, повучена око предмета који треба да се појми. Једна естетска представа нам се даје или у простору или¹⁵ у времену. Оно што је чујно даје се у времену, што је видљиво даје се у простору. Али, било да је временска или просторна, естетска представа се јасно поима најпре као сама собом ограничена и сама себи довољна на бескрајној позадини простора и времена који то нису, Ти њу поимаш

14 Упореди: „Иако кривудаост саме естетске теорије поставља изазов пред читаоце, она покреће једно веће интерпретативно питање, наиме, у којој мери би требало применити вредности које Стивен описује на роман у којем се оне налазе. Џојс мудро не форсира ово питање, али ниједно комплетно тумачење књиге не може да игнорише потребу да се дође до неког решења овог проблема.“ (Fargnoli/Gillespie, 2006: 142)

15 Мој курзив.

као једну ствар. Видиш је као једну целину. Поимаш њену потпуност. То је *integritas*. (Џојс, 2004: 212)

За Бахтина, пак, време и простор су нераскидиво повезани, простор се увлачи у кретање времена, а време згушњавајући се постаје „уметнички видљиво“. У оквиру једног књижевног дела, времепростор је једна целина и *јесте* ограничено самим тим делом, за разлику од Стивеновог постулата да су простор и време бескрајни и да само естетска представа има своју целину, малтене независну од бескрајне позадине простора и времена испред које се налази. Аналитичко-синтетичка аргументација и културолошки приступ феномену хронотопа града у *Портрету* показали су да естетска представа тек заједно са времепростором Даблина чине целину, која је за Бахтина најзначајније уметничко достигнуће.

Напомена: Једна верзија овог истраживања изложена је у виду усменог саопштења на научном скупу „Српски језик, књижевност, уметност“, који је одржан на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, 29–30. октобра 2021. године.

Литература

- Алексић, С. (2019). Хронотоп у теорији приповести и приповедања. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLIX(2), 43–58.
- [Aleksić, S. (2019). Hronotop u teoriji pripovesti i pripovedanja. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIX(2), 43–58.
- Влашковић Илић, Б. (2015). Џојсово промишљање о љубави без слободе и слободи без љубави у драми Изгнаници. *Филолог, часопис за језик, књижевност и културу*, 12, 156–163.
- [Vlašковић Ilić, B. (2015). Džojsovo promišljanje o ljubavi bez slobode i slobodi bez ljubavi u dramu Izgnanici. *Filolog, časopis za jezik, književnost i kulturu*, 12, 156–163]
- Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit.
- Bahtin, M. (1991). *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*. Novi Sad: Bratstvo–Jedinstvo.
- Bemong, N., Borghart, P. (2010). *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*. Gent: Academia Press.
- Brooker, J. (2004). *Joyce's Critics, Transitions in Reading and Culture*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- Budgen, F. (1989). *James Joyce and the Making of "Ulysses" and Other Writings*. Oxford: Oxford University Press.
- Bulson, E. (2006). *The Cambridge Introduction to James Joyce*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bužinjska, A., Markovski, M. (2009). *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Duffy, E. (2000). Disappearing Dublin: Ulysses, postcoloniality, and the politics of space. In D. Attridge & M. Howes (Eds.), *Semicolonial Joyce* (pp. 37–57). Cambridge: Cambridge University Press.

- Ellmann, R. (1975). *Selected Letters of James Joyce*. New York: Viking Press.
- Ellmann, R. (1982). *J. Joyce: New and Revised Edition*. New York: Oxford University Press.
- Fargnoli, A. N., Gillespie, M. P. (2006). *Critical Companion to James Joyce: A Literary Reference to His Life and Work*. New York: Facts On File.
- Kermode, F. (2000). *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction*. Oxford: Oxford University Press.
- Riikonen, H. K. (2001). "In the Gloom of the Hall": Chronotopic Motifs in Dubliners. In Claudine Raynaud (Ed.), *Joyce's Dubliners, Lectures Critiques, Critical Approaches* (pp. 117–123). Tours: Presses universitaires François Rabelais.

Извор

- Џојс, Џ. (2004). *Портрет уметника у младости*. Београд: Библиотека Новости.
[Džojcs, Dž. (2004). *Portret umetnika u mladosti*. Beograd: Biblioteka Novosti]

Biljana R. Vlašković Ilić

Summary

THE CHRONOTOPE OF THE CITY IN JOYCE'S *A PORTRAIT OF THE ARTIST AS A YOUNG MAN*

The paper examines Joyce's Dublin from the novel *A Portrait of the Artist as a Young Man* as a necessary background fictional character that affects the development of both the young Joyce and Stephen Dedalus with its complexity, turbulent history, and religious and political turmoil. The cultural and contextual approach reveals the connections between the autobiographical and the fictional Dublin, and clarifies the relationship between religion, politics, and art in 19th-century Ireland. The aim of the analysis is to elucidate Stephen's choice to leave his home country in order to fully develop his artistic talent and to establish whether the city's split between Catholicism and Protestantism, art and tradition, nationalism and exile, influenced his choice. Methodologically, the analysis relies on Bakhtin's term "chronotope" as a formally constitutive category in which time and space together form a meaningful whole. Dublin from the *Portrait* is thus viewed as the dominant/framing chronotope that forms the story line, but also as the dialogical chronotope that affects the critical and decisive moments in Stephen's development as an artist.

Key words:

Bakhtin, chronotope, Joyce, Dublin, city, exile, art, religion, politics

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.17>

821.111(73).09-31 Морисон Т.

Critical Perspectives on Mythological Motifs in Toni Morrison's *Beloved*

Ana D. Begović*

Faculty of Philology, University of Belgrade

Key words:

critical perspectives
myth
oral traditions
the fantastic
history
community/individual,
African-Americans

Abstract

The paper explores critical perspectives on the functions of myth and elements of cultural and oral traditions in Toni Morrison's fifth novel *Beloved*. We try to demonstrate how scholarship has understood Morrison's embedding of African mythological motifs and classical European and Judeo-Christian tropes into her story of slavery. Although *Beloved* has traditionally been read as Morrison's literary reconstruction of African-American history, a substantial body of criticism has also recognised the subtler layer of meaning within this work. Such readings have largely focused on cultural roots the writer exploited to create a unique storyline of her people and community, making *Beloved* a novel that delves into the very fibre of *the black experience and essence*, Morrison's keen topic of interest over the years. According to academics such as Therese E. Higgins, K. Zauditu-Selassie, Marilyn Sanders Mobley, Daniel Erickson, Trudier Harris, Shirley A. Stave, and Tessa Roynon, Morrison's narrative magic appears to have been drawn from intertwining of historical fact and collective wisdom of the ancients, which even the great author herself said she wished recognised in her work by more than a few patient scholars. (примљено: 7. фебруара 2022; прихваћено: 11. априла 2022)

All gods who receive homage are cruel. All gods dispense suffering without reason. Otherwise they would not be worshipped. Through indiscriminate suffering men know fear and fear is the most divine emotion. It is the stones for altars and the beginning of wisdom. Half gods are worshipped in wine and flowers. Real gods require blood.

Zora Neale Hurston, *Their Eyes Were Watching God*

1. Introduction: The wise old woman Morrison

As early as the foreword to her fifth novel, *Beloved*, the proverbial *wise old woman*¹ Toni Morrison (1931–2019) demonstrates her unquestionable talent for stories larger-than-life:

I sat on the porch, rocking in a swing, looking at giant stones piled up to take the river's occasional fist. Above the stones is a path through the lawn, but interrupted by an ironwood gazebo situated under a cluster of trees and in deep shade.

She walked out of the water, climbed the rocks, and leaned against the gazebo. Nice hat.

So she was there from the beginning, and except for me, everybody (the characters) knew it—a sentence that later became “The women in the house knew it.” (Morrison, 2007: *xiii*)

Not simply an example of a successful work motivated by otherworldly inspiration, Morrison's *Beloved* has long occupied literary critics (notably referred to in this paper: Therese E. Higgins, K. Zauditu-Selassie, Marilyn Sanders Mobley, Daniel Erickson, Trudier Harris, Shirley A. Stave, and Tessa Roynon) prompting the finest possible sifting and readings ranging from engaged and political, to those proposing an African-American mythopoeia and magic realism. Indeed, layers of meaning in Toni Morrison's work may well be far too numerous to outline in a book, let alone a more condensed piece of writing, and therefore for the purposes of this paper, we shall focus on the aspect perhaps less insisted on² in the critical body on *Beloved*. Namely, this novel has more often than not been discussed and interpreted as Morrison's revisioning of the US history, an activist piece calling for social change and acknowledgement of the genocide against the blacks³ - and rightfully so, given

1 Our reference to Morrison's 1993 Nobel Prize Lecture which draws on more mythical literary tradition: “Once upon a time, there was an old woman. Blind, but wise.” (Morrison, 1993)

2 In the interview with Nellie McKay Morrison herself supports the claim that culture-oriented readings of *Beloved* have been less dominant: “Critics of my work have often left something to be desired, in my mind, because they don't always evolve out of the culture, the world, the given quality out of which I write [...] I tend not to explain things very much, but I long for a critic who will know what I mean when I say ‘church’, or ‘community’, or when I say ‘ancestor’, or chorus.” (cited in Higgins, 2010: ix)

3 Despite an extensive body of critical work dealing with issues of race, ethnicity, politics and history in *Beloved*, which we do not disregard in any way, we have decided to follow in the footsteps of the

that the writer herself insisted in her numerous interviews on being placed among those African-American writers intent on achieving the end of white oppression through their work (Bloom, 2005). Notwithstanding that, our main goal is to explore criticism focusing on the fantastical dimension of the novel and tracing its roots in the African, European, and Judeo-Christian myths and oral traditions that Morrison managed to lay out for us with such dexterity that at times it seems they cannot be precisely identified. If her purpose was to offer a transformative and regenerative experience for the black and white alike, it may be claimed that in *Beloved* she undoubtedly achieved it by tapping into *the finer tunings* of the readers, regardless of their race and ethnicity.

Before we venture into the realm of mythical forces underlying Morrison's writing, it would be convenient to make note of reasons for any writer's (Morrison included) need to incorporate myths, legends, and oral traditions into their work. The most obvious answer to the question may well be the commonplace quality of such stories. All people, regardless of their nationality, race, and educational background, have been reared on such stories within their respective communities. Therefore, it is only natural for writers to draw on the collective consciousness in order to convey the intended message. Or is it the message itself that quite comely fits into the respective mythological framework without the writer's explicit intention? Be that as it may, for modern authors such as Morrison, myth need not be avoided altogether to increase the credibility of writing. According to Robert A. Segal, 20th century theories of myth have relinquished seeing it as an "outdated counterpart of science either in subject matter or in function" and "consequently, moderns are not obliged to abandon myth for science" (2004: 3). It is therefore no wonder that Morrison employed a variety of mythological tropes and oral traditions in a body of text that may have even been written as a testament to the slave narrative, often grossly misconceived or underrepresented in both literature and history.

We shall try to present the most prevalent myth and oral tradition connotations that critics have suggested in the years of study of *Beloved* and the novel's protagonists – Sethe, Beloved, Denver, Baby Suggs, and Paul D – the main representatives of millions of voiceless African-Americans. In their search of freedom, Morrison's characters must plunge straight into the depths of themselves, where it is certainly not uncommon to meet the archetypal, the uncanny, the mysterious – and even terrifying.

---

late Harold Bloom, who in his critical reader on Toni Morrison, took a stance on critical perspectives of Morrison's writing with more aplomb than we ever could: "I reread Morrison because her imagination, whatever her social purposes, transcends ideology and polemics, and enters again into the literary space occupied only by fantasy and romance of authentic aesthetic dignity. Extraliterary purposes, however valid or momentous they may be for a time, ebb away, and we are left with story, characters, and style, that is to say, with literature or the lack of literature. Morrison's early novels leave us with literature, and not with a manifesto for social change, however necessary and admirable such change would be in our America." (Bloom, 2005: 2)

2. Goddesses at play: Sethe and Beloved

Let us begin with the evident: the character of Sethe, as we first encounter her, might be in the least described as a majestic woman. A fair woman in the prime of her life, regally dignified despite the excommunication she has been suffering for years, her legs covered in chamomile sap. Somewhat later we shall learn about the mark slavery has left on her back, *the chokecherry tree in full bloom*. There is so much symbolic around Sethe that it becomes difficult to isolate specific traditions she has been construed around. However, it is Paul D who will soon disperse the illusion by contrasting his memory of a goddess-like girl Sethe he yearned for back at Sweet Home with the woman in front of him – aged, marked with multiple births, hard labour and abuse she suffered at the plantation – the tree on her back is in fact no more than “a revolting clump of scars” (Morrison, 2007: 21). Therefore, at the very beginning of the novel Morrison sets the stage for the fantastical dimension of her work, should we go forward with Tzvetan Todorov’s structural approach to the genre. Sethe baffles the reader with her double nature – would an ordinary woman linger at a house occupied by *an angry spectre*? Would she discuss her scars in terms of a highly symbolic *tree*? Is Paul D’s striving to explain in rational terms what he has faced inside the 124 Bluestone justified and necessary? As Todorov posits, *hesitation* to fully embrace either the reasonable explication or put full trust in the magical holds the key to the fantastic narrative – the reader must be drawn into the world of the main protagonist(s) and share their ambiguous relationship with the events till the end (1973: 31–33). That said, it seems that Morrison wrote not only an engaged novel about the harms of slavery, but also a fantasy in which ancient African goddesses play with imaginations of the good Christian folk, black and white alike.

But why would Morrison envision Sethe in mythical dimensions in the first place? Margaret Garner’s story⁴ as is would undoubtedly suffice to the modern mind – the hardest possible decision anyone can be forced to make may well be a central theme of the novel in itself. However, Morrison apparently hoped to achieve something else: to depict the ties that cannot be severed despite hardship and torture. In her study of African spiritual traditions in Morrison’s novels, K. Zauditu-Selassie suggests that persisting traditions and cultural concepts from Africa that the author often employed in her novels represent a literal survival mechanism of the African-Americans:

Toni Morrison declares that the “forced transfer” of African people is the “defining event of the modern world” (“Home” 10). The arrival of captive Africans to North America, their enslavement, and their continued

---

⁴ The full account of circumstances leading to and arising from Margaret’s killing her daughter to prevent the family’s recapture under the provisions of the Fugitive Slave Act can be found in Andrews/McKay (1999). Titled “Margaret Garner *and seven others*”, it is quite a detailed contemporary commentary written by a white abolitionist Samuel J. May and originally published in his book *The Fugitive Slave Law and Its Victims* (New York: American Anti-Slavery Society, 1856).

survival, represents a journey of remarkable resiliency. Besides enslaving African people, the deliberate mission of Europeans included efforts to destroy them by attempting to wipe out their traditions, substituting their languages, and desecrating their cultures. To reiterate, this experience of Africans in America has been a quintessential example of adaptation in the face of adversity. That they managed to continue on with any measure of psychic integrity is a tribute to the dynamic role that culture plays in the lives of people. A necessary element of life, culture is the medium through which humans exercise their humanity and express and affirm their view of reality.

For members of the African diaspora, culture surpassed its role to provide self-definition and sustain the group ethos; it became a way to physically survive. As a site of cosmic connection, identity, meaning, and values were made and remade in order to resist. Through the tenacious practice of culture, Africans endured in America. (Zauditu-Selassie, 2009: 1)

For Zauditu-Selassie, Sethe is a character torn by her need to forget the past, the exact opposite to the ritual practices of her people. African peoples observe the ancestors (who otherwise may come back to haunt them as evil spirits); a majority of spiritual traditions recognise ancestors as deities whose primary task is to establish connections between higher divinities and humans. By fighting back the memories of her dead, Sethe shuns the ancestors, and in turn suffers ostracism by the practising community of her town. The ghost of Beloved is first sent, and then revived, to make Sethe, herself both an ancestor and a descendant of an initiated mother⁵ aware of her place within the spiritual tradition. In order to fulfil her purpose and become the goddess-like great ancestral mother, Sethe needs to retrace her actions and understand the horrendous choices she and her mother, her childhood guardian, Baby Suggs, and the women of the community had to make while enslaved. To all of them Beloved appears as both a demon ghost child and an embodiment of a powerful river and wind goddess Oya, who enables the passage of souls into Heaven. For the BaKongo and Yoruba, this deity is inextricable from the concepts of memory, healing, and remembrance – as the spirit that stands at the water-barrier between the worlds of the living and the dead, Oya demands sacrifice and praise to vouch for an untroubled existence on both plains⁶. When

5 Zauditu-Selassie has speculated on Sethe's most vivid memory – that of her mother and the mark on her skin that was not necessarily a brand put there by the slavers. The circle with a cross may as well be a tribal cicatrisation known as *dikenga dia Kongo*, a cosmogram that represents soul's movement through the different stages of life, and physical and spiritual worlds of the Africans as well. Traditional dances of Kongo also recreate and reflect the underlying principles of the cosmogram. Even more significantly for *Beloved*, the dancers move counterclockwise, as if their return to the past serves to symbolically ensure the future (Zauditu-Selassie, 2009: x-xi, 156).

6 Events unfolding later on in the novel represent another proof for Zauditu-Selassie that Morrison intended to stress the importance of community in the African experience: "Moreover, characters in *Beloved* embody the African idea of community since they provide the primary support for the individual. Offering different accounts of events, each provides what is significant and poignant for them and omits details that do

we first meet Beloved, she is the noise and air movement around the house; then she comes out of water fully dressed, having taken on the human form, which also precisely fits in with attributes of this African goddess (Zauditu-Selassie, 2009). But is she malevolent? Certainly her activities around Paul D and Sethe herself may place her further down the alignment of evil creatures that exist solely to torture unsuspecting souls. However, if we choose to perceive Beloved as a more complex African deity, her malevolence can be quickly diminished, even entirely dismissed. Her primary purposes in that case are to heal the rift within the community and teach Sethe how to become a proper ancestor⁷ to her living daughter Denver.

Although an extraordinary woman from the very beginning of the story, Sethe turns out not to be the true goddess material until her passing through the ordeal of relationship with the daughter/a host of African ancestors returned from the netherworld, and Paul D's revealing her true purpose in his newly gained voice. The culture they have been stripped of by slavery cannot be concealed inside hearts buried in boxes, or under deliberate amnesia, or silence and community's minding their own business. Through Sethe's horrific and desperate act, an ancient deity finds the way back into lives of everyone, forcing them to embrace the power within their black selfhood, healing the wounds, and prompting a debate on survivor's experiences. Marilyn Sanders Mobley confirms this in her essay "Memory, History and Meaning in Toni Morrison's *Beloved*" referring to it as a reinvention of a classic slave narrative the purpose of which is not to convince the white reader of the slave's humanity, but to call black readership to awaken the repressed and ignored past (Sanders Mobley, 2005: 75).

The organic bond between the goddess Oya and the African-Americans allows for the novel to be read as an allegory of the past and its vital presence in the *now*, which in turn makes Beloved, her spectral embodiment, a central figure in the narrative (Erickson, 2009: 16). This is an unusual choice when it comes to ghosts – for Daniel Erickson, such beings in literary tradition typically only set up the plot, having returned for "unfinished business", but other than that fail to occupy a dominant spot till the very end. Morrison, in contrast, needed an entity from beyond the plain of physical existence to expose skeletons of slavery and reclaim her community's rightful place in the United States, and not only to offer the readership a highly aestheticized gothic story⁸ (Erickson, 2009). Thus it may be claimed that

---

not inform their personal mythic realities. What some characters leave out, others furnish; the result of which is the creation of a complete story. Morrison inscribes the noun memory as a verb to emphasize its dynamism." (Zauditu-Selassie, 2009: 149). A community is therefore necessary to expel Beloved, but in turn Beloved is necessary to heal the community.

7 Zauditu-Selassie also argues that the *Egun* – the ancestors – take a central spot in majority of African cultures; they protect families from evil influences and untimely death, and also represent the link between the realms of the living and the dead as "the foundation of all people" (2009: 202). To become an ancestor Sethe must undo the trauma caused by her murderous act and acknowledge her innate goddess-like qualities – this lesson comes from the unlikely teacher, Paul D, at the very end of the story. When he says that Sethe is her "best thing" (Morrison, 2007: 273) he perhaps involuntarily, but still significantly, finalises her initiation and metamorphosis into an ancestor-mother.

8 In *Religiosity, Cosmology and Folklore: The African Influence in the Novels of Toni Morrison*, Higgins further

vividly portrayed both black goddesses who preside over 124 Bluestone Road and personal histories of many an African-American demand a sacrifice of heart and soul, a cry that must eventually be let out, even if it comes long after the awareness of the wrong done to an entire culture. The worst crime against the gods is not to be humiliated by a human of another creed, but to forget them, to repress them and hide them inside boxes, thus preventing (or at least postponing) the actual closing of the circle of life.

3. The darkness within: angels or demons?

Having explored the more subtle and optimistic view of the African connection, we could say that *Beloved* should first and foremost be read as an African-American (hi)story. However, such an interpretation implies the innate goodness, if not a didactic function, of *Beloved* as a deity, and Sethe as a mother. What if they were not benevolent entities, or spiritual teachers of the community that must provide a moral to the story written in blood?

Trudier Harris has pondered on this in her essay "*Beloved: Woman, Thy Name Is Demon*". Starting from the premise that in literature the female body often represents the Other, "a source of fear, both an attraction and repulsion, something that can please, but something that can destroy" (Harris, 1999: 129), Harris proposes that Morrison presents us with *Beloved* as a *succubus*. *Beloved* is then after revenge against her mother and her killer, she knows and shows no mercy or any humanity for that matter, she feeds on and off Sethe and manipulates all other characters into participating in her little game⁹ (Harris, 1999). Further proof of this can be found in *Beloved's* clash with the unlikely hero, Paul D:

---

supports this view: "Indeed, *Beloved* exists as an embodiment of such a connection between Africa and America on several levels. Throughout the novel, Morrison has buttressed African lore with American experience. In other words, that *Beloved* is the dead daughter of Sethe returned to life is the African cosmological belief in the spirits of dead ancestor resurrecting. That *Beloved* also represents, as Morrison says, an Everywoman character, the forgotten African woman whose story will never be told (although through this novel and this interpretation is finally told), is the American experience which forever links the two together in Morrison's works. To illustrate this connection between Africa and America (namely Sethe's mother and Sethe), Morrison describes Sethe's experience just prior to Denver's birth when Sethe, exhausted from her long journey of escape, thinks she is going to die. Every time she stops walking, the child within her kicks and drives her forward. The kicking child reminds Sethe of an antelope ramming her insides. Clearly, Sethe had never before seen an antelope, yet the image exists somewhere in her mind's eye and signals a connection to Africa. Furthermore, as she is about to give birth to Denver, Sethe remembers the dancing feet of her dead mother. The two images—her dancing mother and the ramming antelope—embody Africa and forever link her mother of Africa to her daughter of America. The connection, though seemingly forgotten, was never completely severed. The triumph of Sethe and others like her is the triumph of "rememory" over repression." (Higgins, 2010: 41)

9 "Vengeance is not the Lord's; it is *Beloved's*. Her very body becomes a manifestation of her desire for vengeance and of Sethe's guilt. She repays Sethe for her death, but the punishment is not quick or neat. They attempt to choke Sethe to death in Baby Suggs's clearing and the lingering pain of that encounter is but the beginning of *Beloved's* taking over the women's lives. Before she can accomplish that, however, she must extricate the most formidable opposition, Paul D. In another demonic parallel in the male/female clash, she becomes the traditional succubus, the female spirit who drains the male's life force even as she drains him of his sperm." (Harris in Andrews/McKay, 1999: 132).

Woman's body is a threat to men in *Beloved* as well; that is the vantage point from which we see what happens in the novel. Paul D's arrival at Sethe's house brings with it the ancient fear of women. When he enters the house haunted by Beloved's ghost, it becomes the enveloping enclosure of the vagina; the vagina dentata myth operates as Paul D feels the physical threat of the house. The red light of the baby's spirit drains him, makes him feel overwhelming grief, feminizes him. [...] Holding himself together against such a feminine breakdown, Paul D already views the house as a threat to his masculinity. He therefore enters it like the teeth-destroying tricksters of tradition entered the vagina, in the heroic vein of conquering masculine will over female desire. The competition, as it develops, then, seems initially unfair—a grown man against a baby. The supernatural element of the baby's spirit neutralizes the inequality somewhat, but the spirit of maleness in this initial battle seems stronger even than Beloved's supernaturalism. (Harris, 1999: 130–131)

Interestingly enough, Harris draws from a variety of African and Judeo-Christian myths about the demonic female power, although her interpretation seems to have more to do with feminist criticism and reading of *Beloved* as a novel on gender clash. For her, the character of Sethe is all but the bearer of feminine principle. She is proud, self-sufficient, rational – “her rugged individualism is more characteristic of males than females of the time” and she would therefore be “a masculine presence that the female demon seeks to exorcise” (1999: 134). Yet, she still can co-exist with the ghost until Paul D's arrival. He, according to Harris, cannot cope with the spectral energy as it “drains him, makes him feel overwhelming grief, feminizes him” (1999: 130). Having expelled the ghost, Paul D relishes in his temporary victory, unaware that Beloved is a much stronger and much more malevolent being just about to strike with all her might. Indeed, eventually Beloved will have expelled Paul D by a peculiar sexual torture typical of demonic female vampires. It will take a community of women to send the demon back to where she has come from. To Harris, this is a strong proof of *othering* of women in literature, a siren's song that has successfully lured even Toni Morrison.

Similarly, Shirley A. Stave, albeit wishing to avoid reading the writer's intentions into the text, proposes that Morrison must have been at least informed by the myth of Lilith, Adam's first wife when she wrote *Beloved*. For Stave, it is not the spectral baby that can be equalised with the disobedient first wife of Adam, but Sethe herself. Sweet Home is taken to symbolise the Garden of Eden, its benevolent master Mr. Garner God himself, while slave men there happen to be a composite character of Adam. A change of master that makes Sethe flee turns her into a demonic force whose daughters shall tempt and sexually drain men of the Earth as nightly succubae¹⁰ (Stave, 1993). Beloved is then a daughter of Lilith who not only

---

10 Stave clarifies as follows: “All the major tropes of the Lilith myth exist in *Beloved*. According to the legend,

tempts, but also punishes men who diminished her mother over her independence and self-sufficiency. Sethe is a force to be reckoned with, someone who community fears and steers clear of if they can help it – such parallels with Lilith abound throughout the novel. Stave has also wondered why Morrison decided to give an ancient female demon a voice:

In giving voice to Sethe/Lilith, Morrison valorizes defiance; in rejecting Eden with its seeming perfection – and rejecting its God as well-Sethe/Lilith arrives at an identity created through self and community rather than one imposed by some other being. Her narrative becomes a critique of the hierarchical system that developed out of that Edenic consciousness. She herself becomes archetypally constitutive of the fusion of the disabling Good Mother/Terrible Mother duality. Patriarchal culture has privileged motherhood to the point of apotheosis, but that privilege is predicated upon its fear of and subsequent desire to control the mother. Motherhood – and patriarchal fictions about it – has traditionally been imposed upon women, who were allowed no other discourse; however, the patriarchal definition of motherhood is articulated in such a way that no woman could ever live up to the expectations it imposes. (Stave, 1993: 58)

We could conclude that both Harris and Stave offer feminist readings of *Beloved*, making it a story not only of slavery, American history, and experience of uprooted Africans, but also a story of gender perceptions, feminine power, and the role of motherhood. And certainly so, one cannot reject such analyses, as Morrison's work indeed allows for a myriad of interpretative possibilities. However, criticism of the *demonic woman* readings also persists, and are mostly based on African cosmology and worldview. Therese E. Higgins refers to Harris' reading as, to say the least, incomplete:

In more recent scholarship, Trudier Harris acknowledges that Morrison follows "the African belief that the demise of the body is not the end of being" (154), but Harris does not follow through in her own criticism of the novel in reviewing Morrison's work in the light of African cosmology. Indeed she seems to miss the point entirely when she notes that "Morrison

---

God brings Lilith to Eden to curtail Adam's coupling with the animals; however, Lilith is dismayed by Adam's insistence on continually assuming the dominant position during lovemaking and flees from Eden. God sends three angels to fetch Lilith back, but they are unsuccessful in their attempts. Lilith chooses demons as her sexual partners, bearing as a result of these couplings a hundred children a day, some of whom she eats. In response, God creates Eve as a more submissive mate to Adam, while Lilith's half-demon daughters continue to haunt earthly men, coming to them at night, squatting over them as they sleep to have sex with them. Lilith mythically has come to signify an aspect of the Great Mother Goddess, both creator and destroyer of all life; despite the former attribute, however, culture has traditionally regarded Lilith simply as a demon, as one who must be feared. It is she, legend tells us, who drank the blood of Abel after his murder by his brother" (Stave, 1993: 51).

has well prepared her readers . . . for complete suspension of disbelief in the human and natural worlds” (Harris 155) by the fact that Morrison’s previous novels also included ghostly appearances. Morrison’s point is not to prepare her readers for complete suspension of disbelief—for to say this is similar to critics’ response to *Beloved* or *Song* as “magical realism.” The point Morrison wishes to make is that ghosts do exist; they are real, and this is a fact, a cosmological belief of Africans. To “suspend our disbelief” is to pretend to believe that something occurs or merely to believe something temporarily. Harris’ criticism, based on linking Morrison’s work with African American folklore, is rich in information about just that; however, her criticism stops short of going the full distance. (Higgins, 2010: 36)

According to Higgins, *Beloved* may at most be creature resembling a *genie*, a spirit hailing from the Mende people’s tradition¹¹ (2010: 38). In parallel with Zauditu-Selassie’s interpretation, the novel seems to take an altogether different shape when reading is informed by the African culture. Angels, ancestral mothers, or demons, the women of 124 Bluestone Road are obliged to take the place within community that no rite bars them from eternally; on the contrary, each of them, including the very human Denver, must transform and overcome the dark and isolated inside to become the women they were always meant to be.

4. Classical tradition: the community and tragedy in *Beloved*

It would be extremely difficult to offer a reading of *Beloved* without multiple references to the role of community in the novel. It can set free, it can condemn, it can speak truths that hurt the soul – and this seems uncannily familiar. This may be so owing to our culture’s reliance upon the classical, namely the Ancient Greek tragedy.

The function of *the chorus* in Greek drama is to represent *vox populi*, to comment on the events and destinies of the protagonists (Škreb et al., 1985: 248), but in this novel it can be said to transcend the role. Although Greek tragedy may, unlike myths and oral traditions, boast of traceable authorship, we aim to move beyond it reaching for the very foundation of the ancient dramatic texts, i.e. the Ancient Greek mythology. Read that way, the community of women exorcising the demon quickly becomes a reinvented *chorus*, while Sethe herself could be the tragic heroine, the *black Medea* who, unlike the original, kills one of her children in a desperate last-resort act.

For Tessa Roynon, Sethe is conceived as a “hubristic, outrageous protagonist” (Roynon, 2013: 84) which resonates with the aforementioned readings of Sethe as

11 “The ancestral spirits . . . are the spirits of former living members of the community—both former members of various cults as well as individual families. The non-ancestral spirits comprise certain widely known spirits or *genii* associated quite often with natural phenomena such as rivers, forests, and rocks, but not confined to any one locality. Both categories of spiritual beings are closer at hand than God. (115)” (Kenneth Little’s essay “The Mende in Sierra Leone” as cited in Higgins, 2010: 30)

independent, even masculine in her ways, a woman for whom “love is, or it ain’t” (Morrison, 2007: 164). She writes:

During the ‘twenty-eight days’ between Sethe’s safe arrival in Cincinnati and her arrest for murder, the community teach her how to ‘claim herself’ (Morrison 2005a: 111–12). One of the defining experiences of freedom, she realizes, is ‘to wake up at dawn and decide what to do with the day’ (Morrison 2005a: 111; original italics). This capacity for choice is also a prerequisite of tragic heroism; in Arthur Miller’s words, ‘so long as the hero may be said to have had alternatives of a magnitude to have materially changed the course of his life...he cannot be debarred from the heroic role’ (Miller 1989: 165). Morrison’s characters repeatedly make life-changing decisions or insist on self-determination in ways which unequivocally prove their heroism. (Roynon, 2013: 85)

Adding her twist to the ancient genre of tragedy by sparing her protagonist from certain death, Morrison offers a revision intended to educate the American society on the menace of slavery, long held anything but wrong due to its origins in the Greek and Roman cultures. As Roynon further demonstrates, for the majority of American slave owners these civilisations were the ones to look up to¹². In such a world, *men and women* of Garner’s Sweet Home are already tragically misplaced. They should be incapable of making decisions, and yet, it is almost ironic that Morrison’s white master was the one who nurtured a degree of independence in his slaves, thus triggering the tragedy. Their respective decisions bring them to commit acts both horrendous and merciful – there would be no Sethe to murder her child out of love, just as there would be no Paul D to eventually save Sethe without the godlike play of their former master, which resembles influences of the ancient deities and social norms in the Greek drama.

Just as the tragic heroism may be inherent in the individual protagonists, the community of *Beloved* can be said to mime the Greek *chorus*. First judgemental of Sethe, they come to her aid in her very darkest hour, resolving the conundrum, exorcising the malevolent entity, and enabling the eventual recovery of Sethe. Quite unlike the Greek chorus, they meddle and prevent the character from meeting their demise, but otherwise they do share its characteristics, especially when it

---

12 “My contention is that Morrison’s classicism is fundamental to the critique of American culture that her work effects. Her allusiveness is characterized by a strategic ambivalence—that is to say it is fraught with her perception both of the classical tradition’s hallowed position within hegemonic culture, its role as a ‘pillar of the establishment’, and of that tradition’s simultaneous subversive potential, its usefulness in the ongoing struggle for fully-realized racial, gender, and economic equality in which she continues to participate. My readings of the novels illuminate her profound concern with the often-conflicting uses to which dominant narratives of American history and identity have put the classical tradition: in justifying colonization in the sixteenth century, for example; or in bolstering notions of exceptionalism at the time of the nation’s foundation; in both sides of the debate over slavery in the nineteenth; or in the arguments against immigration in the early 1900s.” (Roynon, 2013: 3)

comes to language. Yvonne Atkinson has discussed the relevance of Black English¹³ to Morrison's work and how its specific rhythm contributes to expression of the African-American community's worldviews. The singular model of speech known as *call and response* that features the community actively replying to preacher's statements is indeed dominant in *Beloved*. For Tessa Roynon, there is an evident connection between Black English and the language of the chorus in Greek tragedy which is "compelling because both cultural forms have been seen as expressive of social change, and specifically of developments in the interactions between the individual and the group" (Roynon, 2013: 135). The transformative nature of language that Morrison herself has pointed out many times may be claimed to be the true hero of this modern myth. It is with their chants that women expel the unholy entity, and it is with words that Paul D sets Sethe free. As far as language is concerned, we are all "our best thing" (Morrison, 2007: 237).

For the African slaves, captured, uprooted, deprived of their identities and traditions, language and community were all they could abide by and rely on. It is no wonder that both perform an essential role in the novel on experience so terrible that it can hardly be committed to writing. Yet Toni Morrison managed to achieve precisely that, merging together the long-silenced voices of "60 million and more" (Morrison, 2007: xi) in the *chorus* that consists not only of the members of black community in Cincinnati, but also includes the very character of Beloved¹⁴.

5. Conclusion: Know thy past and love thyself

Many books have been written on slavery and can be used to reconstruct the exact events or make splendid documentary films about one of history's most shameful chapters. But not *Beloved* – this novel surely transcends history books and eyewitness accounts.

As demonstrated by Zauditu-Selassie, Higgins and Sanders Mobley, the novel seems to call to the African-American community to embrace their cultural heritage and understand their roles as *ancestors* who are to pass on not only their story, but an entire worldview. Conversely, spectres in the novel are not, as Erickson put it, mere *spectres*, but more likely messengers whose task is to incite *response* and herald change in community's attitude to its gruesome past. As Roynon has rightfully claimed, Morrison's creative divergence from the traditional role of the classical drama's *choir* seems to be gifting the reader with an explanation of the

13 "The language the African slave spoke is the foundation of the language spoken by most African Americans today: Black English. According to Geneva Smitherman, Black English is "an Africanized form of English reflecting Black America's linguistic-cultural African heritage and the conditions of servitude, oppression, and life in America. Black language is Euro-American speech with an Afro-American meaning, nuance, tone, and gesture" (*Talkin* 2). In African American culture, language is an aesthetic: "Many Black English vocabulary items manifest a poetically appropriate representation of rather mundane reality. Not only is the black lexicon a tool, its figurative power and rhetorical beauty complement its survival function" (70; see also Dillard)." (Atkinson, 2000: 13)

14 We are referring to *Beloved's* chapters in the novel, which provide a poignant insight into the experience of Africans being captured and transported on ships to America, bought and sold, and killed (Morrison, 2007: 210–217).

fulcrum of the African-American community experience, which must act when called upon and remain with the protagonist *for better or worse*. Unlike the passive observers of the Ancient Greek world, Africans descended from the Middle Passage should embrace their cultural roles, whether that be caring about children or driving out destructive forces.

Although the aforesaid community's healing through mutual support may be understood as Morrison's declaring her political stance, *Beloved* undoubtedly taps into the primordial, the subconscious; the novel also explores traditions, myths, ancient rites, and the fantastic of more than one culture, as scholars mentioned in this paper have posited. Moreover, further evidence of that may be found in its ending with an ironic warning: "This is not a story to pass on" (Morrison, 2007: 275) – but should we heed the advice? It seems to us that the warning functions not as an actual ban against discussing the destructive urge of one group to rule over another, but as a kind of rite of passage. The priestess has just warned her initiates that secrets of the rite may not be passed on to the uninitiated. However, that comes at the exact moment when we the readers have become fully-fledged members of the community by having read the book. Such a farewell leaves us with a little more knowledge on the matters of indomitable spirit, and the potency of memory and language. While our pasts may *define* us, they are not *definitive* as long as we draw breath. It is perhaps why another ancestral mother, Baby Suggs Holy, urges the community to cherish their heart in one of the most beautiful passages from *Beloved*:

The dark, dark liver—love it, love it, and the beat and beating heart, love that too. More than eyes or feet. More than beloved lungs that have yet to draw free air. More than your life-holding womb and your life-giving private parts, hear me now, love your heart. For this is the prize. (Morrison, 2007: 88–89)

In addition and not inconsequentially, Zauditu-Selassie's, Higgins', Harris', and Stave's readings in particular could be said to subtly nod to – at least in terms of the *mythologised* dynamics between Sethe, her community, and the uncanny forces – Joseph Campbell's concept of *the monomyth*¹⁵ (2004). Should it be applied to *Beloved*, it would go something like this: a young slave girl with no father and only a vague memory of her mother discovers that the only way to survive is to break the chains; with a little help of the ancestors, she is initiated into the secrets of motherhood and love; although haunted by the horrific ghouls of her past and the unimaginably difficult decisions she was compelled to make, upon the intervention of her guardian angels she is finally delivered of trauma and invited to embrace her true nature. If we take Sethe's path as an example of *the hero's journey*, as Campbell

---

15 In myths and oral traditions of all peoples Campbell noticed the universal thread, the code that sees a hero of an extraordinary birth prompted to claim, with some guidance of a mentor or divinities, the specific knowledge or boon for their community, having first overcome a number of ordeals, trials and tribulations and having risked their life for the greater good (Campbell, 2004).

labelled it, then it is no wonder that the narrator ends her story with a mock call for silence and secrecy. Now initiated, we know that the individual's *quest for the heart* is an intimate affair, ironically observed and facilitated by the entire community. Nevertheless, it is possibly the only way to restore or preserve humanity, something that both a slaver and a slave must strive to avoid becoming the cruel gods everyone fears – even (and fortunately so) at the cost of their divinity.

References

- Andrews, W. L., McKay, N. Y. (1999). *Toni Morrison's Beloved: A Casebook*. New York: Oxford University Press.
- Atkinson, Y. (2000). Language That Bears Witness: The Black English Oral Tradition in the Works of Toni Morrison. In M. C. Conner (Ed.), *The Aesthetics of Toni Morrison: Speaking the Unspeakable*, (pp. 12–30). Jackson, Mississippi: University Press of Mississippi.
- Bloom, H. (2005). *Toni Morrison*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Bloom, H. (2009). *Toni Morrison's Beloved* (2nd ed.). New York: Bloom's Literary Criticism: An imprint of Infobase Publishing.
- Campbell, J. (2004). *The Hero with a Thousand Faces. Commemorative Edition*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Erickson, D. (2009). *Ghosts, Metaphor, and History in Toni Morrison's Beloved and Gabriel García Márquez's One Hundred Years of Solitude*. New York: Palgrave Macmillan.
- Harris, T. (1999). Beloved: Woman, Thy Name Is Demon. In W. L. Andrews, N. Y. McKay (Eds.), *Toni Morrison's Beloved: A Casebook* (pp. 127–157). New York: Oxford University Press.
- Higgins, T. E. (2010). *Religiosity, Cosmology and Folklore: The African Influence in the Novels of Toni Morrison*. New York: Routledge.
- Morrison, T. (2007). *Beloved*. New York: Vintage International.
- Morrison, T. (1993). *Nobel Lecture*. NobelPrize. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1993/morrison/lecture/>
- Roynon, T. (2014). *Toni Morrison and the Classical Tradition: Transforming American Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Sanders Mobley, M. (2005). Memory, History and Meaning in Toni Morrison's *Beloved*. In H. Bloom (Ed.), *Toni Morrison* (pp. 67–77). Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Stave, S. A. (1993). Toni Morrison's 'Beloved' and the Vindication of Lilith. *South Atlantic Review*, 58(1), 49–66.
- Segal, R.A. (2004). *Myth: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Todorov, T. (1973). *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*. Cleveland/London: The Press of Case Western Reserve University.
- Škreb, Z., Flašar, M., Živković, D., Ružić, Ž., Konstantinović, Z., Koljević, S., Koljević, N., Nedić, V., Krnjević, H., Pantić, M., Damjanović, M., Peković, S. (1985). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.
- Zaudit-Selassie, K. (2009). *African Spiritual Traditions in the Novels of Toni Morrison*. Gainesville: University Press of Florida.

Ana D. Begović

Sažetak

KRITIČKI OSVRT NA MITOLOŠKE MOTIVE U ROMANU *VOLJENA TONI MORISON*

Iako se roman Toni Morison *Voljena* često tumači kao istorijski roman, on neosporno predstavlja delo van užeg žanrovskog određenja. Pošavši od zastrašujućeg čedomorstva, koje je počinila očajna majka i crna robinja, Morison uspeva da prodre u samu srž *afroameričkog iskustva*. Preplićući heroje i zlikovce iz afričke mitologije sa likovima iz dela i koristeći se narativima i tehnikama antičkog teatra, ona gradi priču koja se graniči sa fantastikom, a opet ostaje u domenu istorijski mogućeg, te nam tako ostavlja prostor za najrazličitija tumačenja. Tumači dubljih kulturoloških nijansi romana uglavnom pažnju usmeravaju na glavne junakinje, Setu i Voljenu, otelotvorenog duha njene kćeri, za koje se tako može reći da predstavljaju moćne duhove predaka iz afričke tradicije, ali i apokrifnu Lilit. Pored ovih simbolički značajnih i tragičnih junakinja, kritičari se slažu da je Morison, kao i uopšte u svojim romanima, izrazito zainteresovana za pitanje uloga *zajednice* u životu jednog društva. Ne samo da je tesno povezana afroamerička zajednica komšija i prijatelja važan simbol, već za tumače poput Rojnon, ona funkcioniše i kao modifikovani *antički hor*, čija uloga nadilazi komentatora drame. *Voljena* se može opisati kao višeznačni i višeslojni roman koji istovremeno uspeva da uzbudi i gane i koji se može doživeti i iz perspektive funkcije mitologije, narodnog predanja i antičke drame u savremenom svetu, kao što predlažu kritičari navedeni u ovom radu.

Ključne reči:

kritički osvrt, mit, narodno predanje, fantastika, istorija, zajednica/pojedinac, afroameričko iskustvo

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.1.18>

050:305-055.2A NŐ ÉS A TÁRSADALOM"1907/1913"

141.72(439)"18/19"

316.622-055.2(439)"18/19"

Ženske emancipatorske težnje u glasilu *Ne eš taršadalom* (*A Nő és a Társadalom* 1907–1913)

Monika M. Bala*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za hungarologiju

Ključne reči:

A Nő és a Társadalom
feministička periodika
feministički pokret u
Mađarskoj u 19. veku
položaj žene
emancipacija žena
žensko pravo glasa

Apstrakt

Rad je posvećen analizi *Ne eš taršadalom* (*A Nő és a Társadalom*), zvaničnog glasila Feminističkog udruženja (Feminista Egyesület) i Državnog udruženja mađarskih službenica (Nőtisztviselők Országos Egyesülete). Korpus periodičke građe obuhvata publikacije od pokretanja časopisa 1907. do njegovog gašenja 1913. godine, koje čine ogledalo ideoloških uverenja feminističkog pokreta u Mađarskoj. Časopis je izlazio u periodičnom rasporedu svakog meseca, razmatrao je položaj žene u društveno-ekonomskom, političkom i obrazovnom kontekstu, te izveštavao o aktivnostima i rezultatima Feminističkog udruženja. Imao je veliku ulogu u podizanju svesti žena, preispitivanju društvenog poretka i značajno uticao na društveno-politička kretanja. U radu koristim metodički pristup usmeren na analizu sadržaja tekstova s ciljem utvrđivanja uloge časopisa *Ne eš taršadalom* u preoblikovanju ženskog iskustva u širem društvenoistorijskom kontekstu. (primљeno: 15. септембра 2021; прихваћено: 30. децембра 2021)

1. Uvod

Težnja ka postizanju društvene, političke, ekonomske i kulturne jednakosti u tradicionalnom društvu dala je ideološku osnovu feminističkom pokretu u Mađarskoj, čiji programi početkom dvadesetog veka ulaze u javni diskurs. Jedan od osnovnih ciljeva pokreta bila je borba za ostvarivanje prava glasa žena, koja se vodila putem okupljanja, peticija i pisane reči. U ženskim listovima izlaze članci koji izveštavaju o delovanju domaćih i inostranih ženskih pokreta, razmatraju pitanje emancipacije žena i rade na njihovom prosvetivanju. Novina tekstova u odnosu na normativne članke iz prethodnog veka ogleda se u pristupu kojim se stavlja jače težište na pitanja zaštite ljudskih prava žena. Dok su se tekstovi ranijih autorki, pionirki feminizma, i pored težnje ka osvajanjem šireg prostora za žene u javnom životu strogo držali tradicionalnih normi, ne dovodeći u pitanje zadate rodne uloge u društvu, novi listovi s početka dvadesetog veka, ženu ne posmatraju samo kao pasivnog „posmatrača državnog sabora“ (Antoni, 2014: 20). Žena više nije samo sredstvo čije će obrazovanje pomoći u odgoju dece ili potpomognuti profesionalni uspeh i unaprediti ugled supruga, već ujedno služi i svom ličnom razvoju i poboljšanju svog položaja. Žena počinje da se posmatra kao simbol koji izlazi iz nevidljive sfere i traži svoje mesto u društvenim tokovima.

2. Koncept feminizma

Karen Ofen (Karen Offen), jedna od vodećih feminističkih istoričarki ukazuje na problem utvrđivanja ženskog identiteta, jer kako napominje „žene nemaju prošlost, nemaju istoriju, nemaju svoju religiju“ (Offen, 2000: 3). Sledeći njene tvrdnje, istoričarka Andrea Pete (Pető Andrea) postavlja pitanje ko poseduje istorijsko sećanje i kakav je sadržaj tog sećanja, te zaključuje: „Istorija je definisana kao deskriptivna i empirijska nauka o prošlosti države, koja tematizuje nacionalnu prošlost. A politika, istorija države, uvek su važile za svet muškaraca“ (Pető, 2006: 334). Filozofkinja Rita Antoni definisala je feminizam kao „društveno-kritičku ideju ili naučno gledište koje tvrdi da žene zbog svog roda sistematski trpe nejednakosti u društvenoj, javnoj i privatnoj sferi“ (Antoni, 2014: 19). Dalje napominje da nisu sve organizacije pod rukovodstvom žena nužno feminističke, niti sve istaknute žene dele feminističke poglede, te ističe da se „feministkinjama smatraju žene ili udruženja koja tematizuju nejednakost žena kao društvene grupe i promovišu rodnu jednakost“ (Antoni, 2014: 19). Karen Ofen pojam feminizma definiše kao „opsežan kritički odgovor na otvoreno i sistematsko potčinjavanje žena kao grupe od strane muškaraca“ (Offen, 2000: 20). Napominje da se mišljenja oko interpretacije koncepta feminizma razilaze i variraju u zavisnosti od vremena i mesta, izazivajući mnoge kontroverze (Offen, 1988: 119), te predlaže „rekonceptualizaciju razumevanja pojma“ (Offen, 1988: 120) uvođenjem dva „sistematičnija, sveobuhvatnija pristupa“ (Offen, 1988: 133) u okviru ženskih emancipatorskih težnji 19. veka, „relacionog“ (*relational*) i „individualističkog“ (*individualist*) (Offen, 1988: 134). Prema tome, „relaciona tradicija podrazumevala je rodno podeljeno, ali egalitarno viđenje društvene organizacije koja se zasniva na nehijerarhijskoj zajednici muškaraca i žene“ (Offen, 1988: 135).

Ofen naglašava da relacioni pristup zahteva ženska „prava kao žena (definisanih prevashodno prema materinskim i/ili negovateljskim sklonostima u odnosu prema muškarcima“ (Offen, 1988: 136) u datom istorijskom kontekstu. S druge strane, individualistička feministička tradicija postavlja „pojedince kao osnovnu jedinicu nezavisno od pola, odnosno roda“ (Offen, 1988: 136) priznavajući doprinose žena širem društvu. Individualistička tradicija zasnivala se na postizanju nezavisnosti i autonomije žene kao pojedinca pozivajući se na „apstraktnije koncepte individualnih ljudskih prava i lične nezavisnosti u svim sferama života umanjujući društveno definisane uloge [...] i minimalizujući rodno povezane kvalitete i doprinose“ (Offen, 1988: 136). Prema Karen Ofen obe tradicije se moraju sagledati u njihovom političkom, društvenom i kulturnom kontekstu.

3. Feministički pokret u Mađarskoj

Vreme u kojem nastaje časopis *Ne eš taršadalom*¹ poklapa se sa periodom prvog talasa feminizma, koji počinje od druge polovine 19. veka i traje do kraja Prvog svetskog rata, kada žene u većini država stiču delimično ili puno pravo glasa. U Mađarskoj se prava žena javljaju kao tema pojedinih pamfleta i članaka od kraja 18. veka. Počev od 19. veka ženska pitanja predmet su diskursa naučnih i beletrističkih časopisa, te će prva rasprava o pravima žena biti pokrenuta od strane publicistkinje Eve Takač (Karacs Ferencné Takács Éva, 1780–1845) u časopisu *Tudomanjoš díjtemenj* (*Tudományos Gyűjtemény*) i odvijati se u periodu od 1822. do 1827. godine. Eva Takač zagovarala je veće prisustvo žena u javnoj sferi i prva je argumentovala da bi žene uz jednaku mogućnost za obrazovanje bile sposobne za iste poduhvate kao muškarci na polju politike, nauke i umetnosti. Osnivačica ženskog internata u Pešti, grofica Blanka Teleki (gróf Teleki Blanka, 1806–1862), jedna od pionirki ženskog obrazovanja, zalagala se za prava žena na univerzitetsko obrazovanje, pravo glasa i poboljšanje položaja seoskih nastavnika. Pored nje, pravo žena na školovanje zagovarala je i Hermína Benicki (Veres Pálné Beniczky Hermin, 1815–1895) i ujedno bila osnivačica Državnog udruženja za obrazovanje žena. Treba istaći i ime Emilije Kanje (Kánya Emília, 1828–1905), prve urednice i osnivačice časopisa *Čaladi ker* (*Családi Kör*) feminističkog karaktera². Među pionirke feminističke misli u Mađarskoj ubraja se i grofica Vilma Hugonaj³ (gróf Hugonnai Vilma, 1847–1922), prva fakultetski obrazovana žena i prva lekarka u Mađarskoj, koja se zalagala za reformu obrazovanja u korist žena.

- 1 U radu naslov časopisa *A Nő és a Társadalom* navodim u transkripciji na srpski jezik bez upotrebe određeneog člana 'a'.
- 2 Opširnije o aktivnostima Eve Takač i Emilije Kanje vidi u: Bala, M. (2020). Spisateljice u Mađarskoj u 19. veku i uloga ženske periodike u obrazovanju novog kulturnog modela. U S. Gudurić, B. Radić-Bojanić i P. Mutavdžić (ur.), *Tematski zbornik Jezici i kulture u vremenu i prostoru IX/2* (str. 13–25). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- 3 Grofica Vilma Hugonaj je diplomu Medicinskog fakulteta stekla u Švajcarskoj, ali po povratku iz Ciriha, nije dobila dozvolu za rad u struci. Tadašnji ministar vera i prosvete Agošton Trefort (Trefort Ágoston) odbija zahtev za nostrifikaciju, uprkos pozitivnoj oceni sedmočlane komisije. Vilma Hugonaj je narednih 17 godina posvetila profesiji babice, nakon čega je konačno „mogla nostrifikovati diplomu“ (Simmelweis Egyetem Tanévkönyv, 2004–2005: 4) 1897. godine i započeti lekarsku karijeru u Mađarskoj.

Ideologija feminizma u Mađarskoj krenula je iz prestonice, ali se ubrzo proširila na lokalna udruženja i različite društvene slojeve. Prihvatile su je kako žene, tako i muškarci, a ženska društva uspela su da pridobiju podršku uticajnih članova mađarskog javnog života. Feminističko udruženje osnovano je 1904. godine od strane začetnica feminističke misli u Mađarskoj i boraca za žensku ravnopravnost Roze Švimer (Bédy-Schwimmer Rózsa,⁴ 1877–1948), i Vilme Gliklih⁵ (Glücklich Vilma, 1872–1927). Od samog početka osnivanja Feminističkog udruženja, jedna od najuticajnijih i najaktivnijih članica bila je spisateljica Julija Kende, supruga grofa Šandora Telekija (Gróf Teleki Sándorné Kende Julia, 1864–1937), poznata pod umetničkim imenom Sikra (mađ. Szikra, u srpskom prevodu Iskra). Bila je jedna od najplodnijih ženskih pisaca svoga doba, koja je na sastancima književnog salona vrata svog peštanskog doma otvorila kako muškim piscima, tako i ženama od pera. Bila je jedna od saradnica mesečnika *Ne eš taršadalom*, kasnije urednica časopisa *Ne (A Nő)* i osnivačica Kruga mađarskih književnica (Magyar Írók Köre). U zemlji su tada aktivno delovale mnogobrojne humanitarne, kulturno-prosvetne i verske organizacije koje su se zalagale za oslobađanje žena, pravo žena na obrazovanje i rad. Državno udruženje za obrazovanje žena (Országos Nőképző Egyesület) osnovano je 23. marta 1868. godine s ciljem osamostaljenja žena kroz obrazovanje u državnim institutima. Četiri godine kasnije, nastalo je Državno udruženje industrijalki (Országos Nőiparegylet), koje je podsticalo i osposobljavalo žene na samostalni rad u oblasti industrije i trgovine. Od 1896. godine počinje delovanje organizacije čiji je glavni cilj bila potpuna društvena emancipacija žena, Državnog udruženja službenica (Nőtisztviselők Országos Egyesülete), koju je vodila feministkinja Roza Švimer. Udruženje je bilo jedno od brojnih članova Saveza mađarskih ženskih udruženja (Magyar Nőegyesület Szövetsége), osnovanog 1904. godine i član Međunarodnog saveza žena (Nemzetközi Nőszövetség). Od samih početaka razmatralo je važna ženska pitanja bez obzira na nacionalnu pripadnost, veroispovest i društvenu klasu, zalagalo se za okončanje ekonomske eksploatacije žena i postiglo upečatljive rezultate kao što su osnivanje biroa za zapošljavanje žena, pokretanje pitanja penzija žena, organizovanje različitih kurseva za žene. Članice Državnog udruženja službenica formirale su 18. decembra 1904. godine Feminističko udruženje. Važno je istaći da je na osnivačkoj sednici pored 200 žena učestvovalo i 50 muškaraca. Udruženje je održavalo veze sa Međunarodnom alijansom za žensko pravo glasa (International Woman Suffrage Alliance, IWSA) i saradivalo sa Ženskom međunarodnom ligom za mir i slobodu⁶ (Women's International League for Peace and Freedom, WILPF).

3.1. Idejna osnova Feminističkog udruženja

Glavni programski ciljevi udruženja, pored političke borbe za sticanje prava glasa, podrazumevali su pravo žena na obrazovanje i rad. Članice Feminističkog

4 Bédy-Schwimmer Rózsa, poznata je kao Róza ili Rosika Schwimmer i kao prva svetska ambasadorica žena.

5 Vilma Gliklih bila je prva fakultetski obrazovana žena koja je diplomu stekla na Univerzitetu u Budimpešti. Studirala je na ELTE-u od 1896. godine.

6 Generalni sekretar Ženske međunarodne lige za mir i slobodu između 1922. i 1925. godine bila je Vilma Gliklih.

udruženja nastavile su sa delovanjem Državnog udruženja službenica, inicirale su radikalne zahteve za unapređenje položaja žena, za ravnopravnost žena svih klasnih slojeva u političkoj i društvenoj sferi. Bile su učesnice na međunarodnim kongresima žena, i organizovale su mnogobrojne ženske skupove. Istrajan rad Feminističkog udruženja ogleda se u uspehu postignutom 1913. godine, kada je organizovan sedmi svetski kongres Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa (Nők Választójogi Világszövetsége). Kongres je održan u Budimpešti u trajanju od 15. do 20. juna i predstavljao jedan od najvećih i najznačajnijih skupova feministkinja sa 3000 učesnika iz svih krajeva sveta, svih društvenih slojeva i različitih profesionalnih profila (A kongresszus adataiból, 1913: 129). Univerzalna poruka feminističkog pokreta može se sumirati u izjavi američke prozaistkinje i pesnikinje Šarlot Perkins Gilman (Charlotte Perkins Gilman), učesnice svetskog kongresa: „Ženski pokret ne štiti samo interese žena, već teži da svi, i žene i muškarci rade jednako kao ljudi, jer smo na prvom mestu svi ljudi“ (Perkins-Gilman, 1913: 130).

4. *Ne eš taršadalom* – zvanično glasilo Feminističkog udruženja

Teorije društvenih pokreta definišu feminističku periodiku kao sredstvo koje igra značajnu ulogu u formiranju političkog mišljenja i služi širenju informacija unutar pokreta i publici izvan nje (Acsády, 2020: 12–13). Kroz definisanje zajedničkih ciljeva i životnih vrednosti, periodika služi združivanju svojih članova, pomeranju društvenih normativa, izgradnji i oblikovanju novog identiteta žene. Kako ističe Jelena Milinković, „Periodika, a posebno časopisi šireg opsega, to jest oni koji pored književnosti štampaju i tekstove koji se bave pitanjima politike, ekonomije, prava, filozofije, psihologije, sociologije i sl., veoma su dobri pokazatelji opštih društvenih kretanja“ (Milinković, 2018: 27). Ženska periodika okreće se progresivnim tendencijama i uvođenjem novog diskurzivnog prostora vremenom oblikuje kulturne obrasce. Značajna je pre svega zbog pomeranja normi i uvođenja novih pristupa, koji zatim, otkrivanjem marginalizovanih grupa i autora, pružaju sliku datog istorijskog i društvenopolitičkog trenutka. Osobitost feminističke periodičke štampe ogleda se u tome što konstruiše feminizam kao kolektivni identitet.

Ne eš taršadalom (*A Nő és a Társadalom*, srp. Žena i društvo) je prvi mađarski jasno profilisan feministički časopis. Kao zvanično glasilo Feminističkog udruženja i Državnog udruženja službenica (*A Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete hivatalos közlönye*), postaje snažan idejno-politički organ feminističkog pokreta. Tokom svog sedmogodišnjeg postojanja privukao je veliki broj kako ženskih, tako i muških čitalaca, u vreme koje je obeleženo borbom za dostizanje ženskog prava glasa kao osnovnom težnjom ženskih pokreta širom Evrope. Časopis je osnovan 1907. godine u Budimpešti i za vreme izlaženja, do 1913. godine, služio je kao ogledalo stavova i aktivnosti dva najznačajnija mađarska feministička udruženja sa mesečnom dinamikom publikovanja 12 izdanja godišnje. Nakon pet godina njegovog postojanja, „proširio se tabor feminističkih boraca, čak je pridobio i priznanje svojih neprijatelja“ (*A Nő és a Társadalom szerkesztősége és kiadvállalata*, 1912: 3), ali uprkos tome što je u kontinuiranom radu udvostručen

broj pretplatnika, istovremeno su rasli i troškovi, zbog čega uredništvo nije uspelo povećati učestalost izlaženja. Feminističko udruženje je u glasniku pozivalo čitaoce da svojim donacijama i aktivnostima pomognu njihov rad. U časopisu je dominirao tekstualni sadržaj bez ilustracija, a članci su štampani na mađarskom jeziku. Finansijski se oslanjao na oglase, koji su pažljivo birani tako da korespondiraju sa osnovnim principima ženskog pokreta: „cilj nam je jedan: individualno, društveno i pravno oslobođenje žena“ (A Nő és a Társadalom, 1907: 2). Uredništvo je angažovalo ženske i muške autore, pisce, umetnike, poslanike, pobornike liberalnih ideja. Pored stalnih autorki iz kruga pokreta, čitaoci su takođe bili pozivani da prilažu svoje radove, ukoliko ispunjavaju definisane kriterijume. Iz recenzije 1. marta 1907. godine mogu se iščitati parametri: „[potrebno je] da se članci pišu u književnoj formi, da misli budu jasno izražene, tako da s lakoćom razumeju i oni koji ne pripadaju istim ideološkim strujama“ (Szerkesztő üzenetei, 1907: 44).

Roza Švimer, glavna i odgovorna urednica, osmislila je koncepciju i programske ciljeve časopisa pre njegovog osnivanja, tako da je urednička strategija bila odraz ideoloških uverenja pripadnika Feminističkog udruženja. Diskutovalo se i o predloženim varijantama naslova časopisa⁷, te je nakon dugih debata, nastao naziv časopisa, čiji se paradoks objašnjava u prvim redovima prvog broja, 1. januara 1907. godine: „Žena i društvo. Zapravo je pleonazam. Žena jeste neodvojivi deo društva i pogrešno je [ove dve reči] spojiti veznikom 'i'. U kasnijim vekovima će možda zvučati neobično, ali u naše vreme, nažalost, žena stoji na margini društva sa zakonima koji je stavljaju na posebno mesto“ (A Nő és a Társadalom, 1907: 1). Postavlja se pitanje ko su bili čitaoci časopisa. Da li je objava na početnim stranicama prvog broja, koja nagoveštava program časopisa: „Razmatračemo sve što je u interesu žena kao čoveka, supruge, majke i građanke“ (A Nő és a Társadalom, 1907: 2), privukla sve slojeve mađarskog društva? Možemo se osvrnuti na argumentaciju andragoga Oršoje Keresti (Kereszty Orsolya), koja odgovor nalazi u ekonomskoj stvarnosti, te zaključuje da su čitateljke mogle biti prvenstveno iz viših i srednjih društvenih krugova (Kereszty, 2012: 340), kako žene iz radničkih slojeva nisu mogle priuštiti kupovinu periodičkih publikacija, a mnoge nisu ni znale da čitaju. Ovde bismo se kratko osvrnuli na pitanje pismenosti u Mađarskoj, kako bismo problem sagledali u istorijskom kontekstu. Prema podacima popisa stanovništva iz 1910. godine, broj nepismenih građana premašio je 33 posto (Dányi, 1964: 312), a „veliki broj analfabeta dolazio je upravo iz krugova žena“ (Kereszty, 2012: 339). Treba imati u vidu da je obavezno opšte obrazovanje u Mađarskoj uvedeno Etvešovim zakonom iz 1868. godine (T.Kiss, 2013: 13). Nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine, u Mađarskoj dolazi do građanskog razvoja, što je podrazumevalo i modernizaciju obrazovnog sistema. Reformator školskog sistema, baron Jožef Etveš (Eötvös József), ministar vera i prosvete u novoj Andrašijevoj vladi (Andrássy

7 Neki od predloženih naziva bili su *Nemozgalom* (*Nómozgalom*), u srpskom značenju Ženski pokret, zatim *Ne sava* (*A Nő Szava*), na srpskom *Reč žene* i varijanta u množini *Nek sava* (*A Nők Szava*), na srpskom *Reč žena*, što je Roza Švimer odlučno odbacila argumentujući da je „Reč žene = trač, a Reč žena = blebetanje“ (Kereszty, 2012: 335).

Gyula), pokrenuo je pitanje narodnih škola, s ciljem da pripadnici nižih društvenih slojeva steknu obrazovanje na maternjem jeziku. Bio je uverenja da je otvaranje narodnih škola od krucijalnog značaja za podizanje nivoa obrazovanja. Etvešov plan bio je organizovanje županijskih narodnih škola tamo gde nisu delovale crkvene (konfesionalne) narodne škole. Predlog zakona o narodnom obrazovanju podneo je Parlamentu 23. juna 1868. godine, koji je, nakon dužeg promatranja, usvojen 5. decembra iste godine (Kelemen, 1994: 112). Zakon je odredio obavezno školovanje za decu uzrasta od šeste do dvanaeste godine, a u skladu sa liberalnim gledištima, nastava u školama bila je besplatna (Kelemen, 1994: 113). I pored Etvešovih napora na polju opismenjavanja stanovništva, statistički podaci početkom veka pokazuju da je veliki procenat stanovništva bio nepismen. Drugi problem se nazire u podeli programa obrazovanja prema polu. Dok je nivo obrazovanja u narodnim osnovnim školama bio izjednačen za dečake i za devojčice, u građanskim školama bila je uočljiva diferencijacija prema polu, tako da je težište obrazovanja za devojčice bilo na sticanju praktičnih znanja za život. Sličan trend pratili su i poslanički govori. Godinu dana pre donošenja Etvešovog zakona, poslanik Danijel Iranji (Irányi Dániel) u Parlamentu 1867. godine predlaže da „žensko obrazovanje obuhvata predmete iz vaspitanja i javnog morala, kulinartstva, hortikulture, izrade svile i zdravstvene zaštite u trajanju od pet časova nedeljno“ (T.Kiss, 2013: 19). Obrazovna struktura u Mađarskoj bila je obeležena podelom prema polu, a isti model bio je prisutan i u sferi zapošljavanja gde je bio uspostavljen obrazac tradicionalne podela rada.

4.1. Tematski okviri časopisa – suprotne pozicije

Časopis je u stalnoj rubrici štampao oglase za posao, aktivnosti i odluke ženskog pokreta o pitanjima obrazovanja, zaposlenja i osiguranja žena. Ažurnost i efikasnost rada feminističkog pokreta odražava se u brzini kojom su sprovedeni tekući planovi. U pozivu štampanom u aprilskom broju 1907. godine, časopis obaveštava o odluci donetoj na sastanku Feminističkog udruženja o udruživanju privatnih nastavnica „s ciljem jačanja njihovih materijalnih uslova pomoću organizovanja daljeg školovanja, oglašavanja poslova i rešavanja penzijskog pitanja“ (Felhívás a magántanítónőkhöz, 1907: 59–60). Već u narednom, majskom broju, izveštava se o prvom sastanku održanom 21. aprila, na kojem je zaključeno da je od ključne važnosti posredovanje u zapošljavanju nastavnica, a potom i rešavanje pravnog i penzijskog statusa (Áprilisi munkásságunk, 1907: 86). U junskom broju se objavljuje da je udruženje počelo pružati uslugu za posredovanje u zapošljavanju nastavnica u prostorijama Savetodavne službe (A magántanítók ügye, 1907: 111), a u julsom broju časopis obaveštava o predlogu za penzijsko osiguranje iznetom na sastanku udruženja, kao privremenom rešenju i prvom koraku ka sticanju državne penzije (Magántanítónők értekezlete, 1907: 125).

Imajući u vidu različite potrebe i očekivanja svih slojeva društva, koncepcija časopisa je pažljivo osmišljena. Svaki broj je precizno struktuiran, tako da se sastojao od stalnih rubrika, glosa satiričnog prizvuka, književnog dodatka, prikaza knjiga i kritike. Preovladavaju tekstovi posvećeni borbi za sticanje političkih i osnovnih prava žena, potom ekonomskim, pedagoškim i socijalnim temama. S velikom pa-

žnjom izveštavalo se o aktivnostima, detaljnim programima i mesečnim radnim planovima Feminističkog udruženja i Državnog udruženja službenica. Čitateljicama su od pomoći bili oglasi za posao i konkursi, te obaveštenja o tematskim kursevima i predavanjima obuhvaćeni programom udruženja, o čemu je časopis redovno obavestavao pretplatnike. Oglasi za posao pažljivo su birani, kako za nezaposlene, tako i zaposlene žene, koje su „zbog dužine radnog vremena⁸, neadekvatne plate, neodgovarajućeg poslovnog prostora, uskraćivanja prava na godišnji odmor želele promeniti svoje uslove rada“ (Fontos tudnivaló, 1907: 142). Nejednako vrednovanje rada žena, rodna diskriminacija na tržištu rada u „kontingentskom (*employment gap*) i cenovnom (*wage gap*) obliku“ (Aleksić/Vuksanović, 2017: 68), bile su poteškoće sa kojima su se žene redovno susretale. Janka Gergej (Gergely Janka), poznata kao „hroničarka feminističkog pokreta“, redovno je prilagala članke u rubrici „Pitanja službenica“, u kojima je informisala čitateljke o programima za stručno usavršavanje žena i obavestavala o propisima i pravima zaposlenih žena (Gergely, 1910: 24–25). Teme iz porodičnog života i zdravstvenog obrazovanja bile su obavezan deo časopisa. Pored svakodnevnih korisnih i prihvatljivih tema, bilo je i članaka koji su naišli na neodobravanje i kritiku publike. Reč je o člancima o pravima dece i žena, o porodičnom pravu i diskriminatornim zakonskim regulativama, zatim radikalnim gledištima i tadašnjim tabu temama i saznanjima iz oblasti seksualnog obrazovanja, koje su, kako su urednice smatrale, bile od ključnog značaja za decu i mlade devojke. U članku martovskog izdanja 1907. godine, potpisujući se inicijalima Sch. R., urednica skreće pažnju na važnost edukacije dece u oblasti seksualnog obrazovanja. Autorka zamera izjavama „neobrazovanih roditelja“ da „sve to deca već znaju, iako im ne kažemo“ (Sch. R., 1907: 43). Drugi kontraargument javnosti vezuje se za tvrdnju da obrazovanje štetno deluje na razvoj dece tako što podstiče njihove prirodne nagone. Pozivajući se na moderna psihijatrijska gledišta, autorka obrazlaže kako je „Psihološki neosnovana zabrinutost da seksualno obrazovanje ranije budi instinkte kod dece“ (Sch. R., 1907: 43). U članku se argumentuje da:

Problem leži upravo u tome, da deca dolaze do saznanja neprirodnim putem [...]. Tu mogućnost je nužno sprečiti [...]. Deca su u ranom dobu izložena patološkim tendencijama odraslih i mogu postati žrtve neprimernog ponašanja. Razlog zbog čega većina prostitutki upada u nevolju leži u neznanju za koje je krivo ‘moralno, suzdržano društvo’. Posle ekonomske bede, neznanje je glavni uzrok eksploatacije stotine devojaka. (Sch. R., 1907: 43)

8 Zakon o radu je 1884. godine uveo maksimalno radno vreme u trajanju od 16 časova dnevno. Nakon osnivanja Sindikalnog veća 1898. godine, sa porastom svojih članica, podneti su zahtevi za regulisanje radnog vremena žena, prekovremenog rada i ukidanje noćne smene. „Na Kongresu Sindikalnog veća održanog 1899. godine, prezentovani su statistički podaci na osnovu kojih se vidi da je prosečno radno vreme bilo 14 časova, u određenim industrijskim granama 18, odnosno 8–11“ (Hatvany, 1952: 215). U predratnim godinama Sindikat je nastavio bitku putem štrajkova i bojkota 1905. i 1906. godine, nakon čega je uspeo da izbori skraćeno radno vreme, tako da se radilo kraće za pola sata, u nekim slučajevima i za tri i po sata. „Zvanični list Sindikalnog veća 1907. godine izveštava da je u mnogim slučajevima postignuto smanjenje radnog vremena na 9, odnosno 8 časova“ (Hatvany, 1952: 215).

Ovakvi 'skandalozni' članci iz oblasti edukacije o problemima u vezi prostitucije i trgovine žena, vrednovani su od strane publike kao štivo koje ima štetne konsekvence, te su odbili mnoge čitateljke, a roditelji zabranili svojim ćerkama njihovo čitanje (Kereszty, 2012: 340). Uredništvo je zaključilo da je usled nesuglasja oko ideoloških pogleda bilo neophodno prilagoditi se horizontu očekivanja publike i konvencijama vremena, premda je to činjeno bez velikih odstupanja od osnovne idejne namere glasila. Primedba Erži Trombitaš (Trombitás Erzi), članice sombathejskog Državnog udruženja službenica, u pismu Rozi Švimer 16. marta 1908. godine, uzrokovala je redukciju članaka o datim temama (Kereszty, 2012: 340). Erži Trombitaš u pismu skreće pažnju da je prikladnije fokusirati se na priloge o praktičnim veštinama, umesto razmatranja suviše apstraktnih tema, naročito diskusija o rodnim pitanjima (Kereszty, 2012: 340). Važno je istaći da, iako je uredništvo pažljivo biralo retoriku o osetljivim pitanjima, nije ih u potpunosti ukinulo. Na međunarodnim kongresima žena, kao i na sastancima udruženja, mogla su se čuti predavanja i diskusije o trgovini žena, prostituciji, „polno prenosivim (neizlečivim) bolestima, koje su zaražavale sve šire društvene krugove“ (Czeferner, 2014: 54). Urednice su kao svoj zadatak smatrale i razotkrivanje licemerja društva, pa će tako u Glosi pod naslovom „O nama bez nas“, u majskom izdanju iz 1907. godine, kritikovati zagovornice mišljenja da nije ispravno govoriti o problemu prostitucije u prisustvu muškaraca, da bi se zatim u istoj rubrici ironičnim prizvukom izvestilo kako je Društvo za javno zdravlje održalo predavanje o datoj temi isključivo pred muškom publikom, gde je:

Jedan profesor, obasjan oreolom pozajmljenim sa svoje katedre, otkrio rešenje za sprečavanje širenja polno prenosivih bolesti: vršiti policijski nadzor ne samo nad prostitutkama, već i fabričkim radnicama. Sudeći prema tome, stručno mišljenje profesora jeste tvrdnja da se zaraza širi samo preko siromašnih žena. (Rólunk nélkülünk, 1907: 79)

Siromaštvo je jedan od presudnih razloga zbog kojeg su se žene odlučivale za alternativne poslove u zabavjačkoj profesiji. Na ovakve teme, osetljive za tadašnju javnost, urednice su ukazivale u *Ne eš taršadalom* s namerom podizanja svesti žena. U nedostatku krivičnog zakonika, koji bi sankcionisao trgovinu ženama, u zemlji je bio rasprostranjen takozvani „eksport Hungara“ (Lélekkufárok, 1910: 505). U almanahu javne bezbednosti objavljivala su se imena trgovaca ženama da bi se otkrilo kako zapravo „većinu trgovaca robljem čine žene“. Pokazalo se da su 1910. godine od četrdeset uhapšenih lica, dvadeset i šest bile žene (Lélekkufárok, 1910: 507). Govori se i o detaljima navođenja žrtava, od kojih su „neiskusne krojačice bile u velikom broju, koje su uz obećanje veridbe bile odvođene u Berlin i nakon višednevnog izgladnjivanja bile primorane da izađu na ulice i zarađuju“ (Lélekkufárok, 1910: 507). U martovskom izdanju 1907. godine, Roza Švimer publikuje tekst u kojem

9 Hungara i Vengerka su nazivi za žene koje su se iz Mađarske 'izvozile' u inostranstvo. Prvobitno su ovi pojmovi označavali nacionalnu pripadnost i koristili se u značenju reči Mađarica, a kasnije se u Južnoj Americi i na Balkanu njima obeležavala žena zabavljačica, plesačica ili prostitutka.

kritikuje reklame gde se žene i noćni život oglašavaju kao sredstva za privlačenje stranaca u korist razvoja turističke industrije, te navodi citate iz *Vodiča kroz Budimpeštu* turističkog deoničarskog društva u kojem se strancima obećavaju „mnoge lepe dame i noćni leptiri u orfeumima, muzičkim kafanama ili na ulicama“ (Bédy Schwimmer, 1907: 41). Roza Švimer tvrdi da je promovisanje dama noćnog života „koren eksporta Hungara“ (Bédy Schwimmer, 1907: 41.). U članku „Egy új világ új anyái“ („Nove majke jednog novog sveta“), iz 1913. godine, Šarlot Perkins Gilman ukazuje na zloupotrebu nejednakog odnosa moći žena i muškaraca, te naglašava da je „prostitucija, čiju sramotu vide svi, samo jedna od krajnosti opšte nevolje u kojoj žena biva zarobljena u složenoj mreži ekonomske zavisnosti od muškarca“ (Perkins-Gilman, 1913: 130).

4.2. Na pragu izborne reforme

Ne eš taršadalom postaje snažna idejno-politička platforma feminističkog pokreta, koja je tokom svog sedmogodišnjeg postojanja privukla veliki broj ženskih, tako i muških čitalaca. U periodu izlaženja časopisa velika pažnja posvećivala se jednoj od ključnih tačaka feminističkog pokreta i osnovnoj težnji ženskih pokreta organizovanih širom tadašnje Evrope, pitanju prava glasa žena. Aprilski zakoni (mađ. áprilisi törvények) 1848. godine u Mađarskoj, uveli su novo demokratsko uređenje i građanske slobode, koje su obezbeđivale biračko pravo, slobodu štampe i ukidanje cenzure. Uprkos tome što se činilo da se ostvaruju mogućnosti za stvaranje društva utemeljenog na univerzalnim vrednostima slobode i pravde, ženski pokret je radikalno odbacio jednostranost demokratskih težnji započetih 1848. godine i odlučno preuzeo upravljanje sudbinom žena stvaranjem uslova za formiranje društva u kojem će se priznati njihova ravnopravnost. U dugoj borbi javno mnjenje bilo je mišljenja da je ženama dozvoljena samo pasivna politička uloga, a da bi aktivna politička delatnost ženu, domaćicu i majku, odvojila od njenih osnovnih dužnosti, od obaveza oko kuće i vaspitanja dece. Zakon iz 1848. godine (Član 5. Paragraf 2.) uveo je izborni cenzus koji ženama nije dao biračko pravo. Pored imovinskog i obrazovnog cenzusa, pravo glasa imali su svi nekažnjivani muškarci stariji od 20 godina (Márkus, 1896: 223). Zakon je u svoje vreme važio kao znak progressa i liberalizma. Ni prvi pokušaj izmene zakona o pravu glasa žena, 1874. godine nije doneo povoljnije rezultate, nije smanjio cenzus i nije proširio biračko pravo, čak je i muškarcima nametnuo strože uslove u vezi sa imovinom građana i oduzeo pravo glasa svim poreskim dužnicima. Zakon je dao ograničeno biračko pravo muškarcima na osnovu različitih kriterijuma. Biračko pravo su i dalje imali muškarci, mađarski državljani stariji od 20 godina, dok su za ograničeno biračko pravo bili definisani uslovi koji su podrazumevali i određeno finansijsko stanje, imovinu i nivo obrazovanja, pa je tako uveden imovinski, obrazovni i poreski cenzus. Žene nisu dobile pravo glasa ni po imovinskom, ni po obrazovnom cenzusu (Márkus, 1896a: 314–315). Pored žena, osuđenici, lopovi, ubice, piromani i građani u stečajnom postupku, nisu imali pravo glasa (Márkus, 1896a: 316).

Rad ženskog pokreta izazivao je otpor i neodobravanje u tadašnjem društvu. Tradicionalna shvatanja otvoreno su ukazivala na njegovo „neprirodno delovanje“

tvređi da „duša mađarskih žena ne želi slobodu i građansku ravnopravnost“ (Bédy Schwimmer, 1907: 52). Dokazujući na primerima dokumenata iz Mađarskog nacionalnog muzeja, Roza Švimer iznela je argument u kojem tvrdi da „ženski pokret nije soj nasilno presađen iz stranog tla, nije strana struja, kako to tvrde protivnici, već pojava snažno ukorenjena u društvenom životu“, te istakla da „politički pokret počinje od vremena kada su aristokratkinje na posredan način preko svojih poslanika mogle učestvovati na državnim saborima“ (Bédy Schwimmer, 1907: 52). Pored zagovornika ideje ženskog prava glasa, bilo je i stavova da nisu sve žene spremne da preuzmu ulogu učesnica u odlučivanju. Februarsko izdanje iz 1910. godine izveštava o otvorenom sastanku Feminističkog udruženja održanog 16. marta na kojem je tačka dnevnog reda bila pitanje prava glasa radnica, argumentujući da „niko nema veću potrebu za pravom glasa od radnica, stoga što su one najsurovije pogođene nepravdama društva“ (A magyar nő, 1910: 26). Iako je većina publike podržala predlog, dva člana socijaldemokratske stranke glasala su protiv, od kojih je jedna bila Mariška Gardoš (Gárdos Mariska), osnivačica i sekretarica Udruženja mađarskih radnica, koja na sastanku udruženja nedvosmisleno obrazlaže da radnice nisu dovoljno zrele: „Potrebno ih je najpre ekonomski i intelektualno osnažiti, kako bi se zatim moglo govoriti o političkom pravu glasa“ (A magyar nő, 1910: 26). Uredništvo je argumentovalo da je časopis posvećen borbi za pravo glasa širokog kruga čitalaca, premda su postojale optužbe da „Feminističko udruženje služi sticanju političkih prava samo za pripadnice građanskog društva“ (A Feministák Egyesületének választmány, 1907: 76). U majskom izdanju 1907. godine *Ne eš taršadalom* objavio je izjavu o jasno definisanim tendencijama Feminističkog udruženja: „[...] snažno naglašavamo da se pokret od samog početka zalaže za biračko pravo svih odraslih muškaraca i žena, pripadnika svih slojeva društva“ (A Feministák Egyesületének választmány, 1907: 76). U uvodnim rečima novembarskog izdanja 1908. godine, čitaoci se pozivaju na udruženo delovanje: „Ako se svi radom i finansijskim žrtvama borimo za zajednički cilj, moramo pobediti“ (A választójogi reform, 1908: 171). Isticalo se da žene i muškarci imaju jednaka prava i građanske odgovornosti, te da se ženama „ne sme uskratiti aktivno i pasivno pravo glasa“ (A választójogi reform, 1908: 171). Iznet je zahtev u ime svih zaposlenih žena, koje ispunjavaju ekonomske i društvene dužnosti, „da parlamentarna reforma ispravi propust reformi iz 1848. godine i da se svim punoletnim ženama odobri osnovno, tajno i ravnopravno pravo glasa“ (A választójogi reform, 1908: 172). Cilj koji je „u većini zemalja postignut u okviru prve dve decenije dvadesetog veka, objašnjava se usponom socijaldemokratskih i liberalnih partija“, koje su priznale žene kao značajne političke subjekte i „podržale njihove feminističke zahteve“ (Paletschek/Pietrow-Ennker, 2004: 3). U mnogim evropskim zemljama ženama je dodeljeno pravo glasa 1918. godine, najpre uslovljeno posebnim cenzusima, da bi se potom smanjenjem kriterijuma proširivalo na šire kategorije ženske populacije. Zahtev za uspostavljanje prava glasa žena decenijama je bio predmet razmatranja mnogih članova Parlamenta, te žene u Mađarskoj konačno stiču biračko pravo nakon dugotrajne borbe, 17. novembra 1919. godine (Simándi, 1998: 106). U odnosu na muškarce, ženama se postavljaju

stroži uslovi, pa tako pravo glasa stiču sve žene starije od 24 godine života, rođene na mađarskom tlu, koje imaju mađarsko državljanstvo najmanje 6 godina, poseduju nekretninu u županiji gde žive najmanje šest meseci, a dodatni uslov, u odnosu na muškarce, bilo je znanje iz veština čitanja i pisanja na bilo kojem od živih jezika koji se govore u Mađarskoj. Još jedna prednost ovog zakona bila je u tome što se prvi put uvodi tajno glasanje (Simándi, 1998: 106). I prethodni zakon iz 1918. godine planirao je reformu izbornog prava, koji uvodi i žene u glasački proces pod jednakim uslovima kao i naredne, uključujući i uvođenje tajnog glasanja, međutim, kako te godine nisu održani izbori, prvo glasanje žena se pomerilo na 1919. godinu.

„Pred našim časopisom je veliki i mukotrpan zadatak“ (A Nő és a Társadalom, 1907: 2). Tim rečima urednice Roza Švimer i Vilma Gliklih započinju svoj pionirski poduhvat. Svojim društveno odgovornim i etički utemeljenim poduhvatima, boreći se protiv praznoverja i nepravdi, ukazivao je na neophodnost obrazovanja i osamostaljenja žena, zalagao se za afirmaciju žena u javnoj sferi i ostvarivanje političkih prava za oba pola, pripadnika svih slojeva, promovisao je rodnu ravnopravnost, i na taj način, uvodeći nove prakse, *Ne eš taršadalom* postavio je temelje za feminističku periodiku svog vremena.

5. Zaključak

Istorija demokratizacije ženskih prava počinje od sredine 19. veka, a pitanje političkih prava žena će se od kraja veka naći u ženskim periodičnim publikacijama. Feministkinje su najpre dobile prostora u periodici, „koja nije isključivo feministička, ali je naklonjena ženskom autorstvu, takozvanoj feminofilnoj periodici“ (Milinković, 2018: 28), da se oglase o statusu žena u poređenju sa muškarcima. Ženski doprinosi društvu neretko su padali u zaborav, s obzirom da nisu odgovarali kriterijumima datog vremena. Dvadeseti vek donosi značajne promene u tom pitanju. *Ne eš taršadalom*, glasnik Feminističkog udruženja, pokreće se nakon dugih i promišljenih priprema u vreme kada se već može govoriti o postojanju feminističkog pokreta kao integralnog dela političkog delovanja u Mađarskoj. Roza Švimer, aktivistkinja koja je ostavila značajan doprinos u afirmaciji feminističkog mišljenja, zabeležila je u pismu 1911. godine: „Znala sam da sam uradila najviše što sam mogla u skladu sa mogućnostima kojima sam raspolagala, znam i to da naš časopis drži korak sa inostranim feminističkim listovima“ (Kereszty, 2012: 345). Programi časopisa formulisani su po uzoru na modele progresivnih država s ciljem reprezentacije novog ženskog ideala u suprotnosti sa konzervativnim razumevanjem ženskih uloga i vaspitanja. Ukazujući na položaj i ulogu žena u društvu, časopis je zaslužan za obezbeđivanje većeg prisustva žena u javnoj sferi u domenu rada, za detabuisanje marginalizovanih tema i izveštavanje o borbi žena za ostvarivanje prava glasa koje je obeležilo epohu.

Literatura

- Acsády, J. (2020). „Tisztelt Nagysád!” Társadalmi kapcsolatok és nyomtatott periodikák jelentősége a magyar feminista mozgalomban a századelőn A Nő című folyóirat szerkesztői levelezése nyomán. *Per Aspera Ad Astra*, 2, 9–30.
- Aleksić, D., Vuksanović, N. (2017). Ima li diskriminacije na tržištu rada? Slučaj Srbije u jeku ekonomske krize. *Ekonomске ideje i praksa*, 24, 67–86.
- Antoni, R. (2014). A magyarországi feminista megmozdulások története. U L. Bolemant (ur.), *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről* (str. 19–29). Pozsony: Phoenix PT.
- Czeferner, D. (2014). „Kávéházakban, klubokban, olvasókörokbén kérjük A Nő és a Társadalom lapot!” Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért. *Médiakutató*, 2, 49–61.
- Dr. Dányi, D. (1964). Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 2, 310–313.
- Hatvany, E. D. (1952). A női és gyermekmunka Magyarországon 1890 és 1914 között. *Századok*, 1, 209–243.
- Lélekkufárok. (1909). U D. Gegus i V. Székely (ur.), *A közbiztonság almanachja 1910. évre* (str. 505–507). Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája.
- Kelemen, E. (1994). A törvényjavaslattól a törvényig: az 1868-as népoktatási törvény szövegváltozásai. *Iskolakultúra*, 4(11–12), 112–119.
- Kereszty, O. (2012). A Nő és a Társadalom című folyóirat (1907–1913) működésének történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 3, 334–351.
- Márkus, D. (ur.) (1896). 1848. V. t. cz. Az országgyűlési követek választásáról. U *MagyarTörvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvényczikkek – Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás 8* (str. 223–230). Budapest: Franklin-Társulat.
- Márkus, D. (ur.) (1896a). 1874. XXXIII. törvényczikk. Az 1848: V. törvényczikk és az erdélyi II. törvényczikk módosításáról és kiegészítéséről. U *MagyarTörvénytár 1000–1895. 1872–1874. évi törvényczikkek – Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás 10* (str. 314–332). Budapest: Franklin-Társulat.
- Milinković, J. (2018). Feministička istraživanja i čitanja književnosti. U A. Zaharijević i K. Lončarević (ur.), *Feministička teorija je za sve. Zbornik radova sa konferencije „Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“* (str. 19–41). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka.
- Offen, K. (1988). Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Signs*, 14(1), 119–157.
- Offen, K. (2000). *European Feminisms, 1700–1950: A Political History*. Stanford: Stanford University Press.
- Paletschek, S., Pietrow-Ennker, B. (2004). Concepts and issues. In S. Paletschek, B. Pietrow Ennker (Eds.), *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective* (pp. 3–10). Stanford: Stanford University Press.
- Pető, A. (2006). Társadalmi nemek és a nők története. U Zs. Bódy, J. Ö.Kovács (ur.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* (str. 333–344). Budapest: Osiris Kiadó.

- Semmelweis Egyetem. (2004–2005). A Semmelweis Egyetem története. U *Semmelweis Egyetem Tanévkönyv (2004–2005)* (str. 1–6). Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Simándi, I. (1998). A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*, 1, 94–115.
- T. Kiss, T. (2013). Az analfabetizmus: a dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája. U T. T.Kiss i T. Tibori (ur.), *Kultúrkapuk: tanulmányok a kultúr[politik]áról, az érték közvetítéséről és a kulturális valóságról* (str. 11–42). Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó.

Izvori

- Áprilisi munkásságunk. (1. maj 1907). *A Nő és a Társadalom*, 86.
- Bédy Schwimmer, R. (1. mart 1907). A magyar asszony híre. *A Nő és a Társadalom*, 40–41.
- Bédy Schwimmer, R. (1. april 1907). A magyar nőmozgalom régi dokumentumai. *A Nő és a Társadalom*, 51–53.
- Felhívás a magántanítónőkhöz. (1. april 1907). *A Nő és a Társadalom*, 59–60.
- A Feministák Egyesületének válaszmánya. (1. maj 1907). A feministák egyesületének nyilatkozata. *A Nő és a Társadalom*, 76.
- Gergely, J. (1. februar 1910). Nőtisztviselők ügyei. És mégis forog a föld. *A Nő és a Társadalom*, 24–25.
- A kongresszus adataiból. (jul–avgust, 1913). *A Nő és a Társadalom*, 129–130.
- Magántanítónők értekezlete. (1. jul 1907). *A Nő és a Társadalom*, 125.
- A magántanítók ügye. (1. jun 1907). *A Nő és a Társadalom*, 111.
- A magyar nők választójoga mellett és ellen. (1. februar 1910). *A Nő és a Társadalom*, 26–27.
- A Nő és a Társadalom. (1. januar 1907). *A Nő és a Társadalom*, 1–2.
- A Nő és a Társadalom szerkesztősége és kiadványállalata. (1. januar 1912). [Öt év áll lapunk mögött]. *A Nő és a Társadalom*, 3.
- A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Elnöksége. (1. avgust 1907). Fontos tudnivaló. *A Nő és a Társadalom*, 142.
- Perkins-Gilman, Ch. (jul–avgust 1913). Egy új világ új anyái. *A Nő és a Társadalom*, 130–131.
- Rólunk nélkülünk. (1. maj 1907). *A Nő és a Társadalom*, 78–80.
- Szerkesztő üzenetei. (1. mart 1907). *A Nő és a Társadalom*, 44.
- Sch. R. (1. mart 1907). A gyermekek nemi felvilágosítása. *A Nő és a Társadalom*, 43–44.
- A választójogi reform küszöbén. (1. novembar 1908). *A Nő és a Társadalom*, 171–172.

Monika M. Bala

Summary

WOMEN'S EMANCIPATION ASPIRATIONS IN THE JOURNAL *A NŐ ÉS A TÁRSADALOM* (1907–1913)

The paper discusses the official journal of the Hungarian feminist movement, *A Nő és a Társadalom* (Woman and Society), published between 1907 and 1913. It was established as the official journal of the Feminists' Association (Feministák Egyesülete) and the National Organization of Female Clerks (Nőtisztviselők Országos Egyesülete). The journal came out monthly, discussing women's position in socio-economic, political and educational context and reporting on the activities and results of the Feminists' Association. It played a significant role in raising women's awareness, re-examining the social order and influencing socio-political movements. Textual analysis, used as a methodological approach in this paper, serves to examine the content of texts in order to determine the role of *A Nő és a Társadalom* in reshaping women's experience in a broader socio-historical context.

Key words:

A Nő és a Társadalom, feminist periodicals, Hungarian feminist movement in the 19th century, women's position, women's emancipation, women's suffrage

Borko Kovačević, *Pogled u reč: osnovi morfologije* (Beograd: Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2021, 239 str.)

Prikazao **Miloš D. Đurić**, Univerzitet u Beogradu, Elektrotehnički fakultet, Bulevar kralja Aleksandra 73, 11120 Beograd, Srbija, djuric@etf.bg.ac.rs

Knjiga *Pogled u reč: Osnovi morfologije* Borka Kovačevića, profesora Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, posvećena je lingvističkoj disciplini koju nazivamo morfologijom. S obzirom na to da je knjiga udžbenik za akademski predmet Opšta lingvistika 3 – morfologija, ali je istovremeno namenjena i širem akademskom auditorijumu, ne iznenađuje pretenzija autora da pokrije uvod u opštu morfologiju i morfološku analizu iz jedne šire međujezičke perspektive. Knjiga sadrži poglavlja u vidu zasebnih morfoloških tema, koje sačinjavaju funkcionalni mozaik segmenata. S obzirom na ovakvu organizaciju i prezentaciju građe, knjiga *Pogled u reč: Osnovi morfologije* predstavlja novinu.

Pogledaćemo neke formalne karakteristike ove knjige. Knjiga sadrži 6 poglavlja: „I Morfologija kao nauka o rečima“ (str. 13–29), „II Unutar reči“ (str. 31–51), „III Morfologija na delu“ (str. 53–87), „IV Morfologija i leksikon“ (str. 89–118), „V Fleksija“ (str. 119–168) i „VI Tvorba reči“ (str. 169–213). Pored ovih (centralnih) delova, knjiga sadrži „Predgovor“ (str. 9), odeljak „Skraćenice i simboli“ (str. 11), izuzetno koristan i akribično sastavljen „Indeks pojmova“ (str. 233–237), odeljak „Literatura“ koja sadrži čak 162 bibliografske odrednice razvrstane po abecednom redosledu i mahom svežijeg datuma izdanja. No, вреди dodati da, pored spiska literature, autor iza svakog od šest poglavlja ubacuje veoma koristan i praktičan segment „Korištena/preporučena literatura“. Knjiga obiluje mnoštvom dijagrama, slika i tabela koje ne opterećuju tekst, već su poželjan dodatak koji pertinentno ilustruje morfološku pojavu koja se opisuje u datom trenutku. Takođe, autor je uključio i „Indeks jezika“ (str. 225–231), što je izuzetno inovativno, i prema najboljem saznanju prikazivača knjige, po prvi put se kod nas daje ovako originalno ustrojen spisak jezika koji se pominju u tekstu knjige i koji su poslužili kao ilustrativni primeri fenomena koji se prikazuje. U indeksu jezika, autor navodi sledeće parametre: 1. naziv jezika, 2. ISO 639-3 kôd jezika, 3. jezičku porodicu kojoj jezik pripada, 4. oblast gde se jezik govori i 5. broj stranice na kojoj se dati jezik pominje. Smatramo da će ovaj indeks biti od velike koristi studentkinjama i studentima Filološkog fakulteta koji se bave materijalima zasnovanim na raznovrsnim višejezičnim korpusima.

Prvo poglavlje knjige sadrži četiri relevantna tematska bloka posvećena predmetu proučavanja ove studije (str. 14–20), ciljevima morfologije (str. 20–22), počecima i razvoju morfologije (str. 22–24) i flektivnoj i tvorbenoj morfologiji (str. 24–28), što predstavlja svojevrсну teorijsku prolegomenu koja pruža nužni konceptualni okvir za razumevanje osnovne problematike kojom se ova studija bavi. Autor najpre definiše morfologiju u najširem smislu kao lingvističku disciplinu koja se može odrediti kao nauka o rečima (str. 15). Jednostavno, on konstatuje: „Morfologiju interesuju reči.“ (str. 5). U nastojanju da prevaziđe ovako prilično široko i neuhvatljivo određenje morfologije, prof. dr Borko Kovačević ukazuje na interfejs morfologije i drugih disciplina, naročito sintakse, pa čak i *explicite* konstatuje da se morfologija određuje kao nauka o rečima, dok se sintaksa određuje kao nauka o rečenici. Primitivši da, morfološki posmatrano, reči predstavljaju najstroženije jedinice strukture, odnosno, reči se pripisuje status najviše morfološke jedinice, Kovačević dolazi do još jedne delimitacije: „morfologija je lingvistička disciplina koja proučava *unutrašnju strukturu reči*“ [emfaze: B. Kovačević] (str. 15). Oslanjajući se na referentnu i referencijalnu literaturu, autor daje dve opcije-definicije koje su vizuelno izdvojene (pa se, samim tim, mogu i lakše memorisati, što daje dodatnu praktičnu metodičku dimenziju knjizi). Najpre predlaže definiciju po kojoj „morfologija predstavlja proučavanje kombinovanja u svrhu dobijanja reči“ (str. 16), a potom i definiciju prema kojoj „morfologija predstavlja proučavanje sistematske kovarijacije u obliku i značenju reči“ (str. 19). Borko Kovačević sasvim ispravno konstatuje da se reč „morfologija“ može odnositi i na deo jezičkog sistema, ukazujući na dva podznačenja: 1. morfologija kao deo Jezičkog sistema (jezika sa velikim J) pri čemu se misli na ljudski jezik uopšte, kao sveljudski fenomen. Sem toga, Jezik (sa velikim J) povezan je sa pojmom univerzalne gramatike Noama Čomskog, odnosno tiče se jezičkih univerzalija, kao jezičkih osobina koje su karakteristične za sve jezike. Takođe, morfologija je deo jezičkog sistema (jezika sa malim j), a tu se pod jezikom misli na pojedinačne jezike.

Autor nas uvodi unutar reči pošavši od morfema kao atoma reči (str. 31), uz napomenu da su morfeme zapravo „*atomi morfološke strukture*“ [emfaza: B. Kovačević] (str. 32). Ovde bismo zastali i dali opasku o stilu pisanja autora. Naime, autorov diskurs obiluje bogatim i različitim umesnim poređenjima, kao kada autor poredi kombinovanje morfema u rečima sa slaganjem lego-kocki (str. 33). U tematskom bloku posvećenom vrstama morfema (str. 35), autor nam prikazuje fino deskriptivno tkanje leksičkih i gramatičkih morfema, praćeno tumačenjem *slobodnih i veza-nih morfema* (str. 36), ne izostavljajući ključna određenja koncepata, kao što su: *ko-ren*, *osnova* i *afiks* (str. 37). Pored autorove akribičnosti i metodičnosti, istakli bismo autorov opštelingvistički pristup opisivanim fenomenima, koji se naročito ogleda u činjenici da autor ne barata samo srpskim, engleskim i nemačkim primerima, već se trudi da ilustruje pojave koje tumači primerima iz raznih drugih (ponekad egzotičnih) jezika. U istom tematskom bloku autor objašnjava koncept *interfiks* (str. 38) i *circumfiks* (str. 39), uz navođenje odgovarajućih primera. U tematskom bloku posvećenom alomorfi, prof. Kovačević nam približava fonološki uslovljenu alomorfiju (str. 44–46) i morfološki uslovljenu alomorfiju (str. 46–47), obuhvativši tu nužno i

supletivnu alomorfiju ili *supletivizam*, da bi potom rastumačio bogato lingvističko tkanje leksički uslovljene alomorfije (str. 48–49).

U III poglavlju, autor nam prikazuje sav raskoš morfologije oslikavši nam njena dva lica, odnosno njenu statičnu, ali i dinamičnu stranu, koje naziva „statičnom i aktivnom“ (str. 54). Pri kretanju putanjom „morfologije na delu“, nužno zastajemo i na stanici morfoloških procesa ili operacija koje imaju svoje šegrte: tvorbu reči (tvorbu leksema) i građenje različitih oblika reči. Autor opisuje i raščitava sledeća dva koncepta: *motivnu reč*, tj. *input* i *motivisanu reč*, tj. *output* (str. 54). Na ovom putu nalaze se i tačke na kojima se raspravlja o *afiksaciji*, potom *slaganju*, tj. *kompoziciji* (str. 55), a onda se nailazi na tumačenje *reduplikacije* (str. 57). Zaustavljamo se i na raskrsnici morfologije korena i obrazaca, koja odmah na početku ima ilustrativan primer iz biblijskog hebrejskog, tj. klasičnog hebrejskog, što je samo jedan u nizu pažljivo odabranih primera koji daju posebnu dragocenost studiji profesora Borka Kovačevića, naročito obezbeđujući aromu dijahronijske dimenzije morfologije. Dijahronijsku sliku autor dopunjuje motivima *unutrašnje modifikacije osnove*, poklonivši dužnu pažnju modifikaciji poznatijoj kao *ablaut*, koja se još određuje i kao *samoglasnička gradacija* ili *apofonija* (str. 63). Vredi pomenuti da je naročito pohvalno što autor nema preskriptivan pristup terminologiji kojom barata osvetljavajući nam kompleksni univerzum morfologije, pa neretko on navodi i po dva ili tri alternativna termina za jednu pojavu, kao na primer kada osvetljava proces konverzije, za koju dozvoljava tri termina: *konverzija*, *preobrazba* i *pretvaranje* (str. 67). U tematskom bloku posvećenom morfološkim pravilima, autor studije nas upoznaje sa novijim aspektima sintagmatskog (str. 74–78) i paradigmatškog pristupa (str. 78–83). Ono što je potencijalnim korisnicama i korisnicama, studentkinjama i studentima, posebno praktično korisno jeste vizuelno dobro rešen pristup kada se uvode ili definišu pojmovi, tako da odmah uočavamo kratke i jezgrovite definicije štampane masnim slovima, kao, na primer, u slučaju sintagmatskog pristupa koji se određuje kao „pristup zasnovan na morfemi“ (str. 74), i u slučaju paradigmatškog pristupa koji se definiciono određuje kao „pristup zasnovan na reči“ (str. 78). Iz ovako jasno izdvojenih određenja, štampanih masnim slovima, potencijalne korisnice i potencijalni korisnici mogu neposredno da se fokusiraju na osnovne definicije. Na ovom mestu se zaustavlja zahuktala definiciono bogata lokomotiva morfologije na delu, a u narednom delu vagone preuzima zagrejana lokomotiva leksikona u kratkotrajnom ali jezgrovitom putovanju kroz tunel morfologije.

Kovačević se naročito potrudio da nam u IV poglavlju približi spregu morfologije i leksikona. Na relevantnost leksikona autor ukazuje na samom početku ovog poglavlja, ističući da se „pored poznavanja pravila koje regulišu upotrebu jezičkih jedinica u konkretnim iskazima [...]“ znanje jezika sastoji „[...] i od znanja samih jezičkih jedinica“ (str. 89). U tematskom bloku u kome se u fokusu nalazi leksikon kao baza jezičkih jedinica, autor polazi od određenja *leksikona* kao liste jezičkih jedinica, ali odmah postavlja više nego nužno pitanje: koje su to jezičke jedinice, odnosno, „[š]ta se nalazi u leksikonu?“ (str. 91). U fokus se dovodi *kreativnost* u generativnom smislu, ali i *rekurzivnost*. Prvopomenuti koncept *kreativnosti* odnosi se na „[...]“

sposobnost da se od ograničenog broja jezičkih jedinica nižeg reda [...] kombinovanjem proizvede neograničen broj jedinica višeg reda [...]", dok se potomje pomenuti koncept *rekurzivnosti* određuje kao „[...] mogućnost da se određeni tip gramatičkog konstituenta u rečenici replicira neograničeno puta u okviru tog konstituenta, i da se na taj način dužina rečenice konstantno povećava“ (str. 91). S obzirom da se morfologija kao deo gramatike nužno prepliće sa leksikonom, ovaj interfejs morfologije i leksikona nam se čini posebno zanimljivim. Naročitu pažnju su nam privukla autorova slikovita tumačenja i objašnjenja višemorfemskih reči prilikom osvetljavanja univerzuma višemorfemskih reči sa osobenim značenjem „[...] koje nije predvidivo iz sastavnih delova te reči“ (str. 92). Naročito imponuju primeri koji su vešto i znalčki odabrani, poput leksičke jedinice *visibaba*, tj. *galanthus nivalis*, ili pak engleske složenice *hot dog* (str. 93). Autor studije našoj pažnji preporučuje binarnu opoziciju: *leksikon morfema – leksikon reči* (str. 94). Primećujemo da autor ove studije nije ispoljio osobine zadojenog teoretičara jednog pravca i/ili modela, već dozvoljava jedno objedinjeno eklektički-deskriptivno orijentisano tumačenje međusklopa morfologije i leksikona, što je izuzetno pohvalno i pridodaje dragocenu dimenziju studiji. U tematskom bloku posvećenom morfemama u leksikonu, posebno bismo skrenuli pažnju čitateljicama i čitaocima ove studije na tumačenje relevantnosti *kompozicionalnog značenja* kod morfološki složenih reči. Naime, očekivalo bi se da i morfološki složene reči poseduju kompozicionalno značenje, odnosno, značenje koje je zbir značenja komponenti (morfema) te morfološki složene reči; međutim, autor nam kazuje da to nije uvek slučaj, najpre ilustrujući to pomenutim primerom jedinice *visibaba*, a potom potkrepljujući ovako ustrojene nalaze primerima koji predstavljaju izazov za model leksikona zasnovanog na morfemama. Rafinirano odabrani primeri koji ilustruju datu pojavu mogu samo da imponuju recipijentkinji ili recipijentu ove studije, kao što je to slučaj u primeru morfološki složene reči *zečić*, koja predstavlja izazov u domenu modela leksikona zasnovanog na morfemama pošto, na prvi pogled, ima samo kompozicionalno značenje. Međutim, pažljivijom analizom autor nam ukazuje i na dodatno, nekompozicionalno značenje, koje je nepredvidivo, odnosno, nije transparentno isključivo na osnovu morfološke strukture ove reči, pošto je u pitanju značenje naziva biljke *antirrhinum majus*, poznate i kao *zevalica* (str. 95). U tematskom bloku posvećenom morfemama u leksikonu autor analizira i objašnjava koncepte *homofona*, *kumulativne ekspresije* ili *fuzije*, koncept *portmanto morfa*, *proširene ekspresije* ili *fisije* (str. 97), zatim koncepte *nultog morfa*, *nulte ekspresije*, *praznog morfa* i *proširivača osnove* (str. 98). Tu su još i tematski blokovi koji se bave rečima u leksikonu (str. 100–103) i leksikonom reči i morfema, u okviru koga su nam posebnu pažnju privukla tumačenja *neologizama* i *okazionalizama*, fenomena kojima se autori ređe bave, makar kada je u pitanju lingvistička scena u regionu. U istom bloku, autor objašnjava termin *leksikalizovan* i *leksikalizacija*, zatim termine *leksička norma* ili *leksička konvencija*, kao i termine *postojeće* ili *ostvarene reči* i *potencijalne* ili *moгуće reči* (str. 104). Na cvetne arome nailazimo u tematskom bloku posvećenom proširivanju leksikona (str. 106), kada autor tumači *univerbaciju* fraza i koncept *univerbuma*, a kao primer univerbuma nastalog od fraze navodi imenicu

daninoć, što je podskup skupa *ljubičice*, ili preciznije, *viola tricolor*. Dakle, reč *daninoć* nastala je spajanjem tri reči u jednu, odnosno od fraze *dan i noć*. Na ovaj cvetni primer, nadovezuje se i primer u kome cela rečenica procesom univerbacije postaje jedna reč (str. 107), kao što je to slučaj kod imena cveta *forget-me-not* u engleskom jeziku, koje je nastalo univerbacijom fraze, a čiji su prevodni ekvivalenti u srpskom jeziku *potočnica* ili *barski spomenak*, a u biološkom diskursu je to latinski ekvivalent *myosotis scorpiodes*. Ova cvetno obojena poređenja, prema rečima autora, imaju i edukativno-metodičku funkciju, ili preciznije, očekuje se da bi trebalo da pomognu prilikom memorisanja termina i primera koje osvetljavaju (n. 10, str. 116). U ovom poglavlju studije figuriraju i tematski blok posvećen stvaranju reči (str. 108–111), kao i listema (str. 111–113). Autor je podrobno objasnio koncept *stvaranja reči*, termine *slivanje* i *slivenice* (str. 108), ilustrujući ih najaktuelnijim i najsavremenijim primerima, poput primera *Californication*, nastalom fuzionisanjem jedinica *California* i *fornication* (str. 109). Svakako, objasnio je i termine *kraćenje*, *kraćenica*, *elipsa* (str. 109), potom *akronime* i *alfabetizme* ili *inicijalizme* (str. 110). Kada raščitava složeni svet listema, autor pod svoju istraživačku lupu stavlja *višerečne jedinice leksikona* (str. 112), a autorova akribičnost i temeljnost u pristupu analize ogleda se u činjenici da uvažava i predočava i alternativne termine iz relevantne i referencijalne literature iz ovog domena morfologije, kao što su *višerječnice* (n. 19, str. 118). Autor se još jednom vraća nekompozicionalnom značenju tumačeći *idiome* ili *frazeologizme*, a vraća se i višerečnim jedinicama leksikona tumačeći *frazalne glagole* (str. 112). Ono što nam je teorijski blisko a i atraktivno jeste *hipoteza leksičkog integriteta* koju autor s pravom pominje na ovom mestu, tim pre što se, prema ovoj teoriji, sintaksički procesi ne mogu primenjivati na delove morfološki složene reči, tj. njene konstituente, već isključivo na cele reči. U ovom skladnom i konciznom teorijskom opisu figuriraju i *listeme* (str. 113), koje autor podrobno objašnjava. Iako je prikazivač želeo da ostane na koloseku objektivnosti, prikazujući četvrto poglavlje studije (a delom i šesto poglavlje), nužno smo ispoljili i svoje teorijske sklonosti, naročito prilikom odabira primera iz tematskih blokova ovog poglavlja autorove knjige.

U poglavlju V, tematski blokovi su posvećeni flektivnim vrednostima (str. 120–121), a pododeljci glagolskim (str. 121–129) i imeničkim kategorijama (str. 129–134). Na ovo se nadovezuju tematski blokovi posvećeni flektivnim paradigrama, koji obuhvataju pododeljke koji obrađuju flektivne klase, sinkretizam, deponenciju i perifrazu (str. 136–143), nakon čega slede tematski blokovi posvećeni inherentnoj i kontekstualnoj fleksiji (str. 143–150), kao i fleksiji i tvorbi reči, koji se granaju u dva pododeljka koja obrađuju razlike između fleksije i tvorbe (str. 151–158) i objašnjavaju nam model podeljene morfologije i model jedne komponente (str. 158–168).

Poglavlje VI posvećeno je krunskoj oblasti morfologije – tvorbi reči. Autor se najpre bavi tvorbenim značenjima (str. 170–174), a potom sledi tematski blok koji obrađuje načine tvorbe reči, *izvođenje* ili *derivaciju*, a ovaj blok se dalje grana na pododeljke posvećene izvođenju imenica (str. 176–179), glagola (str. 179–181) i prideva (str. 181–184). U okviru derivacije, naročitu pažnju nam je privuklo ilustrativno objašnjenje dvaju mogućnosti izvođenja imenice *vanzemaljac* (tj. *van-zemaljac*

ili *van-zemalj-ac*), što je autor veoma uspešno ilustrovao i slikom 6.1 (str. 178). Metodički posmatrano, ovakav tip ilustracije smatramo izuzetno korisnim, pošto se potencijalnim korisnicama i korisnicima, studentkinjama i studentima, olakšava usvajanje i memorisanje ponekada složenih koncepata morfologije, kao što je to slučaj kod primera ove, uslovno rečeno, bilateralne derivacije. Sledi tematski blok posvećen *slaganju*, koje je u odeljku 3.1.1. opisano kao morfološki proces pri kojem se dve osnove spajaju u jednu reč, a reč nastalu tvorbenim procesom slaganja nazivamo *složenicom*. No, autor u ovom pododeljku VI poglavlja ipak primenjuje malo šire shvatanje složenica, tim pre što je uključio i primere iz savremenog engleskog jezika (npr. *pipe-and-slipper husband* – „muž koji je sklon mirnom boravku u kućnom komforu, mlakonja“, *over-the-fence gossip* – „tračaranje, ćaskanje preko ograde“ i dr) (str. 186). Iako je u okviru ovog pododeljka autor pobrojao najfrekventnije obrasce spajanja osnova različitih leksičkih kategorija u složenice u savremenom srpskom jeziku, ipak izražava rezervu konstatujući da „nisu svi navedeni obrasci podjednako produktivni“ (str. 187). Autor nužno pominje i pravilo desnog centra koji se može bez problema primeniti u engleskom, nemačkom pa i srpskom jeziku, a ovo pravilo glasi: ako je centar složenice desni član, onda je opšti semantički obrazac složenice XY takav da složenica označava Y koje je na neki način modifikovano konstituentom X (str. 188). Primeri su: srpska složenica *parobrod* (*para* je modifikator koja dodatno određuje centar složenice – *brod*) i nemačka složenica *Gasthaus* (centar je *Haus*, a modifikator *Gast*). Međutim, autor studije odmah, u nastavku, navodi i kontraprimere iz romanskih jezika, kao što je npr. španska složenica *hombre-rana* („čovjek žaba“) ili španska složenica *pez espada* („sabljarka“), pa vidimo da se u romanskim jezicima centar složenice javlja kao levi član. Sledstveno tome, ako je centar složenice levi član, onda je opšti semantički obrazac složenice XY takav da složenica označava X koje je na neki način modifikovano konstituentom Y (str. 188). Pododeljak posvećen vrstama složenica obrađuje raznovrsne složenice, počevši od klasične dihonomije – *endocentrične složenice* / *egzocentrične složenice*, zatm se analiziraju *tatpuruša složenice* (str. 193), potom se nadovezuje objašnjenje *kopulativnih* ili *dvandva složenica*, a zatim se fokus prebacuje na podvrste *dvandva složenica* – *apozitivne složenice* (st. 194). Neibežno, autor objašnjava i *koordinativne složenice*, a potom i relevantnost *semantičkih uloga*, od kojih izdvaja najtipičnije: *agens* i *pacijens* (str. 195). U pododeljku posvećenom uspostavljanju distinkcije između *složenice* i *fraze*, uz opisivanje algoritma njihovog razlučivanja, makar kada je u pitanju ortografski kriterijum, autor nam navodi primer engleske reči sa značenjem „tvorba reči“ koja se može ortografski realizovati na tri načina (str. 198), kao: *wordformation* (kada su dva konstituenta fuzionisana), *word-formation* (kad se između dva konstituenta uvodi crtica) i *word formation* (kada postoji belina između dva konstituenta). Poglavlje završava tematskim blokom posvećenim produktivnosti, koja se račva u dve logičke celine: ograničenje tvorbe reči (str. 206–210) i merenje produktivnosti (str. 210–212). Analizira i objašnjava *fonološko ograničenje* morfološke produktivnosti (str. 206), a potom sledi eksplicacija *morfološkog ograničenja* (str. 207–208). Na njih se nadovezuju analize i objašnjenja sa primerima koji ilustruju *sintaksičko ograni-*

čenje i *semantičko ograničenje* (str. 209). Konačno, čini nam se nadasve zanimljivim da istaknemo primere kreativnosti jezika u domenu tvorbe reči. Naime, autor konstatuje da „potencijalni neologizam treba biti i koristan, njegova tvorba mora biti svrsishodna“ (str. 209), a u protivnom dolazi do dejstva *pragmatičkog ograničenja*. Autor opisuje *blokiranje sinonimije* ili *blokiranje* (str. 210), a u okviru merenja produktivnosti, ističe razliku između *frekventnosti tipa* i *frekventnosti jedinice* (str. 211), da bi u nastavku istakao da „[...] frekventnost tipa nije posebno pouzdan indikator produktivnosti nekog morfološkog obrasca“ (str. 211). Profesor Kovačević ukazuje na to da su najvažniji pokazatelji produktivnosti *hapaksi*, tj. reči koje se pojavljuju samo jednom u korpusu. Drugim rečima, hapaksi jesu pravi pokazatelji produktivnosti nekog morfološkog obrasca, iz čega proizilazi da se stepen produktivnosti (P) određenog morfološkog obrasca može izraziti kao proporcija ukupnog broja hapaksa nekog morfološkog tipa (n_1) i ukupnog broja jedinica/reči tog tipa (N), što prema konsultovanoj literaturi može da se izrazi kao $P = n_1/N$. No, autor ipak kaže da se precizniji uvid u stvarni doprinos određenog morfološkog obrasca može dobiti utvrđivanjem *globalne mere produktivnosti* (P^*) (str. 211).

Vrednost knjige *Pogled u reč: Osnovi morfologije* profesora Borka Kovačevića nalazi se u jasnoj, doslednoj i brižljivo izvedenoj strukturi knjige. Svako poglavlje započinje opisom određene pojave i izazova, a potom se navode uravnoteženi i valjano argumentovani zaključci autora. Tematski blokovi i pododeljci u okviru njih pitko su napisani i ispoljavaju koheziju i koherenciju, pa se sa lakoćom može pratiti logično ustrojeno izlaganje autora. Autor nam pruža uvid u obilje referentnih teorija i modela o kojima se informisao iz prve ruke. No, cilj ove studiozno i akribično napisane knjige ipak nije da dokazuje, podržava ili, pak opovrgava izložene morfološke teorije, niti autor ima pretenzije da pruži definitivne odgovore na pitanja savremene morfološke teorije, već nam otvara šarolike horizonte i trasira putanje kojima se dalje možemo kretati u lavirintu morfologije. Naročito je podsticajno to što nam autor ostavlja manevarski prostor za donošenje sopstvenih zaključaka o izvesnim teorijskim dilemama, a ovakav autorov pristup istovremeno smatramo izuzetno korisnim za praktično izvođenje nastave u okviru predmeta Morfologija na Filološkom fakultetu u Beogradu. Poseban kvalitet knjige *Pogled u reč: Osnovi morfologije* predstavljaju i ilustracije u vidu brojnih primera iz više različitih jezika. Obaveza nam je da istaknemo da je autor velikog broja primera sâm autor knjige, a kad god su primeri preuzeti iz literature, na izvore se uvek jasno upućuje. Istovremeno, zbog raznovrsnih, bogatih i dobro odabranih primera knjiga Borka Kovačevića ističe se svojom praktičnom korisnošću. Ekspliciranje izazova koji se javljaju u izučavanjima savremene morfologije, kao i kritičko raščitavanje tekućih lingvističkih teorija koje se bave ovom problematikom, daju ovoj odličnoj studiji još jedan kvalitet, a opsegom i dubinom svog zahvata studija impresionira i predstavlja dragocenost za sebe.

Po svom profilu, teorijskom i metodološkom, a i prema ambiciji autora, knjiga *Pogled u reč: Osnovi morfologije* je besprekorna, grafički i tehnički izuzetno dobro opremljena, uz obilje crteža, ilustracija, grafikona, tabela, koji doprinose jednom sveukupnom pozitivnom utisku pri prelistavanju i izučavanju sadržaja knjige. Sma-

tramo da bi ova studija trebalo da se nađe na policama biblioteka svih opštelingvistički nastrojenih istraživačica i istraživača, anglistkinja i anglista, germanistkinja i germanista, slavistkinja i slavista koje/i su zainteresovane/i za savremene tokove i izazove morfologije, te je stoga toplo preporučujemo kao obavezno štivo i studentkinjama i studentima dodiplomskih i postdiplomskih (masterskih i doktorskih) studija filoloških i filozofskih fakulteta u Srbiji, ali i šire, u regionu Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Crne Gore i Severne Makedonije.

Simona Cigliana, *Due secoli di fantasmi. Case infestate, tavoli giranti, apparizioni, spiritisti, magnetizzatori e medium*
(Roma: Edizioni mediterranee, 2018, 320 str.)

Приказао **Немања Ј. Радуловић**, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија, nemanja.radulovic@fil.bg.ac.rs

Симона Чиљана бави се већ годинама односом италијанске и европске књижевности 19. и раног 20. века према окултизму, нарочито спиритизму. Приредила је и списе Масима Бонтемпилија и Луиђија Капуане, као и критичко издање Ђованија Верге. Такође преводи с француског (Елијар, Арто, Старобински, Антоан Меје, Леви Строс) и енглеског (Бекет).

Монографија *Два века утвара* поставила је као циљ да синтетички представи историју спиритизма у западној култури од настанка до краја 20. века. Колико је ово захтеван посао показује и поднаслов, који као да духовито имитира старинске наслове књига о чудесима: уклете куће, столови који се врте, привиђења, спиритисти, магнетизатори и медијуми. У двадесет и једном поглављу ауторка прати спиритизам од тачке која се обично узима као његов настанак, а то су догађаји око сестара Фокс 1848. у САД (1–3), са њиховом наглом популарношћу, присталицама, противницима и контроверзама. У четвртном поглављу враћа се корак уназад на Франца Месмера, као на претходника спиритистичке слике света, да би се потом приказало ширење спиритизма у Европи, а нарочито кодификација спиритизма у Француској. О раширености довољно сведочи што су метафоре инспирисане духовима и њиховим призивањем ушле и у реторику Маркса и Енгелса, почев од „сабласти која кружи Европом“, о чему говори поглавље 5. У том оквиру даје се осврт на промене у научним открићима и парадигмама (електрицитет, x зраци – поглавље 6), на сценске илузионисте који су се поигравали сличностима са спиритистичким феноменима, или су, као Худини, разоткривали медијуме (7), пружа се портрет чувеног медијума Д. Д. Хома (8) и анализира религијски аспект спиритизма (9); посебно поглавље посвећено је случају знаменитог научника Вилијема Крукса који се ангажовао око истраживања медијума Флоренс Кук (10); на то се настављају поглавља 11–13, која говоре о настојањима да се спиритизам научно опише и изучи, а посебна је пажња поклоњена новом жанру фотографије. Поглавље 14. говори о односу спи-

ритизма и нове психологије (Шарко, Жане, Фројд, Јунг), наредно о Конану Дојлу, оно за њим о Мацинију и политичким аспектима ове појаве, а италијанском миљеу посвећено је и поглавље 17. о Еузапији Паладино и Ломброзу. Поглавље 18. дефинисано је као „антропометрија утвара“, где се даје преглед оновремених изучавања и теорија о спиритизму, у ком формирање парапсихологије има централно место. Наредна два посвећена су спиритизму и уметности: књижевности, сликарству, те филму, који добија цело засебно поглавље, да би последње, након још једног корака уназад, до Сведенборга, говорило о неколико изабраних примера наслеђа спиритизма у 20. веку.

Већ из овог прегледа види се колико је овај феномен захтеван и дисциплинарно и методолошки. Наиме, док постоје студије из историје књижевности које су посвећене, рецимо, једном писцу или периоду и његовом односу према спиритизму, или радови који говоре о спиритизму у историји психологије и психијатрије, целовита историја спиритизма, на вишејезичном простору од САД до Русије, залази у историју, религиологију, социологију, и историју уметности. Симона Чиљана је из мноштва могућих приступа изабрала да пише културну историју спиритизма. То значи да је представила његову улогу у формирању нових научних парадигми, нових уметничких поетика и друштвене атмосфере 19. века. Полемике које су се водиле око реалности извештаја са сеанси и око њиховог тумачења или око стварности парапсихологије и њене саме оправданости као дисциплине (данас мање актуелне него раније, али ипак постојеће, којима се данас баве социјални психолози, на пример), нису област у коју ауторка улази. Како се види из прегледа поглавља, ауторка комбинује историјски и тематски приступ. Спиритизам се прати хронолошки, с повременим враћањима уназад, али се групише око неколико кључних тема. Уз спиритизам као централну тему, две друге важне које се са њом преклапају јесу парапсихологија и нова психологија. Прва је дисциплина настала у 19. веку, с тежњом да феномене о којима се извештавало са сеанси научно објасни, док је друга такође савремена струка, чији је утицај превазишао специфичан домен спиритизма (проучавања хистерије, „откриће“ несвесног). Читалац који има ова три поља на уму лакше ће се сналазити у савладавању мноштва имена и теорија. Из историје коју књига пружа указује се њихова међусобна повезаност и „преливање“ из једног поља у друго у тренутку настајања слика света и епистемологија. Две не мање важне, али ипак јасније одвојене теме јесу уметност и политика.

Као основну одлику спиритизма Чиљана наводи његову модерност. Док духови мртвих у античком свету (а, додајмо, и у традиционалној народној култури) долазе јер немају покоја, пошто нису умрли „добром“ смрћу или обреди нису обављени како ваља, те својом појавом, а немало и суморним извештајима о оном свету (сетимо се Ахилове сени код Хомера) плаше живе, спиритизам доноси поруку наде и оптимизма. Није ново да спиритизам прати деветнаестовековни прогресивизам, те да у том смислу није остатак неких старијих и „примитивних“ представа („анимизма“ и „некромантије“), већ управо чедо свог доба – „рашчараног“, како га је одредио Макс Вебер. То показује и његова фа-

сцинација оновременим техничким открићима и сензацијама (телеграф као аналогија за комуникацију, употреба фотографије као новог медијума). Чиљана нагласак ставља на други аспект његове модерности, а то су демократичност и индивидуализам. Уместо есхатологија институционалне религије, сада се отвара могућност сопственог бриколажа и непосредног контакта с оностраним. Свако постаје потенцијални харизматик који спонтано може да стекне увид у крајња питања живота и смрти и пренесе их другима. Још један облик везе спиритизма с модерношћу јесте улога савремене масовне штампе у његовом формирању у друштву, као и спектакуларност – што сеанси, што извештаја о њима. Чиљана се тиме придружује оном низу проучавалаца који не отписују спиритизам (и уопште окултизам) као маргину или резидуум архајског, односно као антимодерно, противпросветитељско застрањење, већ их види као саставни део модернизације.

Разумљиво је да се харизматски и бриколаторски импулс о ком говори пренео у стваралаштво. Нарочито је инспиративно поглавље о филму, где Чиљана суптилном и луцидном анализом показује сабласни карактер раног, немог, црно-белог филма, тако сродног материјализацијама, ектоплазмама и фотографијама са сеанси.

Ауторка се креће на широком простору више европских култура и америчке; посебно место оставља за италијанску, што за нас може бити интересантно, јер је литература о спиритизму више упућена на англофони или франкофони свет. Рецимо, њено запажање да готово да нема прозног дела у италијанској књижевности с краја 19. и почетка 20. века које на овај или онај начин не укључује сцену сеансе, важно је за разумевање прозе тог периода, а дозива у памћење и Десничину приповетку „Спирити (Јеремијина сирочад)“, такође везану за италијанизирану средину Приморја. Можда бисмо једино могли пожелети да је у делу о наслеђу спиритизма данас више простора посвећено уделу који је спиритизам дао њу ејду, нарочито каналисању (*channeling*).

У формирању ове повести ауторка се користила примарним изворима и литературом на више језика. Библиографија дата на крају организована је на интересантан начин: и извори и литература дају се заједно и наведени су хронолошки, по годинама, од 1734. до 2018. Тако је читалац добио и овде историјски преглед протоспиритизма, спиритизма и његових одјека у једној корисној дијахронијској табели, као и историју самог истраживања.

Jelena Pilipović, *Vrt od slova: Platonova misao i Vergilijeva idilična poezija* (Službeni glasnik, Beograd 2020, 368 str.)

Prikazao **Boris Đ. Petrović**, nezavisni istraživač, Senjačka 3, 11000 Beograd, Srbija, boris.djordje.petrovic@gmail.com

Vrt od slova je delo koje, kao što podnaslov ističe, analizira Vergilijevu poeziju na fonu platonске misli. Platon je poznat kao jedan od najvećih pesnika među filozofima i autor o koga filolozi i filozofi vole da se „otimaju“. Takođe, poznat je i kao autor koji je svojim radom snažno uticao na razvoj političke filozofije i političke misli. Konačno, Platon je poznat kao autor koji je, pored filozofije, situirao svoje delo u domen mita, – koristeći se primerima iz klasičnog mita, i možda još važnije, stvarajući nove mitove koje je koristio kao način da argumentuje i situira svoju misao.

Stoga, ako uzmemo u obzir Vergilijevo delo, pre svega njegovu povezanost sa Oktavijanom Avgustom i njegovom politikom, te društvenu, političku i nadasve ideološku dimenziju njegove poezije, dobijamo jasan uvid u odluku Jelene Pilipović da se posveti analizi veze između Platonove misli i Vergilijeve pastoralne, bukolичke poezije. Ipak, iako su društveno-političke veze između dva slavna autora brojne, ova studija ostaje pre svega filološka u prirodi. U pitanju je pre svega ispitivanje odnosa između dva autora na fonu mita, intertekstualnosti, pitanja imaginarnih i stvarnih prostora, odnosa između fikcije i stvarnosti, odnosa između teksta i drugog teksta, pre nego odnosa teksta i konteksta u kome je isti nastao.

Pored odnosa koji Vergilijeva poezija ima sa Platonovom misli, ambicija ove studije je da situira u izuzetno složene prilike Vergilijevog vremena i ukaže nam na mnoge slojeve i nijanse kako samog dela velikog rimskog pesnika, tako i okolnosti u kojima je ono nastalo. Može se reći da je Vergilijevo delo u tom smislu, dakle u pogledu složenosti i slojevitosti, savršeno saobrazno epohi u kojoj je stvoreno, te da u tom pogledu korespondira sa periodom vladavine Oktavijana Avgusta. Autorka studije ne zanemaruje društvene prilike koje su delo oblikovale, ni njegovu, može se sa priličnom sigurnošću reći, unapred zamišljenu ideološku i političku instrumentalizaciju. Ipak, studija je pre svega filološka u karakteru. Autorka ne ulazi u nijanse političkih prilika u kojima je stvarao Vergilije, jer bi to bilo potpuno drugačije istraživanje, na razmeđi istorije, kulturologije i književnosti: ova studija je u tom smislu čisto filološka, i kao takva se bavi književnim, odnosno poetskim odrazom složenosti Vergilijevog i Avgustovog vremena.

U pitanju je, dakle, književni, filološki rad koji analizira oblik, sadržajnost i karakter Vergilijevog pesničkog postupka. U složenosti, dubini, sadržajnosti i referencijalnosti tog postupka možemo videti jasne obrise društvenog, političkog, ideološkog, istorijskog i kulturološkog profila pozne Rimske republike i prvih dana etapa istorije Rima poznatih kao Carstvo. Jelena Pilipović ukazuje na mnoge vektore koji definišu Vergilijevo delo; u pitanju su takođe vektori koji, šire gledano, definišu rimsku kulturu. Aleksandrinsko nasleđe, helenizam, odnos sa grčkim jezikom i mitom, pre svega sa grčkom poezijom i filozofijom – Vergilijevo delo jeste svojevrsna „vremenska kapsula“ koja u isto vreme sadrži nijanse onoga kako Rim zaista jeste izgledao i onoga kako je pesnik (a i njegov princeps) želeo da ga prikaže.

Dakle, studija se fokusira na analizu svojevrsnog pesničkog ogledala vremena početka perioda Rimske republike poznatog pod imenom Rimsko carstvo, doba prvog princepsa, odnosno imperatora. Iako je, na prvi pogled, u pitanju period istorije poznat kao *Pax Romana*, odnosno rimski mir, period stabilnosti, bogatstva i naizgled nezaustavljivog rimskog imperijalizma, u pitanju je takođe period koji mnogi istoričari kao i savremenici vide u potpuno drugačijem svetlu – kao period propasti republike usled samovolje, arogancije i neograničene ambicije Avgustovog ujaka i prethodnika Julija Cezara. Cezar je bio državnik koji je uživao veliku popularnost u narodu, dok je među rimskim političarima bio viđen kao ono što se u savremenom dobu naziva populistom, kao uništitelj institucija i ultimativno uništitelj republike, koji je zarad lične afirmacije pokrenuo građanski rat u kome je ultimativno nestala republika u onom obliku u kome je postojala pre njega. Rimsko „zlatno doba“, *Pax Romana*, jeste u isto vreme i kraj republike i početak dekadencije, epoha smovolje korumpiranih vladara po kojima će pozne etape rimske države ostati poznate. U Vergilijevom delu, kao i u analizi Jelene Pilipović, vidimo prožimanje početnog entuzijazma, odjeka građanskog rata i klica rimske dekadencije. Ovaj odraz je čisto pesnički, i kao takav je analiziran čisto filološkim alatima, no, šira slika rimskog društva i osobito Vergilijevog pesničkog angažmana u okvirima istog svejedno ostaje veoma jasno naslikana.

Vergilije u *Eklogama* spominje odjeke ove situacije, izuzetno turbulentnog i teškog perioda po rimsku istoriju. Njegovo rešenje, ideološko kao i pesničko (ta dva se, zapravo, skoro pa savršeno slivaju u jedno) jeste da ponudi sliku potpune utopije koja nastaje dolaskom Oktavijana Avgusta na vlast. Utopistička nota je, logično, utoliko više izražena koliko istorijske prilike idu u potpuno suprotnom smeru, straha, turobnosti i pre svega neizvesnosti. Kao što je i očekivano, Vergilije koristi prošlost da bi legitimizovao sadašnjost i naročito budućnost. U tom smislu je Platonovo nasleđe, političko kao i filozofsko (a možemo, uz izvesnu slobodu, reći i pesničko) jednako važno koliko i Teokritovo (autor za koga se smatra da je, na tragu i pod znatnim uticajem Hesioda, začeo žanr pastorale). Ako uzmemo u obzir političku te ideološku prirodu Vergilijevog dela; ako uzmemo u obzir da je u pitanju „dvorski pesnik“ *par excellence*, čija se poezija skoro pa ne može odvojiti od političke, društvene i kulturne misije Oktavijana Avgusta, možemo reći da je dijalog koji Vergilije vodi sa Platonom možda čak i važniji od onoga koji vodi sa Teokritom. Iako autorka ne ek-

splicira ovo poređenje između idealističkog filozofa i pastoralnog pesnika, u pitanju je jedna od osnovnih premisa studije.

Naravno, imajući u vidu političku dimenziju Platonove filozofije, ne možemo prenebregnuti ni taj aspekt uticaja i dijaloga. Kao i Vergilije, Platon je živeo u vreme koje istoriji izgleda kao sam vrhunac (atinske) kulture; kao i Vergiliju, njemu je ta epoha izgledala upravo suprotno, kao veliko zlo koje je snašlo čovečanstvo, te mogući „kraj vremena“. Kao i Vergilije, i Platon je tražio rešenje konkretnih društvenih i političkih problema svoje savremenosti u vanvremenskoj dimenziji mita, u onome što je Mirče Eliade nazvao *in illo tempore* (u onom vremenu, što će reći, mitskom, večnom, neprolaznom). Vergilijevom čitaocu može izgledati neobično ovde izneti stav da je on, kao i Platon, verovao da živi u najgorem od svih vremena (za koje će mnogi istoričari, naročito istoričari književnosti i umetnosti, posle tvrditi da je upravo najbolje), no, treba se podsetiti nestabilnosti koju je izazvalo delovanje Julija Cezara – ogorčenja proponenata republike, i dugotrajnih potresa koje je njegov politički angažman izazvao. Potrebno je takođe setiti se građanskog rata iz koga je Oktavijan Avgust izašao kao pobednik, kao i činjenice da su pristalice „starog režima“, republikanskog, onog pre Cezara, i dalje bile brojne.

U tom pogledu, studija Jelene Pilipović nam ukazuje na jedno izuzetno zanimljivo vreme, i na dimenziju Vergilijeve idilične poezije koja se u to vreme situira i sa njime na osoben način komunicira. Vergilije, kao pesnik i kao privatno lice, izuzetno je urbana pojava. Od svih rimskih pesnika, a možda i od svih evropskih, u pitanju je verovatno najjasniji primer tropa *poetae docti*, učenog poete. Njegovo delo obiluje referencama kako na savremenike, tako i na prethodne pesnike, pored referenci na tekuće prilike, savremenike pesnike i političare, geografske reference izmišljene i stvarne, bogove i mitska stvorenja. Idila i pastoralna u Vergilijevom ključu se tiču grada mnogo više nego što se tiču sela. Rim jeste referenciran u samom delu, kao grad nad gradovima, koji se uzvisio nad svim drugim gradovima poput drveta nad žbunom. Dakle, idealizacija sela i seoskih prilika jeste urbana pojava, i u tom pogledu jeste ne samo odgovor na urbanu dekadenciju, već i jedan (važan) aspekt iste. U tom smislu, Vergilijeva poezija u specifičnom ključu problematizuje odnos sela i grada, prisutan u civilizaciji još od neolitske agrarne revolucije.

Možda i najzanimljiviji aspekt Vergilijevog dela, a na koji ova studija veoma temeljno ukazuje, jeste specifičnost istorijskog trenutka u kome *Ekloge* nastaju, te odraz istog na dvostruki karakter Vergilijevog pesničkog delanja. Sa jedne strane, ambicija dela (opet, društveno-politička kao i pesnička) jeste da postigne utisak vanvremenosti, te da se poveže sa verovanjima, kultovima i ritualnim praksama prisutnim „od pamtiveka“, ili makar od pre vremena koje je bilo moguće izmeriti i zabeležiti. U ovom ključu Jelena Pilipović analizira važne pesničke, kao i antropološke simbole, poput pećine, drveta života, centra ili pupka sveta (*axis mundi*); na istom tragu, analizira vegetativni erotizam, odnos ljudi prema biljkama i životinjama. Vergilijev cilj otvoreno jeste da koristeći prošlost – ma kako izmaštanu, konstruisanu i fiktivnu – legitimizuje (avgustovsku) sadašnjost i budućnost – opet, ma kako izmaštanu, konstruisanu i fiktivnu. U tom pogledu Vergilijevo delo zahvata onoliko

duboko u prošlost koliko je to pesniku bilo moguće. Sa svoje strane, autorka studije detaljno i pedantno analizira trope i miteme kojima se pesnik koristi.

Sa druge strane od (idealizovane) pastoralne prošlosti, koja se, prateći uzus mita kao zatvorenog ciklusa, jednako ukazuje kao savršena i večna budućnost, zapravo kao fiktivna tvorevina van granica prostora i vremena, jeste izuzetna dekadencija i uznapredovala, sofisticirana, autoreferentna sadašnjost Vergilija kao pesnika i kao osobe. Jelena Pilipović ukazuje na ponekada zaista zapanjujuću referentnost, te na puni opseg didaktičnosti i citatnosti Vergilijeve poezije. U pitanju jeste samo po sebi dekadentna praksa učenog pesnika, koji cilja da čitaoca zadivi ne samo pesničkom veštinom, već i širinom svoje kulture. Rimski pesnici avgustovskog kruga jesu u tom smislu bili iznimno urbane pojave i obraćali su se jednako urbanim, sofisticiranim, široko obrazovanim čitaocima. Možemo slobodno reći da su pesnici, kao i čitaoci ovog doba, posedovali ne samo široko obrazovanje i poznavanje referenci kojima Vergilijevo delo obiluje, već da su u jednakoj meri bili blazirani, cinični i u tom smislu zahtevni. Jelena Pilipović ne propušta da primeti i opiše i ovaj cinični, sarkastični ton Vergilijeve poezije, suptilni valer koji, iako vrlo prisutan u njegovom delu, svakako nije prva asocijacija koju imamo na njegovo stvaralaštvo.

Autorka studije odlično ukazuje na oba aspekta Vergilijevog postupka. Sa jedne strane je njegova očigledna ambicija da dosegne u prošlost koliko je god to moguće. U tom smislu, Vergilijeva poezija ide do samog početka stočarskog i poljoprivrednog načina života, te vezuje svoje stvaralaštvo za bukoloze, pastire koji su u bliskoj vezi sa teriomorfnim hibridima između bikova i ljudi, specifičnim za ranije, predantropomorfne stupnjeve mita i religije. Ukazivanjem na polubika-polučoveka koji je u isto vreme i pevač i pastir ukazuje se na veoma blisku vezu između životinje i čoveka. Pastir je ovde i sam polubik. Na taj način se podvlači ne samo veza između ljudi i životinja, već jednako između ljudi i bogova, koji u se u okvirima klasičnog mita često vezuju svaki za svoju životinju – na primer, Zevs koji se pretvori u bika da bi oteo Evropu. Ako uzmemo u obzir neolitske, čak i preneolitske pećinske slike i statue, dolazimo do podatka da su teriomorfni hibridi prethodili „čisto“ antropomorfnim bogovima. Obraćajući pažnju na izvor bukoličke poezije i na pravi karakter bukoloza, autorka ukazuje na Vergilijevu pesničku ambiciju da svojim delom prekrije svu poznatu prošlost, kao i da mapira svu poznatu budućnost, zatvarajući je u isti mitski ciklus.

U tom smislu, Jelena Pilipović ukazuje na važnu vezu pećina, simbolički pregnantnih referenci, i grčko-rimskih hramova (koji nastaju iznad pećina). Autorka studije ukazuje na specifično stapanje Vergilijeve potrage za izvornošću, te na taj način kristalizovanom autentičnošću, i njegove znatne urbanosti, sofisticiranosti, te u tom konkretnom smislu dekadencije. U svojim inače kontroverznim studijama, Niče je ukazivao na dekadentnost sokratovske i osobito postsokratovske Atine. Naročito kritikujući Euripida i samog Sokrata (koji je, kao što znamo, glavni junak Platonovih dijaloga), Niče ukazuje na pojavu urbane dekadencije, intelektualiziranja poezije i drame, udaljavanje od autentičnosti iskustva, a približavanje apstraktnoj diskusiji kao antipodu faktičkom, materijalnom i konkretnom.

Autorka studije pravilno ističe do koje mere su *Ekloge* na razmeđi ove dve samo naizgled suprotne tendencije – mitske autentičnosti i urbane dekadentnosti. Mit je kao sistem po definiciji autoreferentan, tako građen da svaki konkretan narativ postoji ne sam za sebe, već u odnosu na sve druge narative sa kojima je u stalnoj interakciji. U tom smislu, *Ekloge* su duboko uronjene u klasični mit, ne samo po pitanju referentnosti, već, možda i jednako važno, u smislu jedne od ključnih funkcija koje mit ispunjava, a to je da ideološki formatira zajednicu kao čije ogledalo nastaje. Možemo reći da u ovom smislu i Homerovo i Hesiodovo delo jeste sinteza već postojećih narativa koji prethode delu velikih autora, kao što je to slučaj i sa Vergilijem. U pitanju je još jedan način na koji delo Vergilija komunicira sa Platonom, autorom koji je svoje poetsko-filozofsko (ili filozofsko-poetsko) delo jednako prozeo mitopoezismom.

Isticanjem ovog dela i ovog postupka, Jelena Pilipović nam ukazuje, doduše implicitno i tiho, na savremenost Vergilijevog dela. Epoha u kojoj se trenutno nalazimo jeste postmoderna; jedna od ključnih odrednica postmoderne jeste upravo dekadencija, referentnost, učenost autora, rekapitulacija već postojećeg kulturološkog, umetničkog i književnog nasleđa. Nasleđe romantizma kao književnoumetničke struje, u potpunosti definisano industrijskom i francuskom revolucijom, ukazuje na činjenicu da je šire gledano moderno (što će reći, industrijsko), a uže gledano postmoderno društvo na sličan način investirano u izvornost, osobito u okvirima nacionalističke ideologije, politike i umetnosti. U pitanju nije isti doživljaj izvornosti, ali jeste šire gledano prisutna veoma slična idealizacija prirode, kao i, paradoksalno, veoma urbana pojava: isticanje prednosti sela u odnosu na grad. Drugi važan aspekt Vergilijeve poezije – učenost, referentnost i dekadencija – takođe je više nego saobrazan i jasno uporediv sa tekućim tendencijama modernog, postmodernog i savremenog društvenog i pesničkog izraza.

Na tom tragu je zanimljivo istaći osećanje „kraja vremena“ koje prožima *Ekloge*. Pesnik najavljuje svoju verziju „kraja istorije“, zlatnog doba mira i prosperiteta koje dolazi. Poređenje sa Fransisom Fukujamom i njegovom čuvenom, i sada već čuveno pogrešnom pretpostavkom (koje se i sam odrekao) se samo nameće, sa svim implikacijama koje to nosi.

Mimo ove ambicije, u pitanju jeste i svojevrsna rekapitulacija već postojećeg pesničkog, političkog, filozofskog, pa i državničkog nasleđa. Autorka ove studije analizira Vergilijev kulturotvorni i državotvorni cilj, ne samo glede pisanja *Ekloga*, već i *Georgika*, a naročito *Eneide*. Studija detaljno ukazuje na filološke aspekte tog procesa, te ukazuje da isti jeste bio sličan cilju autora sa jedne strane Biblije (Starog i Novog Zaveta), sa druge autora *Ilijade* i *Odiseje*, *Epa o Gilgamešu*, pesme o Ištariuom spuštanju u podzemlje, i sličnim „osnivačkim“ tekstovima. U pitanju su dela koja se često uzimaju za nekakve formativne početke, artefakti na kojima se utemeljuju čitave kulture i civilizacije. U pitanju su zapravo sume, sinteze već postojećih kulturnih nasleđa, koje se javljaju pošto su opisana društva već prošla svoj zenit ili u potpunosti nestala. Vergilije stvara sa ciljem da udari kulturološke, te ideološke temelje Avgustovoj vladavini, te da dovede svoje delo u onaj odnos sa rimskom kulturom i državom (nastajućim Rimskim carstvom) koje je Homerovo delo imalo sa grčkim

polisima. Kao što je pola *Eneide* direktno referenciralo *Odiseju*, a a pola *Ilijadu*, tako Vergilijev postupak u načelu napola referencira „mirmodopskog“ Hesioda, u smislu fokusa na selo, pastire i prirodu, a napola „ratobornog“ Homera, u smislu konkretne situacije ovog dela u okviru večito rastuće imperijalne ambicije avgustovskog Rima, te jasnog prisustva tenzije između sela i grada koje prožima njegovo delo. Autorka studije navodi i mnoge druge autore koji učestvuju u tradiciji.

U tom su kontekstu jako važne sve reference koje se tiču vegetativnog erotizma, konkretno odnosa koji ljudi imaju sa prirodom, specifično cvećem i drvećem. Nije slučajno što je naslov dela upravo *Vrt od slova*. Autorka studije ističe vezu između prirode i vremena, i pre svega prirode i poezije. Uistinu, značajan deo *Ekloga* je posvećen upravo poeziji samoj, odnosno nadpevavanju dva pastira. Studija se na taj način situira u metareferentni i autoreferentni Vergilijev svet, u kome se prožimaju Platonova misao (po Ničeu, i sama visoko intelektualizovana, referentna i stoga dekadentna), rimska poetska praksa koja počiva na grčkom, helenskom i specifično aleksandrijskom nasleđu, izmišljena i stvarna geografija, i avgustovski imperijalni projekat.

U pitanju je studija koja podrazumeva, odnosno zahteva, prethodno iniciranog čitaoca, upoznatog sa Vergilijevim, kao i Platonovim delom. Ne radi se o delu koje će čitaoca uputiti u osnove ova dva velika i izrazito značajna autora, već o delu koje se obraća već učenim i iniciranim čitaocima, kao što je, uostalom, slučaj i sa Platonovim, odnosno Vergilijevim opusom. U pitanju je pre dodatna nego primarna literatura. Studija je iscrpna i temeljno argumentovana. Isto tako, studija je jasno usmerena ne samo ka Platonovoj misli, već, možda i primarno, prema dinamici traganja za izvornim sa jedne strane, i urbanom, dekadentnom, (auto)referentnom pesničkom postupku karakterističnom za iznimno obrazovne, visoko sofisticirane pesnike koji delaju u okvirima zrelih kultura koje upravo postižu ili su već postigle svoj zenit. Studija je, takođe, pored nesumnjive iscrpnosti i erudicije autorke, kao i specifične usmerenosti na spomenuti dualitet Vergilijevog dela, početak i otvaranje mnogih tema koje se mogu dalje razvijati. Može se još toliko toga napisati na temu bukolosa; na temu mitotvoračkog pesničkog postupka; na temu ideološke i političke instrumentalizacije mitopoeze; na temu vegetativnog erotizma, te odnosa apstraktnog i čulnog aspekta poezije. Ovo su teme kojima autorka studije posvećuje dužnu pažnju i koje razvija u okvirima ove studije, no, svaka od njih takođe može biti razvijena u posebne studije istog obima. Nadamo se da će ovo pažnje vredno delo u tom smislu dobiti adekvatne nastavke.

ИНДЕКСИРАН У ERIH PLUS, MLA International Bibliography и DOAJ. Дигиталне копије свезака часописа архивирају се у Дигиталном репозиторијуму Народне библиотеке Србије.

ОБЈАВЉУЈЕ СЕ двапут годишње.

Све информације и упутства ауторима налазе се на www.anali.fil.bg.ac.rs. Радови се предају анонимно путем линка за предају радова.

INDEXED IN ERIH PLUS, MLA International Bibliography and DOAJ. Digital copies of the Journal are archived in the Digital Repository of the National Library of Serbia.

PUBLISHED twice a year.

All information regarding notes for contributors and stylesheet available online at www.anali.fil.bg.ac.rs. Papers are submitted anonymously via the Submission link on the website.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

80(497.11)

АНАЛИ Филолошког факултета = Annals of the Faculty of Philology / главни и одговорни уредник Биљана Чубровић . - Књ. 1 (1961)- . - Београд : Филолошки факултет, 1961- (Београд : МАБ). - 24 cm

Полугодишње. - Друго издање на другом медијуму: Анали Филолошког факултета (Београд. Online) = ISSN 2787-1037 ISSN 0522-8468 = Анали Филолошког факултета (Београд) COBISS.SR-ID 16394242